ئابدۇۋەلى ئەلى

بەدۆلەت —
ئۆركەشلەپ ئاققان قايدۇ دەرياسى

شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى

بەدۆلەت - ئۆركەشلەپ ئاققان قايدۇ دەرياسى (3)

شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى

مۇقاۋىسىنى لايىھىلىگۈچى: جالالىدىن بەھرام

ISBN 7-5631-0840-8

ISBN 7－5631－0840－8
Z·151(民文)定价:22.00元

ABDULCELİL TURAN
Yenidoğan Mh. 41 Sk. No.7/4
Zeytinburnu - İSTANBUL

ئابدۇۋەلى ئەلى

بەدۆلەت —

ئۆركەشلەپ ئاققان قايدۇ دەرياسى

(تارىخىي قىسسە)

(3 ـ كىتاب)

شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى
1998 ـ يىل ئۈرۈمچى

مەسئۇل مۇھەررىرى: ئىمامھەسەن ئىبراھىم
مەسئۇل كوررېكتورى: تۇنىسايىم ساۋۇت

بەدۆلەت — ئۆركەشلەپ ئاققان قايدۇ دەرياسى (3)
ئابدۇۋەلى ئەلى
※
شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھىرى غالىبىيەت يولى №14، پوچتا نومۇرى: 830046)
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلدى
شىنجاڭ ئۈرۈمچى باجياخۇ رەڭلىك باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
ئۆلچىمى: 1168 × 850 مم، فورماتى: 1/32 باسما تاۋىقى: 11.875
1998 ـ يىل 3 ـ ئاي 1 ـ نەشرى
1998 ـ يىل 4 ـ ئاي 1 ـ بېسىلىشى
تىرازى: 1 — 10000
كىتاب نومۇرى: ISBN 7—5631—0840—8/Z・151
باھاسى: 22.00 يۈەن

Abdulcelil TURAN
Yenidoğan Mh. 41. Sk. No: 7
Daire: 4 Zeytinburnu - IST
ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېڭى ئادرېسى

مۇندەرىجە

بىرىنچى باب. «ئۇنداق قازانغا مۇنداق چۆمۈچ» 1
ئىككىنچى باب. خۇڭمياۋزى 34
ئۈچىنچى باب. بۇ ۋەقە ماناستا بولغان 56
تۆتىنچى باب. قاسىم پولگان 81
بەشىنچى باب. سىڭگىم ئېغىزىدا 111
ئالتىنچى باب. بەدۆلەتنىڭ ئۆلۈمى 136
يەتتىنچى باب. سوغۇندىكى ئوق ئاۋازى 163
سەككىزىنچى باب. چېكىتلىك ئوردا 182
توققۇزىنچى باب. ئۆركەشلەپ ئاققان قايدۇ دەرياسى 195
ئونىنچى باب. غالىپلار ۋە مەغلۇپلار 236
ئون بىرىنچى باب. نىياز ھېكىمبەگ 252
ئون ئىككىنچى باب. «خان مۇپەتتىش زوزۇڭتاڭ ياق دېدى» ... 280
ئون ئۈچىنچى باب. قاشنىڭ قانلىق يېشى 307
ئون تۆتىنچى باب. قىزىق ياشلىق ئۇگۇتچى ئامبال 352

بىرىنچى باب

«ئۇنداق قازانغا مۇنداق چۆمۈچ»

«قولىڭدىن كەلسە، ئوتنى بوگۈن ئۆچۈر؛ ناۋادا ئوت
ئۇلغىيىپ كەتسە، جاھاننى كۆيدۈرىدۇ. دۈشمەننى بىر
ئوق بىلەن مىخلاپ قويۇش مۇمكىن ئىكەن، ئۇنىڭ
ئۆز ياسىنى كېرىشكە ئىمكان بەرمە.»
— بابۇر

مىلادى 1876 ـ يىلى باش كۈز.

ئەقرەپ ئايلىرىنىڭ باشلىرىدا، بۇغدايلار سارغايدى. چەك-
سىز كەتكەن ياپيېشىل زىرائەتلەرنىڭ خېلى كۆپ جايلىرىدا ساپ-
سېرىق پارقىراق پارچىلار ھاسىل بولدى. بۇ بۇغدايلىقلار ئىدى.
تاغ تەرەپتە سوزۇلۇپ ياتقان تۆپىلىكلەردىكى ياپيېشىل چۆپلەر
ئۈستىدە ئۇششاق ۋە ساپسېرىق ئېچىلغان، دانە ـ دانە بولۇپ
چاقناپ تۇرغان لەيلىقازاقلار كۆرۈنەتتى. يىراقتىكى بۇغدا چوق-
قىسى خۇددى بۇلۇتقا ئوخشاش، كۆك ئاسمانىنىڭ بىر چېتىگە
يېپىشىپ تۇراتتى. ئاسمانىنىڭ يۈزى زادىلا ئېچىلىپ باقمايتتى.
قاچانلا قارىسىڭىز، بىر ـ ئىككى پارچە ئاق بۇلۇت ياكى قارا
بۇلۇت لەيلەپلا يۈرەتتى. كۈندۈزلىرى قۇياشنىڭ ئوتتەك تەپتىدىن
ئات ـ ئۇلاغلار ھاسىراپ كېتىشەتتى. ئىتلار تىللىرىنى ئۇزۇن
ساڭگىلىتىپ يېتىشاتتى. ئاخشاملىرى بوران گۇركىرەيتتى.

بۇ ئەتراپلاردا ياز قۇرغاقچىلىقتا ئۆتەتتى. يېزىنىڭ ئۇدۇلى-
دىن ئۆتىدىغان دەريا ـ شاخابچىلارنىڭ سۈيى بەك ئازلاپ كەتكەنىد-
دى. ئىلگىرى سۇ شىددەت بىلەن ئاقىدىغان يەرلەردە تېيىز
كىچىكلەر پەيدا بولغانىدى. نېرىقى قىرغاققا ئات ـ ئۇلاغلار

دۈمبىسىنى ھۆل قىلماستىن ئۆتۈپ كېتىشىۋېرىشەتتى. جۇڭغارىيە چۆللۈكىدىن سوقىدىغان ئىسسىق شامال يەر ـ زېمىننى دىمىقتا قىلىۋەتكەنىدى. شامال ھاۋانى قاغجىرىغان ئوت ـ چۆپلەرنىڭ قاڭسىق پۇرىقى بىلەن تولدۇراتتى. بىنەم يەرلەردە قۇرىغان شى-ۋاقلار ئوتتا كۆيۈۋاتقاندەك كۆرۈنەتتى. كۈنپېتىش تەرەپكە قاراپ سوزۇلغان پايانسىز جۇڭغارىيە ئويمانلىقى كۆزگە كۆرۈنمەيدىغان پەردە بىلەن قاپلانغاندەك ئىدى. كېچىسى، تاغ تەرەپنى قارا بۇلۇت قاپلاپ، گۈلدۈرماملار قاراس ـ قۇرۇس گۈلدۈرلەپ قوياتتى. ئەمما، قاغجىراپ، باغرى ئۆرتەنگەن بۇ زېمىنغا يامغۇر ياغمايتتى. ئاسماندا ئەگرى ـ بۈگرى كۆك ئىز پەيدا قىلىپ، قۇرۇق چاقماق چاقاتتى.

بۇ ياز پەسلىدە بۇرۇلۇش ھاسىل بولىدىغان مەزگىل بولۇپ، بىر يىللىق ھوسۇل ئاشۇ مەزگىلدە مەلۇم بولاتتى. ئادەتتىكى يىللاردا بولسا، كىشىلەر كېلەر يىللىق تېرىقچىلىق ئۈستىدە ئويلىشىپ، ئوت ـ چۆپ چېپىشقا دەرھال كىرىشىپ كېتەتتى. ئەمما، بۇ يىل ئوت ـ چۆپ چاپىدىغانلارنىڭ ۋە ئورمىچىلارنىڭ قارىسىنىمۇ كۆرگىلى بولمايتتى. پىشقان بۇغدايلارنى ئورۇۋالىدىغانغا ئادەم چىقمىغانىدى. قوناقلارنى ياۋا توڭگۇزلار چەيلەپ رەسۋا قىلىۋاتاتتى، بۇزۇلۇپ كەتكەن ئېرىقلارنى ياساپ تۈزەيدىغان ئادەم يوق ئىدى.

مۇشۇ يىللاردا بۇ ئەتراپتا يېغا ئوتى زادى ئۆچۈپ باقمىدى، بىردەم تۇڭگان يېغىلىقى[1]، بىردەم ئەنجان يېغىلىقى[2]دا ئاق تەلپەكلىكلەر[3]

---

[1] تۇڭگان يېغىلىقى — 1864 ـ يىلى ئۈرۈمچى، گۇچۇڭ، جىمسار، فۇكاڭ، قۇتۇبى، ماناس قاتارلىق جايلاردا سۇ خۇەنجاڭ، تۇ دېلىن (داۋۇت خەلىپە) باشچىلىقىدا پارتلىغان خۇيزۇ خەلق قوزغىلىڭى.

[2] ئەنجان يېغىلىقى — بەدۆلەت بۇ ئەتراپلاردا ئېلىپ بارغان ئۇرۇشلارنى كۆرسىتىدۇ.

[3] ئاق تەلپەكلىكلەر — بەدۆلەتنىڭ لەشكەرلىرى يازدا بېشىغا ئاق شاپاق بۆك كىيىشىۋالىدىغانلىقى ئۈچۈن «ئاق تەلپەكلىكلەر» دەپ ئاتالغان.

نىڭ بېسىپ كىرىشى، بىردەم مانجۇ يىغىلىقى[1] . . . ئاھ، ساناۋەرسە ئايىقى ئۈزۈلمەيدىغان يىغا ـ بالىلار بۇ ئەلنى قاقشىغىنىچە قاچقان، ھالىدىن كەتكۈزگەن. قەددىنى پۈكۈپ تاشلىغانىدى.

مۇشۇ يىغا ـ بالىلاردا، قول ـ پۇتلىرىدىن ئايرىلىپ يۇرت ـ ماكانىغا ئاران قايتىپ كېلەلىگەنلەرنىڭ ئىككىنچى ئايالىرىغا مېھرىبانلىق كۆرسەتكەنلىكىنى، بالىلىرىنى ئەركىلىتىپ، ئېرى كەلگەن گۈلە ـ قاقلىرىنى ئۇلارغا ئۈلەشتۈرۈپ بېرىۋاتقانلىقىنى كۆرسە، باشقا تۇل ئاياللار ئۆزلىرىنى يەرگە ئېتىپ يۇمىلىنىپ يىغلىشاتتى، ئاتىسىز قالغان بالىلىرى بولسا ھۆركىگەن قوي پادىسىدەك، ئۇلارنىڭ قېشىغا توپلىشىۋېلىپ، ئۆكسۈپ يىغلاۋات-قان ئانىلىرىغا ئالاقزادە بولۇپ قارىشىپ، قىيا ـ چىيا كۆتۈرۈ-شەتتى.

بىچارە تۇل ئايال ئاخىرقى كۆڭلىكىنىڭ ياقىسىنى يىرتىدۇ. كۆڭۈلسىز، جاپالىق ۋە ئېغىر تۇرمۇش ۋەجىدىن شالاڭلاشقان چاچلىرىنى يۇلىدۇ، چىشى پېتىپ قاناپ كەتكەن، گەز باغلاپ قۇرىغان لەۋلىرىنى يەنە چىشلەپ، ئېغىر مېھنەت بىلەن قاپارغان قوللىرىنى تاتىلاپ قانىتىدۇ. ئەرسىز، ئاتىسىز بوش قالغان ئۆينىڭ بوسۇغىسى ئالدىدا يېتىۋېلىپ تىپچەكلەيدۇ! چۈنكى، ئەمدى ئۇنىڭ ئۆيىگە تۈۋرۈك بولىدىغان غەمگۇزارى — ئېرى يوق، بالىلىرىنىڭ ئاتىسى يوق. ئۇنى مۇشەققەتلىك مېھنەتتىن، نامراتچىلىقتىن ئەمدى ھېچكىم قۇتۇلدۇرالمايدۇ. ئەمدى ئۇنىڭغا ئەر چىقمايدۇ. چۈنكى ئېغىر مېھنەت، موھتاجلىق، بالىلىرىنىڭ غېمى ئۇنى قۇرۇتۇپ تۈگەشتۈرگەن. ئۇنىڭ يالىڭاچ، ۋەيرانە، ئورۇق، ئەبگا بالىلىرىغا ئاتا بولىدىغان كىشى چىقمايدۇ. بۇغداي-لىرىنى ئۆزى ئورىيدۇ، ئەنجۈلەرنى ھارۋىغا ئۆزى ئىرغىتىپ

---

① بۇ يەردە مانجۇ خاقانلىقىنىڭ بەدۆلەت بىلەن ئېلىپ بارغان بىر قاتار ئۇرۇشلىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

تاشلايدۇ. . .

قاش قوۋۇقتىن چىققان مانجۇ قوشۇنلىرىنىڭ تۇرشاۋۇل سانغۇنى، باش جۇڭغارغۇچىسى ئۆزىگە تەۋە خۇنەن قوشۇنلىرىنىڭ بارىگاھىنى گۇچۇڭغا قۇرغانىدى. گۇچۇڭدىن كۇنپىتىشقا قاراپ تۇقسان چاقىرىم يول يۈرگەندە، جىمسارغا بارغىلى بولاتتى. بۇ يەرنى سابىق بارىكۆل ئاغلاقچى ئامبىلى قاش قوۋۇقتىن چىققان مانجۇ قوشۇنلىرىنىڭ تۇرشاۋۇل سانغۇنى جىن شۇننىڭ چىرىنغار قوشۇنى ساقلاپ ياتاتتى. بۇ يەردىن كۇنپىتىشقا قاراپ يەتمىش چاقىرىم يول يۈرگەندە، سەنتەي[1] دېگەن يەرگە بارغىلى بولاتتى. ئۇ يەردىن يەنە كۇنپىتىشقا قاراپ سەكسەن چاقىرىم يول يۈرگەندە، زىنچۇەن[2] دېگەن يەرگە بارغىلى بولاتتى. فۇكاڭ بازىرى بۇ يەردىن توقسان چاقىرىم بىرىسىگە جايلاشقان بولۇپ، ئۇ يەردىن يەنە يەتمىش چاقىرىم يول يۈرگەندە، ئۈرۈمچىگە يېتىپ بارغىلى بولاتتى. جىمساردىن ئۈرۈمچىگە قەدەر بولغان ئارىلىقتىكى بۇ ئۈچ يۈز چاقىرىم يەردە، مانجۇلارنىڭمۇ، بەدۆلەتنىڭمۇ لەشكەرلىرى يوق ئىدى. ئۈرۈمچىنىڭ دەرۋازىسى بولغان گۇمۇدى[3] قورغىنىنى بەدۆلەتنىڭ ئەمىر ـ لەشكەرلىرى مامىڭ ساقلاپ ياتاتتى.

گۇمۇدى — مانجۇ قوشۇنلىرىنىڭ ئالدىنى توراپ ياتقان مۇھىم بىر توسالغۇ ھېسابلىناتتى. بۇ يەرگە بەدۆلەتنىڭ ياندىش ئەمىرۇل ئۇمراسى بەييەنخۇ[4] نىڭ قوماندانلىقىدىكى ئۈرۈمچى — گۇمۇدى — ماناس ئۇچبۇرجەك رايونىنى مۇداپىئە قىلىپ ياتقان يىگىرمە مىڭ كىشىلىك ئالدىنقى سەپ قوشۇنىنىڭ ئەڭ خىللانغان قىسىملىرى ئورۇنلاشقانىدى. گۇمۇدى ھەربىي جەھەتتە ئەپلىك،

---

① سەنتەي — جىمسار ناھىيىسىدىكى بىر جاينىڭ ئىسمى.

② زىنچۇەن — قەدىمكى ئۆتەڭ. جىمسار ناھىيىسى تەۋەسىدە.

③ گۇمۇدى — ھازىرقى مىچۇەن ناھىيىسى.

④ 1876 ـ يىلىدىكى كورلا توربىي كېڭەشىدىن كېيىن، بەدۆلەت بەييەنخۇنى ياندىش ئەمىرۇل ئۇمرالىققا تەيىنلىگەنىدى.

مۇھىم ئورۇن ئىدى، شۇڭا ئۇ ئىككى تەرەپ جەزمەن تالىشىدىغان جاي بولۇپ قالغانىدى. گومۇدىغا ئەڭ يېقىن بولغان فۇكاڭ بازىرىنى تارتىۋالغاندىلا، ئاندىن بەدۆلەت قوشۇنلىرىنى ئۈنۈملۈك ھالدا ئىسكەنجىگە ئالغىلى، ئۈرۈمچىنى تارتىۋالغىلى بولاتتى.

سۇمبۇلە ئېيىنىڭ بىرىنچى كۈنى[1]، مانجۇ قوشۇنلىرىنىڭ تۇرشاۋۇل سانغۇنى، زۇڭتۇڭ دارىن لىيۇ جىڭتاڭ چىرىنغار قوشۇنلارنىڭ سانغۇنى جىن شۇنگە فۇكاڭغا يۈرۈش قىلىش ھەققىدە بۇيرۇق چۈشۈردى ھەمدە خۇنەن قوشۇنلىرىنىڭ سەركەردىسى يۇخۇئېننى ئۇنىڭغا ھەمدەم بولۇشقا بۇيرۇدى. ئارقىدىنلا ئۆزىمۇ تۇرشاۋۇل قوشۇنىنىڭ بىرىنغار قىسىملىرىنى باشلاپ، قىل قۇيرۇق بولۇپ، فۇكاڭغا قاراپ يولغا چىقتى.

سۇمبۇلە ئېيىنىڭ سەككىزىنچى كۈنى[2]، فۇكاڭ بازىرى كۆپ ئەجىرسىزلا تارتىۋېلىندى.

لىيۇ جىڭتاڭ قارارگاھىنى دەرھال فۇكاڭغا يۆتكەپ كەلدى. ئۇ تەخىرسىزلا گومۇدىغا تېگىش قىلىشنى پىلانلاۋاتاتتى. بىردىنلا شىشۇر تۇزى[3]غا ئەۋەتىلگەن ئايغاقچىلارنىڭ قايتىپ كەلگەنلىكى ھەققىدە خەۋەر بولدى. لىيۇ جىڭتاڭ ئۇلارنى دەرھال قارارگاھقا چاقىرتىپ، ئەھۋالنى سۈرۈشتە قىلدى. ئايغاقچىلار:

— يەرلىك پۇقرالارنىڭ دېيىشىچە، گومۇدىغا بارغىلى بولىدىغان ئىككى يول بار ئىكەن. ئۇنىڭ بىرى يېقىن يول، يەنى شىشۇر تۇزى دېگەن يەر بىلەن ماڭىدىغان قەدىمكى چوڭ يول ئىكەن، لېكىن بۇ يول بىلەن ماڭغاندا، ئەللىك چاقىرىم كېلىدىغان سۇسىز بىر چۆلنى بېسىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدىكەن. بۇ يولدا قۇدۇق ياكى بۇلاق يوق ئىكەن؛ خۇاڭتىيەن دېگەن يەردىن ئۆتىدىغان يەنە بىر چىغىر يولمۇ بار ئىكەن. بۇ يول يىراقراق

---

① شەمسىيە 7 - ئاينىڭ 21 - كۈنى.
② شەمسىيە 7 - ئاينىڭ 28 - كۈنى.
③ مىچۈەندىكى بىر جاينىڭ ئىسمى.

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

ئىكەنۇ، ئەمما، سۇيى مول، ئوت - چۆپلىرى ئەلۋەك ئىكەن. ئەمما، بۇ يولنى لو پاشانىڭ قوشۇنى قاتتىق ساقلاپ يېتىپتۇدەك! — دەپ مەلۇم قىلدى.

مەلۇماتنى ئاڭلاپ بولۇپ، ليۇ جىڭتاڭ ئۇلارنى قايتىڭلار، دەپ ئىشارەت قىلدى - دە، چىرىنغار قوشۇنىنىڭ سەركەردىسى، تۇرشاۋۇل سانغۇن جىن شۇن ۋە خۇنەن قوشۇنلىرىنىڭ سەردارلىرى يۇ خۇئېن، دۇڭ فۇشياڭ، تاڭ رېتخېلارنى چاقىرتىپ، ھەربىي كېڭەش ئۆتكۈزدى.

ھەربىي كېڭەشتە، ليۇ جىڭتاڭ بەدۆلەتنىڭ تەڭرى تاغلىرىنىڭ شىمالىدىكى ھەربىي ئورۇنلاشتۇرۇش ئەھۋالىنى بىرەر قۇر تونۇشتۇرۇپ ئۆتكەندىن كېيىن، مۇنداق دېدى:

— بۇ ئەتراپلار ئادالەتچى قوشۇنىمىزنىڭ تەسەررۇپىغا ئۆتكەن بولسىمۇ، ئەمما، ئۇرۇش ئەمدىلەتىن باشلاندى. تېخى نۇرغۇن مۇشكۈلاتلار ئالدىمىزدا بىزنى كۈتۈپ تۇرماقتا. شۇڭا، كېيىنكى قەدەمنى ئېھتىيات بىلەن بېسىشىمىزغا توغرا كېلىدۇ. زو دارېن بېكىتكەن «ئاستا ئىلگىرىلەش، تېز تېگىش قىلىش؛ شىمالدا ئىلگىرىلەش، جەنۇبتا تېگىش قىلىش» چارىسى بويىچە، جانپىدالىق كۆرسىتىدىغان بولساقلا، ئوردىنىڭ مېھىر - شەپقىتىنى ئاقلىيالايمىز! . . .

ئۇ سەل ئويلىنىپ تۇرۇۋالغاندىن كېيىن:

— بەي يەنخۇ تۇڭگانىينىڭ مەقسىتى ھەممىگە ئايان، — دېدى، — ئۇنىڭ چوڭ يولنى بوشىتىپ قويۇپ، چىغىر يولنى چىڭ ساقلىشىدىكى مەقسەت — قوشۇنلىرىمىزنى تومۇز ئىسسىقتا سۇسىز، ئوت - چۆپسىز دەشتكە مېڭىشقا مەجبۇر قىلىپ، لەشكەرلىرىمىز ۋە ئات - ئۇلاغلىرىمىز ئىسسىقتا چاڭقىغان، چارچىغان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ تۇيۇقسىز باسقىن قىلىش. ئۇ، باھادىرلىرىمىزنىڭ ئىرادىسىنى كاردىن چىقىرىشنى كۆزلىگەن، ماقۇل، بىزمۇ ئۇنىڭ مۇددىئاسى بويىچە شىشۇر تۇزى ئارقىلىق ماڭايلۇق. چۇن-

كى، شىشۇر تۇزى بىزنىڭ بۇ قېتىم گۇمۇدىنغا تېگىش قىلىشىمىزدا ناھايىتى مۇھىم رول ئوينايدۇ. نىھايەت، بەي يەنخۇ تۇڭگانىينىڭ مەقسىتىمۇ بىزنى شىشۇر تۇزىغا باشلاشقۇ؟ ياخشى، بىزمۇ «ئۇنداق قازانغا مۇنداق چۆمۈچ» ھىيلىسىنى قوللىنىپ، ئۇنىڭ ياۋۇز نىيىتىنى بىتچىت قىلىپ تاشلايلۇق.

لىيۇ جىڭتاڭ سەركەردە، — سەردارلىرىغا بىر قۇر قاراپ چىققاندىن كېيىن، سۆزىنى داۋاملاشتۇردى:

— بۇنىڭ ئۈچۈن، بىر بۆلۈك لەشكەرنى شىشۇر تۇزى، گەنچۈەنباۋغا ئەۋەتىپ ئىستىھكام ياساپ، قۇدۇق قېزىپ پوپاڭ كۆتۈرۈپ، قارشى تەرەپتە: «مانجۇلار يېقىن يول بىلەن ماڭىدىكەن» دېگەن تۇيغۇ پەيدا قىلىشقا توغرا كېلىدۇ، — دېدى ۋە:

— شىشۇر تۇزىغا قايسىڭلار بېرىشنى خالايسىلەر؟ — دەپ سورىدى.

لىيۇ جىڭتاڭنىڭ سۆزىنىڭ ئايىقى ئۈزۈلمەي تۇرۇپلا:

— مەن باراي! — دەپ ئوتتۇرىغا چىقتى جىن شۇن.

— شىشۇر تۇزى ئۆزى كىچىك جاي بولغىنى بىلەن، — دېدى لىيۇ جىڭتاڭ، — قوماندانلىقنىڭ گۇمۇدىنغا ئومۇمىي ھۇجۇم قوزغىشىدا ئاچقۇچلۇق رول ئوينايدۇ. بىزنىڭ مەقسىتىمىز خۇاڭتىيەننى تارتىۋېلىپ، گۇمۇدىنغا تېگىش قىلغۇچى ئاساسىي قوشۇنىمىزنىڭ بىمالال يۈرۈش قىلىشىغا كاپالەتلىك قىلىشتۇر. شۇڭا، سىز مۇنداق ئىككى ئىشتىن ھېزى بولىسىڭىز، بارسىڭىز بولىدۇ.

— زۇڭتۇڭ دارىن، ھېلىغۇ ئىككى ئىشتىن ئىكەن، ئۈچ ئىش بولسىمۇ، ئۇنىڭدىن قورقىدىغان نېمىسى بار؟ مۇبادا سەۋەنلىك ئۆتكۈزۈپ قويسام، مەن ئۆزۈم جاۋابكار بولىمەن، — دېدى جىن شۇن كۆرەڭلەپ.

— لەشكىرىي ئىشلاردا ئويناشقىلى بولمايدۇ-جۇمۇ! — دېدى لىيۇ جىڭتاڭ ئۇنى ئاگاھلاندۇرۇپ.

www.uyghurkitap.com

— ئۇنداق بولسا، تىلىمدىن ھۆججەت بېرەي، — دېدى جىن شۇن.

لىيۇ جىڭتاڭ ماقۇل كۆرگەندىن كېيىن، جىن شۇن خەت پۈتۈپ بەردى.

— سىز تۆت يىڭ①لەشكەرنى ئېلىپ، دەرھال شىنشۇر تۈزىغا بېرىڭ - دە، لەشكەرگاھنى چوڭ يول ئۈستىگە قۇرۇڭ. ئەتراپقا ئىھاتە ياساپ، قودۇق كولاپ پوپاڭ كۆتۈرۈڭ. ئېسىڭىزدە بولسۇنكى، بۇ ئىشلارنى چىن، ھەقىقىي ئىشلەڭ. بۇنىڭغا دۈشمەن ئىشەنسۇن. دۈشمەننىڭ دىققىتىنى خۇاڭتىيەندىن شىنشۇر تۈزىغا ئاغدۇرالىسىڭىزلا، ۋەزىپىڭىزنىڭ بىرىنچىسىنىڭ ھۆددىسىدىن چىققان بولىسىز. مۇبادا خۇاڭتىيەندە تۇرۇشلۇق مۇسۇلمان قاراقچىلار راستىنلا ئۈستۈڭلەرگە ھۇجۇم قىلىپ كېلىپ قالسا، ئۇلار بىلەن گاھ ئۇرۇشۇپ، گاھ ئۇرۇشماي، ۋەھىمە كۆتۈرسەڭلار بولىدۇ. شۇنىڭدىلا ۋەزىپىڭىزنىڭ قالغان يېرىمىنىڭ ھۆددىسىدىن چىققان ھېسابلىنىسىز. ئېسىڭىزدە بولسۇن، لەشكەرگاھنى چوقۇم يول ئۈستىگە قۇرۇڭ! مەن سىزگە سەركەردىدىن يەنە بىرنى قوشۇپ بېرەي.

جىن شۇن بۇيرۇق تەمتىكىنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن، قارارگاھتىن چىقىپ كەتتى.

لىيۇ جىڭتاڭ بۇ خۇئېيغا مۇنداق تاپىلىدى:

— سەركەردە! تۇرشاۋۇل جىن شۇن جانابلىرىغا سىز ياردەمداش بولۇپ بېرىڭ. مەن سىزنىڭ سالماق، ئېھتىيات بىلەن ئىش كۆرىدىغانلىقىڭىزنى بىلىمەن. شۇڭا، مۇشۇنداق ئېغىر يۈكنى زىممىڭىزگە يۈكلەۋاتىمەن. بۇ قېتىمقى گۇمۇدى سوقۇشىدا غەلىبە قىلىشىمىز ياكى مەغلۇپ بولۇشىمىز سىلەرگە باغلىق. مۇسۇلمان ئاسىي قاراقچىلارنى شۇبھىلەندۈرۈپ قويماسلىق ئۇ-

① يىڭ — قوشقا تەڭ. بىر يىڭدا بەش يۈز چېرىك بولاتتى.

چۈن، لەشكەرگاھنى جەزمەن يول ئۈستىگە — ئېگىز يەرنى
تاللاپ قۇرۇڭلار. ئورۇنلىشىپ بولغاندىن كېيىن، شۇ يەرنىڭ
يەر شەكلى خەرىتىسىنى سىزدۇرۇپ، دەرھال ماڭا ئەۋەتىپ بې-
رىڭ. ھەرقانداق ئىشنى كېڭىشىپ پۈتۈشكەندىن كېيىن، ئاندىن
ئىشلەڭلار. ھەرگىز يېنىكلىك بىلەن ئىش قىلماڭلار. دۈشمەن-
نىڭ دىققىتىنى ئۆزۈڭلەرگە تارتىپ تۇرالىساڭلارلا، قوماندانلىق-
نىڭ مۇددىئاسىغا ماسلاشقان بولىسىلەر - دە، بۇ سىلەرنىڭ ئاساسىي
قوشۇنىمىزنىڭ گۇمۇدىنى ئېلىش ئۈچۈن كۆرسەتكەن بىر ئەجرە -
تۆھپەڭلەر بولىدۇ. قاتتىق پەخەس بولۇڭلار. ئاگاھ
بولۇڭلار!...

سابىق باركۆل ئاغلاقچى ئامبىلى جىن شۈن تولىمۇ شۆھ-
رەتپەرەس بىر ھەربى ئىدى. ئادەتتە مانجۇ ئاقسۆڭەكلىرىدە بولى-
دىغان ئاچكۆزلۈك، تەكەببۇرلۇق، ئۆزۈمچىلىك، رەھىمسىز-
لىك، باغرى تاشلىق قاتارلىق ئىللەتلەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك
ئۇنىڭدا تېپىلاتتى.

خان مۇپەتتىش، لەنجۇ ئۆلكىسىنىڭ زۇڭدۇسى زوزۇڭتاڭ
خاننىڭ يارلىقىغا بىنائەن شىنجاڭغا ئەسكەر چىقىرىشنى پىلانلا-
ۋاتقاندا، جىن شۈن سۈجۇ① ئەتراپلىرىدا ما ۋېنلۇ باشچىلىقىدىكى
ئىسيانچىلارنى باستۇرۇش بىلەن مەشغۇل بولۇۋاتقانىدى. ئەسلى-
دە، مانجۇ خانى جىن شۈننىڭ باشقا مانجۇ سانغۇنلىرى بىلەن
بىرلىكتە، قاش قوۋۇقىدىن تېزرەك چىقىپ، شىنجاڭنى بالدۇر-
راق قايتۇرۇۋېلىشنى، بۇ ئارقىلىق مانجۇ ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ
شىنجاڭنى ئۆز تەسەررۇپىغا ئېلىش ئارزۇسىنى ئىشقا ئاشۇرۇش-
نى ئۈمىد قىلغانىدى. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن، مانجۇ ئوردىسى
جىن شۈن قىسىملىرىنىڭ قوۋۇقتىن چىقىشىنى سۈيلەپ، كۆپ
قېتىم يارلىق چۈشۈردى، ئەمما، جىن شۈن سۈجۇنىڭ پات ئارىدا

---

① سۈجۇ — جۇچۈەن ئەتراپلىرى.

كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

پەتھ قىلىنىدىغانلىقىنى باھانە قىلىپ يارلىقلارنى ئاڭلىمىغانغا سېلىپ، مىدىرلىماي يېتىۋالغانىدى. ئاخىرى، زوزۇڭتاڭ جىن شۇنىڭ قاش قوۋۇقتىن چىقىشىغا ئۆزى ھەيدەكچىلىك قىلىشقا مەجبۇر بولدى. لېكىن، قاش قوۋۇقنىڭ سىرتىدىكى ۋەزىيەتنى ئوڭشاش جىن شۇندەك مۇنداق ئاقىناپچىلارنىڭ قولىدىن ھەرگىز-مۇ كەلمەيتتى ھەم ئەسكەر باشلاپ چىققىنى بىلەنمۇ، ئۇ ھېچ ئىشنى ۋۇجۇدقا چىقىرالمايتتى.

گۇاڭشۇينىڭ 2 ـ يىلى چاغان ئېيىنىڭ يىگىرمە توققۇزىنچى كۈنى[①] كېچىدە، تۇرشاۋۇل سانغۇن جىن شۇن قارارگاھقا مەلۇم قىلمايلا، ئۆز بېشىمچىلىق قىلىپ، جىجياڭ ئاتلىق چېرىكلەر قوشۇنىنىڭ قۇربېشى، لياڭجۇ قوشۇنلىرىنىڭ يانداش سانغۇنى ئېرچىڭئا بىلەن باش بوغ فېڭ گۈيزىڭ قاتارلىقلارنى باشلاپ، ماناس قەلئەسىنىڭ ئۇستۇنكى قوۋۇقىغا باسقىن قىلدى.

مانجۇلار بۇ قېتىمقى شەبخۇن جېڭىنى تەييارلىقسىزلا قوز-غاتقانلىقتىن، قاتتىق دەككىسىنى يەپ، مەغلۇپ بولدى. ئېر-چىڭئا يارىدار بولۇپ، جېنىنى ئاران ساقلاپ قالدى. فېڭ گۈي-زىڭ باشچىلىقىدىكى ئىككى يۈزدىن ئارتۇق قارا چېرىك بەدۆلەت-نىڭ ماناستا تۇرۇشلۇق قوشۇنلىرىغا ئەسىر بولدى ۋە ئۆلتۈرۈل-دى. جىن شۇن قالغان قالدۇق ئەسكەرلەرنى باشلاپ قېچىپ، ئاران قۇتۇلدى.

زوزۇڭتاڭ بۇ قېتىمقى نەتىجىسىز جەڭ توغرىسىدا خانغا يوللىغان مەلۇماتىدا: «مۇستەھكەم سېپىلغا قۇرۇق قول تېگىش قىلىپ، بىر مۇنچە ئادىمىمىزدىن ئايرىلىپ قالدۇق، كېچىدە سې-پىلغا ئاتلىق لەشكەر بىلەن تېگىش قىلغان ئىشنى زادىلا ئاڭلاپ باقمىغان ئىكەنمەن. ئۇلار دۈشمەنتى سەل چاغلاپ، تۆھپە ـ ئەجىر

---

① مىلادى 1876 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى.

يارىتىشقا ئالدىراپ كەتكەنلىكتىن، ئاخىر بىشىنى يېدى.»[1] دەپ ئېتى-راپ قىلىشقا مەجبۇر بولدى.

جىن شۇنىڭ شۆھرەتپەرەسلىكى توپەيلىدىن، قاش قوۋۇق-تىن چىققان مانجۇ قوشۇنلىرىنىڭ جەڭگىۋار ئىرادىسى خېلىلا بەرھەم يېگەن بولسىمۇ، ئەمما، ئۇنىڭ ئوردىدىكى ئارقا تېرىكى كۈچلۈك بولغانلىقتىن، خان مۇيەتتىش زورۇڭتاڭمۇ، زوڭتۇڭ دارىن ليۇ جىڭتاڭمۇ ئۇنى ھېچنېمە قىلىشۋېتەلمىدى.

ئەمدى جىن شۇن بىلەن جاڭ ياۋغا كەلسەك، ئۇلار بۇيرۇققا بىنائەن، قوشۇننى باشلاپ شىشۇر تۈزىغا يېتىپ كەلدى ـ دە، بۇ يەرنىڭ ئوي ـ چوڭقۇرىغا سەپسالدى.

چوڭ يولنىڭ ئىككى چېتىدىكى قاقاس دالانىڭ چېتىگە كۆز يەتمەيتتى. تۆۋەن تەرەپتە ئاقباش قارلىق تاغلار يىراقتىن كۆرۈ-نۈپ تۇراتتى. كۈنپېتىش تەرەپتە چۆل ئۇپۇققىچە سوزۇلغان بولۇپ، ئۇنىڭ نەدە توختايدىغانلىقىنى ھېچكىممۇ پەرەز قىلال-مايتتى.

— زوڭتۇڭ دارىن ئىش كۆرمىگەن ـ دە، —دېدى جىن شۇن كۈلۈپ، — تۇخۇم قويسا كۆرۈنىدىغان مۇشۇنداق تۈز دالادا، مۇبادا لەشكەرگاھنى ئۇنىڭ دىگىنىدەك ئېگىز يەرگە قۇرىدىغان بولساق، دۈشمەن ئاسان سېزىپ قالامدۇ؟ ئۇ مۇسۇلمان قاراق-چىلارنىڭ مۇشۇنداق تۈزلەڭدە مەيدان جېڭى قىلىشقا ماھىر ئى-كەنلىكىنى ئېسىدىن چىقىرىپ قويغان بولسا كېرەك. كونىلار: «ياش كىشىنىڭ ئەينەككە قاراپ كۆرگىنىنى ياشانغان كىشى پىششىق خىشقا قاراپمۇ ئۇنىڭدىن ياخشىراق كۆرىدۇ!» دەپ بىكار ئېيتمىغان ـ دە!

— تۇرشاۋۇل جانابلىرى، — دېدى ئەنخۇي قوشۇنلىرىنىڭ

---

[1] «مەرىپەتلىك، مەدەتكار زورۇڭتاڭ ھەزرەتلىرى ئەسەرلىرى. خانغا يوللىغان مەكتۇپلار» 48 ـ جىلد.

www.uyghurkitap.com

سەردارى جاڭ ياۋ، — بىزنىڭ ۋەزىپىمىزنىڭ پوپاڭ كۆتۈرۈپ دۈشمەننى ئازغاشتۇرۇش ئىكەنلىكىنى ئۇنتۇپ قالمىغايلا. جەڭنامىلەردە: «گاھى ئون بىر ياخشى، گاھى توققۇز» دېيىلىدۇ. لەشكەرلەرگە دەرەخ كەستۈرۈپ، چاقسا ياستىپ، لەشكەرگاھنى مۇشۇ يولنىڭ ئۈستىدىكى ئېگىزگە قۇرايلى. مۇسۇلمان قاراقچىلار بىزنىڭ ئىستىھكام ياساپ، قۇدۇق قازغانلىقىمىزنى بىلسە، چوقۇم خۇاڭتيەن تەرەپكە بولغان ھوشيارلىقىنى بوشاشتۇرىدۇ — دە، پۈتۈن دىققەت — ئېتىبارىنى مۇشۇ يەرگە قارىتىدۇ.

— سەردار، سىلىنىڭ بۇ گەپلىرى تازا قاملاشمىدى. جەڭنامىلەردە: «قارارگاھنى تۈزلەڭ يەرگە قۇرۇشتىن ھەزەر ئەيلەش كېرەك» دېيىلگەن. كەينىمىزدە يا تېرەك قىلغۇدەك تاغ بولمىسا، يا ئالدىمىزدا دۈشمەننى توسقۇدەك دەريا بولمىسا؟ ناۋادا، دۈشمەن قورشىۋالسا، بۇ يەردىن قانات ياساپمۇ ئۇچۇپ چىقىپ كېتەلمەيمىز. شۇنىڭ ئۈچۈن، لەشكەرگاھنى تۆۋەن تەرەپتىكى ئاۋۇ دۆڭنىڭ كەينىگە قۇرۇشىمىز لازىم. ئۇ يەردە دەل — دەرەخلەرمۇ كۆپ ئىكەن. ئۆزىمىزنى يوشۇرماقمۇ ئوڭاي.

— تۇرشاۋۇل، يېڭىلىشىۋاتىسىز. زۇڭتۇڭ دارىننىڭ «لەشكەرگاھنى چوقۇم يول ئۈستىگە قۇرۇڭلار» دېگىنى: «ئۇياقتىن شەپە بېرىپ قويۇپ، بۇياقتىن تېگىش قىلىش» دېگەنلىك ئەمەسمۇ؟ بۇنى ئۇنتۇپ قالدىڭىزمۇ؟

— ماڭا ئۆگەتمەڭ! مۇبادا، مۇسۇلمان قاراقچىلار راستىنلا تۆت ئەتراپتىن تەڭلا شەبخۇن ئۇرسىچۇ؟ توپقا تۇتسىچۇ؟ ئۇ چاغدا نەگە قاچالايمىز؟

— بىزنىڭ ۋەزىپىمىز بۇ يەرنى ساقلاش ئەمەس، بەلكى مۇسۇلمان قاراقچىلارنى گۇمۇدىغا مۇشۇ يەر ئارقىلىق ئۆتىدىغانلىقىمىزغا ئىشەندۈرۈش!

— سىز تازا خوتۇن كىشىدەك ئويلايدىكەنسىز، — دېدى جىن شۇن، — جەڭنامىلەردە: «دۈشمەنگە يوشۇرۇنۇپ تېگىش

قىلغاندا، ئۇنى تىرىپىرەن قىلماق ئوڭايغا توختايدۇ» دېيىلگەن. بىز ئاشۇ دۆڭنىڭ كەينىدە تۇرۇپمۇ، دۈشمەننى قوشۇنىمىزنى گۇمۇدىغا مۇشۇ يول بىلەن ئۆتىدىغانلىقىمىزغا ئوخشاشلا ئىشەندۈرەلەيمىزغۇ؟

جاڭ ياۋ جىن شۇنىنىڭ گەپ يېمىگەنلىكىنى كۆرۈپ، قايتا پاراڭ قىلمىدى ۋە ئۆزىنىڭ دېگەن سۆزلىرىدىن پۇشايمان يەپ قالدى: «يامان ئىش قىلدىم، دەپ ئويلىدى ئۇ ئىچىدە، ئۇنىڭدا ماڭا نىسبەتەن كۈچلۈك ئاداۋەت پەيدا قىلدىم. سەركەردىگە نەسىھەت قىلىشنى ماڭا كىم قويۇپتۇ؟ زۇڭتۇڭ دارىن جىن شۇنىنىڭ ئەيىپىنى ماڭا قارىغاندا ئوبدان بىلىدىكەن. لېكىن ئاقىۋىتىدىن ئەندىشە قىلىپ، ھېچنېمە دېمىگەنىكەن. مەنمۇ شۇنداق قىلسام بوپتىكەن. ‹جەڭ ۋاقتىدىن باشقا چاغدا شەمشەر ئويناش خاتا ئىش، تىل تىغىنى بىمەھەل ۋە زۆرۈرىيەتسىز ۋاقتىدا چەكسە، بويۇن كېسىلىپ، باش كېتىدۇ.› شۇڭا، ئۇلۇغلار: ‹ھەرقانداق كىشى ئۆزىدە كۈچ - قۇۋۋەت ۋە شان - شاۋكەت كۆپ بولغان تەقدىردىمۇ، ئۇنىڭغا ئىشىنىپ، جەڭ ۋە ئاداۋەتنى ئىختىيار قىلماسلىقى كېرەك. چۈنكى، دورىغا ئىشىنىپ، ئوغا يېيىش ئاقىللارنىڭ ئىشى ئەمەس› دېمىگەنمىدى! ...»

جاڭ ياۋنىڭ تەخەللۇسى لاڭزەي بولۇپ، داشىڭ دېگەن يەردە تۇغۇلغان، ئۇنىڭ ئاتا - بوۋىسى جېجياڭلىق ئىدى. ئەينى يىللاردا، ئۇ لۇ بىڭجاڭنىڭ قول ئاستىدا ئىشلىگەن ۋە نيەنجۈن قوزغىلاڭچىلىرىنى باستۇرۇشقا قاتناشقانىدى. كېيىن، شەنشى، گەنسۇ، شىنجاڭ ئەتراپلىرىدا تۇڭگان يېغىلىقى يۈز بەرگەندە، زو زۇڭتاڭنىڭ قول ئاستىدا سەردار بولۇپ ئىشلىدى. ئۇ قوشۇننى باشلاپ شىنجاڭدىكى جىنجىباۋ قەلئەسىگە ھۇجۇم قىلىش ئۇرۇشىغا قاتنىشىپ، ما خۇالۇڭ باشلىق بىر مىڭ سەككىز يۈزدىن ئارتۇق ئىسيانچىنىڭ بېشىنى ئالدى. بۇ تۆھپىسى ئۈچۈن، ئۇنىڭ مەرتىۋىسى ئۆرلەپ، خېنەن ئۆلكىسىنىڭ پەرمانبەردارى

بولدى. ئۇ قەلەمگىمۇ، ئەلەمگىمۇ ماھىر بولۇشتەك ئىقتىدارىنى نامايان قىلىپ، خان مۇپەتتىش، لەنجۇ ئۆلكىسىنىڭ زۇڭدۇسى زوزۇڭتاڭنىڭ ھىممىتىگە نائىل بولغانىدى.

زوزۇڭتاڭ ئۇنى بەك چۈشىنەتتى. ئۇمۇ زوزۇڭتاڭغا قايىل ئىدى، شۇڭا، بۇ ئىككىيلەننىڭ شەخسىي مۇناسىۋىتىمۇ ئوبدان ئىدى. خان شىنجاڭغا ئەسكەر چىقارغاندا، زوزۇڭتاڭ ئۇنى بۇ ئۇرۇشقا قاتنىشىشقا تەكلىپ قىلدى. جاڭ ياۋمۇ ئۇنىڭ بۇ تەكلىپىنى رازىمەنلىك بىلەن قوبۇل كۆردى ھەمدە مانجۇ خاندانلىقى ئۈچۈن، زەپەر قۇچۇپ، شان ـ شەرەپ قازىنىشقا ئىرادە باغلىدى. مانجۇ قوشۇنلىرى قاش قوۋۇقتىن چىققاندا، زوزۇڭتاڭ ئوردىغا ئۇنى تۇرشاۋۇل قوشۇنىدىكى ئەنخۇي قىسمىنىڭ سەردارلىقىغا تەيىنلەشنى تەۋسىيە قىلغانىدى.

قاش قوۋۇقتىن چىققاندىن كېيىن، مانجۇ قوشۇنلىرى ئالدى بىلەن بەدۆلەتنىڭ بەي يەنخۇ قوماندانلىقىدىكى تۇڭگان قىسىملىرىنىڭ قارشىلىقىغا دۇچ كەلدى. شۇڭا، مانجۇ قوشۇنلىرىمۇ ئاساسلىق ھۇجۇم نىشانىنى بەي يەنخۇغا قاراتتى. زوزۇڭتاڭنىڭ نەزەرىدە، ئۇ ئىنتايىن ھىيلىگەر، جەڭ ۋاقتىدا باشقىلارنى ئالدىغا چىقىرىپ قويۇپ، ئۆزى ئارقىدا تۇرىدىغان، ۋەزىيەت پايدىسىز بولۇپ قالسا، غاچچىدە تىكىۋېتىدىغان بىر ئادەم ئىدى. ئىچكىرىدىكى بىرنەچچە قېتىملىق ئۇرۇشلاردا بۇ نۇقتا ئىسپاتلانغانىدى. شۇڭا، زوزۇڭتاڭ جەڭ باشلانغان ھامان، ھەممىدىن ئاۋۋال بەي يەنخۇنىڭ قېچىپ كېتىشىدىن قاتتىق پەخەس بولۇش كېرەك، ئۇنى قورشاپ، ئامال بار تىرىك تۇتۇش، بولمىغاندا ئۆلۈكىنى بولسىمۇ قولغا چۈشۈرۈش كېرەك، دەپ ئالاھىدە جېكىلىگەنىدى. ھازىرقى ئەھۋالدىن قارىغاندا، ئۇنىڭ تەگرى تېغىنىڭ جەنۇبىغا قېچىش ئېھتىمالى چوڭراق ئىدى. لېكىن، ئۇنىڭ بىلەن بەدۆلەت ئوتتۇرىسىدا زىددىيەت مەۋجۇت بولغانلىقتىن، شىمالدا تاشقى موڭغۇلىيىگە، شەرقتە گەنسۇ، چىڭخەيلەرگە قېچىپ كېتىش

ئىمكانىيىتىنىمۇ يوق دېگىلى بولمايتتى.
شۇڭا دەسلەپكى ئورۇنلاشتۇرۇشتا، جاڭ ياۋ زوزۇڭتاڭنىڭ
مۇددىئاسى بويىچە، قۇمۇل تەرەپكە مەسئۇل بولغانىدى. بارىكۆل
بىلەن گۇچۇڭنىڭ ئارىلىقىنى جىن شۇن بىلەن شۇي جيەنبياۋ
ساقلاشقا مەسئۇل بولغانىدى. بەي يەنخۇ ئەگەر چۆچەك ئارقىلىق
قۇبدۇ- ئۇلاستايغا ئۆتۈپ كەتسە، ئوڭشۇالغۇسىز يامان ئاقىۋەت-
نى پەيدا قىلاتتى.

× ×

ياڭداش ئەمرۇل ئۇمرا بەي يەنخۇ ئۆزىنىڭ قارارگاھىدا كې-
گەش ئۆتكۈزۈۋاتقانىدى. شۇئاندا، مۇشاۋىرلىرىدىن بىرسى كې-
رىپ، مانجۇلارنىڭ بىر ئايغاقچىسى تۇتۇپ كېلىنىدى، دەپ خەۋەر
قىلدى. بەي يەنخۇ ئۇنى دەرھال ئېلىپ كىرىشنى ئەمر قىلدى.
نۆكەرلەر ھېلىقى ئايغاقچىنى ئېلىپ كىرىپ بەي يەنخۇنىڭ ئالدىدا
تىزلاندۇردى.
— پېقىر ئايغاقچى ئەمەسمەن، — دەپ زارلىدى ھېلىقى
ئادەم، — ئەمرۇل ئۇمرا جانابلىرىنى بىر مۇھىم لەشكىرىي مەخ-
پىيەتلىكتىن ۋاقىپلاندۇرۇش ئۈچۈن كېلىۋاتقانىدىم. مېنى يولدا
چارلاشقا چىققان لەشكەرلەر ئۇقۇشماسلىقتىن تۇتۇپ كېلىشتى.
ئەتراپتا تۇرغانلارنى چىقىرىۋېتىشلىرىنى سورايمەن.
— بەي يەنخۇ ئەتراپتىكىلەرگە ئۇنىڭ قوللىرىنى يەشكۈزدى-
دە، باشقىلارنىڭ بىر پەس سىرتقا چىقىپ تۇرۇشىنى بۇيرۇدى.
ئاندىن ھېلىقى ئادەم سۆزىنى داۋاملاشتۇردى:
— پېقىر خان لەشكەرلىرىنىڭ تۇرشاۋۇلى، زۇڭتۇڭ دارىن
ليۇ جىڭتاڭنىڭ ئىشەنچلىك مۇلازىملىرىدىن بىرى بولىمەن.
زۇڭتۇڭ دارىن كەمىنىنى مەخپىي مەكتۇپ بىلەن ئەۋەتكەنىدى.
— مەخپىي مەكتۇپنى كىمگە ئېلىپ كېلىۋاتىسەن؟ قېنى

ئۇ مەكتۇپ؟ — دەپ سورىدى بەي يەنخۇ.

— سىلى قەلئە بېگى مامىڭ دېگەن سەردار بولامىلا؟ بۇ مەكتۇپ ما مىڭنىڭ نامىغا ئەۋەتىلگەن، — دېدى ھېلىقى ئادەم يېنىدىكى مەكتۇپنى قولىغا ئېلىپ تۇرۇپ.

بەي يەنخۇ ئۇنىڭ قولىدىن ھېلىقى مەكتۇپنى تارتىپ دېگۈدەك ئالدى ـ دە، ئېچىپ ئوقۇدى. مەكتۇپتا مۇنداق يېزىلغانىدى: «. . . ئەسلىدە مېنىڭ گۇمۇدىنى تۇپتۇز قىلىۋېتىشىممۇ مۇمكىن ئىدى. بىراق، قەلئە ئىچىدىكى پۇقرايۇ ـ پەقىرلەرگە ئىچىم ئاغرىدى. جانابىڭىز ئاسىي بەي يەنخۇدەك گۇناھى كىبىرگە پېتىپ كەتكىنىڭىز يوق. زۇلمەتنى تاشلاپ، يورۇقلۇققا ئىنتىلىپ، خانىنىڭ ئادالەتچى قوشۇنلىرىغا تەسلىم بولسىڭىز، ھېلىھەم كېچىككەن بولمايسىز. سىزگە يۇقىرى مەنسەپ، ئۇلۇغ مەرتىۋە ئاتا قىلىشقا ۋەدە بېرىمەن. مۇبادا، تەسلىم بولماي، جاھىللىق بىلەن قارشىلىق كۆرسەتسىڭىز قەلئەدىكى ئۇلۇغ ـ ئۇششاق ھەممىسىنى قالدۇرماي قىرىپ تاشلايمەن. تاش ئۈستىدە تاش، مورە ئۈستىدە باش قالدۇرمايمەن. مەن جانابىڭىزنىڭ مەرد ۋە مېھرىبان ئادەم ئىكەنلىكىڭىزنى ياخشى بىلىمەن. مۇبادا، ئۇرۇشمەن دېسىڭىزمۇ مەيلى. ئاسمىنى كەڭ، پايانى يوق شىشۇر تۈزىدا ھازىر قوشۇنلىرىم سەپ تۈزۈپ، سەپراس ـ چەپراس بولۇپ تۇرۇۋېتىپتۇ. بىز شۇ يەردە ئۇچرىشايلۇق. نامە تامام، گەپ ۋەسسالام. خانىنىڭ ئاۋالەتچى قوشۇنلىرىنىڭ تورشاۋۇلى، باش جوڭغار غوچىسى ليۇ جىنگتالىڭ. سۇمبۇلە ئېيىنىڭ 20 ـ كۈنى.»[①]

گۇمۇدى قەلئەسىنىڭ قەلئە بېگى مامىڭ — ئۇرۇمچىنىڭ ھاكىمبېگى مارىبەندىنىڭ قول ئاستىدىكى يارامىلىق سەردارلاردىن بىرى ئىدى. شىشۇر تۈزىدىكى چوڭ يولنى داغدام ئېچىپ قويۇپ، خۇاڭتىيەننى قاتتىق مۇداپىئە قىلىش — مامىڭ ئۈتتۈرىغا

① شەمسىيە 8 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى. ـ

قويغان چارە ئىدى. ئەمما، ئايغاقچىلار يەتكۈزگەن خەۋەرلەردە: «شىشۇر تۈزىغا مانجۇ قوشۇنلىرىنىڭ تۇرشاۋۇلى جىن شۇن باشچىلىقىدىكى بىر چوڭ قوشۇن ئەۋەتىلگەن. ئۇلار قەلئە - چاقسا ياساپ، شىشۇر تۈزى بىلەن گەنجۇەنباۋدىكى كونا قودۇقلارنى قېزىپ، مانجۇنىڭ ئاساسىي قوشۇنىنىڭ ئۆتۈشىگە تەييارلىق كۆرۈۋېتىپتۇ» دېيىلگەنىدى. ھالا بۈگۈن مانجۇ قوشۇنلىرىنىڭ باش جۇڭغارغۇچىسى ليۇ جىڭتاڭنىڭ مامىڭغا ئۆز قولى بىلەن يازغان خېتىدىمۇ مانجۇ قوشۇنلىرىنىڭ شىشۇر تۈزىغا ئورۇنلاشقانلىقى تىلغا ئېلىنغان. مۇشۇلارنى ئويلاۋېتىپ، بەي يەنخۇنىڭ كۆڭلىدىن: «بۇ دۈشمەنلەرنىڭ ئارىغا بۆلگۈنچىلىك سېلىش ھىيلىسى بولمىسۇن يەنە...» دېگەن ئويمۇ لىپ قىلىپ ئۆتتى، ئەمما: «مەيلى ھىيلە بولسۇن، ھىيلە بولمىسۇن، مامىڭنى دەرھال قەلئە بەگلىكتىن قالدۇرۇش لازىم. بولمىسا، ئۇ بېشىمىزغا بالا بولۇپ بەرمىسۇن يەنە» دېگەنىمۇ كۆڭلىگە پۈكتى...

— جىن شۇن بارگاھنى دۆڭنىڭ كەينىگە قۇردى، — دېدى بەي يەنخۇ سەردارلىرىغا، — ۋەللەھەمكى، تۈزلەڭدە مەيدان جېڭى قىلىش — بىزنىڭ قارا چېرىكلەرنى بېسىپ چۈشىدىغان بىر ئۈستۈنلىكىمىز ھېسابلىنىدۇ. بىز خۇاڭتيەننى ساقلاپ تۇرغان ئاتلىق لەشكەرلىرىمىزنى ئەۋەتىپ، مانجۇلارنىڭ لەشكەرگاھىغا تۆت ئەتراپتىن شەبخۇن ئۇرىدىغان بولساق، دۈشمەن كوزىغا چۈشكەن پاقىغا، قۇدۇققا چۈشكەن قاپلانغا ئوخشاش، ھېچيەرگە قاچالمايدۇ.

— ئەمىر ئۇمرا جانابىرى، — دېدى مامىڭ، — مانجۇلارنىڭ شىشۇر تۈزىغا لەشكەر ئەۋەتىپ بارگاھ قۇرغانلىقى ئۇلارنىڭ قۇرۇق پوپاڭ كۆتۈرۈۋاتقانلىقىدىن باشقا ئىش ئەمەس. ئۇلارنىڭ مەقسىتى دەل بىزنى شىشۇر تۈزىغا باشلاپ قويۇپ، خۇاڭتيەنگە تېگىش قىلىشتۇر. جىن شۇن بىزگە تاشلاپ بېرىل-

گەن يەمچۈكتىن باشقا نەرسە ئەمەس، خالاس. مەن ليۇجىڭتاڭ-نىڭ «ئۇياقتىن شەپە بېرىپ، بۇياقتىن تېگىش قىلىش» ھىيلە-سىنى ئىشلىتىشىدىن ئەنسىرەيمەن!

— سەردار جانابلىرى! سىزگە مانجۇلار شۇنداق دېدىمۇ؟ — دەپ تەئەددى قىلدى بەي يەنخۇ، — مەن مانجۇلارنىڭ شۇنداق قىلالماسلىقىدىن ئەنسىرەيمەن!

ئۇ سۆزىنى تۈگىتىپلا، نۆكەرلىرىگە مامىڭنى تۇتۇپ باغلاش-نى بۇيرۇدى.

— مېنىڭ گۇناھىم نىمە، ئەمرۇل ئۇمرا؟ مەن گۇناھسىز-غۇ؟ . . .

— سەن مېنى بىلمەيدۇ دەپ ئويلامسەن؟ ئۆزۈڭنىڭ مانجۇ-لار بىلەن ئاستىرتتىن مۇناسىۋەت قىلىۋاتقانلىقىڭنى مېنى سەز-مىدى دەمسەن؟

— ماڭا ئۇۋال بولدى!

— گېپىڭنى ئەمىر ئىسلام جانابىي ئاللىلىرىنىڭ ئالدىغا بارغاندا دەرسەن. مەن سېنى بەدۆلەتنىڭ پەرمانىغا بىنائەن تۇت-تۇم، — دېدى بەي يەنخۇ ۋە نۆكەرلىرىگە ئۇنى ئېلىپ چىقىپ كېتىڭلار! دەپ ئىشارەت قىلدى. ئاندىن بەدۆلەتنىڭ پەرمانىغا ئاساسەن، ئەزىمقول پەنسادنى گۇمۇدى قەلئەسىنىڭ قەلئە بەگ-لىكىگە تەيىنلىگەنلىكىنى ئېلان قىلدى.

جەڭ ئالدىدا گۇمۇدى قەلئەسىنىڭ قوماندانى مامىڭنى ئال-ماشتۇرغانلىق — بەدۆلەت بىلەن بەي يەنخۇ سادىر قىلغان ناھايە-تى زور ھەربىي سەۋەنلىك ئىدى. شۇ سەۋەبتىن قەلئەدىكى سەرۋاز ـ يىگىتلەرنىڭ روھىي تېخىمۇ چۈشۈپ كەتتى.

سۇڭتيولە ئېيىنىڭ 21 ـ كۈنى كېچىسى، [1] شىشۇر تۈزى چۆلىدە قۇملارنى ھەتتا شېغىل تاشلارنى ئۇچۇرۇپ كەتكۈدەك

---

[1] شەمسىيە 8 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى.

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

دەرىجىدە قاتتىق بوران چىقىپ كەتتى. بوران ھەتتا يۈز يىللىق قېرى قارىياغاچلارنىمۇ يىلتىزى بىلەن قومۇرۇپ تاشلىدى. بەدۆلەتنىڭ باسۇرۇقچى قوشۇنى شىشۇر تۇزىغا كەلگەندە، تاڭ گىرىمسەن يورىغانىدى. ئۇلار مانجۇلارنىڭ لەشكەرگاھى جايلاشقان تۆپىلىككە تۆت ئەتراپتىن تەڭلا ئات سېلىشتى. مانجۇلار قوراللىرىدىن ئوت ئېچىپ، ئۇلارنى زادىلا يېقىن كەلتۈرمەي قويۇشتى. باسۇرۇقچى قوشۇن تۆپىلىكنى توپقا تۇتۇپ، كۆيدۈرگۈچ ئوقلارنى ئاتقىلى تۇرۇۋىدى، مانجۇلارنىڭ لەشكەرگاھى ئىچىدە ئوت يالقۇنى پەلەككە كۆتۈرۈلدى. قارا چېرىكلەر ئاللا - توۋا سېلىشتى. ئۇلارنىڭ يىغا - زارلىرى چۆلنى چاڭ كەلتۈردى.

ئۇلار مانجۇلارنىڭ لەشكەرگاھىغا راسا تېگىش قىلىۋاتاتتى، خۇاڭتىيەن تەرەپتىن قويۇق ئىس - تۈتەك كۆتۈرۈلدى. مانجۇلار خۇاڭتىيەنگە باسقىن قىلغانىدى! بەي يەنخۇنىڭ لەشكەرلىرى پاراكەندىچىلىك ئىچىدە پاتىپاراق بولۇپ، قالايمىقان چېكىنىشكە باشلىدى...

سۇمبۇلە ئېيىنىڭ 23 - كۈنى،[①] ليۇ جىڭتاڭنىڭ تۇرشاۋۇل قوشۇنلىرى گۇمۇدى قەلئەسىگە ئومۇمىي ھۇجۇم قوزغاپ قەلئەنى قورشىۋالدى.

ليۇ جىڭتاڭ سېپىلنىڭ ئەتراپىنى ئاتلىق ئىككى كۈن ئايلىنىپ، سېپىلنى، قورغان تۆپىلىرىنى، سۇ تولدۇرۇلغان چوڭقۇر - يارلارنى كۆردى. مۇداپىئەنىڭ ئاجىز جايلىرىنى ئىزدىدى ۋە قەلئەگە قانداق ھۇجۇم قىلىش ھەققىدە كۆپ باش قاتۇردى. قەلئە سېپىلىنىڭ قېلىنلىقى ئىككى غۇلاچ بولۇپ، سېپىل ئۈستىدە ھەر ئەللىك چامدامدا بىردىن خۇختا، ھەر يۈز قەدەمدە بىردىن پوتەي بار ئىدى. سېپىل ياقىسىدىكى ئۆيلەرنىڭ ھەممىسى چۇۋۇپ تاشلانغان بولۇپ، بۇ ئۆيلەرنىڭ پىششىق خىشلىرى سېپىل

---

① شەمسىيە 8 - ئاينىڭ 12 - كۈنى.

ئۆگەكلىرىنى مۇستەھكەملەشكە ئىشلىتىلگەنىدى.

لىيۇ جىڭتاڭ گۇمۇدى قەلئەسىنى ئەتراپلىق، تەپسىلىي كۆزىتىپ چىققاندىن كېيىن، قارارگاھقا قايتىپ كەلدى. سەركەردە ـ سەردارلار بۇيرۇقنى ئاڭلاشقا ھازىرلىنىپ، ئۇنىڭ ئالدىدا ئۆرە تۇرۇشتى.

— بۇ شەھەرنىڭ خەندەكلىرى چوڭقۇر، سېپىلى پۇختا ئىكەن، — دېدى لىيۇ جىڭتاڭ، — قەلئەگە قاتتىق ھۇجۇم قىلىش بىلەن ئۇنى ئالماق قىيىنغا چۈشكۈدەك. مۇبادا، ئۈرۈمچى تەرەپتىن لو پاشانىڭ ياردەمچى قوشۇنلىرى يېتىپ كېلىپ قالسا، گۇمۇدىنى تارتىۋالمىقىمىز تېخىمۇ قىيىنغا چۈشىدۇ. شۇڭا، قەلئەنى قورغان سوقۇپ مۇھاسىرىگە ئېلىش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ ئېلىشىمىز كېرەك. بۇنىڭ ئۈچۈن، لەشكەرلەر ھازىردىن باشلاپ شەھەرنىڭ تۆت تەرىپىدە تۆت يەردە ئۈچتىن ئون ئىككى قورغان سوقۇپ چىقسۇن! شەھەرنىڭ كۈنچىقىش تەرىپىگە — كۈنچىقىش، كۈنچىقىش يۇقىرى تەرەپ ۋە كۈنچىقىش تۆۋەن تەرەپكە ئۈچ قورغان سوقۇپ، ئوردىگاھقا قاراشلىق ئۈچ تارام قوشۇن ئورۇنلاشسۇن، شەھەرنىڭ كۈنپېتىش تەرىپىگە — كۈنپېتىش، كۈنپېتىش يۇقىرى تەرەپ ۋە كۈنپېتىش تۆۋەن تەرەپكە ئۈچ قورغان سوقۇپ، تۇرشاۋۇل جىن شۇن دارېن باشچىلىقىدىكى ئۈچ تارام قوشۇن ئورۇنلاشسۇن؛ شەھەرنىڭ يۇقىرى تەرىپىگە — يۇقىرى تەرەپ، كۈنچىقىش يۇقىرى تەرەپ ۋە كۈنپېتىش يۇقىرى تەرەپكە ئۈچ قورغان سوقۇپ، جاڭ ياۋ باشچىلىقىدىكى ئۈچ تارام قوشۇن ئورۇنلاشسۇن؛ چېنداۋۇل يۇ خۇئېن باشچىلىقىدىكى ئۈچ تارام قوشۇن شەھەرنىڭ تۆۋەن تەرىپىگە — تۆۋەنكى تەرەپ، كۈنچىقىش تۆۋەن تەرەپ ۋە كۈنپېتىش تۆۋەن تەرەپلىرىگە ئۈچ قورغان سوقۇپ ئورۇنلاشسۇن! . . .

ھەرقايسى تاراملارنىڭ سەركەردىلىرى بۇيرۇقنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن، دەرھال ئۆزلىرىنىڭ قوشۇنلىرىغا يۈرۈپ كې-

تىمشتى. قارا چېرىكلەر گومۇدى قەلئەسىنىڭ ئەتراپىغا ئۇدا بەش كېچە ـ كۈندۈز سېپىل سوقۇپ، ئون ئىككى قورغاننى پۈتتۈردى. ئاندىن مۇشۇ قورغانلاردا تۇرۇپ، گومۇدى سېپىلىنى شىددەت بىلەن توپقا تۇتۇشقا باشلىدى.

گومۇدى قەلئەسىدىكىلەر دەسلەپتە قەيسەرلىك بىلەن قاتتىق قارشىلىق كۆرسەتكەن بولسىمۇ، بارا ـ بارا بەرداشلىق بېرەلمەي قېلىشتى. ئەزىمقۇل پانساد ئەل بولۇش ئۈچۈن شەھەردىن ئادەم چىقارتتى. لىيۇ جىڭتاڭ تەسلىمنى قوبۇل قىلمىدى. لىيۇ جىڭتاڭنىڭ مۇشاۋىر جۇ خۇەن ھەززەت:

— بۇرۇنقى چاغلاردا، خان مۇپەتتىش زوزۇڭتاڭ جانابلىرى ئىچكىرىدىكى پاراكەندە تۇڭگانىيلارنى تىنجىتىش ئۈچۈن، ئەل بولغانلارنىڭ تەسلىمىنى قوبۇل قىلغانىدى. زوزۇڭتۇڭ دارىن نېمە ۋەجىدىن مۇسۇلمان قاراقچىلارنىڭ سەردارى ئەزىمقۇلنىڭ تەسلىمىنى قوبۇل قىلمايدىلا؟ — دەپ سورىدى.

— ئۇ بىر زامان، بۇ بىر زامان! — دەپ جاۋاب بەردى لىيۇ جىڭتاڭ، — ئۇ چاغلاردا ئىچكىرىدە ئىسيانچى نيەنجۈن، تەيپىنەمنىڭ چاڭموزىلىرى، پاراكەندە تۇڭگانىيلار ئارقا ـ ئارقىدىن غەليان كۆتۈرۈپ، زادىلا بېسىقماي كەتتى. جاھان تازا مالىمان بولۇپ، پۇقرالار ئۇرۇش ئوتى ئىچىدە پۇچۇلاندى. شۇڭا، دۈشمەننى ئۆزىمىز تەرەپكە ئۆتكۈزۈش ئۈچۈن، ئەل بولغانلارنىڭ تەسلىمى قوبۇل قىلىناتتى ۋە ئۇلار تارتۇقلىناتتى. ھازىر بولسا، ئىچكىرى تىنجىدى. قاش قوۋۇق سىرتىدىكى بۇ يۇرتلاردا ئەنجانلىقلار باغىي ـ تاغىي بولۇشقان مۇسۇلمان چەنتۇلارنى ئىسيان كۆتۈرۈشكە قۇترىتاتتى. مۇبادا، بىز ئۇلارنىڭ تەسلىمىنى قوبۇل قىلىدىغان بولساق، بۇ مۇسۇلمان ئاسىي قاراقچىلارنى ئەدەپكە باشلاشقا ئىلاجىسىز قالىمىز. ئۇلارنى قولاي پۇرسەت تاپقاندا ئىسيان كۆتۈرىدىغان، قولايسىز ھالغا چۈشۈپ قالغاندا ئەل بولىدىغان قىلىپ يامان ئۆگىتىپ قويىمىز. بۇ ئاقىلانە چارە ئەمەس.

هازىرنىڭ ئۆزىدە بىزگە ئۇلارنىڭ تەسلىمى ئەمەس، بەلكى ئۇلار-
نىڭ بېشى كېرەك!
— مۇسۇلمان ئاسىي قاراقچىلارنىڭ تەسلىمىنى قوبۇل قىلى-
مىغانلىقلىرى توغرا، — دېدى مۇشاۋىر جۆ خۆەن ھەزرەت، —
ئەمما بۇ قاراقچىلار تۆت تەرەپلەپ چەمبەرچەس مۇھاسىرىگە ئې-
لىنسا، ئەل بولۇشقا ئىمكانىيەت تاپالمىغاندىن كېيىن، ئەلۋەتتە
جان تىكىپ جەڭ قىلىشقا مەجبۇر بولىدۇ. مۇبادا، مۇسۇلمان
ئاسىي قاراقچىلار قەلئەنىڭ مۇستەھكەملىكىگە تايىنىپ، يەكدىل-
لىك بىلەن جەڭ قىلسا، جېنىدىن تويغان بۇ قاراقچىلارنى يەڭ-
مەك قىيىن بولۇپ قالارمىكىن دەپ ئەنسىرەيمەن. ئۇنىڭدىن
كۆرە، قەلئەگە كۈنچىقىش، كۈنپېتىش ۋە يۇقىرى تەرەپتىن
بولۇپ ئۈچ تەرەپتىن تېگىش قىلىپ، تۆۋەن تەرەپنى بوش قالدۇ-
رۇپ قويساقلا، قاراقچىلار داۋاملىق ئۇرۇشۇۋېرىشتىن ۋاز كېچى-
دۇ - دە، شەھەرنى تاشلاپ قېچىشقا مەجبۇر بولىدۇ. ئۇلارنى
قەلئەدىن چىققاندا، ئاندىن يوقاتساق ئاز ئەجىر بىلەن كۆپ تۆھ-
پىگە ئېرىشكەن بولمامدۇق؟
— دانا، ھەقىقەتەن دانا ئىكەنلا، ھەزرىتىم! بوپتۇ، سىلى-
نىڭ دېگەنلىرىدەك بولسۇن! — دېدى ليۇ جىڭتاڭ خوش بولۇپ،
—بۇيرۇقۇم يەتكۈزۈلسۇن! چىنداۋۇل يۇ خۇئېن باشچىلىقىدىن
ئۈچ تارام قوشۇن تۆۋەنكى ئۈچ قورغاندىن چېكىنىپ چىقىپ،
مەخسۇس ئۇرۇمچى يولىنى ساقلاپ ياتسۇن! . . .
ليۇ جىڭتاڭ مۇشاۋىر جۆ خۆەن ھەزرەتنىڭ دېگىنى بويىچە
شەھەرنىڭ تۆۋەن تەرىپىدىكى لەشكەرلەرنى قايتۇرۇۋېلىپ، شە-
ھەرگە كۈنچىقىش، كۈنپېتىش ۋە يۇقىرى ئۈچ تەرەپتىنلا تېگىش
قىلىشقا بۇيرۇق چۈشۈردى.
جۆ خۆەن ھەزرەت ئەسلىدە زوزۇڭتاڭنىڭ ھوزۇرىدا ئۇزۇن
يىل مۇشاۋىر بولۇپ ئىشلەپ كەلگەنىدى. ليۇ جىڭتاڭ خان
قوشۇنلىرىنى باشلاپ قاش قوۋۇقتىن چىققاندا، جۆ خۆەن ھەزرەت-

مۇ ئۇنىڭغا مۇشاۋىر بولۇپ بىللە چىققانىدى. ئۇ ھەربىي دەستۇرلارنى پىششىق ئوقۇغان بولۇپ، بىلىدىغىنى كۆپ، تەجرىبىلىك ھەربىي ئىختىساس ئىگىسى ئىدى.

سۇمبۇلە ئېيىنىڭ 27 - كۈنى كەچقۇرۇن[1]، مانجۇلارنىڭ شىددەت بىلەن توپقا تۇتۇشى ئارقىسىدا، ئاخىرى گۇمۇدى قەلئەسىنىڭ كۈنچىقىش تەرىپىدىكى بىر بۆلىكى بۇزۇپ تاشلاندى.

زەمبىرەك ئوقلىرىنىڭ پارتلىغاندا كۆتۈرۈلگەن يالقۇنلىرى كۆزنى چاقناتاتتى. ئاسمان قالايمىقان ئۇچۇپ يۈرگەن تۆمۈر پارچىلىرىنىڭ ئاۋازلىرى بىلەن تولغانىدى. ئادەملەرنىڭ بېشى ئۈستىدىكى بوشلۇقتا غايەت زور تۆمۈر پارچىلىرى يېرىلىپ ئارقا - ئارقىدىن يەرگە چۈشۈۋاتاتتى. ئاسمان خۇددى قارا يامغۇر يېغىشتىن ئىلگىرىكىدەك قاپقاراڭغۇ ئىدى. زەمبىرەك ئوقلىرى پارتلىغاندا، كۆكۈچ نۇرلار ھەر تەرەپكە چېچىلاتتى. زېمىن لەرزىگە كېلىپ، سىلكىنىپ تىترىمەكتە ئىدى. چەكسىز كەڭ ئاسمان خۇددى دېڭىزدەك چايقالماقتا ئىدى. كۈنچىقىش تەرەپتە كۈچلۈك پارتلاش ساداسى ياڭرىماقتا ئىدى. كۈنپېتىش تەرەپتە ئوقلار ۋىژىلداپ ئۇچۇپ يۈرەتتى. كۆتۈرۈلگەن ئىس - تۈتەكلەر پارتلاش سادالىرى ئىچىدە يەر يۈزىگە يېيىلىۋاتاتتى.

توپ ئوقلىرىنىڭ زەربىسىدە پۈتۈنلەي ۋەيران بولغان ئۆيلەرنىڭ خىش - كېسەكلىرى چۇل - چۇل بولۇپ دۆۋىلىنىپ كەتكەنىدى. كۆل رەڭ چاڭ - توزان بۇ ۋەيرانچىلىقنى قاپلىۋالغانىدى. پاچاقلىنىپ كەتكەن ۋەيرانچىلىقنىڭ ئاستىدىن بىرسى — پۇقرا بولسا كېرەك — ئاران ئۆمىلەپ چىقىۋاتاتتى. ئۇنىڭ يۈزىنىڭ ھەممە يېرى تىتما - تالاڭ بولۇپ كەتكەن، ئۇ ھەدەپ داد - پەرياد كۆتۈرەتتى. قويۇلۇپ كەتكەن كۆزلىرىدىن مەڭزىگە قان ئاقاتتى. ئۇ بوينىنى قىسقۇۋېلىپ، ئۆلۈكتەك قارىيىپ كەتكەن لەۋلىرىنى

---

① شەمسىيە 8 - ئاينىڭ 16 - كۈنى.

www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇر كىتاب تورىبېكىتى

كىرىپ ۋارقىرايتتى:

— ۋاي! — ۋاي — يەي! ۋاي! — ۋاي — يەي!...

ئۇنىڭ يوتىسىدىن ئۈزۈلۈپ، بىر پارچە سىڭىرغا ئىلىنىپ قالغان بىر پۇتى كۆيگەن ئىشتىنىنىڭ پاچاق تەرىپى ئۈستىدە توغرىسىغا سوزۇلۇپ قالغانىدى. يەنە بىر پۇتى تامامەن يوق ئىدى. ئۇ قوللىرىنى ناھايىتى تەسلىكتە مىدىرلىتىپ ئۆمىلەيتتى، بالىدەك بوغۇلۇپ چىرقىرايتتى. توساتتىن ئۇنىڭ ئۇنى ئۆچتى ۋە ئاتىنىڭ قىغى بىلەن خىش - كېسەك پارچىلىرى چېچىلىپ ياتقان قاتتىق يەرگە يۈزىنى ياقىغان پېتى يېتىپ قالدى...

پارتلاش ساداسى سەل بېسىقتى، تامنىڭ بۇلۇڭىغا تىقىلىۋېلىپ، جېنىنى مۇھاپىزەت قىلىپ ياتقان بىرسى بېشىنى سەل كۆتۈرۈپ ئۇياق - بۇياققا قارىدى.

— چۇۋ - چۇۋ - گۇم - پاڭ!...

بايىقىدىنمۇ دەھشەتلىك پارتلاش يۈز بېرىپ، ئۇنى تامنىڭ تۈۋىدىن ئاسمانغا كۆتۈرۈپ يىراققا ئۇلاقتۇرۇپ تاشلىۋەتتى. خىش پارچىلىرى ئۇنىڭ بېشىغا گۈمۈرۈلۈپ چۈشتى. ئۇنىڭ قورسىقىدىن چۇۋۇلۇپ چىققان ئۈچەي - باغرى ئالا - يېشىل رەڭدە پارقىراپ تۇراتتى. چىرمىشىپ كەتكەن ئۈچەينىڭ بىر ئۇچى توپا بىلەن تېزەك ئارىسىدا يىلاندەك سوزۇلۇپ كەتكەنىدى. ھېلىقى بىچارە جان ئۈزۈش ئالدىدا، قولىنى يېنىغا قويۇپ، گويا ئۈچەي - باغرىنى يىغىشتۇرۇۋالماقچى بولغاندەك بولاتتى. ئۇ توساتتىن ئاسمانغا قارىماقچى بولۇپ بېشىنى ئېگىز كۆتۈردى - يۇ، ئەمما ئارقىدىنلا گەدىنى شىللىقىدە ئىككى تاغىقى ئوتتۇرىسىغا ئۆرۈلدى. ئۇ جان تالىشىپ ھەدەپ خىرقىرايتتى!...

سېپىلنىڭ كۆنچىقىش تەرىپىدىن ئۈچ غولاچ كەڭلىكتە يوغان بىر يوچۇق ئېچىلدى. لىۋ جىڭتاڭ تەن باسۇيگە دەرھال ئۈچ بۆلۈك چېرىكنى باشلاپ قەلئە ئىچىگە بۆسۈپ كىرىشكە بۇيرۇدى، يەنە بىر سەركەردە — تەن شاكلىيەن بىلەن باش بۇغ سۇ يۈەنخىڭ

قاتارلىقلارغا ئۈچ بۆلۈك چېرىكنى باشلاپ، يەنە بىر يوچۇقتىن قەلئە ئىچىگە بۆسۈپ كىرىشكە بۇيرۇدى. ئۆزى قەلئەنىڭ تۆۋەن تەرىپىدىكى بىر ئېگىزلىكتە تۇرۇپ، ئۇرۇشقا قوماندانلىق قىلدى.

سۇمبۇلە ئېيىنىڭ 28 ـ كۈنى[1] تاڭ سەھەردە، سېپىلنىڭ تۆۋەن تەرىپىدىن يەنە ئالتە غۇلاچ كەڭلىكتە بىر يوچۇق ئېچىلدى. قارا چېرىكلەردىن تەن شىندىيەن، تەن خېيى قاتارلىقلار پىداكارلار سېپىنى باشلاپ، پارتلاتقۇچ دورا بولاقلىرىنى كۆتۈرۈشكەن پېتى، قەيسەرلىك بىلەن قارشىلىق كۆرسىتىۋاتقان مۇداپىئەچىلەرنىڭ ئۈستىگە باستۇرۇپ كىردى. دەھشەتلىك پارتلاش سادالىرى جاھاننى قاپلىدى.

ئۈچ بۆلۈك مانجۇ قوشۇنىدىن ھاسىل بولغان مۇھاسىرە چەمبىرىكى قەلئەدىكىلەرنى خۇددى كالىنىڭ بەدىنىنى چىرمىۋالغان زەھەرلىك يىلاندەك بارغانسېرى چىڭ قىسماقتا ئىدى. قوراللار قىرغىن قىلىنىشقا، قىلىچلار ۋالىلداشقا، نەيزىلەر سانجىلىشقا، پالتىلار چېپىلىشقا باشلىدى. قەلئەدىكىلەر خۇددى ئورماندا دەرەخلەر كېسىلگەندەك، بىر ـ بىرلەپ ئۇرۇپ يىقىتىلدى. ئۇلار ئۇندىمەي، جىمجىتلا، ھەيۋەتلىك ۋە باتۇرانە ھالدا ئۆلمەكتە ئىدى. ئوقلار پاراسلاپ ئېتىلاتتى. بەزى ئوقلار ۋىڭىلدىغىنىچە ئۆتۈپ كېتەتتى. بەزى ئوقلار نەرسىلەرگە تاراسلاپ تېگەتتى. قارا چېرىكلەر سەردارلىرىنىڭ ئارقىسىدىن سېپىلنىڭ يوچۇقلىرىدىن توختاۋسىز سەلدەك تەۋرەپ كىرىشمەكتە ئىدى. مىلتىقلاردىن چىققان قويۇق ئىس ـ تۈتەكلەر ئىچىدە سەرۋازلارنىڭ بەزىلىرى قوراللىرىنى تاشلاپ، ئىستىھكاملارنىڭ ئارقىسىدىن قولىنى كۆتۈرۈشۈپ چىقىشتى. يەنە بەزىلىرى قاياققىدۇر يۈگۈرۈشۈپ قېچىشتى. ئاتلىق بىر پەنساد كوچىدا چىلان تۇرۇق يۇلتۇز ئارغىـ

---

[1] شەمسىيە 8 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى.

www.uyghurkitap.com

مىقنى ئۇچقاندەك چاپتۇرۇپ يۈرەتتى. ئۇ گۇمۇدى قەلئەسىنىڭ قەلئە بېگى ئەزىمقۇل ئىدى. لېكىن ئۇ ئاتنىڭ تىزگىنىنى چىڭ تۇتمىغاچقا، ناھايىتى تېز ۋە غەلىتە ھالدا قوللىرىنى پۇلاڭلاتقىنىچە، بىردەمنىڭ ئىچىدە ئىگەرنىڭ بىر تەرىپىگە سۇرۇلۇپ قالدى. ئۇنىڭ ئېتى تاڭ نۇرىدا تۇتەپ ئىس چىقىرىپ تۇرغان بىر توغرى ياغاچنىڭ ئالدىغا كېلىپ بىردىنلا توختاپ قېلىۋىدى، ئۇ يەرگە ناھايىتى قاتتىق يىقىلىپ چۈشتى. مانجۇلار ئۇنىڭ قول - پۇتلىرىنىڭ قاتتىق تارتىشىپ تىترەۋاتقانلىقىنى كۆردى. بىراق، ئۇنىڭ بېشى زادىلا قىمىرلىمايتتى. بىر تال ئوق ئۇنىڭ بېشىنىڭ سۆڭىكىنى تېشىپ ئۆتۈپ كەتكەنىدى. مانجۇلار ئۆزلىرىنىڭ ھەربىي ئادىتى بويىچە، ئالدىغا ئۇچرىغانلىكى سەرۋاز - يىگىتلەرنى، مەيلى قورالسىز، مەيلى تەسلىم بولغان بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ھەممىسىنى چۆپنى ئورۇغاندەك قىرىپ ماڭماقتا ئىدى. . .

بىر كېچە - كۈندۈز قانات يايغان دەھشەتلىك كوچا ئۇرۇشىدا، مانجۇلار بەي يەنخۇنىڭ گۇمۇدىنى ساقلاپ ياتقان ئالتە مىڭدەك سەرۋاز - يىگىتلىرىنى پاك - پاكىز يوقىتىپ، ئىككى يۈزدەك جەڭ ئېتىنى، زور مىقداردىكى قورال - ياراق، ئوق - دورا قاتارلىق ھەربىي لازىمەتلىكلىرىنى غەنىيمەت ئالدى. شۇنداق قىلىپ، مانجۇ قوشۇنلىرىنىڭ ئۈرۈمچىگە يۈرۈش قىلىشىدىكى ئەڭ مۇھىم توسالغۇ — گۇمۇدى قەلئەسى ئاخىرى مانجۇلارنىڭ ئىلكىگە ئۆتتى.

گۇمۇدى قەلئەسى ئىشغال قىلىنغاندا، ئۈرۈمچىنىڭ ھاكىمبېگى ما رېندېنىڭ ئەمىر لەشكەر، گۇمۇدى قەلئەسىنىڭ قەلئە بېگى ئەزىمقۇل پەنسادقا يازغان بىر پارچە خېتى مانجۇلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالدى.

«. . . ئۈرۈمچىدىكى كارغا يارايدىغان سەرۋاز - يىگىتلەرنىڭ ھەممىسى ئەۋەتىلدى، — دېيىلگەنىدى بۇ خەتتە، — ھازىر

ئۈچ قورغاندا[1] ھېچقانچىلىك لەشكەر قالمىدى. ماناس تەرەپتىن
كېلىدىغان ھىماتچى لەشكەرلەر تېخىچىلا يېتىپ كېلەلمەيۋاتىدۇ.
ئەمىر ئىسلام كورلىدىن ماڭغۇزماقچى بولغان لەشكەرلەرنى تې-
مىشقىدۇر ماڭغۇزماپتۇ. گومۇدىنى ساقلىيالىساڭلار ساقلارسى-
لەر، مۇبادا ساقلىيالمايدىغاندەك بولساڭلار، دەرھال ئۈرۈمچىگە
چېكىنىڭلار. ھازىرقى ئەھۋالدا، پۈتۈن كۈچنى ئۈرۈمچىگە توپلاپ،
بۇ يەرنى ساقلاش ھەممىدىن مۇھىم ئىش بولۇپ قالدى...»

لىيۇ جىڭتاڭ مارىندىنىڭ خېتىدىن ئۈرۈمچىنىڭ بوش قال-
غانلىقىنى بىلدى ـ دە، تۆمۈرنى قىزىقىدا سوقماقچى بولۇپ،
بىر بۆلۈك لەشكەرنى گومۇدىدا قالدۇرۇپ، ئۆزى قالغان لەشكەر-
لىرى بىلەن دەرھال ئۈرۈمچىگە تېگىش قىلماقچى بولدى. سۇم-
بۇلە ئېيىنىڭ 29 ـ كۈنى[2] ئىغىر ياتقۇدا، ئۇ مانجۇ قوشۇنلىرى-
نى باشلاپ ئۈرۈمچىگە قاراپ يولغا چىقىپ، تاڭ سەھەردە لومەن-
چىڭ ئەتراپىدا پەيدا بولدى.

بەدۆلەتنىڭ قوشۇنلىرى گومۇدىدا ئەجەللىك زەربە يېگەندىن
كېيىن «ئوقيادىن ئۈركىگەن قۇش»قا ئوخشاپ قالغانىدى. ئۈ-
رۈمچىدىكىلەر مانجۇ قوشۇنلىرىنىڭ مۇنچىۋالا تېز يېتىپ كېلى-
شىنى خىيالىغىمۇ كەلتۈرۈپ باقمىغان بولغاچقا، زەمبىرەك ئا-
ۋازلىرىنى ئاڭلاش بىلەن تەڭلا، قورغاننى تاشلاپ، توقسۇن تە-
رەپكە قاراپ چېكىنىشكە باشلىدى. شۇنداق قىلىپ، ئۈرۈمچىمۇ
ئازلا ئەجرە ھېسابىغا مانجۇلارنىڭ قولىغا ئۆتۈپ كەتتى.

لىيۇ جىڭتاڭ ئوردىگاھىنى ئۈرۈمچىدىكى خۇڭمىياۋزى دېگەن
قورغانغا قۇرغاندىن كېيىن، ھەرقايسى قوشۇنلاردىكى چېرىكلەر-
نىڭ تالاپەت ئەھۋالىنى ئېنىقلاپ چىقىپ، قوشۇنلارنى تەرتىپكە

---

① ئۈچ قورغان — ئۈرۈمچىدىكى لومەنچىڭ، خۇڭمىياۋزى ۋە خاڭچىڭ قورغانلىرىنى كۆرسىتىدۇ.

② سەمشىيە 8 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى.

www.uyghurkitap.com

سالدى ۋە جاڭ ياۋدىن شىشۇر تۇزى جىڭىنىڭ تەپسىلاتىنى ئۇقۇشتى.

— زۇڭتۇڭ دارىنغا مەلۇم بولغايكى، — دېدى جاڭ ياۋ جەڭنىڭ ئەھۋالىنى مەلۇم قىلىپ بولغاندىن كېيىن، — تۇرشاۋۇل سانغۇن جىن دارىن لەشكەرگاھىنى زادى گەپ يېمەي چوڭ يولدىن يىراق بىر تۆپىلىكنىڭ كەينىگە قۇردى. ھېلىمۇ قوشۇنلىرىمىز خۇاڭتىيەنگە ۋاقتىدا تېگىش قىلدى. بولمىغان بولسا، بىز لوپاشانىڭ ئاتلىق ئەسكەرلىرىنىڭ قىلىچى ئاستىدا قىرىلىپ تۈگىگەن بولاتتۇق.

— زودارىن «جىن شۈن قولىدىن ئىش كەلمەيدىغان نان قېپى، قوۋۇقتىن چىققىنى بىلەنمۇ كارغا يارىمايدۇ، ئىش بۇزىدۇ، سۈپۈرگە زىيانكەش» دېسە، مەن تازا ئىشەنمەپتىكەنمەن، — دېدى ليۇ جىڭتاڭ كۈلۈپ، — ئەسلىدىنمۇ ئۇرۇشقا يېشىل تۇغلۇق قوشۇندىكىلەردىن باشقىسى يارىمايدۇ. سېرىق تۇغلۇق قوشۇندىكى مانجۇ يىڭى، شىبە يىڭى، سۇلۇن يىڭى ۋە چاخار، قالماق يىڭلىرىدىكى چېرىكلەر سەلتەنەتىمىزنىڭ يىلىكىنى شوراپ قۇرىتىدىغان ئاق تانچى بىر نېمىلەر. ئۇلارنى ساقچىلىققىلا قويۇش كېرەك. ئۇرۇشقا سالسا كارغا كەلمەيدۇ. بۇنىڭدىن كېيىن، بۇ ئىشقا دىققەت قىلسام بولغۇدەك!

— زۇڭتۇڭ دارىنىنىڭ سۆزى ئاقىلانە گەپ بولدى، — دەپ لوقما تاشلىدى باياتىن بۇ مۇھاكىمىلەرگە قاتناشماي جىم ئولتۇرغان جۇ خۇەن ھەزرەت، — بىراق...

— خوش، جانابىي مۇشاۋىر ھەزرەتنىڭ قانداق ئاقىلانە مەسلىھەتى باركىن؟ بۇ ھەقتە ئۆزلىرىنىڭ دانا پىكىرلىرىنى ئاڭلاپ باققۇم بار.

— چوڭ دۈشمەن ئالدىمىزدا تۇرۇپتۇ. مېنىڭچە، ئىناقلىقنى، ئىتتىپاقلىقنى تەكىتلەش ھەممىدىن مۇھىم. ئەمدى ئەجىر ـ تۆھپە مەسىلىسىگە كەلسەك، ئۇنى كېيىنچە مۇھاكىمە قىلغىنىمىز تۈزۈك.

— هەزرەتلىرى، سىلە كۆپنى كۆرگەن، بىلىدىغانلىرىمۇ كۆپ. شىئۆەنلىكلىرىمىزنى ئايىماي كۆرسىتىپ، ئاگاھلاندۇرۇپ تۇرغايلا!

— يوقسۇ، يوقسۇ، — دەپ تۇزۇت قىلدى جۇ خۇەن ھەزرەت ئورنىدىن تۇرۇپ، — سىلى دانا، سىلى ئاقىل، باشقىچە ئويلاپ قالمىسىلا زۇڭتۇڭ دارېن.

— ھەرگىز تۇزۇت قىلمىسىلا، مۇشاۋىرىم، — دېدى ليۇ جىڭتاڭ، — لوپاشانىڭ قوشۇنلىرى گۇمۇدى ئۇرۇشىدا ھالىدىن كەتتى. ئەمدى ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىنى ئوڭشىۋېلىشقا يەنە خېلى ئۇزاق ۋاقىت كېتىدۇ. مەن مۇشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، لەشكەرلىرىمىزنى تەرتىپكە سېلىپ، تولۇقلىۋالساقمىكىن دېگەن ئويغا كېلىۋاتىمەن.

— بۇ ئويلىرى زو دارېن بىكىتىپ بەرگەن «ئاستا ئىلگىرىلەش، تېز تېگىش قىلىش» دېگەن قائىدىگە ئۇيغۇن.

— مەن ئەسلىدە گۇمۇدىنىڭ قەلئە بېگى ما مىڭدىن بەك ئەندىشە قىلاتتىم. چۈنكى، لوپاشانىڭ سەركەردىلىرى ئىچىدە ئاشۇلا ھەربىي ئىلىمگە توشقان، ئەلەمگىمۇ، قەلەمگىمۇ ماھىر سەركەردە ھېسابلىناتتى. كىچىككىنە بىر ھىيلە ئىشلىتىپلا، ئۇنى لوپاشانىڭ قولى ئارقىلىق ئارىدىن كۆتۈرۈپ تاشلاشقا مۇۋەپپەق بولدۇم.

— ھەببەللى، ئۇرۇشتا ھەمىشەم لەشكەرلا ئىشلىتىمەن دېگىلى بولمايدۇ. بەزىدە ھىيلە - پەنت ئىشلىتىپمۇ ئاز ئەجىر ھېسابىغا كۆپ تۆھپە ياراتقىلى بولىدۇ. مېنىڭچە، لوپاشا بىلەن بەي يەنخۇ تۇڭگانىينىڭ ئارىسى ئۇيۇلتاشتەك مۇستەھكەم بولۇشى ناتايىن. دۈشمەنلەر ئارىسىدىكى ئىختىلاپ - نىزاھلارمۇ بىزگە ئىتتىپاقداش بولالايدۇ. مەن بۇددا نوملىرىدىن مۇنداق بىر ئىبرەتلىك ھېكايەتنى ئوقۇغانىدىم.

— ئۇ قانداق ھېكايە ئىكەن؟

www.uyghurkitap.com

«. . . ئاجانتا شەھىرىدە[1] دەپ ھېكايە قىلدى مۇشاۋىر جۇ خۇەن ھەزرەت، — بىر براخمان بار ئىكەن. ئۇ نامايىشى پاك تەبىئەتلىك كىشى ئىكەن. ئۇ دۇنيانىڭ بارلىق تەئەللۇقاتلىرىنىڭ غۇبارىدىن ئېتەك قېقىپ، پۈتۈن نىيەت ـ ئىقبالىنى بۇددىغا ئىبادەت قىلىشقا بېغىشلىغانىكەن. چۈنكى ئۇ مەئىشەت بىلەن مال ـ دۇنيانىڭ رەنج ـ مېھنەت ۋە بالا ـ قازا ئارقىلىق ھاسىل بولىدىغانلىقىنى بىلىدىكەن.

بىر كۈنى بىر ئىخلاسمەن ئۇنىڭغا بىر سۇتلۇك ئۆچكە ئېلىپ كەپتۇ. بىر ئوغرى ئۇنىڭدىن خەۋەر تېپىپ، ئۆچكىنى كۆزلەپ، كېچىسى براخمانىنىڭ ئىبادەتخانىسىغا مېڭىپتۇ. يولدا كېتىۋاتسا، ئالۋاستى ئادەم سىياقىدا بولۇپ، ئۇنىڭغا ھەمراھ بوپتۇ.

— سەن كىم؟ نەگە بارىسەن؟ — دەپ سوراپتۇ ئوغرى ئۇنىڭدىن.

— مەن ئالۋاستى، براخماننى ئۆلتۈرگىلى بارىمەن، — دەپتۇ ئالۋاستى.

— ئۇنى نېمىشقا ئۆلتۈرىسەن؟

— بۇ براخماننىڭ تائەت ـ ئىبادىتى بىلەن ھەممە كىشى توۋا قىلىپ، بۇددىغا تېۋىنىپ، ديانەت ـ ساخاۋەت يولىنى تۇتىدىغان بولۇپ كەتتى. مېنىڭ ئېزىتقۇلۇقۇمنىڭ بازىرى كاساد بولۇپ قالدى. مەنغۇ ئۆز ھالىمنى ساڭا سۆزلەپ بەردىم. سەنمۇ ئۆزۈڭنىڭ كىم ئىكەنلىكىڭنى ۋە نېمە ۋەجىدىن ئۆيدىن چىققانلىقىڭنى سۆزلەپ بەرمەمسەن؟

— مەن ئوغرى ـ قاراقچىلىقنى كەسىپ قىلغان ئادەممەن. خالايىقنىڭ مېلىنى گاھى پىنھاندا، گاھى ئاشكارا ئېلىۋېلىپ، كۆڭلىگە ھەسرەت ئوتىدىن داغ سالىمەن. براخماننىڭ سىمىز ۋە

---

① ئاجانتا — قەدىمكى ھىندىستاندىكى مەشھۇر بۇددا ئىستىقامەتگاھلىرىدىن بىرى. ساكيامۇنى شۇ يەردە نوم سۆزلىگەن ئىمىش.

سۈتلۈك بىر ئۆچكىسى بار ئىكەن دەپ ئاڭلىدىم. بۈگۈن شۇنى ئېلىپ، مەئىشتىمگە سەرپ قىلىش ئۈچۈن كېتىۋاتىمەن.

— سەن مېنىڭ جېنىم ئىكەنسەن، — دەپتۇ ئالۋاستى، — تەڭرىمگە شۈكرى، ئارىمىزدا ئوخشاشلىق بار ئىكەن. ئىككىمىز بىر كىشىنى قەستلەپ كېتىۋېتىپتىمىز. ئۇنداق بولسا، ئىككىمىز بىرلىكتە براخماننىڭ ئىستىقامەتگاھىغا بارايلۇق.

ئۇلار شۇنداق دېيىشىپ، ئۇ يەرگە بارغاندا، براخمان ئىبادىتىنى تۈگىتىپ، ئۇخلاپ قالغانىكەن. ئوغرى كۆڭلىدە: ‹ئەگەر مەندىن بۇرۇن ئالۋاستى ئۇنى ئۆلتۈرگىلى كىرسە، براخمان تۇيۇپ قېلىپ داد ـ پەرياد كۆتۈرۈشى مۇمكىن. ئۇ چاغدا مەن ئۆچكىنى ئالالماي قالىمەن› دەپ ئويلاپتۇ. ئالۋاستى بولسا: ‹ئەگەر ئوغرى بۇرۇنراق ئۆچكىنى ئالىدىغان بولسا، ئەلۋەتتە ئىشىكنى ئاچىدۇ. ئۇ چاغدا براخمان ئويغىنىپ قالسا، مەن ئۇنى ئۆلتۈرەلمەي قالىمەن› دەپ ئويلاپتۇ ۋە ئوغرىغا:

— ھەي بۇرادەر، ئازراق تەخىر قىل، مەن براخماننى ئۆلتۈرگەندىن كېيىن، ساڭا ئۆچكىنى ئېلىش ئاسان بولىدۇ، — دەپتۇ.

— ياق، ئاۋۋال مەن ئۆچكىنى ئېلىۋالاي، ئاندىن كېيىن سەن ئىشىڭغا قەدەم قويغىن، — دەپتۇ ئوغرى.

ئۇلار شۇنداق تالاش ـ تارتىش قىلىشىۋەرگەندىن كېيىن، ئوغرى:

— ھەي براخمان، بۇ يەردە بىر ئالۋاستى سېنى ئۆلتۈرمەكچى بولۇۋاتىدۇ، — دەپ توۋلاپتۇ.

— ئاگاھ بول، ئۆچكەڭگە ئوغرى كەلدى، — ئالۋاستىمۇ ۋارقىراپتۇ.

براخمان بۇلارنىڭ غەۋغاسىدىن ئويغىنىپ داد ـ پەرياد كۆتۈرگەنىكەن، ھەممە قوشنىلىرى پەيدا بوپتۇ. بايىقى ئىككىسى قېچىپ كېتىپتۇ. براخماننىڭ جېنى ۋە مېلى دۈشمەنلىرىنىڭ

ئىختىلاپى تۆپەيلىدىن ئامان قاپتۇ. . .»
— بۇ مىسالنى شۇنىڭ ئۈچۈن ھېكايەت قىلدىمكى،— دەپ
سۆزىنى داۋاملاشتۇردى جۇ خۇەن ھەزرەت،— سىلى زۇڭتۇڭ
دارىن، خاقانلىقىمىزنىڭ ئۇلۇغۋار ۋەزىپىسىنى زىممىلىرىگە ئال-
غان ئادەم. شۇڭا، ھەرقانداق بىر ئىشتا ئېھتىيات قىلماقلىرى
مۇھىمدۇر. چۈنكى، جاھاندىكى ھەممە ئىشلار تەقدىرگە مۇۋاپىق
بولىدۇ. ئۇنى ياكى ئىلگىرى - كېيىن، ياكى ئاز - كۆپ
قىلغىلى بولمايدۇ. بىر كىمنىڭ نام - ئەمالىغا سائادەتمەنلىك
سۈپىتى پۈتۈلگەنلىكى ياكى شۇملۇق سەھىپىسى يېزىلغانلىقىنى
بىر تەڭرىدىن باشقا ھېچكىم بىلمەيدۇ. لېكىن، ئېھتىيات شەر-
تىنى بىجا كەلتۈرۈپ، ئازماسلىق ھەممە كىشى ئۈچۈن زۆرۈر-
دۇر. ھەرقانداق بىر كىشى ئۆزىنىڭ قىلغان - ئەتكەنلىرى ھەق-
قىدە ئۆزىدىن كەم دېگەندە ئۈچ قېتىم سوراپ بېقىشى لازىم.
ئالدى بىلەن، بۇ ئىشىم توغرىمۇ - يوق؟ دەپ قولىنى يۈرىكىگە
سىلىپ سوراپ باقسۇن. ئۇنىڭدىن بىر قەرنە ئۆتكەندىن كېيىن،
مۇشۇ ئىشىم ئۈچۈن كىشىلەر مېنى كەينىمدىن تىللامدۇ - يوق؟
دەپ ئېيتالايدىغان بولسۇن. جان ئامانىتىنى تاپشۇرىدىغان ۋاقىتتا
مەشھەرگاھقا بارغاندا، تەڭرىم ئالدىدا تىلىم كۆيەمدۇ - يوق؟
دېيەلەيدىغان بولسۇن! شۇنداق قىلالىغانلارلا ئۇلۇغلۇق تەختىدە
ئولتۇرالايدۇ. تارىخ ئالدىدا مەغرۇر بولۇپ، تەنە قىلغۇچىلارنىڭ
تەنىسىدىن يىراق بولالايدۇ. شۇڭا، ئۇلۇغلار مۇشۇنداق دېگەنىد-
كەن: «نەپ ئالغىلى بولمايدىغان مال ماللارنىڭ ئەڭ ئەسكىسى-
دۇر. يۇرتدارچىلىق ئىشلىرىدا غاپىل ھۆكۈمران ئەڭ ئوسال
ھۆكۈمراندۇر. زۆرۈرىيەت ۋە قىيىنچىلىق چاغلىرىدا دوستىدىن
يۈز ئۆرىگۈچىلەر دوستلار ئىچىدە ئەڭ پەس ۋە ئەڭ يامىنىدۇر.
ئۆز ئېرىگە قارا سانايدىغان خوتۇن، خوتۇن خەقىنىڭ ئەڭ ئەسكى-
سىدۇر. ئاتا - ئانىسىغا يانغان پەرزەنت پەرزەنتلەرنىڭ يامانراقى-

دۇر. ئەمىنلىك بولمىغان يۇرت يۇرتلارنىڭ ئەڭ ۋەيرانىسى-دۇر. سۆھبەتلەشكۈچىلەرنىڭ كۆڭلى ساپ بولمىغان ئولتۇرۇشى سۆھبەتلەرنىڭ ئەڭ ناخۇشىراقىدۇر! . . . . »

نەزمە:

خورازلار سوقۇشتا بولسىمۇ چاققان،
مىس تىرناق لاچىنغا قاچان جەڭ ئاچقان؟
مۈشۈك شىر بولىدۇ چاشقان تۇتۇشتا،
لېكىن ئۇ يولۋاسنىڭ ئالدىدا چاشقان.

— شەيخ سەئدى

ئۇيغۇر كىتاب تورىبېكىتى
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ بىردىنبىر تور ئادرېسى

ئىككىنچى باب

خۇڭمياۋزى

«غەزەپ بىلەن قولىنى دەرھال قىلىچقا ئۇزاتقانلار قو-
لىنىڭ كەينىنى پۇشايمان بىلەن چىشلەيدۇ.»
— بابۇر

مىلادى 1876 ـ يىلى كەچكۈز پەسلى.

كەچكۈز كۈنلىرى ئىدى. ئۈرۈمچىدىكى خۇڭمياۋزى بۇتخا-
نىسىنىڭ[1] ئارقا سەيناسىدىكى قارىياغاچنىڭ يوپۇرماقلىرى تۆكۈ-
لۈپ، ھويلىنىڭ ئىچى قاقاسلىشىپ كەتكەن، كۈزنىڭ ئىزغىرىن
شاماللىرى ھۇۋۇلداپ ئۇچۇپ تۇراتتى. بۇ ھالەت ئادەمگە بىرخىل
كۆڭۈلسىزلىك ھېس قىلدۇراتتى.

بۇتخانىنىڭ ئالدى سەيناسىدا ئۆسكەن شىۋاقلار قۇرۇپ كەت-
كەن. تامنىڭ ئارقىسىدىكى قىلىن ئۆسكەن ئوت ـ چۆپلەرمۇ
سارغىيىپ قاخشال بولۇپ قالغان ۋە ئاق قىراۋ بىلەن قاپلانغان-
دى.

خۇڭمياۋزى بۇتخانىسى ئانچە چوڭ ئەمەس ئىدى. بۇ يەر
ئىلگىرى ئۈزۈلمەي كۆجە ـ ئىسرىق سېلىنىپ تۇرۇلىدىغان

---

[1] ئۈرۈمچىدىكى بۇتخانىلارنىڭ بىرىنىڭ نامى. ئورنى ھازىرقى «1 ـ ئاۋغۇست» يېزا ئىگىلىك ئۇنىۋېرسىتېتى ئەتراپلىرىغا توغرا كېلىدۇ. تارىختا ئۈرۈمچىمۇ شۇ بۇتخانىنىڭ نامى بىلەن «خۇڭمياۋزى» دەپ ئاتالغان.

ئاۋات بىر جاي بولسىمۇ، لېكىن بەدۆلەت ئۇرۇمچىنى بېسىۋالغان۔
دىن كېيىن، بۇ يەرنى ئۆزىنىڭ شىمالىي شىنجاڭدىكى مەركىزىي
جەبخانىسى قىلىۋالغان بولغاچقا، تولىمۇ چۆللىشىپ كەتكەنىدى.
بۇتخانىنىڭ ئىچىدە غۇرقىراپ شامال ئۇچۇپ تۇراتتى. ئاسمان
مالائىكلىرىنىڭ نەسەپ تاختىلىرى يالىڭاچ هالدا ئىلاھ تەكچىسىدە
چۇقچىيىشىپ تۇراتتى. ئىسلىشىپ قارىداپ كەتكەن پەردىنىڭ
بىر بۇرجىكىلا ئېسىلىپ ساڭگىلاپ تۇراتتى. تامدا: «ئۆزۈڭنى
تۇت، ئەدەپكە قايت»، «دۇئا تىلاۋىتىڭلار ئىجاۋەت بولغاي»
دېگەنگە ئوخشاش هۆسنخەتلەر يېزىلغان رامكىلار قىڭغىر ـ سىڭغىر
ئېسىقلىق تۇراتتى. بىر پۇتى يوق شىرەنىڭ ئۇستىدىكى تاش
ئىسرىقدانىدا، بىر تال كۈجە بىقسىپ يېنىپ ئىس چىقىرىپ تۇرات۔
تى. شامدان يوق بولۇپ، ئۇنىڭ ئورنىغا ئىككى پارچە تۇرۇپ
چامغۇر دۈم قويۇلغان ھەمدە ئۇنىڭغا كۆيۈپ بولغان ئىككى دانە
شامنىڭ قالدۇقى سانجىپ قويۇلغانىدى. ئىچىگە بىرتال سېرىق
جۇخۇار گۈلى چىلانغان پاكار ھەم قورساقلىق بىر پۇچۇق لوڭقا
شىرەنىڭ قاپ ئوتتۇرىغا قويۇلغانىدى.

گۇمۇدى ئۇرۇشىدىن كېيىن، بەدۆلەتنىڭ ئۇرۇمچىنى ساق۔
لاۋاتقان قوشۇنلىرى ئانچە بەك قارشىلىق كۆرسەتمەيلا تەسلىم
بولدى. ليۇ جىڭتاڭ ئۆزىنىڭ ئوردۇگاھىنى بەدۆلەتنىڭ ئۇرۇم۔
چىدىكى كاتتا قورغانلىرىدىن بىرى بولغان بۇ خۇڭمياۋزىغا قۇر۔
غانىدى. ئۇ لەشكىرىي ئىشلارنى دىتلەپ بولغۇچە، ئۇرۇمچىدە
قىشنىڭ دەسلەپكى قارلىرى يېغىپ، يەر ـ جاھاننى ئاپئاق لىباس
بىلەن پۈركىدى. بەدۆلەتنىڭ بۇ ئەتراپلاردىكى ئاخىرقى كىچىك
قورغانلىرىدىن بىرى بولغان ماناس قەلئەسىنىڭ جىن شۇنىڭ
قوشۇنلىرى تەرىپىدىن قورشىۋېلىنغانلىقىنى ھېسابقا ئالمىغاندا،
تەڭرى تاغلىرىنىڭ شىمالىدىكى ئۇرۇش ئاساسىي جەھەتتىن ئاياق۔
لىشىپ قالدى. ماناس قەلئەسىنىڭ ئېلىنىشىمۇ بىرنەچچە كۈن۔

www.uyghurkitap.com

لۇكلا ئىش بولۇپ قالدى. شۇڭا، ليۇ جىڭتاڭ ئۇرۇشنىڭ ئارد-
سال ۋاقىتلىرىدىن پايدىلىنىپ، قوشۇنلارنى تەرتىپكە سېلىپ،
دەم ئالدۇرۇپ تولۇقلاش قارارىغا كەلگەنىدى. لەشكىرىي قائىدە
بويىچە قىش - قۇرۇمدا ھەربىي ئىشلار ئاساسەن توختايتتى.
شۇڭا، ئۇ لەشكەرلىرىنىڭ ئىرادىسىنى كۆتۈرۈش ئۈچۈن، سەر-
كەردە - سەردارلىرىنى باشلاپ، بۇ كونا بۇتخانىغا كەلدى ۋە ئاتا -
بوۋىلىرىنىڭ ھەققىگە، ئۇرۇشتا ئۆلگەن سەردار - چېرىكلەرنىڭ
روھىغا ئاتاپ كۈجە كۆيدۈرۈپ، ئىسرىق سېلىپ، كاتتا دۇئا -
تىلاۋەت ئۆتكۈزمەكچى بولدى.

بۇتخانىنىڭ شەيخى يوق ئىدى. شۇڭا، بۇتقا تەزىم قىلىپ
باش ئۇرۇش مۇراسىمىغا مۇشاۋىر چۇ خۇەن ھەزرەت رىياسەتچى-
لىك قىلدى...

× ×

بىر كۈنى، ليۇ جىڭتاڭ ئۆزىنىڭ خۇڭمياۋزىدىكى ئوردۇگا-
ھىدا سەردارلىرى بىلەن سۆھبەتلىشىپ ئولتۇراتتى. بۇ سۆھبەتتە
تۇرشاۋۇل سانغۇن، ئىلى جياڭجۈنى جىن شۇنمۇ بار ئىدى. سۆز
ئارىسىدا، مانجۇ قوشۇنلىرىنىڭ بىرىنىغارى جاڭ ياۋ:

— مۇشاۋىر ئەزەم، ئاڭلىشىمچە، ئۆزلىرىنى ماھىر مۇئەب-
بىر[1] دەپ ئاڭلايمىز. ئەمما، ئادەتتە ئۆزلىرىنىڭ مۇئەبىرلىك-
تىن سۆز ئاچقانلىرىنى زادىلا ئاڭلاپ باقمىدۇق. بۇ نېمە ۋەجى-
دىندۇر؟ — دەپ سوراپ قالدى.

— ماھىر مۇئەببىرلەر ئادەتتە مۇئەببىرلىكتىن ئوڭاي ئې-
غىز ئاچمايدۇ، — دەپ جاۋاب بەردى چۇ خۇەن ھەزرەت كۈلۈپ

① مۇئەببىر — چۈشكە تەبىر ئېيتقۇچى، چۈش ئۆرگۈچى.

تۇرۇپ.

ليۇ جىڭتاڭ كۈلۈپ ئۇنىڭ سۆزىنى ماقۇللىدى ۋە:

— مۇشاۋىر، سۆزىڭىز ناھايىتى مەنالىق ھەم قىسقا بولدى، — دېدى ۋە يەنە، — ماڭا بىر رەم ئېچىپ باقسىڭىز، چۈشۈمدە ھەمىشەم ئېشەككە مىنىپ چۈشەيمەن. بىرنەچچە ژو چېۋىنلارنىڭ ئېشەك-نىڭ بۇرنىغا كىرىۋېلىپ، خاپا قىلىۋاتقانلىقىنىلا كۆرىمەن. بۇ نېمىنىڭ سىرى؟

— زۇڭتۇڭ دارېن، سىلە خان مۇپەتتىش، جۇڭتاڭ[1] دارېنغا ھەمدەملەشكەندە، — دېدى ئۇ ئالدىرىماي - تېنىمەي تۇرۇپ، — ئىنتايىن كەمتەر، ئىتائەتمەن، باھادىر بولغانلىقلىرى ئۈچۈن، كۆپ مەرتىۋەتتىن بەھرىمەن بولغانىدىلە. ئەلھال، مەنسەپلىرى ئۆسۈپ، ئۈچىنچى روتبىرىكى مەرتىۋە ئورنىغا مۇشەررەپ بولدى-لا. ھالا بۈگۈن كۈچ - قۇۋۋەتلىرى زېمىننى زىلزىلىگە كەلتۈر-مەكتە، سۇر - ھەيۋەتلىرىدىن ئاسىي قاراقچىلار قورقۇپ دىر - دىر تىترەشمەكتە! ۋەللەھەمكى، ئېشەك — بەخت - تەلەيگە بىشارەتتۇر! ئېشەكنىڭ ئىككى قولىقى ئېگىز تاغقا دالالەتتۇر! تاغ ئېگىز ئەمما خەتەرلىك ئەمەس. بىراق، ئېگىز تاغقا يالغۇز چىقىش ئانچە بىخەتەر ئىشمۇ ئەمەس.

ليۇ جىڭتاڭ ئۆزىنى ئۇزاقتىن بېرى چىرماپ كېلىۋاتقان بەزى كۆڭۈلسىزلىكلەر ئۈستىدە مۇشاۋىرنىڭ قارىشىنى ئاڭلاپ باقماقچى بولدى - دە:

---

① جۇڭتاڭ (中堂) — «باش ۋەزىر»، «يارغۇچى»، «بۇيرۇق» دېگەن مەنىدە. بۇ يەردە زوزۇڭتاڭنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ مانجۇ ئوردى-سىنىڭ دارىلئۇلۇم ئۆلىماسى ئىدى. دارىلئۇلۇم ئۆلىماسىنىڭ ئىشخانىسى قارا دىۋاننىڭ ئوڭ قول ۋە سول قول دىۋانېگىنىڭ ئىشخانىلىرىنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقانلىقى ئۈچۈن، «جۇڭتاڭ» (ئوتتۇرا زال) دەپ ئاتالغان.

— ھەزرىتىم، تەڭرى تاغلىرىنىڭ شىمالىدىكى ئاسىيى مۇسۇلمان قاراقچىلار ئاساسەن تىنجىتىلىپ بولۇندى. ماناس قەلئەسىنى تارتىۋېلىش ئىشىغا كەلسەك، — دېدى ئۇ جىن شۇنگە مەنسىتمىگەن نەزەردە قاراپ قويۇپ، — خۇپۇ دارېن[1]: «ماناس قەلئەسى قانچىلىك قەلئە ئىدى. ئۆزۈم تەنھا تارتىۋالالايمەن» دەپ مەيدىسىگە مۇشتلاۋاتىدۇ. شۇنداقمۇ بولسۇن، دەيلۇق. ماناس قەلئەسى بەربىر ئوچۇممىزدىكى تېرىق، تورىمىزدىكى بېلىق بولۇپ قالدى. تەڭرى تاغلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى سەككىز مۇسۇلمان شەھىرىنى تارتىۋېلىش — خاننىڭ ئادالەتپەرۋەر ئۇلۇغ قوشۇنىنىڭ ئالدىدا تۇرۇۋاتقان مۇشەققەتلىك ۋەزىپە بولۇپ سانىلىدۇ. ھەزرىتىم، ئۆزلىرىنىڭ بۇ ھەقتىكى دانا قاراشلىرى قانداق؟

— يوقسۇ، يوقسۇ، كەمىنىلىرى بىرىنەنچىدىن جەڭنامىلەرنى كۆپ ئوقۇمىغان، مۇھارىبىيە ئىشلىرىدىن تولۇق خەۋەردار ئەمەسمەن. ئىككىنەنچىدىن، جەنۇبتىكى مۇسۇلمان يۇرتلىرىنىڭ ئىشىغا كەلسەك...

— قۇرۇپ كەتسۇن بۇ ئاسىيلار يۇرتى، — دەپ ئۇنىڭ سۆزىنى بولدى جىن شۇن قوپاللىق بىلەن، — بۇ يەردە بىرەر ئادەممۇ سېنىڭ سۆزۈڭنى چۈشەنمەيدۇ. سەنمۇ ئۇلارنىڭ سۆزىنى چۈشەنمەيسەن. خۇددى دوزاخنىڭ ئۆزى!

— ئۇنداق دېمەڭ، خۇپۇ دارېن، — دەپ ئېتىراز بىلدۈردى جۇ خۇەن ھەزرەت ئۇنىڭ سۆزىگە، — چەنتۇلار يۇرتى گۈزەل ئۆلكە، بۇ ئۆلكىدە ياشايدىغان چەنتۇ خەلقى ئۇلۇغ خەلق. تارىختا ئۇلارنىڭ باتۇر ئاتا - بوۋىلىرى بىزنىڭ ئاتا - بوۋىلىرىمىزغا كۆپ قېتىم ياردەم قولىنى سۇنۇپ، بىزنى مۇنقەرزلىكتىن قۇتۇلدۇرۇپ قويغان. مەسىلەن، تيەنياۋ يىللىرى يۈز بەرگەن «ئەن -

---

① خۇپۇ — جىن شۇننىڭ يەنە بىر نامى.

شى» توپىلىڭىدا، ئۇيغۇر خاقانلىرى بىزگە ياردەم قىلغان.[1] مۇبادا بۇ گۈزەل ئۆلكە بولمىغان بولسا، مۇبادا بۇ ئۇلۇغ خەلق بولمىغان بولسا، سىز بىلەن بىز بۇ يەردە ئولتۇرمىغان بولاتتۇق.

ئاۋاق جىن شۈن ئۇنىڭغا ئىنچىكە چىرقىراق ئاۋازى بىلەن قارشى ئىنكاس بىلدۈردى. . .

جىن شۈن ئەسلىدە بارىكۆلنىڭ ئاغلاقچى ئامبىلى ئىدى. مانجۇ ئىستىبداتىنىڭ ئىلىدىكى ھۆكۈمرانلىقى خەلق ئىسيانلىرىدا

---

① بۇ يەردە تاڭ ئىمپېراتورلۇقىنىڭ تيەنباۋ 14 ـ يىلى (مىلادى 755 ـ يىلى) يۈز بەرگەن ئەنلۇشەن (ئۆڭلۈك) شى سىمىن (سۇيگىن) توپىلىڭى كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

مىلادى 755 ـ يىلى، تاڭ شۈەنزۇڭنىڭ تيەنباۋ 14 ـ يىلى. تاڭ سۇلالىسىدا، «ئۆڭلۈك ـ سۇيگىن توپىلىڭى» يۈز بېرىپ، توپىلاڭچى قوشۇن لۇياڭنى بېسىۋالدى ھەمدە تاڭ ئىمپېراتورلۇقىنىڭ پايتەختى چاڭئەنگە ھۇجۇم قىلدى. دۆلەت قالايمىقانلىشىپ، ھاكىمىيەت خەۋپ ئىچىدە قالدى. خان تاڭ شۈەنزۇڭ پايتەختنى تاشلاپ، سىچۇەنگە قېچىپ كەتتى. مىلادى 757 ـ يىلى، تاڭ شۈەنزۇڭ توپىلاڭنى باستۇرۇش ئۈچۈن، تولىمۇ ئېغىر شەرتلەر ھېسابىغا، ئۇرخۇن ئۇيغۇر دۆلىتى بىلەن خوتەن بۇددىست ئۇيغۇر دۆلىتىدىن ياردەم سوراشقا مەجبۇر بولدى. ئۇرخۇن ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ خاقانى مۇيۇنچۇر ئۆزىنىڭ ئوغلى يانخۇ تېكىن ۋە سانغۇن تۇتۇق شادنى بەش مىڭ ئاتلىق ئەسكەر بىلەن ياردەمگە ئەۋەتتى. ئۇيغۇر قوشۇنلىرى چاڭئەندىكى شياڭجى بۇتخانىسىنىڭ يېنىدا توپىلاڭچى قوشۇن بىلەن قاتتىق جەڭ قىلىپ، ئۇلارنى مەغلۇپ قىلدى. شۇ يىلى 9 ـ ئايدا چاڭئەن، 10 ـ ئايدا لوياڭ قايتۇرۇۋېلىندى. شۇنىڭ بىلەن، دۆلەت زېمىنىنىڭ تۆتتىن ئۈچ قىسمى، ئاھالىسىنىڭ ئۈچتىن ئىككى قىسمى قولدىن كەتكەن، دۆلىتى مۇنقەرز بولۇش گىردابىغا كېلىپ قالغان تاڭ دۆلىتى ھالاك بولۇشتىن ساقلىنىپ قالدى. بۇ ھەقتە «تاڭنامە» بىلەن «جۇڭگو ئومۇمىي تارىخى» نىڭ ئۇيغۇرچە نەشرى. 3 ـ تومغا قارالسۇن.

ئاغدۇرۇپ تاشلانغاندىن كېيىن، ئۇ باربكۆلنى ئۆز ئىچىگە ئالغان قۇمۇل ھۆدۈتلىقىدا مانجۇلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ساقلاپ قالغانلىق تۆھپىسىگە، مانجۇ خاقانلىقى ئۇنى دەسلەپتە قاش قوۋۇقتىن چىققان مانجۇ چېرىكلىرىنىڭ تۇرشاۋۇل سانغۇنلىقى مەنسىپى بىلەن، يېقىندا بولسا، ئىلى جياڭجۈنلىك[1] مەنسىپى بىلەن تارتۇقلىدى. ئۇ بۇ مەنسەپلەرگە ئېرىشىش يولىدا ئۆزىگە ئۇچرىغانلىكى جىمى توسقۇنلۇقلارنى گاھىدا ھىيلە ـ نەيرەڭ بىلەن، گاھىدا ئىككى يۈزلىمىلىك ۋە يالغان ۋەدىلەرنىڭ ياردىمى بىلەن، بەزىدە بولسا باشقا چارىلەر بىلەن يوقىتىپ، ئاخىرى خانىنىڭ ئىشەنچىسىنى قولغا كەلتۈردى.

ئۇ ئىلى جياڭجۈنى بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ۋۇجۇدىدىكى ئەڭ يارىماس خۇسۇسىيەتلىرى — مەنسەپپەرەسلىكى، جاللاتلىقى، ئەخمەقلىقى، جاھىل ـ قوپاللىقى ۋە ئىككى يۈزلىمىلىكلىكى، يالاقچىلىقى تېخىمۇ كۆپرەك زاھىر بولۇشقا باشلىدى. بۇ ئاۋاق مانجۇ ھوقۇق ئىگىلىگەندىن كېيىن، ھېچكىمنى كۆزىگە ئىلماي، ئۆزىنى بۈيۈك، دانىشمەن ئەرباپ، غالىپ قوماندان دەپ ھېسابلىدى. ئۇ ئادەتتە «كۈچ كىمنىڭ قولىدا بولسا، ھەقىقەتمۇ شۇنىڭ قولىدا بولىدۇ.» دېگەننى ئاغزىدىن چۈشۈرمەيتتى. ئۇنىڭ ۋۇجۇدىغا ئاچكۆزلۈك، تەبىئىتىگە زالىملىق شۇنداق ئورۇنلىشىپ كەتكەندىكى، زۇلۇم باياۋانىدا ئۇنىڭ ئالدىدا ھەججاجمۇ خىجىل، زەھھاكمۇ تۆۋەن تۇراتتى. پىتنە ـ پاساتتا ئۇنىڭغا شەيتان بىلەن دەججالمۇ يېتىشەلمەيتتى.

لىيۇ جىڭتاڭمۇ بۇ پۇرسەتپەرەس، ئاۋاق مانجۇنى ياخشى كۆرۈپ كەتمەيتتى. شۇڭا، ئۇ جىن شۇنىنىڭ بايامقى سۆزلىرىگە

---

① مانجۇ ئوردىسى گۇاڭشۈينىڭ ئىككىنچى يىلى (1876) قەمەرىيە 9 ـ ئايدا، جىن شۇنىنىڭ مەنسىپىنى ئۆستۈرۈپ، ئۇنى ئىلى جياڭجۈنلىكىگە تەيىنلىگەندى.

قىزىقمىدى. ئۇنىڭ نەزەرىدە، تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىدىكى سەككىز مۇسۇلمان شەھىرىنى قانداق تارتىۋېلىش ھەممىدىن ئۈستۈن تۇرىدىغان چوڭ ئىش ھېسابلىناتتى.

«ئوردىنىڭ تايغىنى، — دەپ تىللايتتى ئۇ جىن شۇننى ئىچىدە، — كۆش - كۆشلەپ قويسىلا، ئىگىسىنى چىشلەشتىن يانمايدىغان ئەبگار ئىت! سەن بۇ يەردە مەنسەپكە تايىنىپ بايلىق يىغىشتىن باشقا يەنە نېمىگە كارغا كېلىسەن؟! . . .»

ليۇ جىڭتاڭ ئوردىنىڭ جىن شۇننى يەنە بىر بالداق ئۆستۈرۈپ، ئۆزى بىلەن تەڭ ئورۇنغا قويغانلىقىغا نارازى ئىدى. شۇڭا، ئۇ زوزۇڭتاڭغا خەت يېزىپ، ئۆزىنىڭ قورساق كۆپۈكىنى بىلدۈرگەنىدى:

«. . . جۇڭتاڭ دارىن، — دېگەنىدى ئۇ خېتىدە، — سىلەر ‹مانجۇ سەلتەنەتىنىڭ ھۆكۈمرانلىق دائىرىسى قاش قوۋۇقىنىڭ ئىچى بىلەنلا چەكلىنىپ قالماسلىقى كېرەك› دېگەن ئۇلۇغۋار ئىرادىنى تىكلىدىلە. شۇڭا، ئادالەت تۇغىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، قاش قوۋۇقتىن ئەسكەر باشلاپ چىقىپ، ئاسىي مۇسۇلمان قاراقچىلارغا قارشى جازا يۈرۈش قىلىشتەك يۈكسەك ۋەزىپىنى كەمىنىلىرىنىڭ زىممىسىگە يۈكلىگەنىدىلە. . .

پېقىر سەلتەنەتىمىزنىڭ شۆھرەت - ئابرۇيىغا مۇناسىپ بۇ بۈيۈك ۋەزىپىنى تاپشۇرۇۋالغان كۈندىن تارتىپ، ئارامىلىق ئۇخلاپ باقمىدىم، ئاغزىمغا غىزا تېتىمىدى. ھەرقانداق خەۋپ - خەتەرگە قارىماي ئىلگىرىلىدىم. لېكىن، لەنىتى ناكەسلەر بۇنى لايىق كۆرۈشمىدى. كۇنچىقىشقا بۇيرۇسام، كۆنپېتىشقا ماڭدى. جەڭ پۇرسىتىگە دەخلى قىلىپ، پۈتۈن قوشۇننى ھالاك قىلغىلى تاس قالدى. شۇنداق بولۇپ تۇرۇغلۇق، ئۇلارنىڭ گۇناھى سۈرۈشتە قىلىنمىدى. بۇ كەمىنىلىرى زادىلا چۈشەنمەيۋاتقان بىر مەسىلە. . .

جۇڭتاڭ دارىنىنىڭ دانالىقى بىلەن ئۆزۈمنىڭ ئىقتىدارىنى

ئۆلچەپ كۆرسەم، ئۆزۈمنىڭ تولىمۇ ئىستىبداتسىز ئىكەنلىكىمنى كۆرمەكتىمەن... »

زوزۇڭتاڭ لىۋ جىڭتاڭنىڭ ئىستىبداتىنى تولىمۇ قەدىرلەيتتى. ئۇ، مانجۇ ئاقسۆڭەكلىرىنى كۆزگە ئىلمايتتى. شۇڭا، ئۇ لىۋ جىڭتاڭنىڭ خېتىنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن، جىن شۈن قوشۇنلىرىنىڭ ماناس قەلئەسىنى قورشاۋغا ئېلىۋالغانلىقىغا خېلى كۈنلەر بولغان بولسىمۇ، ئەمما، تا ھازىرغا قەدەر ئۇنى پەتھ قىلالمايۋاتقانلىقىدىن خەۋەر تېپىپ، ناھايىتى خاپا بولدى. ئۇ ئۆزىنىڭ يېقىنلىرىدىن بىرى بولغان، شەنشى، گەنسۇ مۇھارىبىيە ئىشلىرىنىڭ ياردەمچى ئامبىلى، ئۈچىنچى دەرىجە ـ ئوتىغاتلىق ۋەزىر لىۋ دىيەنگە خەت يېزىپ، بۇ ئەھۋالنى خەۋەر قىلدى: «... تۆۋەنكى قەلئە[1]گە تېگىش قىلىۋاتقان ئاتلىق ۋە پىيادە چېرىكلەرنىڭ سانى بىرقانچە مىڭغا يەتكەن بولسىمۇ، قەلئە تېخىچىلا قولغا چۈشكىنى يوق. جىن خۇيۇ (جىن شۈن) سانجىدىن زەمبىرەكچىلەرنى يار-دەمگە يۆتكەپ بارغان بولسىمۇ، ئەمما، ئۇنىڭ نەتىجىسىنىڭ قانداق بولغىنىنى بىلمىدىم. ئۇ يەردىكى سەردارلار بىر ـ بىرىدىن تۆھپە ـ خىزمەت تالىشىپ، بىر ـ بىرىنى غاجاشقىنى غاجاشقان ياكى تۆھپە ـ ئەجىر سىلىشتۇرۇپ، قوشۇننى ھالاكەتكە ئۇچراتماقتا، ئىشنى بۇزۇپ، پالاكەتكە يولۇقماقتا. غەربىي يۇرتتىكى ئىشتا خېلى ئۈمىد بار دەپ ئويلىغانىدىم. ئەمما، كارغا كېلىدىغانلار بەك ئاز ئىكەن ئەمەسمۇ؟ ... »[2]

خان ھۇزۇرىدا ئۆتكۈزۈلگەن ساراي كېڭىشىدە، زوزۇڭتاڭ رەقىبلىرىنى يېڭىپ، غەربىي زېمىنغا ئەسكەر چىقىرىش مۇددىئا-سىنى رېئاللىققا ئايلاندۇرغاندىن كېيىن، ئوردىغا ئۆزىنىڭ ياشىـ

---

① ماناس قەلئەسىنى دېمەكچى.

② مەرىپەتلىك، مەدەتكار زوزۇڭتاڭ ھەزرەتلىرى ئەسەرلىرى. نامە-لەر» 17 ـ جىلد.

نىپ قالغانلىقىنى، ئۇنىڭ ئۈستىگە، كېسەلچان[1] بولۇپ قالغانلىقتىن، قاش قوۋۇقتىن بىۋاسىتە قوشۇن باشلاپ چىقالمايدىغانلىقىنى مەلۇم قىلدى ۋە شىنىڭ ھەربىي تەييارلىق جۇجۇقىنىڭ ۋالىيسى، ئوتتۇز ئۈچ ياشلىق ليۇ جىڭتاڭنى ئۇچىنچى جەركە - ئوتەغاتلىق ۋەزىر دەرىجىسىدە خاننىڭ قوۋۇقتىن چىققۇچى قوشۇنلىرىنىڭ تۇرشاۋۇل سانغۇنلىقىغا ۋە باش جۇڭغارچىلىقىغا تەيىنلەشنى تەۋسىيە قىلدى ھەمدە ئۆزىنىڭ يېنىدا ئىشلەيدىغان خاس مۇشاۋىرى جۇ خۇەن ھەزرەتنى ئۇنىڭغا باش مۇشاۋىر قىلىپ يۆتكەپ بەردى. . .

قارىماققا، ئىش مۇشۇنداق بولسىلا يۈرۈشۈپ كېتىدىغاندەك قىلاتتى. ئەمما، نەدە ئۇنداق ئوڭاي ئىش بار دەيسىز؟ سەلتەنەتتە ئەمەلنى ھوقۇق تۇتۇۋاتقانلارنىڭ ھەممىسى مانجۇ بولغاچقا، بەزى ئىشلاردا زوزۇڭتاڭمۇ ئامالسىز ئىدى.[2]

× ×

جىن شۇن قوشۇنلىرى ماناس قەلئەسىگە تېگىش قىلىپ ھېچ ئالالمىغانلىقتىن، ئاخىرى ياردەمگە قوشۇن ئەۋەتىشنى تەلەپ قىلىپ، زوزۇڭتاڭغا ئالاقە ئەۋەتتى. زوزۇڭتاڭ بۇ ئىشتىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، ليۇ جىڭتاڭغا: «ئومۇمىيلىقنى نەزەردە تۇتۇپ، ماناسقا تېزدىن ياردەمگە قوشۇن ماڭغۇزۇپ، ماناس قەلئەسىنىڭ قارشىلىقىنى تېز سۇندۇرۇش» ھەققىدە كۆرسەتمە بېرىپ ئالاقە يوللىدى:

«. . . ماناس قەلئەسىنى تارتىۋالىمەن دېسە، تارتىۋېلىش

---

① شۇ چاغدا زوزۇڭتاڭ ئۆتكۈر ئۈت ياللۇغى بولۇپ قالغانىدى.

② مانجۇ سەلتەنەتى ئادەتتە ھەربىر پىرقىگە مانجۇلاردىن بىردىن باش مۇئەككەل، خەنزۇلاردىن ياندىش مۇئەككەل تەيىنلەيتتى.

تامامەن مۇمكىن ئىدى، — دېيىلگەنىدى ئالاقىدە، — لېكىن، كۆك سەي[1] ئۆزۈم بىر تەرەپ قىلىمەن، دەپ چىڭ تۇرۇۋالغانلىقتىن، شۇ شۆگۈك ئۇنىڭ بىلەن تالىشىپ ئولتۇرمىدى. بۇ قوشۇنلار قەلئەنى ئېلىشتا تۆھپە تالىشىپ، يەڭ شىمايلىشىپ يۇرۇشكەچكە، قەلئە زادىلا يىمىرىلمىدى. ئاخىر جىن خۇيۇ توپ ـ زەمبىرەكلەرنى ئېلىپ، ‹سىپىلنى زادى ئۆزۈم ئالمىسام ھېساب ئەمەس› دەپ خام تەمەلەرنى ئوت ياقمىغان قازانغا سېلىپ تەييارلاپ پىشۇرۇپ، چىشى يوق قۇرۇق ئاغزىدا چايناپ لەززەتلىنىپ، خۇش بولۇپ ماڭغانىدى، بىراق، كارغا كەلمەي قالدى. بىر ئادەمنى يېڭەلمىگەن قوماندان پۈتۈنسۇرۇك سىپىلنى قانداق ئالالىسۇن؟ مادامىكى، بىر شەھەردە جانپىدالىق بىلەن قارشىلىق كۆرسىتەلەيدىغان ئادەمدىن قانچىسى چىقار؟ ناھايىتى كەلسە، قېرى ـ ئاجىز، مەزلۇم كىشىلەر قىرىلىپ تۈگەر! سىز تەن (باسۇي)، لو (چاڭگۇ) لارنى ئېلىپ دەرھال ماناسقا ئاتلىنىپ، قاراقچىلارنى تازىلىغايسىز! بۇ ئالاقە يېتىپ بارغىچىلىك، ئىشلارمۇ ئاللىقاچان بىر ياقلىق بولۇپ بولار. مۇبادا شەھەردە ئوزۇق ـ تۈلۈك ئۆكسۈپ قالسا، جىن خۇيۇنىڭ گەپ تاپماسلىقى ئۈچۈن، ئوزۇق ـ تۈلۈك ماڭغۇزۇشنى لازىم تاپتۇق.»[2]

ئەمدى لىيۇ جىڭتاڭنىڭ خان مۇپەتتىش زوزۇڭتاڭنىڭ كۆرسەتمىسىگە بىنائەن، تەن باسۇي، لو چاڭگۇلارنىڭ قوماندانلىقىدا ئالتە قوش پىيادە چېرىك بىلەن بەش قوش ئاتلىق چېرىك بولۇپ جەمئىي تۆت مىڭ ئىككى يۈز ئەللىك چېرىكنى ماناس تامان يولغا سالغانلىقىغا كەلسەك، بۇ كېيىنكى گەپ ئىدى.

---

① كۆك سەي — يەرلىك خەنزۇ قوشۇنىنىڭ ئاتامانى ئىدى.

② «مەرىپەتلىك، مەدەتكار زوزۇڭتاڭ ھەزرەتلىرى ئەسەرلىرى. نامىلەر» 17 ـ جىلد.»

× ×

بىر كۈنى، ليۇ جىڭتاڭ ئۆزىنىڭ خاس خانىسىدا مۇشاۋىر جۆ خۇەن ھەزرەت بىلەن سۆھبەتلىشىپ ئولتۇرغانىدى. سىيە قىزىل سۇرۇقلۇق بىر لېپاپىنى ئېلىپ كىرىپ، ليۇ جىڭتياڭغا بەردى. بۇ زوزۇڭتاڭدىن كەلگەن ئالاقە ئىدى. ئۇنىڭدا مۇنداق دېيىلگەنىدى:

«. . . سەلتەنەتىمىز جۇڭغارىيە بىلەن مۇسۇلمانلار يۇرتىدىكى يېغا - غەلىيانلارنى[①] بېسىقتۇرغاندىن بېرى، — دېيىلگەنىدى ئۇنىڭدا، — يەرلىك چەنتۇلارنىڭ قەلبىدىكى بىزگە بولغان مايىللىق كۈنسايىن چوڭقۇرلاشقانىدى. چەنتۇلار شۇنىڭدىن بېرى ئۇزاققىچە ئاسايىشلىق ئىچىدە ياشاپ كېلىشتى. تەڭرى تاغلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى سەككىز مۇسۇلمان شەھىرىدە ئولتۇرۇشلۇق مۇسۇلمان چەنتۇلار ھېلىھەم ئەنجانلىقلارنى ياراتمايدۇ. ئۇلار ئەنجانلىقلارنىڭ زورلۇق - زومبۇلۇقلىرىنى يەتكۈچە تارتقانلىقتىن، يەنىلا سەلتەنەتىمىزنىڭ شاپائىتىنى ئەسلەشمەكتە. شۇڭا، بۇ يەردىكى پۇقرالارنى مانجۇ خاقانلىقىنىڭ پۇقرالىرى، بۇ زېمىننى مانجۇ خاقانلىقىنىڭ تەۋەلىكى دەپ بىلىشىمىز كېرەك. شۇنداق قىلغاندىلا، تەڭرى تاغلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى سەككىز شەھەرنى ئوڭاي تەسەررۇپ قىلغىلى ۋە مەڭگۈ ساقلاپ قالغىلى بولىدۇ. بۇ ھەقتە ئىلگىرى چۈشۈرگەن پەرمانلارنى ھەممەيلەن ئورتاق ئىجرا قىلىشلىرى لازىم. . .»[②].

ليۇ جىڭتاڭ ئالاقىنى كۆرۈپ بولغاندىن كېيىن، مۇشاۋىرغا

---

① بۇ يەردە 1755 - يىلىدىكى جۇڭغار موڭغۇللىرىنىڭ ئىسيانى بىلەن 1757 - يىلىدىكى چوڭ غوجا، كىچىك غوجىلارنىڭ ئىسيانى ۋە 1764 - يىلىدىكى جىگدە يېغىلىقى» كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

② «مەرىپەتلىك، مەدەتكار زوزۇڭتاڭ ھەزرەتلىرى ئەسەرلىرى. نامىلەر» 17 - جىلد

www.uyghurkitap.com

كۆرۈپ بېقىشىغا سۇندى ۋە:

— مەن خاننىڭ يارلىقىغا بىنائەن، مۇسۇلمان ئاسىي قاراقچىلارنى جازالاشقا قوشۇن باشلاپ چىقتىم، — دېدى، — ئۆزلىرى دانا پىكىرلىك، كۆپنى كۆرگەن، ئوقۇمۇشلۇق زات بولىدىلا. كېيىنكى قەدەمدىكى ھەربىي ۋە يۇرتدارچىلىق ئىشلىرىغا بولغان قاراشلىرىنى ئاڭلىغۇم بار. ئەقىل كۆرسىتىپ، مەسلىھەت بەرگەيلا.

مۇشاۋىر جۇ خۇەن ھەزرەت خان مۇپەتتىشتىن كەلگەن ئالاقىنى كۆرۈپ بولغاندىن كېيىن، سەل ئويلىنىپ تۇرۇپ قالدى. ئاندىن:

— مېنىڭ بۇ ھەقتە كىچىككىنە كونا پەمىم، چولاق مەسلىھەتىم بار. مۇۋاپىق دەپ قارىسىلا، زۇڭتۇڭ دارىن، دەپ باقسام، — دېدى ئۇ.

— مەرھەمەت، مەرھەمەت. زادى تۇزۇت قىلمىغايلا!

— غەلىيان قاپلىغان ئەل - يورتنى ئوڭشاش ئۈچۈن، قاتتىق قوللۇق قىلماي بولمايدۇ. چۈنكى، يۇمشاق قوللۇق قىلىش ئارقىلىق قارشىلىق كۆرسەتكەنلەرنىڭ ئىرادىسىنى تەلتۆكۈس سۇندۇرغىلى، بىلىنى پۈتۈنلەي ئۇشتۇپ تاشلىغىلى بولمايدۇ. قاتتىق قوللۇق قىلىش نەتىجىسىدە، ئۇلارنى قايتا باش كۆتۈرەلمەس قىلىۋەتكىلى بولىدۇ. مۇسۇلمان ئاسىي قاراقچىلار ئۆز زېمىنىنىڭ چەت - ياقا، چۆل - قاقاسلىق ئىكەنلىكىگە تايىنىپ، سەلتەنەتىمىزگە مۇشت ئېتىپ، ئەمر - ئىتائەتتىن چىقىۋالغىلى نۇرغۇن زامان بولدى. ئۇلار خاننىڭ تەسەررۇپىدىكى چاغلاردىمۇ بۇگۈن بويسۇنسا، ئەتىسى يەنە يۈز ئۆرۈپ، پاراكەندىچىلىك چىقىرىپلا كەلگەن. بۇ ئىش — ئۇلارنىڭ ئەخلاقىنىڭ تولىمۇ بىقارار ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. زۇڭتۇڭ دارىن قاش قوۋۇقتىن باشلاپ چىققان ئادالەتچى قوشۇن بىلەن بۇ قېتىم ئۇلارنى چوقۇم بويسۇندۇرغىلى بولىدۇ.

— لېكىن، — دېدى ئۇ سەل تىنىۋېلىپ، — يۇرتدارچىلىق
ئىشى ئەسكىرىي ئىشلارغا زادىلا ئوخشىمايدۇ. داۋاملىق لەشكەر
ئىشلىتىۋېرىمەن دېگىلى، ئۇزاققىچە قاتتىق قوللۇق قىلىمەن
دېگىلى بولمايدۇ. بولمىسا، مۇسۇلمان ئاسىيلارنى يېڭىۋاشتىن
قارشىلىق كۆرسىتىشكە رىغبەتلەندۇرۇپ قويىمىز - دە، چاتاق-
نىڭ تېخىمۇ چوڭى تېرىلىدۇ. شۇنداق ئىكەن، قانداق قىلغۇ-
لۇق؟ مېنىڭچە، بۇنىڭدىن غەم قىلىپ كەتمىسىلىمۇ بولىدۇ.
ئەسكىرىي ئىشلار بىلەن يۇرتدارچىلىق ئىشلىرىدا، ئاتا - بوۋىلى-
رىمىز يەكۈنلەپ چىققان «گاھ چىڭىتىش، گاھ بوشىتىش —
ۋۇ ۋاڭ بىلەن ۋېن ۋاڭنىڭ ئىشى»[①] دېگەن ھەقىقەتنىڭ مىزانى
بويىچە ئىش كۆرمەكلىك ئەقىللىق بولۇر. چۈنكى، بۇ قېتىمقى
يۇرۇشتىن كېيىن، مۇسۇلمانلار يۇرتىدا مەڭگۈ ئاسايىشلىق ئور-
نىتىمەن دەيدىكەنلا، يۇرتدارچىلىق قائىدە - مىزانلىرى ھەققىدە
ئەتراپلىق ئويلانسىلا بولىدۇ. ۋەللەھەمكى، جەنۇبتىكى مۇسۇلمان
شەھەرلىرىنى ئۆز تەسەررۇپلىرىغا ئالماقچى بولىدىكەنلا، قەلبىگە
تېگىش قىلىشنى يۇقىرى ئورۇنغا، سېپىلگە تېگىش قىلىشنى
تۆۋەنكى ئورۇنغا قويماقلىق زۆرۈر؛ قەلب جېڭى قىلىشنى بىرىن-
چى ئورۇنغا، لەشكەر جېڭى قىلىشنى ئىككىنچى ئورۇنغا قويماق-
لىق لازىم؛ بېشىنى سىيلاشنى ئاساس، قولىغا ئۇرۇشنى قوشۇم-
چە قىلىش ھەممىدىن مۇھىمدۇر. مۇسۇلمان قاراقچىلار قورال-
سىزلاندۇرۇلغاندىن كېيىن، بۇ ئەتراپلارنى بويسۇندۇرۇش ئى-
شىنىڭ يېرىمىلا ئورۇندالغان بولىدۇ. قالغان يېرىمىنى ئورۇن-
داش ئالدىنقىسىغا قارىغاندا كۆپ مۇشكۈلگە توختايدۇ. شۇڭا،

---

① «گاھ چىڭىتىش، گاھ بوشىتىش — ۋۇۋاڭ بىلەن ۋېن ۋاڭنىڭ
ئىشى» . بۇ — كۇڭزىنىڭ «مۇھاكىمە ۋە بايان» دېگەن كىتابىدىكى
بىر ئېغىز مەشھۇر سۆز. ۋۇ ۋاڭ، ۋېن ۋاڭلار قۇللۇق تۈزۈم
جەمئىيىتىدىكى غەربىي جۇ سۇلالىسىنىڭ مەشھۇر پادىشاھلىرى.

www.uyghurkitap.com

مۇسۇلمان پۇقرالارنىڭ قەلبىنى بويسۇندۇرۇشنى بىرىنچى ئو-
رۇنغا قويۇشنى ھەر ۋاقىت ئەسلىرىدىن چىقارمىغايلا. بولمىسا،
بۇ يەردىكى باش ئاغرىقى ھەرگىز ساقايمايدۇ.
— تولىمۇ ئاقىلانە مەسلىھەت بولدى، — دېدى لىيۇ جىڭتاڭ
ئاغزىسىنى قاتتىق بىر شورىۋەتكەندىن كېيىن، — پىقىرمۇ شۇن-
داق ئويلىغان، ئەمما، بىر قارارغا كېلەلمەيۋاتقانىدىم. . .
— مەن: «ئەلنى ئەدلۇ ئىنساپ بىلەن ئىدارە قىلغۇچىلار
كىشىلەرنىڭ ئۇرۇق - ئايماقلىرىغا زىيان - زەخمەت يەتكۈزمەي-
دۇ؛ ئەلنى رەھىمدىللىك بىلەن سورىغۇچىلار ئادەملەرنىڭ ئۇ-
رۇق - ئەۋلادىنى قۇرۇتۇۋەتمەيدۇ» دېگەننى ئاڭلىغان. قەھر -
غەزەپ بىلەن مېھىر - شەپقەت بىر - بىرىگە ئۇرۇق - تۇغقان.
گەپ بۇنىڭدىن قانداق پايدىلىنىشنى بىلىشتە.
— سىلىنىڭ بۇ ھەقتە قانداق دانا قاراشلىرى بار؟
— جانابلىرى دانا، پەزىلەت بابىدا جۇگۇڭغا جۆرەدۇرلا[1]؛
پاراسەت بابىدا جۇ گېلياڭغا[2] ھەمرۇتبەدۇرلاركىم! جانابلىرى
مۇسۇلمان ئاسىي قاراقچىلارنى تىنجىتىپ، مالىمانچىلىقنى بې-
سىقتۇرۇشتەك ئۇلۇغ ئىشنى زىممىلىرىگە ئېلىپ، بۇ ئەلدە ئەدلۇ -
ئادالەتنى ئورنىتىپ، ئاسايىشلىقنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشتەك بۇ-
يۈك ئىشنى ۋۇجۇدقا چىقارماقچى بولۇۋاتىدىلا. قەدىمكىلەرنىڭ:
«تۆرقۇڭنى تۆزەي دېسەڭ، ئەينەككە قارا، ساۋاق ئالاي دېسەڭ،

---

① جۇگۇڭ — غەربىي جۇ سۇلالىسىنىڭ باشلىرىدا ياشىغان قۇلدارلار
سىياسىئونى. جۇ سۇلالىسىنىڭ قائىدە - تۈزۈملىرىنى ئورنىتىپ،
سىياسىي ۋە ئىدىيە جەھەتتە قۇلدارلارنىڭ سىنىپىي ھۆكۈمرانلىقى-
نى مۇستەھكەملىگەن.

② جۇ گېلياڭ — ئۈچ پادىشاھلىق دەۋرىدە شۇ پادىشاھلىقىدا ئۆتكەن
سىياسىئون، ھەربىي ئالىم. لىيۇ بېينىڭ شۇ پادىشاھلىقىنى قۇرۇ-
شىغا ياردەم بەرگەن. «ئۈچ پادىشاھلىق ھەققىدە قىسسە»دە پارا-
سەتلىك قىلىپ تەسۋىرلەنگەن.

تارىخقا قارا، پۈتلاشماي دېسەڭ نادانغا قارا»[1] دېگەن سۆزىنى ئەسلىرىدە مەھكەم ساقلىغايلا.

— مەن ئەمدىلەتىن قىرانلىق يېشىغا ئۇلاشتىم. ئەسكىرىي ئىشلاردا ئەتىدىن - كەچكىچە تەرلەپ - تەپچىرەپ يۈرۈپ، هاردۇق يەتتى! . . .

— جانابلىرى شۇنى سەزدىلەمىكىن، ئۇششاق - چۈششەك ئىشلارنى دائىم ئۆزلىرى قول تىقىپ ئىشلەيدىكەنلا. مېنىڭچە، بۇنىڭ هاجىتى يوق. ئەسكىرىي ئىشلار ۋە يۇرتدارچىلىق ئىشلىرىدا هەركىم ئۆز بۇرچىنى ئادا قىلسۇن. بۇمۇ خۇددى بىر ئائىلىنى باشقۇرغانغا ئوخشاش بىر ئىش. ئۆي ئىگىسى بولغان كىشى چاكار - مالايلىرىنى ئىشقا سېلىپ، دېدەك - چۆرىلىرىنى قازان بېشىغا قويۇپ، ئۆزىنى چوڭ ئىشلارنىلا تۇتۇپ بەھۇزۇر يۈرسىمۇ، تىرىكچىلىك يەنىلا ئېقىۋېرىدۇ. ناۋادا، هەممە ئىشقا چېپىلىۋالسا، هېرىپ - ئېچىپ كەتكەندەك قىلسىمۇ، هامان ئىشى يۈرۈشۈپ بەرمەيدۇ. بۇ ئۇنىڭ ئەقىل - پاراسەتتە مالايلارغا يەتمىگەنلىكىدىنمۇ؟ ياق، هەرگىز ئۇنداق ئەمەس. بۇ ئۇنىڭ دۇرۇس ئىش بىلەن شۇغۇللانمىغانلىقتىن بولغان. دۇرۇس ئىش دېگەن نېمە؟ قەدىمكىلەر: «بارگاهتا تۇرۇپ پىلان تۈزۈدىغانلار ئەمرۇل - ئۇمرا دەپ ئاتىلىدۇ؛ بۇ پىلاننى ئىجرا قىلغۇچىلار سانغۇن دەپ ئاتىلىدۇ» دېگەنىدى. زۇڭتۇڭ دارىن، چوڭ ئىشلارنى تۇتسىلا. بۇ مېنىڭ سىلىگە دېمەكچى بولغانلىرىمنىڭ بىرىنچىسى. . .

— خوش، قالغانلىرىچۇ؟

---

① ئەسلىسى: «مىس كۆرگۈگە قارىسا، لىباسنى تۈزىگىلى بولىدۇ؛ قەدىمكىلەردىن ساۋاق ئالغاندا، ئەل زاۋال تاپمايدۇ؛ باشقىلارنى ئۈلگە قىلغاندا، پۈتلاشمايدۇ» . «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۈرنەكلەر. جېنگۇەننىڭ 17 - يىلى» غا قارالسۇن.

— يەنە بىرسى، ئادەم ئىشلىتىش. بۇنىڭ ئۇچۇن پازىل ۋەلىيلەرنىلا ئىشقا سېلىش، نادان ـ جاھىللارنى ئىشنىڭ بېشىدىن چەتلىتىش لازىم. بۇ ھەقتە مىساللار ناھايىتى كۆپ. قەدىمكى زاماندا، جۇ گېلياڭ ناداننى مۇھىم ئىشقا قويغانلىقتىن، چوڭ ئىشقا دەخلى يېتىپ «يىغلاپ تۇرۇپ ما سۇنىڭ بېشىنى ئېلىشقا مەجبۇر بولغان»[1] ئىدى. نادان دوستنىڭ ئەقىللىق دۈشمەنگە يەتمەيدىغانلىقى ھەققىدە بىر ھېكايىمۇ بار. مۇبادا خالىسىلا، سۆزلەپ بېرىشىم مۇمكىن...

— قېنى، قېنى، قۇلىقىم سىلىدە.

قەدىمكى زاماندا ئۆتكەن بىر پادىشاھنىڭ بىر مايمۇنى بار ئىكەن. پادىشاھ ھەممە ئىشتا ئۇنىڭغا ئىشىنىدىكەن. ئۇنى دائىم نازۇنېمەتلەر بىلەن بېقىپ، تەربىيەت قىلىپ، ئۆزىگە مەھرەم قىلىۋالغانىكەن. پادىشاھ ئۇخلىسا، مايمۇن تاك ئاتقۇچە قولىدا شەمشەر تۇتۇپ ئۇنىڭ بېشىدا پاسىبانلىق قىلىپ بىدار تۇرىدىكەن.

بىر كۈنى، بىر زېرەك ئوغرى يىراق بىر شەھەردىن بۇ يۇرتقا كەپتۇ ۋە بىر كېچىسى پۇل ۋە مال جايلاش كويىدا يۈرۈپ يەنە بىر نادان ئوغرى بىلەن ئۇچرىشىپ قاپتۇ. ئۇلار ھەمسۆھبەت بولۇشۇپتۇ. مۇساپىر ئوغرى يەرلىك ئوغرىدىن سوراپتۇ:

— بىز قەيەرگە بارايلى، بۇرادەر كىمنىڭ تېمىنى تېشەيلى؟

— مۇشۇ شەھەرنىڭ ئامبىلىنىڭ ئاتخانىسىدا ناھايىتى سېمىز ۋە بەكمۇ ئىلدام ماڭىدىغان بىر خېچىر بار. ئامبال بۇ خېچىرنى ناھايىتى ئوبدان كۆرىدۇ. شۇڭا، خېچىرنى مۇھاپىزەت

---

[1] ما سۇ — ئۈچ پادىشاھلىق مەزگىلىدىكى شۇ پادىشاھلىقنىڭ سەركەردىسى. ئۇ دەستۇرلارنى كۆپ ئوقۇغان بولسىمۇ، ئەمما، ئەمەلىي جەڭدە ناقابىل بولغاچقا، جېتىڭ دېگەن مۇھىم قورۇلنى دۈشمەنگە تارتقۇزۇپ قويغانلىقتىن، كاللىسى ئېلىنغانىدى.

قىلىشقا ئون نەپەر چاكارنى مۇئەككەل قىلىپ قويغان. ئۇلار خېچىرنى پۇتىدىن زەنجىرلەپ ساقلايدۇ. ياخشىسى شۇكى، بىز ئاۋۋال بىرىپ ھېلىقى خېچىرنى ئوغرىلايلۇق ـ تە، ئاندىن چارسۇ بېشىدىكى شىشىگەرنىڭ دۇكىنىغا بىرىپ، ئۇنىڭ تېمىنى تېشەيلى ۋە قىممەت باھا شىشىلىرىنى ئېلىپ، خېچىرغا يۈكلەپ، يولىمىزغا راۋان بولايلى، — دەپتۇ نادان ئوغرى.

زىرەك ئوغرى ئۇنىڭ بۇ سۆزىدىن ئەجەبلىنىپ تۇرسا، ساقچى كېلىپ قاپتۇ ـ دە، زىرەك ئوغرى ئۆزىنى دەرھال دالدىغا ئاپتۇ. نادان ئوغرى قاچالماي تۇتۇلۇپ قاپتۇ.

— سەن نېمە ئادەم؟ — دەپ سوراپتۇ ساقچى.

— مەن ئوغرى، — دەپ جاۋاب بىرىپتۇ نادان ئوغرى، — ئامبالنىڭ خېچىرىنى ئوغرىلاپ، شىشىگەرنىڭ دۇكىنىنى تېشىپ، شىشىلەرنى خېچىرغا يۈكلەپ، ئۆيۈمگە ئاپىرىشنى قەست قىلغانىدىم.

ساقچى بۇ گەپنى ئاڭلاپ كۈلۈپتۇ ـ دە:

— سېنىڭدەكمۇ ئەخمەق ئوغرى بولامدۇ؟ بىر ئېشەكنى بىرمۇنچە ئادەم ساقلاپ ياتسا، ئۆز جېنىنى بالانىڭ ئوتتۇرىسىغا باشلاپ، بىر تەڭگىگە ئالمايدىغان بىر مۇنچە شىشە ئۈچۈن ئۆزىنى خەتەرگە تاشلايدىغان؟ ساڭا بىكارغا كەلگەن جان بولغاچقا، قەدرىنى بىلمەيدىكەنسەن ـ دە! ئەگەر پادىشاھنىڭ خەزىنىسىگە چۈشۈش ئۈچۈن بۇنداق خەتەرگە تەۋەككۈل قىلغان بولساڭ، ئۇ چاغدا تازا كاتتا ئىش قىلغان بولاتتىڭ! — دەپتۇ ـ دە، ئۇنىڭ قولىنى باغلاپ، زىندانغا تاشلاپتۇ.

زىرەك ئوغرى ئۇلارنىڭ ماجىرالىرىنى ئاڭلاپ تۇرغانىكەن. ئۇ، نادان ئوغرىنىڭ ھېلىقى بۇزۇق خىيالىدىن ۋە ساقچىنىڭ ئېيتقان سۆزلىرىدىن تەجرىبە ھاسىل قىلىپ، ئۆز ـ ئۆزىگە: «ئوغرى ماڭا دوست بولسىمۇ، نادان ئىدى. ساقچى بولسا دانا دۈشمەن. ئەگەر ئۇ دانا دۈشمەن پەيدا بولمىغان بولسا، بۇ نادان

دوست مېنى ھالاكەتكە باشلىغان بولاتتىكەن. ھېلى بولسىمۇ، ساقچى ئېيتقاندەك، پادىشاھنىڭ خەزىنىسىگە چۈشسەم، مەقسەدتىم ئۈنىڭدىن ھاسىل بولسا ئەجەپ ئەمەس» ـ دەپتۇ ـ دە، ئاستاغىنە پادىشاھنىڭ ئوردىسىنىڭ تۈۋىگە كەپتۇ ۋە سارايىنىڭ تاش تېمىنى تېشىپ، پادىشاھنىڭ تەختى يېنىدىن باش چىقىرىپتۇ. قارىسا، پادىشاھ تەخت ئۈستىدە ئۇيقۇغا كەتكەنىكەن. ئوغرى يەنە قولىغا شەمشەر ئېلىپ، پادىشاھنىڭ ياستۇقى ئۈستىدە ئوڭ ـ سولغا ئېھتىيات نەزىرىنى سېلىپ تۇرغان بىر مايمۇننىمۇ كۆرۈپتۇ. ئوغرى ئۇنىڭغا ھەيران بولۇپ: «بۇ ھايۋان قانداقسىگە پادىشاھنىڭ بىساتى ئۈستىگە چىقىۋالغاندۇر ۋە نېمىشقا شۇنداق ئېتىلىك تىغنى تۇتۇۋالغاندۇر؟» دەپ ھەيران بولۇپ تۇرسا، تۇيۇقسىز بىر چىۋىن ئۇتتۇرلا پادىشاھنىڭ بۇرنىنىڭ ئۈستىگە قونۇپتۇ. مايمۇن ئۇنى كۆرۈپ غەزەپ ئوتى ئۆرلەپ پەيمانى تېشىپتۇ ـ دە: «مەندەك بىر پاسىبان قاراپ تۇرغان يەردە، ئىگەمنىڭ بۇرنىغا چىۋىننىڭ قونىدىغان نېمە ھەددى بار ئىكەن؟» دەپ بىر ۋارقىراپتۇ ـ دە، يەردىن يوغان بىر تاشنى ئالغان پېتى ھېلىقى چىۋىننى ئۆلتۈرمەكچى بولۇپ، پادىشاھنىڭ بۇرنىغا تاشنى ئۇرۇشقا تەمشىلىشىگە، ئوغرى: «ھەي نادان ئەبلەخ، قولۇڭنى تارت! ئۇ ئۆلسە جاھان ۋەيران بولىدۇ!» دەپ ۋارقىراپ، مايمۇننىڭ تاش كۆتۈرگەن قولىنى تۇتۇۋاپتۇ. پادىشاھ ئوغرىنىڭ ئاۋازىنى ئاڭلاپ ئويغىنىپتۇ ۋە بۇ ھالەتنى كۆرۈپ سوراپتۇ:

— نېمە ئادەمسەن؟

— دانا دۈشمىنىڭمەن، مېلىڭنى قەستلەپ كەلگەنىدىم. ئەگەر بىر پەس غاپىل بولۇپ قالغان بولسام، بۇ نادان مېھرىبانىڭ سېنى يوقلۇق دەرياسىغا غەرق قىلغان بولاتتى، — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ ئوغرى.

پادىشاھ بۇ ھالنى كۆرۈپ، تەڭرىگە شۈكرى قىلىپ سەجدە قىپتۇ ۋە:

www.uyghurkitap.com

— ئەگەر تەڭرىنىڭ مەرھەمىتى كىشىگە يار بولسا، ئوغرى پاسىبان ۋە دۈشمەن مېھرىبان بولىدىغانلىقى راست ئىكەن، — دەپتۇ ـ دە، ئوغرىغا ئىلتىپات قىلىپ، ئۇنى ئۆزىنىڭ مەھرەملىرى قاتارىغا كىرگۈزۈپتۇ. مايمۇننى بولسا زەنجىرلەپ، ئۆزىدىن خالاس قىپتۇ.

ئوغرى ۋەج ئۈمىدىدە خەزىنە تېمىنى تېشىندىغان بولسىمۇ، دانىشمەنلىك لىباسىنى كىيگەنلىكىدىن بېشىغا دۆلەت تاجى قويۇلۇپتۇ. مايمۇن بولسا پادىشاھقا يېقىنلىق مەقامىدا تۇرۇپ، بارلىق سىرلارغا مەھرەم بولغان بولسىمۇ، نادانلىق تىكىنى ئۇنىڭ ئېتىكىنى ئىلغاچقا، ھۆرمەت لىباسى ئۇنىڭ تېنىدىن سالدۇرۇلۇپتۇ.

— بۇ مىسالنىڭ پايدىسى شۇكى، — دېدى سۆزىنىڭ ئاخىرىدا جۇ خۇەن ھەزرەت، — ئاقىل ھۆكۈمران دانا ئەئىيانلار بىلەن دوست بولۇشى، نادانلاردىن ئۆزىنى يىراق تۇتۇشى كېرەك. چۈنكى، «ۋەلىيلەر پازىل بولسا، ئەركانلار ئادىل بولىدۇ.» دوستلۇق دەۋاسىنى قىلىدىغانلارنى، جاھانسازلارنى مۇنداق ئۈچ قىسىمغا بۆلۈش مۇمكىن: بەزىلىرىنى خۇددى ئاش ـ تاماققا ئوخشىتىش مۇمكىن. چۈنكى، ئۇلارسىز ياشاش مۇمكىن ئەمەس. ئۇلارنىڭ جامالىنىڭ نۇرى چۈشمەي تۇرۇپ، سۆھبەت شامى شولا چاچمايدۇ؛ بەزىلىرىنى خۇددى ئاقمايدىغان دەۋاغا ئوخشىتىش مۇمكىن. ئۇلاردىن زەرەردىن باشقا ھېچنېمە كەلمەيدۇ. ئۇلار ئىككى يۈزلىمچى، كاززاپ ۋە خوجاكۆردىلەردۇر. ئۇنداقلارنىڭ تىلىنىڭ ئاستىدا تىلى، يۈزىنىڭ تېگىدە يۈزى بولىدۇ.

ئۇلار مۇشۇنداق سۆھبەتلىشىپ ئولتۇرۇپ، تۈن نىسپى بولغانلىقىنىمۇ تۇيمايلا قېلىشتى.

قەمەرىيە 9 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى[①]، ماناس قەلئەسىنىڭ

---

① شەمسىيە 11 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى.

www.uyghurkitap.com

پەتھى قىلىنغانلىقى ھەققىدە خەۋەر يېتىپ كەلدى.
ئەسلىدە، مانجۇ قوشۇنلىرىنىڭ ماناس قەلئەسىگە قورشاپ
ھۇجۇم قىلىشۇاتقىنىغا ئۈچ ئايدەك بولۇپ قالغانىدى. قەلئەدىكى-
لەرمۇ ئۈچ ئايغىچىلىك قاتتىق تىركىشىپ، قارشىلىق كۆرسى-
تىپ، جىن شۇننىڭ قوشۇنلىرىنى زور تالاپەتكە ئۇچراتقانىدى،
ئەمما ياردەمسىز قالغانلىقتىن، ئوزۇق - تۈلۈكى تۈگىگەن، ئوق -
دورىسى ئۆكسىگەنىدى. شۇڭا، ئۇلار ئاخىر تەسلىم بولۇشقا
مەجبۇر بولدى. قەلئە قوماندانى خەيىەن باشچىلىقىدىكى بەدۆلەت
قوشۇنلىرى مانجۇلارنىڭ باش قوماندانى، ئىلى جياڭجۈنى جىن
شۇننىڭ گېپىگە ئىشىنىپ قورال تاشلىدى. ئەمما، جىن شۇن
ۋەدىسىگە ۋاپا قىلمىدى. ئۇ قوشۇنلىرىغا شەھەردە قەتلىئام (ئو-
مۇمىي قىرغىن) يۈرگۈزۈشنى بۇيرۇدى. بەدۆلەتنىڭ تەسىم بول-
غان قوشۇنلىرى ۋە بىگۇناھ پۇقرالاردىن بولۇپ نەچچە مىڭ كىشى
دەھشەتلىك تۈردە پۈتۈنلەي قىرىپ تاشلاندى.
ماناستا قەتلىئام يۈرگۈزۈلگەنلىكىنى ئاڭلاپ، لىيۇ جىڭتاڭ
جۆ خۇەن ھەزرەت بىلەن بىللە سەردارلارنىڭ ھەمراھلىقىدا دەر-
ھال كېچىلەپ ماناسقا قاراپ ئاتلىق يولغا چىقتى.
لىيۇ جىڭتاڭنىڭ مىنىۋالغىنى گۇمۇدى ئۇرۇشىدا ئۆلتۈرۈل-
گەن ئەزىمقۇل پەنساد مىنگەن چىلان تورۇق يۈلتۈز ئارغىمىقى
ئىدى. چىلان تورۇق ئادەتتە يورغىلاپ ماڭمىغىنى بىلەن، جەڭدە
قانات ياساپ ئۇچاتتى.
چىلان تورۇق ئات لىيۇ جىڭتاڭنى شۇنداق سوكۇلداتتىكى،
ھەتتا ئۇنىڭ چىشلىرى چىشلىرىغا تېگىپ كاسىلدايتتى. ئۇنىڭ
ئۇستىگە، ئالدىغا ئېسىۋالغان قوش كۆزلۈك دۇربۇنى ئۇنىڭ
مەيدىسىگە دۈپۈلدەپ تېگىۋېرىپ، ئىچىنى بەكمۇ پۇشۇرۇۋەتتى.
ئۇ دۇربۇننىڭ تاسمىسىنى بەكمۇ قىسقا قىلىپ قويغانىكەن. سو-
كۇلداپ كېتىۋاتقان ئات ئۇستىدە ئولتۇرغان لىيۇ جىڭتاڭ تىلىنى
چىشلەپ سالماسلىق ئۈچۈن، ئېھتىياتلىنىپ، ئاتنىڭ چېپىشىغا

قاراپ ئۆزىنى ئوڭشىۋالماقچى بولدى ـ يۇ، لېكىن بۇنى ئەپلەشـ تۈرەلمىدى. ئۇنىڭ پۇتلىرى ئۇزەڭگىدە ئەركىن پۇلاڭلايتتى. ئۇنىڭ گەۋدىسى بولسا، ئىگەرنىڭ ئۈستىدە تۇرۇپ ھەدەپ سوـ كۇلدايتتى. خۇددى «مانا ھازىرلا ئۇلاغ ئۈزۈلىدۇ ۋە مەن توڭلاپ تاشتەك قېتىپ كەتكەن يەرگە يىقىلىمەن» دەپ ئويلايتتى ئۇ. لېكىن، ھەممىدىن كۆپرەك، ئاستىدىكى چىلان تورۇقتا ئۇۋال بولغانىدى. چۈنكى، ئۇلاغ چىڭ تارتىلمىغاچقا، ئىگەر مۇنداق تولا مىدىرلاۋەرسە، ئاتنىڭ دۈمبىسىنى يېغىر قىلىپ قويياتتى.

ليۇ جىڭتاڭ ئاخىر ئۇزەڭگىگە پۇتىنى كىرگۈزۈپ، ئىگەردە كۆتۈرۈلۈپ ئولتۇرۇۋىدى، ياخشى بولدى. چىلان تورۇق ئوڭ ئالدى پۇتىنى چامدىغاندا، ئۇنىڭ مېڭىشىغا ئوڭايلىق تۇغدۇرۇپ بېرىشكە تىرىشىپ، ئۇمۇ ئۇزەڭگىدە سەل يۇقىرى كۆتۈرۈلدى. ئات بارا ـ بارا ئۇنى سوكۇلداتمايدىغان بولدى. ئۇ ئەمدى خېلى تەكشى كۆتۈرۈلىدىغان بولدى ۋە بۇ ئاتتا قانداق ئولتۇرسا بولىدىـ غانلىقىنى چۈشەندى. ئۇ ئەمدى ئۆزىنى ھەقىقىي چەۋەندازدەك ھېس قىلىپ، رۇسلىنىپ ئولتۇردى. . .

نەزمە:

ئەزگۈچى زالىم بولمىسۇن سۇلتان،
بۆرىدىن چىقماس ھەرگىزمۇ چوپان.
پادىشاھ سالسا زۇلۇمغا ئاساس،
دۆلەتنىڭ ئۇلىنى كولىغان ئوخشاش.

— شەيخ سەئىدى

ئۈچىنچى باب

بۇ ۋەقە ماناستا بولغان...

«مۈشۈكنى هارۋىغا قاتساڭ، كاتىنىڭ ئاستىغا سۆرەيدۇ.»

— ئۇيغۇر خەلق ماقالى

مىلادى 1876 ـ يىلى باش قىش پەسلى.

قەمەرىيە 6 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنى (شەمسىيە 8 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى)، سابىق ئىلى جياڭجۈنى رۇڭ چۈەن باشچىلىقىدىكى مانجۇ قوشۇنلىرى بىلەن كۈڭ سەي، شۇ سۆگۈڭ باشچىلىقىدىكى قارا چېرىكلەر ماناسنىڭ شىمالىي قەلئەسىنى بەي يەنخۇ قوشۇنلىرىنىڭ قولىدىن تارتىۋالدى. قەمەرىيە 7 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى (شەمسىيە 9 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى)، تۇرشاۋۇل سانغۇن جىن شۇن باشچىلىقىدىكى مانجۇ توپچى قىسىملىرى ئۈرۈمچىدىن ماناسقا يېتىپ كەلدى.

ماناس — بۇرۇندىن تارتىپلا ئۇرۇشتا ئىككى تەرەپ جەزمەن تالىشىدىغان مۇھىم ئورۇن بولۇپ كەلگەنىدى. ئۇ شىمالىي قەلئە ۋە جەنۇبىي قەلئە دەپ ئىككىگە بۆلۈنەتتى. ماناس شىمالىي قەلئەسىنىڭ بىنا قىلىنغىنىغا ئانچە ئۇزاق بولمىغان بولسىمۇ، ئەمما، ماناس جەنۇبىي قەلئەسى بەك ئۇزاق تارىختا ئىگە قەدىمكى قەلئە ئىدى.

ماناس جەنۇبىي قەلئەسى — ماناس قەلئەسى دەپمۇ ئاتىلاتـ

تى. بۇ يەر قەدىمكى قوس خانلىقى[1] دىن مىڭلاق ئېلى[2] گە ئۆتىدىغان يول ئۈستىگە جايلاشقان بولۇپ، مىلادى VIII ئەسىردە ئەرەبلەر شەرققە قاراپ كېڭەيگەندە، سوغدىلار[3] ماناس قەلئەسىنى تايانچ قىلىپ، ئەرەبلەرنىڭ باش قوماندانى قۇتەيبە ئىبنى مۇسلىمگە[4] قاتتىق قارشىلىق كۆرسىتىپ، ئەرەب تاجاۋۇزچى ئارمىيىسىنى ئېغىر تالاپەتكە ئۇچراتقانىدى. ئۇنىڭدىن مىڭ يىل مۇقەددەم،

---

① قوس خانلىقى — غەربىي يۇرتتىكى قەدىمكى دۆلەتلەرنىڭ بىرى. مىلادىدىن ئىلگىرى 74 — 49 ـ يىللىرى قوس خانلىقى ئالدىنقى قوس ۋە كېيىنكى قوس دەپ ئىككىگە بۆلۈنۈپ كەتتى. ئالدىنقى قوس خانلىقى يارغول (تۇرپان) نى پايتەخت قىلدى؛ كېيىنكى قوس خانلىقى قاغانبۇت شەھىرى (هازىرقى جىمسارنىڭ غەربىي شىمالىغا ئالتە كىلومېتىر كېلىدىغان يەردە) نى پايتەخت قىلدى. ماناس كېيىنكى قوس خانلىقى (كېيىنكى چاغلاردا «بېشبالىق» دەپ ئاتالدى) نىڭ زېمىنى — غەربىي كۆك يايىق دالىلىرىغا جايلاشقان مۇھىم ستراتېگىيىلىك قورغانغا ئايلاندى.

② مىڭلاق — قەدىمكى دۆلەت نامى. هازىرقى ئىلى ئەتراپلىرىغا توغرا كېلىدۇ.

③ سوغدىلار — غەربىي يۇرتتىكى قەدىمكى مىللەت، هازىرقى ئۇيغۇرلارنىڭ مۇھىم ئېتنىك تەركىبلىرىنىڭ بىرى بولغان.

④ قۇتەيبە ئىبنى مۇسلىم (670 — 715) — ئەرەب ئىستىلاچىسى. مىلادى 704 ـ يىلى، خەلىپە ۋەلىد I نىڭ پەرمانىغا ئاساسەن خوراسانغا ئەمىر بولغان. 705 ـ يىلى، 50 مىڭ كىشىلىك ئەرەب قوشۇنىنى باشلاپ، تۇخارىستان، سوغدىستان ۋە بۇخارالارنى بېسىۋالغان. 713 — 715 ـ يىللىرى، پەرغانىگە باستۇرۇپ كىرگەن. مىڭلاق، سۇياب، پەرغانە، سەمەرقەند قاتارلىق جايلاردا، دەھشەتلىك قىرغىنچىلىق يۈرگۈزۈپ، بەش يۈز مىڭ بۇددىستنى قىرىپ تاشلىغان. يۈز مىڭ سوغدىنى قۇل قىلىۋالغان. خەلىپە سۇلايمان تەختكە ئولتۇرغاندىن كېيىن، 715 ـ يىلى ئۇ ئىسيان كۆتۈرۈشكە ئۇرۇنغاندا، قول ئاستىدىكىلىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن.

بۈيۈك ئىستىلاچى ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىن[1]نىڭ تاجاۋۇزچى قوشۇنىمۇ ماناس ئەتراپلىرىدا توخار[2]لارنىڭ قاتتىق قارشىلىقىغا دۇچ كەلگەنىدى.

تەڭرى تاغلىرىدىن ئېقىپ چىقىپ، كۆك يايىق ئويمانلىقىنىڭ مەركىزىدىكى ماناس كۆلگە قۇيۇلىدىغان ماناس دەرياسى بۇ قەدىمكى قەلئەنىڭ ئايىقىدىن ئايلىنىپ ئېقىپ ئۆتەتتى. بۇ قەلئە تۆت ئەتراپتىكى سېپىل ۋە خەندەكلەر بىلەن قوشۇلۇپ، دەريانى تېرەك قىلغان هالدا، هەم مۇداپىئە قىلغىلى بولىدىغان، هەم هۇجۇم قىلغىلى بولىدىغان مۇستەقىل كۈچلۈك هەربىي قۇرۇلۇشقا ئايلانغانىدى. سېپىلنىڭ تۆت بۇرجىكىدە بىردىن ئېگىز مۇنار بار ئىدى. مۇناردا تۇرۇپ قارىسا، ئەتراپ بەش قولدەك ئېنىق كۆرۈنەتتى.

مۆلدۈردەك يېغىۋاتقان توپ ئوقلىرىنىڭ دەھشەتلىك پارتلاش سادالىرى ئەتراپنى قاپلىغانىدى. گۇ ـ ۇ ـ ۇ ـ . . . گۇ ـ ۇ ـ ۇ ـ . . . گۇم! باڭ! بۇ ـ ۇ ـ ۇ ـ ۇ ـ بۇم! ئاندا ـ ساندا ئايرىم توپ ـ زەمبىرەكلەردىن ياپىساسىغا ئېتىلغان ئوقلار چىرقىرىغىنىچە كۆكنى يېرىپ ئۆتەتتى ـ دە، يىراققا بېرىپ چۈشۈپلا

---

[1] ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىن (ئالېكساندىر ماكېدونىسكى) مىلادىدىن ئىلگىرىكى 323 — 356 ـ يىللار ئىمپېراتور، مىلادىدىن 328 يىل ئىلگىرى، قوشۇن باشلاپ تەڭرى تاغلىرى ئەتراپىغا باستۇرۇپ كەلگەندە، توخارلارنىڭ قاتتىق قارشىلىقىغا ئۇچراپ قايتىپ كەتكەن. مىلادىدىن 326 يىل ئىلگىرى، ئۇ ئىستىلاچى قوشۇننى باشلاپ هىندىقۇش تاغلىرىنى بېسىپ ئۆتۈپ بەش ئەنەتكەك ئېلىنى ئىستىلا قىلغان. ئۇ شەرقتە جەنۇبىي ئاسىيادىكى هىندى دەرياسىدىن تارتىپ، ئافرىقىدىكى نىل دەرياسى بىلەن ياۋروپادىكى بالقان يېرىم ئارىلىغىچە بولغان كەڭ زېمىندا ئىمپېرىيە قۇرۇپ چىققان.

[2] توخار — غەربىي يۇرتتىكى قەدىمكى مىللەت. ئۇيغۇرلارنىڭ مۇهىم ئېتنىك تەركىبلىرىنىڭ بىرىنىڭ نامى.

www.uyghurkitap.com

پارتلايتتى.

گۇ ـ گۇم ـ باڭ! بۇ ـ ۇ ـ ۇ ـ بۇم!

قەلئەنىڭ ئىچىدە ۋە قەلئەنىڭ كەينى تەرىپىدە توپ ئوقلىرىنىڭ پارتلىشىدىن كۆتۈرۈلگەن ئىس ـ تۈتەك ئاسمانغا خۇددى تۈۋرۈكتەك تۈرۈلۈپ كۆتۈرۈلەتتى. پۈتۈن ئەتراپنى پۇرۇقنىڭ دىماغنى يارىدىغان ئاچچىق ھىدى قاپلاپ كەتكەنىدى.

قەمەرىيە 8 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى (شەمسىيە 10 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى) لىيۇ جىڭتاڭ جىن شۈننىڭ تەلىپىگە ئاساسەن، خۇنەن قوشۇنلىرىنىڭ سەردارى لو چاڭخۇ باشچىلىقىدا، ئالتە قوش پىيادە چېرىك، بەش تۇغلۇق ئاتلىق چېرىك بولۇپ جەمئىي بەش مىڭدەك قارا چېرىكنى ماناسقا — ئالدىنقى سەپكە ياردەمگە ئەۋەتكەنىدى.

جەنۇبىي قەلئەنى ئېلىش مانجۇلار ئۈچۈن شىمالىي قەلئەنى ئالغاندەك ئاسان توختىمىدى. بۇ ئۇرۇشۇۋاتقان ھەر ئىككى تەرەپكە ئېغىر تالاپەت يەتكۈزدى. مۆلدۈردەك يېغىۋاتقان توپ ئوقلىرىنىڭ دەھشەتلىك پارتلاش سادالىرى ئىچىدە، ماناس قەلئەسى يەنىلا مەزمۇت قەد كۆتۈرۈپ تۇراتتى.

ماناس دەرياسىنىڭ ئۈستى مۇز بىلەن قاپلانغانىدى. دەرياغا چۈشۈپ پارتلاۋاتقان توپ ئوقلىرى دەريادىكى مۇزلارنى يېرىپ چۇل ـ چۇل قىلىپ تاشلايتتى. پارتلاشتىن دەريادا ئېگىز ـ ئېگىز سۇ تۈۋرۈكلىرى ھاسىل بولۇپ، قۇم ـ شېغىل ئارىلاش سۇ بۇژغۇنلىرىنى ئەتراپقا چاچرىتاتتى.

بەي يەنخۇنىڭ لەشكەرلىرى ماناس قەلئەسىنى پۈتۈن كۈچى بىلەن مۇداپىئە قىلىشۋاتاتتى. قەلئەدىكىلەر ئۆز ئامانلىقى ئۈچۈن جان تىكىپ ئۇرۇش قىلىپلا قالماستىن، بەلكى ئۆزلىرى ۋە بالا ـ چاقىلىرىنىڭ شان ـ شەرىپى ئۈچۈن، جان تىكىپ ئۇرۇش قىلىش لازىملىقىنى تونۇپ يەتكەنىدى. گومۇدى قەلئەسى مانجۇلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتكەندىن كېيىن يۈز بەرگەن قورقۇنچلۇق

www.uyghurkitap.com

ئومۇمىي قىرغىن ساۋاقلىرى ماناس قەلئەسىنى قەيسەرلىك بىلەن قەتئىي قوغداۋاتقان بۇ ياردەمچىسىز، تەنها قوشۇننىڭ ئىرادىسىنى تېخىمۇ چىڭىتقانىدى.

گومۇدىنىڭ ئېلىنىشى، ئۈرۈمچىنىڭ تەسلىم بولغانلىقى مانجۇلار ئۈچۈن زور بىر غەلىبە ھېسابلانسىمۇ، ئەمما تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىدا ئېلىپ بېرىلىۋاتقان بۇ ئۇرۇشتا، غەلىبە قىلىش ياكى مەغلۇپ بولۇش — ئاخىرقى ھېسابتا يەنىلا مۇشۇ ماناس قەلئەسى ئالدىدا بەلگىلىنەتتى.

مانجۇلارنىڭ سېپىلغا ئارقا - ئارقىدىن قىلغان ھۇجۇملىرى قەلئەدىكىلەرنىڭ قاتتىق قارشىلىقىغا ئۇچراپ، قايتا - قايتا چېكىندۈرۈلدى.

شۇنداق قىلىپ، قەلئەگە ئېتىلىۋاتقان توپ ئوقلىرى ئالاھزەل ئىككى ئايغىچىلىك بىر كۈچىيىپ، بىر پەسلەپ، توختاۋسىز چۈشۈپ تۇردى. ئەمما، قەلئە سېپىلى قېلىن، پۇختا بولغانلىقتىن، توپ ئوقلىرى سېپىلنى ئانچە ۋەيران قىلالمىدى. قەلئەدىكىلەر قورال - ياراق ۋە ئەسكىري كۈچ جەھەتتە مۇتلەق ئۈستۈنلۈكتە تۇرۇۋاتقان مانجۇلار بىلەن قەيسەرلىك بىلەن جەڭ قىلدى. مانجۇلار قەلئەنى سەككىز ھەپتىگىچە قاتتىق قورشاۋغا ئېلىۋالغان بولسىمۇ، قەلئەدىكىلەرنىڭ قارشىلىقى ئازراقمۇ پەسەيمىدى.

قەمەرىيە 9 - ئاينىڭ 20 - كۈنى (شەمسىيە 11 - ئاينىڭ 5 - كۈنى) ماناس قەلئەسىنىڭ قارشىلىقىنى تەلتۆكۈس بىتچىت قىلىپ تاشلاش ئۈچۈن، ئەللىك دانە كائۇبىتسا[1]نى قاتار قىلىپ تىزىپ، سېپىلغا بىردىنلا زالىپ ئېتىشقا[2] بۇيرۇق بېرىلدى.

توپلاردىن زالىپ ئېتىلغان دەسلەپكى ۋاقىت تولىمۇ دەھشەتلىك ئىدى. توپ ئوقلىرى ئاسماننى خۇددى چېكەتكىدەك قاپلاپ

---

① كائۇبىتسا — قىسقا ستوۋۇللۇق چىقىن توپ.

② زالىپ ئېتىش — بىرنەچچە قورالدىن تەڭلا ئېتىش دېگەن مەنىدە.

ئۇچۇپ كەلگەن پېتى يەرگە چۈشۈپ پارتلاپ، زېمىننى سىلكىپ لەرزىگە كەلتۈرەتتى. توپ ئوقلىرىنىڭ پارتلاش سادالىرى ئىچىدە كىشىلەر ۋارقىراپ يۈگۈرۈشەتتى. نۇرغۇن توپ ئوقلىرىنىڭ تۇيۇقسىز ھۇجۇمىغا ئۇچراپ، قورقۇپ، ئەس - ھوشىنى يوقىتىشقان بەزى كىشىلەر ئۆينىڭ ئىچىدىن تالاغا يۈگۈرۈشۈپ چىقىشاتتى، يەنە يۈگۈرۈپ ئۆيگە كىرىپ كېتىشەتتى ۋە نېمە قىلارىنى بىلىشمەي، قالايمىقانچىلىق ئىچىدە بېشى قايغان تەرەپكە ئۆزلىرىنى ئېتىشاتتى. كىشىلەر مەڭدەپ قېلىشقانىدى. ۋىڭىلداپ ئۇچۇۋاتقان توپ ئوقلىرى كۆكنى يىرىپ ئۆتمەكتە ئىدى. ھەربىر بۇلۇڭ - پۇچقاقلاردىن ئوقلار تارسىلداپ ئېتىلماقتا ئىدى. كىشىلەر ياردار بولغانلارنى دەسسەپ يۈگۈرۈشۈپ يۈرۈشەتتى. ھەممىلا يەردىن يارىلانغانلارنىڭ ئىنجىقلاشلىرى ئاڭلىنىپ تۇراتتى. سەردارلار ئۆز ئەسكەرلىرىنى ئىزدىشەتتى. ئەسكەرلەر ئۆز باشلىقلىرىنى تاپالماي تۇرۇشاتتى. بىراق، شۇنچىۋالا ئېتىشلار بولۇۋاتسا، يەنە ئۆزىنى يوقاتمىغانلارمۇ بار ئىدى. ئۇلار بۇ قالايمىقانچىلىقلارغا سوغۇققانلىق بىلەن مۇئامىلە قىلىۋاتاتتى. بىر ئايال قۇچىقىدىكى بالىسىنى بەھۇزۇر ئېمىتىۋاتاتتى. ئۇنىڭ يېنىدا، ئېرى ئۇزۇلۇپ كەتكەن پۇتىدىن قان ئېقىۋاتسىمۇ، پەرۋا قىلماي، مىلتىقىنى بەتلەپ، ئۇدۇلىغا قارىتىپ ھەدەپ ئوق ئۈزمەكتە ئىدى.

قەلئە قوماندانى خەييەن بۇ قالايمىقانچىلىقلاردا ئۆزىنى تەمكىنلىك بىلەن تۇتۇۋالغانىدى. ئۇ قول ئاستىدىكىلەرگە قىسقا - قىسقا بۇيرۇقلارنى بېرىپ، قەلئەگە كەلگۈندەك بېسىپ كىرىۋاتقان قارا چېرىكلەرگە قارشىلىق كۆرسىتىشنى تەشكىللەۋاتاتتى. . .

ئاخىرى، ماناس قەلئەسىدىكىلەرنىڭ ئوق - دورىلىرى پۈتۈنلەي تۈگىدى. قەلئە قوماندانى خەييەن مانجۇ قوشۇنلىرىنىڭ ئالدىنقى سېپىگە كېلىپ باش ئېگىپ، شەرەپلىك ھالدا تەسلىم بولۇشقا رۇخسەت قىلىشنى ئىلتىماس قىلدى. قەلئەگە ھۇجۇم

قىلىۋاتقان مانجۇ قوشۇنلىرىنىڭ باش قوماندانى، ئىلى جياڭجۈنى جىن شۈن چىرايىنى تۈرمەستىنلا، ئۇنىڭ شەرتلىرىنى تېزلا قوبۇل قىلدى.

قەمەرىيە 9 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى (شەمسىيە 11 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى)، ماناس قەلئەسىنىڭ قوماندانى خېيەن قوشۇنىنى شىمالىي گازارمىدىكى مەشق مەيدانىغا باشلاپ كېلىپ، چاسا سەپ بويىچە قاتار تىزدى. تۆت ئەتراپتىكى ئېگىزلىكلەردە، مانجۇلار بەتلەكلىك مىلتىقلىرىنى ئۇلارغا تەڭلەپ تۇرۇشاتتى. توپلار ئۇلارغا قارىتىپ تىكلەپ قويۇلغانىدى. ئەھۋالنىڭ چاتاق ئىكەنلىكىنى سەزگەن خېيەن ئۆز قىسىملىرىغا قورالنى تېز يەرگە قويۇشقا بۇيرۇق بېرىشى بىلەن تەڭلا، تۆت ئەتراپتىن توپ ـ زەمبىرەك، مىلتىقلاردىن ئۇلارغا قارىتىپ بىراقلا ئوت ئېچىلدى. قورال تاشلىغانلار بىر دەمنىڭ ئىچىدە تىرىپىرەن قىلىپ تاشلاندى. بۇ قالايمىقانچىلىق ئىچىدە ئۆلمەي ساق قالغانلار مانجۇ قوشۇنلىرىنىڭ قوماندانى جىن شۈننىڭ ئالدىغا ئېلىپ بېرىلدى. ئۇ ھەتتا بۇ ئەسىرلەرنىڭ نام ـ ئەمەلىنى سوراپمۇ باقماستىن، ئۇلارنى چېپىپ تاشلاشقا بۇيرۇق چۈشۈردى. ئاندىن شەھەر بويىچە ئومۇمىي قىرغىن يۈرگۈزۈشكە پەرمان بەردى. مانجۇلار شەھەر ئىچىدە يەتتە ياشتىن يەتمىش ياشقىچە بولغان ئەركەكلەرنىڭ ھەممىسىنى قىلىچتىن ئۆتكۈزۈش ھەققىدە ئىجراسى قاتتىق بۇيرۇقلارنى ئارقا ـ ئارقىدىن تاپشۇرۇۋېلىشتى.

ماناسنىڭ شەرقىي كوچىسىدا بىر توپ ئادەم يۈگۈرۈشۈپ كېلىۋاتقانىدى. بىر ئاتلىق قارا چېرىك قولىدىكى قىلىچىنى شىلتىۋىدى، ئۇلار قىقاس ـ چوقان كۆتۈرۈشكىنىچە، تەرەپ ـ تەرەپكە قاراپ قېچىشقا باشلىدى. ھېلىقى قارا چېرىك ئېتىنى دېۋىتكىنىچە قوغلاپ كېلىپ، قولىدىكى قىلىچىنى ياپسالاپ تۇرۇپلا، بىرسىنىڭ قولىنى مۈرىسىدىنلا چېپىپ تاشلىدى. چېپىلغان ھېلىقى ئادەم يىقىلدى، ئۇنىڭ قانغا بويالغان گەۋدىسىنىڭ

ئىچىدىن لىك ـ لىك قىلىپ تۇرغان يۈرىكى كۆرۈنۈپ تۇراتتى. ئۇنىڭ جىگەر ـ باغرى بىر دەمدىلا كۆكىرىپ كەتتى. . .

جىن شۇنىڭ قىلىچى باشقا مانجۇ سەردارلىرىنىڭكىدىن ئالاھىدە ئىدى. ئۇ قىلىچنىڭ قولى[1]غا سىماب قۇيدۇرغانىدى. بۇ قىلىچنى ئۇنىڭ ئۆزىدىن باشقا ھەرقانداق ئادەم ئۇزۇپ كۆتۈرەلمەيتتى. ئۇ مۇشۇ قىلىچ بىلەن ھەرقانداق ئادەمنى بىر چېپىشىدىلا ئىككى پارچە قىلىپ تاشلىيالايتتى. ئۇ قىلىچ چاپسا، مۇدھىش بىر كۈچ بىلەن چاپاتتى. ئادەمنىڭ قەيرىنى نىشانلىسا، شۇ يېرىنى قىيپاش چېپىپ، چورتلا كېسىپ تاشلىيالايتتى.

— ئادەمنى يۈرەكلىك چېپىۋەر! ئادەم دېگەن ھۆل نىمە، قىلىچ ھۆل نەرسىگە ئاسان ئۆتىدۇ. ئادەم دېگەن خېمىرغا ئوخشاش يۇمشاق نەرسە، — دەيتتى ئۇ قىيسىق كۆزلىرى بىلەن كۈلۈپ، — سەن رەھىم قىلىپ، نېمىشقا، قانداق؟ دەپ ئويلاپ ئولتۇرما. سەن خاننىڭ سەردارىسەن! سېنىڭ ۋەزىپەڭ — سوراپ ئولتۇرماستىنلا چېپىۋېرىش. ئۇرۇشتا ئاسىي قاراقچىلارنى ئۆلتۈرۈشتىن مۇقەددەس ئىش بولمايدۇ. سەن ئۆلتۈرگەن ھەربىر ئادەم بەدىلىگە تەڭرى سېنىڭ بىر گۇناھىڭنى گەدىنىڭدىن ساقىت قىلىدۇ. بۇ خۇددى يىلاننى ئۆلتۈرسە ساۋاب تاپقاندەكلا بىر ئىش. ئەمما، بىر نەرسە ئېسىڭدە بولسۇنكى، ھايۋانلارنى، مەسىلەن، ئىت، مۈشۈكنى ياكى باشقا جاندارلارنى بىكاردىن ـ بىكارغا ئۆلتۈرۈشكە بولمايدۇ. ئەمما بۇ لەنىتى ئىسيانچىلارنى قىر! يوقات! ئۇلار يارىماس، ئىپلاس نەرسىلەردۇر. ئۇلارنىڭ

---

① قىلىچ قولى — قىلىچ بېسىنىڭ كەينىدىكى ئىككى تال ياكى بىر تال نوكەش سىزىق. مەخمۇت قەشقىرى: «قىلىچنىڭ قولى — قىلىچ بېسى ئۈستىگە چىقىرىلغان سىزىق. قىلىچنى پارقىراق قىلىش ئۈچۈن ئالتۇن سۈيى يۈگۈرتىدىغان نوكەش سىزىق» دەپ تەبىر بەرگەنىدى. «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، ئۇيغۇرچە 3 ـ توم 183 ـ بەتكە قارالسۇن.

www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇر كىتاب تورى

ئۇرۇق ـ ئەۋلادىنى قۇرۇتۇۋېتىش كېرەك. بولمىسا، يەر ـ
يۈزىنى بۇلغاپ، بەد ـ بۇي قىلىدۇ. ئۇلارنى سېسىق يەر مەدىكى
دەپ ھېسابلاۋەر!...

سېپىل ياقىسىدا، بىر ئۆلۈك قىپ ـ قىزىل قانغا مىلەنگەن
ھالدا ياتاتتى. ئۇنىڭ ئىككى تەرەپكە داردىيىپ سوزۇلغان پۇتلى ـ
رى تىزىغىچە خەندەكنىڭ ئىچىگە ساڭگىلاپ قالغان، ئۆزى ئوڭدا
ياتاتتى. بىر قولى قايرىلىپ پۇكۇلگەن پېتى دۈمبىسىنىڭ ئاستى ـ
دا قالغان، يەنە بىر قولىدا بىر پالتىنى چىڭ تۇتۇۋالغان. ئۇنىڭ
دەھشەتلىك ھالىتىنى كۆرگەن ھەرقانداق ئادەمنىڭ تېنى مۇزلاپ
شۈركىنىپ كېتەتتى. ئۇنىڭ تۇرقى شۇنداق ئىدىكى — گويا
پۇتلىرىنى سوزۇك تاغ سۈيى ئېقىپ تۇرغان ئېرىقا ساڭگىلى ـ
تىپ، بىر ئاز دەم ئالماقچى بولۇپ ئولتۇرۇپ، كېيىن ئوڭدىسى ـ
غا يېتىۋالغان ئادەمدەك، ئۇنىڭ يېنىدا قانلىق لايدا بۇلغانغان
بىر ئاپئاق شاپاق بۆك تۇراتتى. بۆكنىڭ ئەستىرى خۇددى قاچا
سۈرتىدىغان دەسمالدەك غىجىملىنىپ قالغان. ئۇنىڭ قانسىرىغان
سېرىق پېشانىسىدە ۋە شىشىدەك قېتىپ قالغان يېرىم يۇمۇق
خىرە كۆزلىرىدە قاننىڭ داغلىرى قالغانىدى. چاپىنىنىڭ ئوڭ
تەرىپىدە بىر كامار قارىيىپ كۆرۈنەتتى. ئوق ئۇنىڭ ئوڭ بىقىنى ـ
غا تېگىپ تېشىپ ئۆتۈپ كەتكەنىدى. سول تەرىپىدىن قان ئېقى ـ
ۋېرىپ بىرمۇنچە يەرنى كولاپ كەتكەنىدى. ئۇنىڭ ئۇستىدىكى
چاپىنى قان بىلەن بويالغان، ئەسلى رەڭگىنى پەرق قىلىپ بول ـ
مايتتى.

نەدىندۇر بىر يەردىن بىر خوتۇننىڭ ئاچچىق چىرقىرىغىنى
ئاڭلاندى ـ دە، كېيىن بىردىنلا يوقالدى.

كوچىلاردا چېپىپ تاشلانغان پۇقرالارنىڭ ئۆلۈكلىرى ياتات ـ
تى. بۇ ئۆلۈكلەرنىڭ ئۇستىگە چاڭ ـ توپا قونغانىدى. بىرسى
تىغ زەربىسىنىڭ يۈرەككە سانجىلغان ئازابىغا چىدىمىغان بولسا

كېرەك، تىلىنى گاچچىدە چىشلەپ ئۈزۈۋاپتۇ. ئىششىپ بىلەكتەك بولۇپ كەتكەن كۆرتمەك تىلى ئۇنىڭ ئاغزىغا پاتماي قالغاندى؛ بىر ئايالنىڭ لەۋلىرىگە قان ئۇيۇپ قالغان. چىرايلىرى كۆكۈش ئاقىرىپ كەتكەندى. ئۇنىڭ ئىشتىنى تىزىغىچە سىيىرىپ قويۇلغان، ئۇياتلىق يېرىگە قىلىچ تىقىلغان، تېقىملىرى قارىيىپ كەتكەندى. . .

دەھشەتلىك ئومۇمىي قىرغىن توپتوغرا ئۈچ كۈن داۋاملاشتى. مانجۇلار ھارغان بولسا كېرەك، ئاخىرى بۇ قەتلىئام توختىتىلدى. كۆيۈۋاتقان ئوتلارمۇ كۆيدۈرگىلى ھېچنەرسە تاپالمىغان بولسا كېرەك، ئاخىرى ئۆزى ئۆچۈپ يوق بولدى. . .

قارا چېرىكلەر ئاتلىرىنىڭ ئاستىنى قۇرۇقداش ۋە دۈمبىسىنى قاشلاش ئۈچۈن ئەتىگەن تۇرۇپ كېتىشەتتى. ئۇلارغا ئاتلار ئوقۇردىكى يەم ـ بوغۇزلىرىنى يەپ بولغىچىلىك، بىر غاڭزا تاماكا چەككۈدەك ۋاقىت چىقاتتى.

— تازا قاملاشمىغان ئىش قىلدۇق جۇمۇ بۇرادەر!

— شۇنى دېمەمسىلەر، مېنىڭ زادىلا چىدىغۇچىلىكىم قالمىدى. ئۇخلىسام قارا بېسىپ، تەرگە چۆمۈلۈپ كېتىپ بارىمەن. بۇ ئادەمنى كۆپ قىرىۋەتكەنلىكتىن بولغان دەپ ئويلايمەن. . .

— بىز ئىچكىرىدىمۇ مۇنداق ئىشنى قىلمىغاندۇق، — دېدى بىر ئاۋاق چېرىك.

— ھەي، سىلەر نېمىنى بىلىسىلەر؟ سېپىل ئېلىنمىغانسېرى خۇپۇ دارېننىڭ[1] پىغانى تېشىپ، تاقىتى چېكىدىن ئېشىپ كەتتى ئەمەسمۇ؟ — دېدى جىن شۇننىڭ بىر مۇلازىمى.

— نېمىلا بولسۇن، قەلئە ئېلىندى. بىز ساق قالدۇق. پاراكەندە بولغان كۆڭلىمىزنى خۇش قىلمىساق، قاچان خۇش

---

① خۇپۇ دارېن — جىن شۇن.

www.uyghurkitap.com

قىلىمىز؟

— بۇ گېپىڭغۇ بولىدۇ. ئەمما، چاۋۇشنى[1] دىمەمسەن؟ مۇنداق گىرى، دەيۇز سىردارنى زادىلا كۆرمىگەنىدىم! ئاتنى كۇنىگە ئىككى نۆۋەت قاشلاپ چىقسامىمۇ، يەنە رازى بولماي، كۇنىگە ئۈچ قېتىم قاشلاپ، سوۋۇتۇپ چىقىسەن! دەيدۇ.

— سەنمىزە، «لويىنىڭ ئىتىنى سۇغار، پۇلىنى ئال» دېگەن گەپنى ئۇنتۇپ قالدىڭمۇ؟ خوجا كۆردى قىلىپ ئىشنى تۈگەتسەڭ بولمىدىمۇ؟

— قويۇڭلار! شۇ گەپنى! ئۇنىڭدىن باشقا گېپىڭلار يوقتەك؟

— هازىر ئۆيدىكىلەر گوكەي[2] پىشۇرۇۋاتقاندۇر؟...

— شۇ تاپتا بىر خوتۇن بولسا، دۇمبىسىنى كۇنىگە يۈز قېتىم قاشلاپ چىقساڭمۇ، كۆپلۈك قىلمايتتى. ئىھ!

— ھە راست، مەن بۇگۈن كېچە بىر چۈش كۆرۈپتىمەن. لايىقىم بىلەن بىر يەردە ياتقۇدەكمەن. ئەتراپىمىزدا ئىتلار قاۋىشىپ يۈرگۈدەكمىش، — دېدى بىر پاناق پوخۇر چىرىك، — پاھ، نېمىدېگەن هۇزۇر ئىش - ھە!...

— شۇ تاپتا خوتۇنۇم: «بىچارە بايقۇشۇم، نەلەردە قاڭقىپ يۈرگەندۇر؟» دەپ ئويلاۋاتقاندۇر؟ — دېدى بىرسى.

— قىھ - قىھ! بۇرادەر، خوتۇنۇڭ ئاشنىسى بىلەن مۇكۇشۇپ ئويناۋاتقاندۇر؟ — دېدى ھېلىقى پوخۇر چىرىك.

— ھەي، تۇڭگۇز، ئاغزىڭغا بېقىپ سۆزلە - ھە! بولمىسا ھېلى...

— ئويىنىشىپ قويدۇم، شۇنىڭغىمۇ تېرىكىپ كېتەمسەن؟ ھەممىمىزنىڭ خوتۇنى بارغۇ؟

---

① چاۋۇش — قىسىمدا تەرتىپكە مەسئۇل نۆۋەتچى ئوفىتسىر.
② گوكەي — قازان قوتۇرمىچى.

— ئۇغۇ راست، ئەمما، خوتۇن كىشى دېگەننى پات ـ پات
ئەدەپلەپ تۇرۇش كېرەك. ئېرى يېنىدا بولمىسىلا، دىغراپ بېشى
قايغان يەردە يۇرىدۇ.

— نېمە دەيسەنوي؟ خوتۇن كىشى دېگەنمىچۇ؟ بەئەينى ئىـ
نەكنىڭ ئۆزى. قايتىپ بارغاندا، ئاغزى ـ بۇرنىڭغىچە تويۇپ
كېكىرىپ كېتىسەن!

— ها! ها!...

— ئىش قىلىپ خاتىرجەم بول. سەن بارغىچىلىك، داداڭ
خوتۇنىڭغا ھېزى بولۇپ تۇرىدۇ. يۇرتىمىزدا مۇنداق بىر قىزىق
ئىش بولغان. ئېيتىپ بەرسەم، ئاڭلاپ باقامسىلەر؟

— ھەي بەغەرەز، سوراپ يۇرگىچە، دەۋەرمەمسەن؟ بولمىـ
سا، ھېلىقى دەيۇز چاۋۇش كېلىپ قالسا، قۇرۇق پاراڭ قىلىشـ
قۇچە، ئاتنىڭ دۇمبىسىنى قاشلاشمامسەن؟ دەپ چالۋاقاپ كېتىـ
دۇ.

— يۇرتىمىزدا لى مەنتاڭ ئىسىملىك بىر چال بار ئىدى.
ئۇ كېلىنىگە پوخورلۇق قىلىپ، زادىلا ئارام بەرمەپتۇ. داۋاملىق
ئوغلىنى يىراق يەرلەرگە ئەۋەتىۋېتىپ، كېلىنىنى سوقىدىكەن.
بۇ ئىشنى ئوغلى تۇيۇپ قاپتۇ. ئەمدى ھېلىقى چال قانداق ھىيلە
ئىشلىتىپتۇ دېمەمسىلەر؟ ئوغلىنى ئىشقا بۇيرۇپ زادىلا چىقىرالـ
مىغان چال بىر كۈنى كېچىسى ھويلىغا چىقىپ، ماللىرىنى
ھويلىغا قويۇپ بېرىپ، ئاستا كىرىپ يېتىۋاپتۇ. تالادىن ماللارـ
نىڭ مەرەشكەن ئاۋازى، دۇپۇرلەشكەن تىۋشى ئاڭلىنىپتۇ.
«ھەي خومپەر، — دەپ چالۋاقاپتۇ چال ئوغلىغا، — نېمىشقا
قوتاننىڭ ئىشىكىنى چىڭ ئېتىپ قويمىدىڭ؟ مالنىڭ ھەممىسى
چىقىپ كېتىپتۇ ئەمەسمۇ؟ ماڭ، چىقىپ مالنى سولاپ قوي!» ئەسـ
لىدە، ئوغلى مالنى سولىغىلى چىقىپ كەتسە، چال كېلىنىنىڭ
قوينىغا كىرمەكچى بولغانىكەن. ئوغلى ئېرىنىپ ئاستا خوتۇنىنى
بۇيرۇپتۇ. خوتۇنى گەپ قىلماستىن چىقىپ كېتىپتۇ. بىر كەمـ

www.uyghurkitap.com

دە، چال ئۆزى ياتقان كاڭنىڭ ئۈستىدىن ئاستا چۈشۈپ، ئوغلى بىلەن كېلىنى ياتقان چىمىلدىقنىڭ يېنىغا كېلىپتۇ. ئۇنىڭغىچە لىك ئوغلىمۇ قولىغا بىر تاياقنى ئېلىپ جىم يېتىۋاپتۇ. چال چىمىلدىقنىڭ ئىچىگە بېشىنى تىقىشى بىلەن تەڭلا، ئوغلى: «ئوش لەنىتى! چىمىلدىقنى چايناشنى ئادەت قىلىۋالدىغۇ!» دەپ غۇدۇرىغىنىچە، دادىسىنىڭ ياغاق بېشىغا تاياق بىلەن بىرنى قويۇپتۇ. شۇ كۈنلەردە، ئۇلارنىڭ ئۆچكىسى تۇغقانىكەن. ئۇلار ئوغلاقنى كېچىسى ئۆيدە ساقلايدىكەن. ئوغلاق داۋاملىق چىمىلدىقنى چايناپ قويىدىكەن. شۇڭا، ئوغلى ئوغلاقنى ئۇرغان كىشى بولۇپ، دادىسىنى ئۇرۇپ جىم يېتىۋاپتۇ. . . بېشىغا تاياق يېگەن چال كاڭنىڭ ئۈستىگە ئاران چىقىپتۇ ۋە تاياق يېگەن بېشىنى سىيلاشقا باشلاپتۇ. بېشى ھۆررەك ئىششىپ چىقىپتۇ. بىر كەمەلەردىن كېيىن چال:

— ھەي شۇم! — دەپ ئوغلىنى توۋلاپتۇ.

— ھە، نېمە بولدى، دادا؟ — دەپ سوراپتۇ ئوغلى.

— سەن بايان نېمىنى ئۇردۇڭ؟

— ئوغلاقنى ئۇردۇم، چىمىلدىقنىڭ يوغانلا بىر يېرىنى چايناپ تاشلاپتۇ ئەمەسمۇ لەنىتى؟

— ئوغلىقنى مۈنداق قاتتىق ئۇرساڭ، — دەپتۇ چال يىغلامسىراپ، — كېيىنچە ئۆچكىگە قانداقسىگە ئىگىدارچىلىق قىلالايسەن؟ . . .

— ھا! ھا! ھا! . . .

قارارگاھتا كېچە بولۇۋاتقانىدى. ئىشىك غىچىرلاپ ئېچىلدى. خۇنەن قوشۇنلىرىنىڭ سەردارى لو چاڭخۇ تەرەتكە چىققانىدى.

ھويلىدا بىر توپ توخۇلار دانلاپ، قىغ دۆۋىسىنى تاتىلاپ يۈرۈشەتتى. بىر قىزىل خوراز قاناتلىرىنى قېقىۋەتكەندىن كېيىن، «قى ـ قى ـ قىق!» دەپ چىللىدى ـ دە، قىغ دۆۋىسىنى

تاتىلاپ يۈرگەن بىر چار توخۇنى پوكىنىغا باسماقچى بولۇپ يۈگۈردى. ھېلىقى قېرى مىكىيان خورازنى تېخى چۈجىكەن دەپ مەنسىتمىدى بولغاي، بىر چوقۇپلا، ئۇنى پاخشە قىلىپ بىر چەتكە قاچۇردى. چۆجە خوراز شۇئان قاناتلىرىنى سالپايتقىنىچە، نېرىدىكى قىغ دۆۋىسىنىڭ ئۈستىدە توپلىشىپ تاماشا كۆرۈۋاتقان مىكىيانلارنىڭ ئارىسىغا بېرىۋالدى ۋە بىردىنلا نوچى بولۇۋېلىپ: «ئۇنى قانداق باسقىنىمنى كۆردۈڭلارمۇ؟ كۆردۈڭلارمۇ؟» دېگەندەك تىنىماي قاقاقلىدى. قاراپ تۇرۇشقان مىكىيانلار قاقاقلىشىپ، چوقان - سۈرەن سېلىشىپ، خورازغا ئالقىش ياڭراتتى. شۇ ئەسنادا، ئارقا ھويلىدىكى ئېغىل تەرەپتىن دۈپۈرلىگەن ئاياغ تىۋىشى ۋە بىرسىنىڭ بوغۇق ئاۋازى ئاڭلاندى. لو چاڭخۇ دەرھال ئېغىل تەرەپكە قارىدى. توساتتىن ئېغىلنىڭ ئىشىكى ئېچىلدى - دە، بىرسى قاتتىق پىچىرلىدى:

— تېزرەك بولۇڭلار، بۇرادەرلەر!

ئېغىل تەرەپتىكى ۋاراڭ - چۇرۇڭنى ئاڭلىغان لو چاڭخۇ ئېغىلدا نېمە ئىش بولۇۋاتقانلىقىغا قىزىقتى - دە، شارتلا ئارقىسىغا بۇرۇلۇپ تام ياقىلاپ ئېغىل تەرەپكە قاراپ ماڭدى. بۇ چاغدا ئۇنىڭ ئالدىغا تۇرشاۋۇل سانغۇن، ئىلى جياڭجۇنى جىن شۇننىڭ بىر نۆكىرى ئۇچرىدى.

— نېمە قىلىۋاتىسەن؟... بۇ يەردە نېمە ئىش بولۇۋاتىدۇ؟...

— تىنچ!... دەپ پىچىرلىدى ھېلىقى نۆكەر سېسىق ئاغزىنى لو چاڭخۇغا يېقىن ئەپكېلىپ، — ئۇ يەردە... ئۇ يەردە ئاجايىپ بەلەن ئىش بولۇۋاتىدۇ. بۇرادەرلەر بىر تۇڭگان قىزنى سۆرەپ ئەپكىرىشىپتىكەن... ئۇلار ئۇنىڭ بىلەن ئىچ پۇشقىنى چىقىرىشىپ، كۆڭۈل ئېچىشىۋاتىدۇ. باشقا ئىش بولغىنى يوق...،

نۆكەر قاقاقلاپ كۈلدى. لېكىن، لو چاڭخۇ ئۇنى ئىتتىرىۋەتتى. نۆكەر ئارقىسى بىلەن ئوقۇرنىڭ قىرىغا بېرىپ قاتتىق ئۇرۇلدى - دە، كۈلكىسى توختاپ، دېمى ئىچىگە چۈشۈپ كەتتى. لو چاڭخۇ ئاۋاز

www.uyghurkitap.com

كېلىۋاتقان بۆلۈك تەرەپكە قاراپ يۈگۈردى. ئۇنىڭ يوغان ئېچىلغان كۆزلىرى دەھشەتتىن چاقناپ كەتتى.

ئاتنىڭ ئىگەر - جابدۇقلىرى تۇرىدىغان بۆلۈكدا، سېرىق تۇغلۇق[1] قوشۇندىكى بىر توپ نۆكەرلەر زىچچىدە توپلىشىۋالغانىدى. لو چاڭخۇ مانجۇ چېرىكلىرىنى ئىككى تەرەپكە ئىتتىرىپ ئالدىغا ئۆتتى. بۆلۈكدا ئىككى پۇتى كېرىلگەن بىر قىز قورقۇنچلۇق ھالەتتە ئۇڭدا ياتقانىدى. ئۇنىڭ بېشىدىكى ئاق لېچەكى يۇلۇۋېلىنغان، ئۈچىسىدىكى نىمچىسى بىلەن خەنتىيى[2] يىرتىپ تاشلانغان. ئاپئاق كۆكسى ئېچىلىپ قالغانىدى. مانجۇلارنىڭ بىرسى ئىشىنى تۈگىتىپ قىزنىڭ ئۈستىدىن تۇردى - دە، شېرىكلىرىگە قارىماستىن مىيىقىدا كۈلۈپ قويۇپ، گېزەتتىكىسىگە ئورۇن بوشىتىپ، تام تەرەپكە ئۆتتى.

يىگىرمە توققۇز ياشلىق سەردار لو چاڭخۇ بۇ پاجىئەلىك مەنزىرىنى كۆرۈپ زادىلا چىداپ تۇرالمىدى - دە، ئىشىك تەرەپكە قاراپ يۈگۈردى.

— چاۋۇش! . . .

ئەمما مانجۇلار ئىشىكنىڭ تۈۋىدە ئۇنىڭغا يېتىشىۋالدى - دە، ئۆزلىرىنى ئۇنىڭ ئۈستىگە تاشلاشتى. بىرسى ئۇنىڭ ئاغزىنى ئالقىنى بىلەن مەھكەم ئېتىۋالدى. لو چاڭخۇ جان - جەھلى بىلەن قارشىلىق كۆرسەتكەن بولسىمۇ، ئەمما مانجۇلارنىڭ ھەممىسى يوپۇرۇلۇپ كېلىپ ئۇنى بېسىپ يىقىتتى - دە، بېشىنى چاپان بىلەن پۈركەپ، قوللىرىنى كەينىگە قايرىپ باغلاشتى. ئاندىن ئۇنى بۆلۈكدىكى بىر سولۇ تاغىرىنىڭ ئاستىغا باستۇرۇپ قويدى. ئۇ يۇلقۇنۇپ باقتى، ۋارقىراپ باقتى، ئەمما ئەجرى

---

① سېرىق تۇغلۇق قوشۇن — مانجۇلارنىڭ ژاندارما قوشۇنى. پۈتۈنلەي مانجۇلاردىن تەشكىل قىلىناتتى.

② خەنتەي — ئىچ كۆڭلەك.

بىكارغا كەتتى. ئاخىرى جىمىپ قالدى. . .

بىر ھازادىن كېيىن، كىمدۇر بىرسى ئۇنىڭ قولىنى يېشىپ، ئورنىدىن تۇرغۇزۇپ، بېشىدىكى يۆگەكلىك چاپاننى ئېلىۋەتتى. ئىشىكنىڭ ئالدىدا، يېشىل تۇغلۇق قوشۇننىڭ ئىككى چېرىكى بىلەن بىر چاۋۇش تۇراتتى.

لو چاڭخۇ بۇلۇڭ تەرەپكە قارىدى ۋە ئىككى چېرىكنىڭ بىر تۇگۇنچەكنى يەردىن ئېلىپ كۆتۈرۈۋاتقانلىقىنى كۆردى. بۇ ھېلىقى تۇڭگان قىز ئىدى.

ئۇنىڭ ئىككى پۇتى گىلدىڭلاپ ساڭگىلاپ قالغانىدى. چېرىكلەر ئۇنى كۆتۈرۈپ سىرتقا ئېلىپ چىقىپ، تامنىڭ تۈۋىدە ياتقۇزۇپ قويدى.

قىز ئوڭدا ياتاتتى. ئۇ ئىككى پۇتىنى مىڭبىر مۇشەققەتتە قايچىدەك بىر يىغىپ، بىر ئاچاتتى ۋە قوللىرى بىلەن يەردىكى توڭلاپ قالغان توپىنى تاتىلايتتى.

قىز خېلى ئۇزاق ياتتى. ئاخىرى تۆت پۇتلىنىپ، ئۆمىلەپ تۇرۇپ بېشىنى ئاستا كۆتۈردى. ئۇنىڭ تىترەۋاتقان ئىنچىكە قوللىرى ئېگىلىپ كېتىۋاتاتتى. لو چاڭخۇ بۇنى ئېنىق كۆرۈپ تۇراتتى. قىز خۇددى يېڭى تۇغۇلغان موزايدەك سەنتىرەكلەپ - سەنتىرەكلەپ ئاخىر ئاياقتا تۇردى. ئۇنىڭ چاچلىرى چۇۋۇلغان، لېچىكى نەلەرگىدۇر يوقالغان، چىرايى يات، كۆزلىرى خۇنسىز، ئادەم تونىمايدىغان قىياپەتكە كىرىپ قالغانىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ ئەتراپىدا تۇرغان قارا چېرىكلەرگە قاراپ ئۇزاق تىكىلىپ تۇردى. . .

ئاخىرى، ئۇ بىر قولىنى تامغا تىرەپ تۇرۇپ، مىڭبىر جاپادا تەمتىلەپ قۇدۇق تەرەپكە قاراپ ماڭدى. قارا چېرىكلەر ئۇنى توسماقچى بولۇۋىدى. لو چاڭخۇ:

— بولدى، توسماڭلار! ئۆلۈملا ئۇنىڭ ئىپپەت - نومۇسىنى ئاقلىيالايدۇ! — دېدى ۋە ئىتتىك بېشىنى بۇراپ تەتۈر قاراپ تۇرۇۋالدى.

www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى

بىر كەمدە قودۇق سۈيىنىڭ شالاقشىپ چاچرىغان ئاۋازى ئاڭلاندى. . .

× ×

زوزۇڭتاڭ جىن شۈنىنىڭ ماناس قەلئەسىنى ئۇزاقىچە پەتھ قىلالماي، كۆپ چىقىم تارتىپ كەتكەنلىكىدىن خەۋەر تاپقاندى. بۇنداق بولۇۋەرسە، قاش قوۋۇقتىن چىققان قوشۇنلارنىڭ جەڭگە-ۋارلىقىغا تەسىر يېتەتتى. شۇڭا، جىن شۈن ياردەم تەلەپ قىل-غاندا، ئۇ ليۇ جىڭتاڭغا دەرھال يېشىل تۇغلۇق قوشۇنلاردىن خۇنەن قىسىملىرىنىڭ سەردارى لو چاڭخۇنى بەش مىڭ پىيادە ۋە ئاتلىق چېرىك بىلەن ماناس ئالدىنقى سەپتىكە ياردەمگە ئەۋە-تىشنى بۇيرۇغانىدى.

مانجۇ خانىنىڭ تۇرشاۋۇل قوشۇنلىرى قاش قوۋۇقتىن چىق-قاندىن كېيىن، زوزۇڭتاڭ ئۆزىنىڭ ليۇ جىڭتاڭغا يازغان خېتىدە: «مۇسۇلمان چەنتۇلار ئەنجانلىقلاردىن جاق تويدى، يىغلىق-تىن بەزدى! ئادالەتچى قوشۇنلىرىمىز ئاشۇ جايلارغا يېتىپ بار-غاندىن كېيىن، بىگۇناھ ئادەم ئۆلتۈرمىسە، خوتۇن ـ قىزلارغا چېقىلمىسا، يەرلىك چەنتۇلار خاقانىمىزنىڭ ئادالەتچى قوشۇنىنى نىجاتكارىمىز دەپ تونۇيدۇ»①، «ئادالەتچى قوشۇن يېتىپ بارغان جايدا ئىنتىزامنى قاتتىق تەكىتلەش كېرەك، قەتلىئام ۋە بۇلاڭ-چىلىق قەتئىي مەنئىي قىلىنىشى كېرەك. بۇ زېمىننى خاندانلى-قىمىزنىڭ زېمىنى، مۇسۇلمان چەنتۇلارنى خاندانلىقىمىزنىڭ پۇقرالىرى دەپ قارىغاندىلا، ئاندىن جەنۇبتىكى سەككىز شەھەرنى

① «مەرپەتلىك، مەدەتكار زوزۇڭتاڭ ئەسەرلىرى. نامىلەر» 17 ـ جىلد.

ئالماق ئاسانغا توختايدۇ»[1] دەپ يازغانىدى.

ليۇ جىنتاڭمۇ جىن شۈن قوشۇنلىرىنىڭ ماناستا قەتلىئام يۈرگۈزۈپ، قورال تاشلىغان ئەسىرلەر بىلەن تىنچ پۇقرالارنى تۇتاش قىرغانلىقىنى بۇ قېتىمقى ھەربىي يۈرۈشىمىزگە داغ كەلتۈردى دەپ قارايتتى. ئۇ جىن شۈننىڭ بۇ قېتىمقى ۋەھشىيلىكلىرىنى ئېنىقلاپ چىققاندىن كېيىن، ئۇنى باش بارگاھقا — خان مۇپەتتىش زوزۇڭتاڭغا تەپسىلىي مەلۇم قىلدى.[2]

زوزۇڭتاڭ ئۆزىنىڭ ليۇ جىنتاڭغا يازغان ئىككىنچى قېتىملىق خېتىدە[3] بۇ ئىشنىڭ يۈز بېرىدىغانلىقىنى ئالدىنبۇرۇن قىياس قىلغانىدى.

«. . . جەنۇبتىكى سەككىز مۇسۇلمان شەھىرىنى قايتۇرۇۋېلىشقا ئاتلانغاندا، — دەپ يازغانىدى ئۇ، — ئالدى بىلەن تازىلايدىغىنىڭىز شەنشى، گەنسۇدىن بارغان پاراكەندە تۇڭگانىيلار ۋە كۆپ يىللاردىن بۇيان غەلىيان كۆتۈرۈپ، تىنجىمىغان ئەنجانلىقلار ئىكەنلىكىنى ئېسىڭىزدىن چىقارماڭ. چەنتۇلارغا ھەمدە ئىلگىرى ئىسيانچى قاراقچىلارغا بولۇشقان، ئەمما ھازىر قورال

---

① «مەرىپەتلىك، مەدەتكار زوزۇڭتاڭ ئەسەرلىرى. نامىلەر» 17 ـ جىلد.

② 1876 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى ماناستا يۈز بەرگەن قەتلىئامدا جەمئىي تۆت مىڭدىن ئارتۇق ئەسىر ۋە تىنچ پۇقرا قىرىپ تاشلاندى. داۋۇت خەلىپە (تۇدېلىن)، خېي جۈن، خەن شىڭتۇڭ قاتارلىق قوزغىلاڭ رەھبەرلىرىنىڭ گۆرى قېزىلىپ، جەسەتلىرىنىڭ كۈلى كۆككە سورۇلدى. بۇ ھەقتە: «مەرىپەتلىك، مەدەتكار زوزۇڭتاڭ ھەزرەتلىرى ئەسەرلىرى، نامىلەر» 17 ـ جىلدقا قارالسۇن.

③ زوزۇڭتاڭنىڭ ئىككىنچى قېتىملىق خېتى 1877 ـ يىلىنىڭ بېشىدا يېزىلغان.

www.uyghurkitap.com

تاشلاپ ئەل بولغانلارغا كەلسەك، كەڭچىلىك قىلىش لازىم. مۇنداق قىلغانلىق — تەڭرىنىڭ ئەمرىگىمۇ، خاقانىمىزنىڭ ئەنئەنىسىگىمۇ مۇۋاپىق كېلىدۇ. قارىمىقىڭىزدىكى ھەرقايسى قوشۇنلارغا، ئوپراتسىيىلەرگە...

قائىدىلىرىگىمۇ مۇۋاپىق كېلىدۇ. قارمىقىڭىزدىكى ھەرقايسى قوشتىكىلەر بۇ ئەن ـ قائىدىنى چۈشىنىدىغان ۋە بىلىدىغان بولسۇن. چەنتۇلارغا خۇددى ئۆز يۇرتلىقىڭىزدەك مۇئامىلە قىلىڭىز. قوشۇنىڭىزدىكىلەرگە بەش ئىش[①]نى قىلماسلىق ھەققىدە قاتتىق جېكىلەڭ. مۇشۇنداق قىلسىڭىزلا، سەككىز شەھەردىكى چەنتۇلار ئۆزلىرىنى يولۋاس ئاغزىدىن قۇتۇلغاندەك، مېھرىبان ئانىنىڭ قوينىدا تۇرغاندەك ھېس قىلىشىدۇ. شۇنداق قىلغاندىلا، بۇ قېتىمقى ھەققانىي ئىشىمىز غەلىبە قىلىپلا قالماستىن، بەلكى بۇنىڭدىن كېيىن ئۇزاققىچە ئاسايىشلىق ئىچىدە تىنچ ئۆتۈشىمىزگە ئاساس سالغىلى بولىدۇ. بۇ ھەقتە، مۇشاۋىر ھەزرەت بىلەن شىنجاڭدىكى مۇسۇلمان چەنتۇلارنىڭ ئۆتمۈشى ھەققىدە پاراڭلاشقانىدۇق...»[②]

تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىدىكى بۇ بىر قاتار ئۇرۇشلاردا غەلىبە قىلغاندىن كېيىن، قوۋۇقتىن چىققان قوشۇنلارنىڭ تۇرشاۋۇل سانغۇنى، زوڭتۇڭ دارىن ليۇ جىڭتاڭ غەلىبىدىن ئېسەنگىرەپ كېرىلىپ كەلگەنىدى. زوزۇڭتاڭ ئۇنىڭغا يازغان خەتلىرىدە:

---

① بەش ئىشنى قىلماسلىق — شۇ چاغدا زوزۇڭتاڭ قاش قوۋۇقتىن چىققان مانجۇ قوشۇنلىرىغا بېكىتىپ بەرگەن: «ئەسىرلەرنى ئۆلتۈرمەسلىك، شەھەرلەردە قەتلىئام يۈرگۈزمەسلىك، خوتۇن ـ قىزلارغا باسقۇنچىلىق قىلماسلىق، بۇلاڭ ـ تالاڭ يۈرگۈزمەسلىك، تىنچ پۇقرالارغا چېقىلماسلىق» تەك بەش ئىشنى قىلماسلىقنى كۆرسىتەتتى. بۇ ھەقتە: «مەرىپەتلىك، مەدەتكار زوزۇڭتاڭ ھەزرەتلىرى ئەسەرلىرى. ناملەر» 17 ـ جىلدقا قاراڭ.

② «مەدەتكار، مەرىپەتلىك زوزۇڭتاڭ ھەزرەتلىرى ئەسەرلىرى. نامەلەر» 17 جىلدقا قارالسۇن.

«سىزنىڭ ئاچچىقىڭىز بەك يامان، بوينىڭىز قاتتىق»، «چاشقۇن، تەمكىنلىكىڭىز يوق»[1] دەپ ئۇنى جىملىگەنىدى. ئىلى جياڭجۇنى جىن شۇننىڭ دەردىنى تارتىپ بولالماي تۇرغىنىدا، خان مۇپەتتىشنىڭ بۇ گەپلىرى ئۇنىڭ جان ـ جېنىدىن ئۆتۈپ كەتتى. شۇڭا، ئۇ زوزۇڭتاڭغا يازغان خېتىدە: «يۇرتۇمغا كېتىپ، ئدشىمنى قىلسام» دەپ قېيداپ بەرگەنىدى.

ئەمدى ئۆز سۆزىمىزگە كېلەيلۇق. خېلى ۋاقىتتىن بۇيان جىن شۇننىڭ مەنمەنچىلىكىگە لىيۇ جىنتاڭنىڭ قورسىقى كۆپۈپ يۈرەتتى. «شىنجاڭدىكى ھەربىي ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىشقا ياردەملىشىدىغان جىن شۇن ئىلى جياڭجۇنلىكىگە ئۆستۈرۈلگەندىن كېيىن، لىيۇ جىنتاڭنى تېخىمۇ كۆزگە ئىلمايدىغان بولۇۋالدى. ئۇ ئۆزىنى خان مۇپەتتىش، لەنجۇ ئۆلكىسىنىڭ زۇڭدۇسى زوزۇڭتاڭ بىلەن تەڭ ئورۇنغا قويۇپ گېدىيىۋالغانىدى. ئۇ «يا ئىستىبدات دېسە، ئىستىداتى يوق، يا ئىشنى با مەسلىھەت قىلمايدىغان»[2] بىر ئادەم ئىدى. گۇچۇڭ، جىمسارلارنىڭ غەربىدىكى يول مۇداپىئەسىز قېلىپ، مانجۇ قوشۇنلىرىنىڭ ئارقا سېپى خەۋپكە ئۇچرىغاندا، زوزۇڭتاڭ جىن شۇنگە: «لەشكەر ئەۋەتىپ، بۇ ئورۇنلارنى قوغداپ ئارقا سەپنى كاپالەتكە ئىگە قىلىش»نى جېكىلىگەن بولسىمۇ، ئەمما «جىن شۇن زادىلا گەپ ئاڭلىمىدى.»[3]

لىيۇ جىنتاڭ زوزۇڭتاڭنىڭ جىن شۇنگە گەپ ئاڭلىتالمىغان-

---

① زىڭ يۈيۈ: «كۇنچىقىش تەرەپلەرنى تىنچىتىشقا دائىر خاتىرىلەردىن قىسقارتىلمىلار» 3 ـ جىلد «خۇيزۇلار قوزغىلىڭىغا دائىر ماتېرىياللار» نىڭ 3 ـ قىسمى.

② «مەرىپەتلىك، مەدەتكار زوزۇڭتاڭ ھەزرەتلىرى ئەسەرلىرى. خەت ـ چەكلەر» 17 ـ جىلد.

③ «مەرىپەتلىك، مەدەتكار زوزۇڭتاڭ ھەزرەتلىرى ئەسەرلىرى. خەت ـ چەكلەر» 17 ـ جىلد.

www.uyghurkitap.com

لىقىغا نارازى بولۇپ تۇراتتى. ماناس ئالدىنقى سىپىنى كۆرگىلى كەتكەن مۇشاۋىر جۆ خۇەن ھەزرەت قايتىپ كېلىپ، جىن شۇن قوشۇنلىرىنىڭ ماناستىكى چەكسىز زورلۇق - زومبۇلۇقلىرىنى ئۇنىڭغا بىر - بىرلەپ سۆزلەپ بەردى.

— بىز قوۋۇقتىن ئادالەت تۇغىنى كۆتۈرۈپ چىققاندا، تىنچ پۇقرالارنى قەتلىئام قىلىمىز دەپ چىققانمۇ؟ قارىمامدىلا، بۇ خۇپۇ دارىنىنىڭ نېمە قىلغىنى؟ — دەپ قايناپ كەتتى لىۋ جىڭتاڭ تىرىكىپ تۇرۇپ، — بىر ئۇبدان ئىشنى بۇزدى ئەمەسمۇ ئۇ؟ كېيىنكىلەر ئەمدى بۇ ئىشقا نېمە دەپ باھا بېرەر؟ بىزنى قاتىل، ئىككى قولى بىگۇناھ مەزلۇملارنىڭ ئىسسىق قېنى بىلەن بويالغان جاللاتلار دەپ تىللىماسمۇ؟ تارىختا قانخور دېگەن ئاتاققا قالدىدىغان بولدۇق!...

— ئۇرۇشقۇ ئازاب - ئوقۇبەتلىك، دەھشەتلىك بولىدۇ، — دېدى مۇشاۋىر جۆ خۇەن ھەزرەت، — بۇ ئىشتا قان ۋە ياشنىڭ ئارىلىشىپ تۇرۇشى مۇقەررەر. ئۇرۇش ھەرگىزمۇ مېھمان چاقىرىش، زىياپەت بېرىش ئەمەس، ئۇرۇشتا بۇزغۇنچىلىق بولىدۇ، ئادەم قىرىلىدۇ، ئىشنى بۇ جەھەتتىن ئويلىغاندا، كېيىنكىلەر بىزنىڭ قىلغانلىرىمىزنى توغرا چۈشىنەر دېيمەن. ئەمدى خۇپۇ دارىنىنىڭ قىلغان - ئەتكەنلىرىگە كەلسەك...

ئۇ سەل شۈكلەپ قالدى. بىر پەس ئويلىنىپ تۇرغاندىن كېيىن:

— مەن بۇ مەككار پەلەكنىڭ رەڭۋازلىقىنى تولا كۆرگەندىمەن، — دېدى سۆزىنى داۋاملاشتۇرۇپ، — شۇڭا، كونىلار: «بىر كۈن داڭ ئۇرساڭ، ئۈچ كۈن راھىب بول» دەپ بىكارغا ئېيتمىغان. زۇڭتۇڭ دارىن، سىلە ياش، بىزگە قارىغاندا، تېخى كۆپ ئىشلارنى ۋۇجۇدقا چىقىرىدىلا، قارنى - كۆكسىلىرىنى كەڭ تۇتقايلا...

— ھالا بۇگۈنگە كەلگەندە، شۇنداق قىلمايمۇ بولمايدىغاندەك

تۇرىدۇ، — دېدى ليۇ جىڭتاڭ نائىلاج، — سىلە كۆپ ئوقۇغان ئوقۇمۇشلۇق ئادەم. قېنى ئېيتىپ باقسىلاچۇ، بۇنىڭدىن كېيىنكى ئىشلارنى قانداق ئورۇنلاشتۇرغان تۈزۈك؟

— پېقىرنىڭ قارىشىچە، — دېدى جۇ خۇەن ھەزرەت ساقىلىنى سىيلاپ تۇرۇپ، — جياڭجۈن جانابلىرى[1] تەڭرى تاغلىرىنىڭ شىمالىدا قېلىپ ئىشغال قىلىنغان يەرلەردە تەرتىپ ساقلاشقا مەسئۇل قىلىنسا، سىلىمۇ ئۇنىڭ دىشۋارچىلىقىدىن قۇتۇلغان بولاتتىلە. ئەمدى جەنۇبنىڭ ئىشىغا كەلسەك، جاڭ ياۋ بىلەن شۈي جيەنبياۋ[2] قاتارلىق ئىككى سەردارنى چىقتىم قورۇلى[3] ئارقىلىق تۇرپانغا تېگىش قىلىشقا بۇيرۇسىلا. سىلى دۇڭ فۇ شياڭ، تاڭ رېنخې قاتارلىق سەردارلارنى باشلاپ داۋانچىڭ قەلئەسىگە تېگىش قىلسىلا. داۋانچىڭ قەلئەسىنى تارتىۋالساقلا، تۇرپاندىكى ئاسىي قاراقچىلارغا شىمال بىلەن جەنۇب ئىككى تەرەپتىن قىسىپ زەربە بەرگىلى بولىدۇ، ئۇلار يەنە نەگە قاچالايدۇ؟ بىراق، بۇنىڭغا زۇڭدۇ دارىن ماقۇل دەمدىكىن؟

— بىزنىڭ بۇ پىلانىمىزنى خان مۇپەتتىش جانابلىرى چوقۇم ماقۇل كۆرىدۇ، — دېدى ليۇ جىڭتاڭ قايتىدىن روھلىنىپ.

— بىز تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىدىكى ھەرقايسى مۇسۇلمان شەھەرلىرىنى پەتھ قىلىپ بولغاندىن كېيىن، ئۇ يەرلەردە ئۆزىمىزنىڭ تەرتىپىنى ئورنىتىشىمىز كېرەك. ھەرقايسى شەھەرلەردىكى چەنتۇلار ئۆزلىرىدىن قويۇلغان ھاكىمبەگلەر، ئىشىكئاغا

---

① جياڭجۈن — بۇ يەردە جىن شۈن كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

② شۈي جيەنبياۋ — سىچۈەن قوشۇنلىرىنىڭ تۇڭلىڭى. ئۇ تۇرپان سوقۇشىدا بۇيرۇقنى ئاڭلىماي ئەسكەرلىرىگە قەتلىئام ۋە بۇلاڭچىلىق قىلىشقا يول قويغانلىقتىن، ئەمەلىدىن ئېلىپ تاشلانغان. ئۇنىڭ قوشۇنلىرى ئالدىنقى سەپتىن چېكىندۈرۈلگەنىدى.

③ چىقتىم قورۇلى — پىچاننىڭ شەرقىدىكى قەدىمكى بىر يۇرت. شۇ چاغدا مانجۇ قوشۇنلىرىنىڭ تايانچى بازىلىرىدىن بىرى ئىدى.

پەگلەرگە خۇددى ئېچكىترىدىكى تۇڭگانىيلار ئۆزلىرىنىڭ ئاخۇنلىرىغا ئىشەنگەندەكلا ئىشىنىدۇ. شۇڭا، ئۇلارنى ھازىرچە ئالدىراپ بىكار قىلىۋەتمەسلىك كېرەك، — دېدى مۇشاۋىر جۆ خۇەن ھەزرەت، — جەنۇبتا قوشۇنىمىز ئۇچۇن ئات ـ ئۇلاغ تېپىش، ئوزۇق ـ تۈلۈك، يەم ـ خەشەك غەملەش، ئوتۇن ـ سامان تەييارلاشتا ئۇلارسىز ئىش قىلمىقىمىز قىيىن، زۇڭتۇڭ دارىن. شۇڭا، بۇ ئىشلارنى ھازىردىن باشلاپ ئويلاپ قويماقلىق لازىمدۇر.

— بارىكاللا، مۇشاۋىرىم، سىلىنىڭ بۇ گەپلىرى مېنىڭ ئويلىغىنىمدەك چىقتى، — دېدى ليۇ جىڭتاڭ ئېچىلىپ، — شۇنداق، تاغنىڭ بۇ تەرىپىدە① ئۆتكۈزگەن سەۋەنلىكىمىزنى تاغنىڭ ئۇ تەرىپىدە ئەمدى قايتا سادىر قىلىشقا بولمايدۇ. جىن شۇندەك دىتسىز ئەبلەھ خانداتلىقىمىزنىڭ يىلتىزىغا پالتا چاپىدۇ. بۇنداقلارنى ئەسلىدە يۇرتدارچىلىق ئىشلىرى بىلەن ھەربىي ئىشلارغا يېقىن يولاتماسلىق لازىم ئىدى. ئەمما، بىزدە ئەكسىچە مۇشۇنداق ئادەملەر ئەتىۋارلىنىپ، ئۇلارنىڭ مەنسەپلىرى ئۆرلەۋاتىدۇ، بۇنىڭغا مەن زادىلا قايىل ئەمەسمەن.

— زۇڭتۇڭ دارىن، سىلىمۇ ھېس قىپتىلا، — دېدى جۆ خۇەن ھەزرەت ئىستىھزاھ بىلەن كۈلۈپ تۇرۇپ، — بىلەمدىلا، خۇددى قەدىمكى ھىندى مەسەلى «براخمان بىلەن تۆگە» ھېكايىسىدە دېيىلگەندەك، پەزىلەت ئىگىلىرى ئەزەلدىن مەھرۇملۇقتا بولۇپ كەلگەن.

— بۇ ھىندى مەسەلىدە نېمە دېيىلگەنىكەن؟

— «براخمان بىلەن تۆگە» دېگەن بۇ مەسەلدە دېيىلىشىچە، — دەپ سۆزىنى داۋاملاشتۇردى مۇشاۋىر: بىر براخمان كېسەل بولۇپ يېتىپ قاپتۇ. ئۇنىڭغا ھېچقانداق دورا شىپا بولماپتۇ. براخمان

① تاغنىڭ بۇ تەرىپى — ماناس كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

ئۆزىنىڭ كۆڭلىرىنىڭ ساناقلىقلا قالغانلىقىنى بىلىپ، رازىلىق
ئىپلىشقا باشلاپتۇ. ھەممىسىدىن رازىلىق سوراپ بولغاندىن كې-
يىن، توساتتىنلا قېرى تۆگىسىدىن رازىلىق ئالمىغانلىقى يادىغا
چۈشۈپتۇ ـ دە، بىرسىگە: «ماڭ، بېرىپ تۆگىنى يېتىلەپ كەل!»
دەپ بۇيرۇپتۇ. ھېلىقى ئادەم تۆگىنى ئۇنىڭ ئالدىغا ئەكەلگەندىن
كېيىن، كېسەل براخمان: «ئەي تۆگەم، سەن ئۇزاقتىن بېرى
ماڭا ئىشلەپ كەلدىڭ؛ سوغۇق دېمىدىڭ، ئىسسىق دېمىدىڭ، ئاچ ـ
توقلۇققا چىداپ كەلدىڭ. سۇسىز چۆللەردە چاڭقاپ كەتتىڭ.
بەزىدە ھەتتا چارچاپ قالسام، ئۇستۇڭگە مىنىۋالدىم. ئۇستۇڭگە
چوم توقۇپ، قورسىقىڭدىن قىل ئارغامچا بىلەن چىڭ باغلاپ،
ئېغىر يۈكنى ئارتتىم، كەينىڭگە قوشقۇن تارتىپ، بۇرنىڭنى
تىشىپ چۇلۇك ئۆتكۈزدۈم. مانا ئەمدى، يەيدىغان رىزقىم تۈ-
گەپ، كۆڭلىرىم پۈتەيلا دەپ قالدى. ئېيتقىنا، ئەي تۆگەم، سەن
مېنى كەچۈرەلەمسەن؟» دەپتۇ. ھېلىقى قېرى تۆگە ئاچچىق
ئىستىھزا بىلەن كۈلۈپ تاشلاپتۇ ـ دە: «سېنىڭ مۇشۇ دېگەن-
لىرىڭ ھەممىسى راست، ھەممىسىنى كەچۈرىمەن. ئۆزۈڭ ئېيت-
قاندەك، مېنى بەزىدە ئاچمۇ قويدۇڭ، سۇغارمىدىڭ، ئۇستۈمگە
ئېغىر يۈكلەرنى ئارتتىڭ. ئۇچامغا يىرتىق چوم توقۇپ، دۈمبەم-
نى زېدە قىلىۋەتتىڭ. بۇرنۇمنى تېشىپ چۇلۇك ئۆتكۈزدۈڭ.
قوشقۇن بېكىتىپ، كەينىمدىن تارتتىڭ. ھەتتا ئاچچىقىڭ كەل-
سە، تاياق بىلەن ئۇردۇڭ. خەير، بولارنىڭ ھەممىسىنى سېنىڭ
ماڭا ئۇزۇن يىللىق خوجايىن بولغانلىق يۈزۈڭدىن كەچۈرۈۋەت-
سەممۇ، ئەمما، بىر ئىشىڭنى زادىلا كەچۈرەلمەيمەن!...»
دەپتۇ. «جېنىم تۆگەم، سېنىڭ زادىلا كەچۈرمەيدىغىنىڭ نېمە-
دۇر ئەمدى؟» دەپ ھەيران بولۇپ سوراپتۇ براخمان. «ئېسىڭدى-
مۇ، — دەپتۇ تۆگە، — قاچاندۇر بىر چاغلاردا، ۋادىدىن غولغا
قاراپ ئۆرلەپ كېتىۋاتقان چېغىمىزدا، سەن بۇرنۇمدىكى چۇلۇككە
باغلانغان چۇلۋۇرنى ئېشەكنىڭ قۇيرۇقىغا چېتىپ قويغانىدىڭ،

بۇنى ئۇنتۇپ قالمىغانسەن؟ مانا شۇ ئىشنىڭنى قىيامەتكە بارغاندىمۇ زادىلا كەچۈرەلمەيمەن! ...»

نەزمە:

مۇددەئىي ئۆزىدىن باشقىنى كۆرمەس،
مەنمەنلىك پەردىسى توسقان كۆزىنى.
بەخش ئەتسە، خۇدايىم ھەقنى كۆرەر كۆز،
كۆرەتتى ھەممىدىن ئاجىز ئۆزىنى.

— شەيخ سەئدى

تۆتىنچى باب

قاسىم پولگان

جەڭچىنىڭ ھاياتى قىممەتلىك، بولۇپمۇ جەڭچى
كۆپ بولمىغان جايدا تېخىمۇ شۇنداق.
— ئاپتور

مىلادى 1877 ـ يىلى 4 ـ ئاي.

داۋانچىڭ جىلغىسىدا، تاغنىڭ تىك يان باغرىنى بويلاپ يىلان باغرى ئاقىدىغان بايتوقاي ئېقىنىنىڭ بويىدىكى تار، ئەگرى ـ بۈگرى چىغىر يولنى ھېسابقا ئالمىغاندا، توقسۇن، تۇرپانغا ۋە جەنۇبتىكى سەككىز شەھەرگە ئۆتىدىغان باشقا يول يوق ئىدى. ئېقىننىڭ ئىككى قاسنىقىدىكى تىك تاغلار تاكى توقسۇننىڭ ئۈستىدىكى پاچساغالغا قەدەر سوزۇلغانىدى. جىلغىنى بويلاپ ئاقىدىغان بايتوقاي ئېقىنىنىڭ كەڭلىكى ئەللىك غۇلاچتىن ئاشمايتتى. ئېقىننىڭ ئۈستىدىكى چىغىر يولدا ماڭغاندا سەللا دىققەت قىلمىسا، ئادەمنى پەستە ئۆلۈم كۈتەتتى.

جىلغىنىڭ ئىچى كۆپكۆك ئوت ـ چۆپلۈك بىلەن قاپلانغانىدى. تاشلاردىن تاشلارغا ئۇخچۇپ ئېقىۋاتقان تاغ سۇلىرى، يان باغىرلاردا بۆككىدە ئۆسكەن مەجنۇنتاللار، توغراقلار، تاغ تېرەكلىرى پۈتۈن جىلغىغا باشقىچە ھۆسن بېغىشلىغانىدى.

گۇاڭشۇينىڭ ئۈچىنچى يىلى[1]، مانجۇ خاندانلىقى قاش قوۋۇقتىن چىققان مانجۇ قوشۇنلىرىنىڭ تۇرشاۋۇل سانغۇنى، ئىلى

---

[1] مىلادى 1877 ـ يىلى

جياڭجۇن جىن شۈي قوماندانلىقىدىكى قىسىملارنى تەرتىپكە سې-لىپ، ئۆزگەرتىپ تۈزگەندىن كېيىن، ئۇلارنى ئۇرۇمچى ئالدىدى-قى سېپىدىن ماناس ئەتراپلىرىغا يۆتكەپ، ئىلىنى بېسىپ ياتقان چارروسىيە قوشۇنلىرىنىڭ ھەرىكىتىنى نازارەت قىلىشقا قويدى؛ قەمەرىيە ئىككىنچى ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرى[1]، جىن يۇڭچاڭنىڭ «غالىب قوشۇنى» بۇيرۇق بويىچە، گەنسۇ ئۆلكىسىدىكى تيەنشۈي دېگەن يەردىن ئۇرۇمچى ئالدىنقى سېپىگە يۆتكەلدى؛ جاڭ ياۋ قىسمى فۇكاڭ، گۇمۇدى ئەتراپلىرىدىن مورى تەرەپكە يۆتكەپ كېلىنىپ، باركۆل تەرەپتىن تورپان تەرەپكە قاراپ ئىلگىرىلەۋات-قان شۈي جيەنباۋنىڭ ئەنخۈي قوشۇنى بىلەن بىرلەشكەندىن كې-يىن، داۋاملىق تۇردە غەربكە قاراپ ئىلگىرىلەش ھەققىدە بۇيرۇق تاپشۇرۇۋالدى. شۇنداق قىلىپ، مانجۇلار ئاتلىق، پىيادە چېرىك-لەردىن ئەللىك يىلىك، تەخمىنەن ئىككى تۈمەندىن ئارتۇقراق لەش-كەر بىلەن داۋانچىڭ، تورپان، توقسۇن ئۈچبۇرجەك رايونىنى شىمال ۋە شەرق تەرەپتىن تەڭلا ئىسكەنجىگە ئېلىۋالدى.

بەدۆلەت تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىي تەرىپىدە مانجۇلارنىڭ قاتتىق زەربىسىگە ئۇچرىغاندىن كېيىن، ساراسىمىگە چۈشۈپ قالدى. ئۇ تەبىئىي توساق — تەڭرى تېغىغا تايىنىپ، مانجۇلارغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن، دەرھال كورلا، كۇچا تەرەپلەردىن يە-گىرمە يەتتە مىڭدەك يىگىت ـ سەرۋازنى توقسۇن تەرەپكە يۆتكە-دى.

داۋانچىڭ تەڭرى تېغىدىن جەنۇبقا ئۆتۈشتىكى مۇھىم تاغ ئېغىزى ئىدى. بەدۆلەتنىڭ بۇ يەردە ئەمىرلەشكەر ھەيدەرقۇل دادخاھ، مۇھەممەت نىياز توقسابە باشچىلىقىدا تۆت مىڭدەك ئەس-كىرى كۇچى بار ئىدى. ئۇلارغا ئالتە دانە توپ سەپلەپ بېرىلگە-نىدى.

---

[1] شەمسىيە 1877 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ باشلىرى.

تۇرپان قەلئەسىنى ھېكىمخان تۆرە باشچىلىقىدىكى قوشۇنلار ساقلاپ ياتاتتى. سىڭگىم ئېغىزىدا ئۇرۇمچى ھاكىمبېگى ما رېنىدېنىڭ تۇڭگانىيلىرى تۇراتتى.

قەمەرىيە ئۇچىنچى ئاينىڭ بىرىنچى كۈنى[1]، زۇڭتۇڭ دارېن ليۇ جىڭتاڭ قوماندانلىقىدىكى ئون ئالتە مىڭ قارا چېرىك ئۇرۇمچىدىن جەنۇبقا قاراپ ئىلگىرىلىدى. ئۇلار ئۇچىنچى كۈنى داۋانچىڭغا ئون ئىككى پوتەي كېلىدىغان سەييۇپۇ دېگەن يەرگە چۇشكۈن قىلدى.

شۇ كۈنى كېچىسى، ئەنخۇي قوشۇنىنىڭ باش بۇغى يۇ خۇئېن توققۇز يىڭ ئاتلىق چېرىكنى باشلاپ، خەنجۇڭ قوشۇنىنىڭ باش بۇغى تەن شاڭلېيەن تۆت يىڭ پىيادە چېرىكنى باشلاپ داۋانچىڭغا كېچىلەپ يۇرۇش قىلىش ھەققىدە بۇيرۇق تاپشۇرۇۋالدى. ئۇلار لەشكەرلىرىگە ياغاچ چىشلەتكۈزۈپ، كېچىلەپ تېز يۇرۇش قىلىپ، تاڭ سۇزۇلگەندە داۋانچىڭ ئەتراپىغا يېتىپ كېلىشتى.

قورغاندىكىلەر قارا چېرىكلەرنىڭ سەييۇپۇ دېگەن مەنزىلىگە چۇشكۈن قىلغانلىقىدىن ئاللىقاچان خەۋەر تېپىپ بولغانىدى. ئۇلار مانجۇلارنىڭ شەبخۇن ئۇرۇشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، قورغان ئەتراپىغا سۇ قويۇپ بەرگەنىدى. پاتقاق ئاتنى چۆكتۈرەتتى. ئاتلىق قارا چېرىكلەر ئاقسۇ[2] تەرەپ بىلەن قورغاننىڭ كۈنچىقىش تەرىپىگە ئۆتۈپ، ئېگىزلىكنى ئىگىلىۋالدى؛ پىيادە چېرىكلەر بولسا قورغاننىڭ كۈنپېتىش تەرىپىدىكى ئېگىزلىككە ئىستىھكام قۇردى. ئۇلار بىرنەچچە كۈن ھەممە تەييارلىقلىرىنى تەق قىلىشىۋالغاندىن كېيىن، داۋانچىڭ قورغىنىغا جىلغىنىڭ ئىككى تەرىپىدىكى ئېگىزلىكتىن تەڭلا ھۇجۇم باشلىدى.

قورغاندا ئەمىرلەشكەر ھەيدەر قۇل دادخاھ، مۇھەممەت نى-

---

① شەمسىيە 1877 ـ يىل 4 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى.

② ئاقسۇ — داۋانچىڭنىڭ كۈنچىقىش تەرىپىدىكى بىر جاي ئىسمى.

www.uyghurkitap.com

ياز توقسابە باشلىق ئەمرائىي لەشكەرلەر ۋە توقسۇن يىلانلىقلىق قاسىم پولگان باشچىلىقىدا كەينىدىن ئوقلىنىدىغان تۆركىلەنكى مىلتىق، دومىلە مىلتىق ۋە كالتۇس مىلتىقلار[①] بىلەن قوراللانغان تۆت مىڭدەك سەرۋاز ـ يىگىت بار ئىدى. ئۇلار ئىستىھكام ئىچىدە، يىراقتىكى تاشنىڭ كەينىگە ئۆتۈۋالغان مانجۇ چېرىكلەرىنى ھوشيارلىق بىلەن كۆزىتىپ تۇرۇشاتتى.

قەمەرىيە ئۈچىنچى ئاينىڭ بەشىنچى كۈنى[②]، نىگشا قوشۇنىنىڭ باش غۇنى تەن باسۇينىڭ توپچى چېرىكلىرى كۈنپېتىش تەرەپتىكى ئېگىزلىكتە پوتەي ياساشقا باشلىدى.

مانجۇلار چىقىن توپلىرىنى دۆڭگە سۆرەپ چىقىشىۋاتاتتى. بۇ ئېغىر زەمبىرەكلەر كۆتۈرۈلۈپ چىقىۋاتقان قۇياش نۇرىدا ئەينەكتەك پارقىرايتتى. پەستە تاشلىق چىغىر يولدىن ئۆمىلەپ كېلىشىۋاتقان ئادەملەرنىڭ گەۋدىلىرى غىلىپال كۆرۈنۈپ قالاتتى. بۇلار مانجۇ پىيادىلىرى ئىدى. دۆڭدە بىر مانجۇ سەردارى ئات ئۈستىدە تۇرۇپ قورغان تەرەپنى دۇربۇن بىلەن كۆزىتىۋاتاتتى.

قاسىم پولگان دەل ئاشۇ چىغىر يول ئاغزىنى قامال قىلىپ تۇرۇۋالغانىدى. ئۇ قولىدىكى بەشئاتارنى مېھىر بىلەن سىيلاپ قويدى، يېنىدىكى ئىككى خالتا ئوقنى تەكشۈردى. ئۇ ئىلگىرى توقسۇن تاغلىرىدا ئوۋچىلىق قىلىدىغان، تاغ يوللىرىغا پۇختا، مەرگەن بىر ئادەم ئىدى.

ئۇ دۆڭدە ئات ئۈستىدە دۇربۇن تارتىۋاتقان ھېلىقى مانجۇ سەردارىنى قارىغا ئالدى. دەسلەپتە ئۇنىڭ بېشىنى چەنلەپ، ئاستا ـ ئاستا مىلتىقىنىڭ ئۈچىنى تۆۋەنلىتىپ ھېلىقى مانجۇ سەردارىنىڭ ئېتىنىڭ بېشىنى چېنەپ تەپكىنى باستى. «پاك!» قىلغان

---

① تۆركىلەنكى — بەشئاتار؛ دومىلە مىلتىق — قوش ستېرېئولۇق مىلتىق؛ كالتۇس مىلتىق — بىر خىل تاپانچا.
② شەمسىيە 1877 ـ يىل 4 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى.

ئاۋاز بىلەن تەڭ، ھېلىقى مانجۇ سەردارىنىڭ ئېتى پۇلاڭلاپ يەرگە يىقىلدى. ئات ئۈستىدىكى مانجۇ سەردارىمۇ ئاتنىڭ ئۈستىدىن يەرگە تىك مۈللاق ئېتىپ چۈشتى. . .

تاغقا يامىشىپ چىقىۋاتقان قارا چېرىكلەر يېقىنلىشىپ، بارغانسېرى يوغانلىدى. قاسىم پولكان يان تەرەپتىن سوقۇۋاتقان تاغ سەلكىنىنىڭ كۈچىنى ۋە ئۆزى بىلەن بىرىنچى قارا چېرىكنىڭ ئارىلىقىنى مۆلچەرلەپ باقتى. شۇنىڭدەك ئوقنى ئېگىزدىن پەسكە قارىتىپ ئاتقاندا، نىشانغا تېگىشتە ئۇچرايدىغان قىيپىشلارنىمۇ تولۇق ھېسابقا ئېلىپ قويدى. ئۇ ئوق ئۈزۈشكە بەك ئالدىراپ كەتمەيۋاتاتتى. قارا چېرىكلەر تاكى قىرلىق تاش ئۈستىدە تىمىسقىلاپ يۈرۈپ ئاران چىغىر يولنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەنگە قەدەر، ئۇ تەمكىنلىك بىلەن قاراپ تۇردى. ئاندىن ئۇلارنى شىددەت بىلەن ئوققا تۇتۇپ، ئارقىسىغا — كەلگەن يولىغا چېكىنىشكە مەجبۇر قىلدى.

× ×

ئەسلىدە قارا چېرىكلەرنىڭ داۋانچىڭ تەرەپكە قاراپ ئالغا ئىلگىرىلەۋاتقانلىقىدىن خەۋەر تاپقان قاسىم پولكان بۇ خەۋەرنى كورلىدىكى بەدۆلەتكە يەتكۈزگەن بولسىمۇ، ئەمما بەدۆلەتتىن كەلگەن: «قارا چېرىكلەرنىڭ ئالدىغا چىققۇچى بولماڭلار! قورغاننى بوشاتقۇچىمۇ بولماڭلار؛ قارا چېرىكلەر تاكى ئۈستۈڭلەرگە باستۇرۇپ كەلمىگۈچە، ئۇلارنىڭ ئالدىغا چىقىپ ئۇرۇشمەن دېگۈچى بولماڭلار!» دېگەن پەرماننى تاپشۇرۇۋېلىپ تەئەججۈپ ئىلكىدە بارمىقىنى چىشلەپ ھەيران بولۇپ تۇرۇپ قالغانىدى. بەدۆلەتنىڭ بۇ پەرمانى قايسى تەدبىرگە ئاساسەن ۋە قانداق غەرەز بىلەن چۈشۈرۈلگەنلىكىنى ھېچكىم چۈشەنمەيتتى.

مانجۇلار داۋانچىڭ قورغىنى ئەتراپىغا يېتىپ كېلىپ دەرھال

هۇجۇم باشلىماستىن، ئالدىرىماي ـ تېنىمەي تەييارلىق كۆرۈشكە باشلىدى. قورغاندىكىلەر بولسا، مانجۇلارغا هۇجۇم قىلىشقا بۇيرۇق بېرىلمىگەنلىكىدىن تىنىلداپ كېتىشىۋاتاتتى. ئاخىرى، قاسىم پولگان ئەمىرلەشكەر ھەيدەرقۇل دادخاھنىڭ توسقىنىغا قارىماي، بىر ئۆزى يالغۇز قارا چېرىكلەر بىلەن ئېتىشماقچى بولدى. ئۇ:

— قارا، كانتۇلارنىڭ قولىدىكى مىلتىق بولسا، بىزنىڭ قولىمىزدىكى كۆسەيمۇ؟ نېمىلىكى بولسا، ئۇرۇشۇپ كۆرمەمدۇق؟ ئۇلارغىمۇ بىر ئەلەم قىلايلۇق ـ تە! ئانىمىز بىزنى ئوغۇل بالا دەپ تۇغقاندىكىن، تىللاردا داستان بولغۇدەك بىر ئىش قىلمامدۇق؟ ياكى ھەممىمىز شېھىت بولۇپ ئۇدۇل جەننەتكە كىرمەمىز! — دېدى ـ دە، ئىككى خالتا ئوقنى ئەنەيتول ئىنزچىغا كۆتۈرگۈزۈپ، ئۆزى ئىككى تال بەشئاتار مىلتىقنى ئالدى، ئاندىن ھېلىقى چىغىر يول ئېغىزىغا كېلىپ، قورام تاش كەينىگە يوشۇرۇندى...

شىغىل تاشلارنىڭ شاراقلىغان ئاۋازى ئاڭلاندى. چىغىر يولدا قوللىرىنى پولاڭلاتقىنىچە ئىككى ئادەم كېلىۋاتاتتى.

— ھەي، سىلەر نېمە ئادەم؟ — دەپ ۋارقىرىدى قاسىم پولگان قورام تاشنىڭ كەينىدە تۇرۇپ.

— بىز ئەلچى، — دەپ ئىتتىك جاۋاب بەردى كېلىۋاتقانلارنىڭ ئىچىدە بىرى ساپ ئۇيغۇر تىلىدا، — بىز زۇڭتۇڭ دارىنىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن سىلەرنى تەسلىم بولۇشقا ئۈندەپ كەلدۇق.

ھېلىقىلار جاۋاب بەرگەچ ئۇدۇل كېلىۋەردى.

— توختا! قايت ئارقىڭغا! بولمىسا، ئېتىپ تاشلايمەن! — دەپ ۋارقىرىدى قاسىم پولگان تاشنىڭ ئارقىسىدىن سەل كۆتۈرۈلۈپ تۇرۇپ. ئۇ كېلىۋاتقانلارنىڭ ئىچىدىكى بىرىنى تونۇدى. ئۇ بەدۆلەتنىڭ ھوشۇر مەھرەم دېگەن ئاسراندىسى ئىدى. «ۋاي كاندتۇ. يوقاپ كېتىپتۇ دەپ ئاڭلىغان... دەپ ئويلىدى قاسىم

www.uyghurkitap.com

پولگان، — ئەسلىدە مانجۇلارغا قېچىپتىكەن ـ دە! ۋاي ئىتنىڭ بالىسى ـ يەي... »

— ئۆزۈڭ كىم بولىسەن؟ — دەپ سورىدى ھوشۇر مەھرەمنىڭ يېنىدىكى ئادەم. ئۇ مانجۇلارنىڭ ئوفىتسېرلىرىدىن بىرى ئىدى.

— مەن قاسىم پولگان بولىمەن، ھە قانداق، گېپىڭ بارمۇ؟

ھوشۇر مەھرەم كالدىرلاپ بىر ھازاغىچە قاسىم پولگاننى ھېلىقى مانجۇ ئوفىتسېرىغا تونۇشتۇردى.

— ھە، ھېلىقى توقسۇنلۇق قاسىم پولگان دېگەن چەنتۇ سەن ئىكەنسەن ـ دە! سېنى كارامەت ئۇستا مەرگەن دەيدىغۇ؟ قارا، بىز سېنى بىلەمدىكەنمىز؟ قورغاندىكىلەرنىڭ ئەھۋالىنىمۇ ئوبدان بىلىمىز. قورغاندىكى چەنتۇلارغا بېرىپ دە، ئەنجانلىقلارغا بولۇشمىسۇن، يولنى بىكار قىلىشسۇن. ھېچبىر پايدىسىز قانغا بويالمىسۇن. بولمىسا، ئۇلارنىڭ بىرىنىمۇ ساق قويمايمىز!

تاشنىڭ كەينىدە تۇرغان قاسىم پولگان قاقاقلاپ كۈلۈپ كەتتى.

— قورالنى تاشلا! — دەپ تەكرارلىدى ھېلىقى مانجۇ ئوفىتسېرى.

لېكىن تاشنىڭ كەينىدىن ھېچقانداق سادا كەلمىدى. ئەتراپنى بىر پەس جىمجىتلىق قاپلاپ كەتتى.

— قاسىم پولگان! ئاڭلاۋاتامسەن؟ — دەپ ۋارقىرىدى ھوشۇر مەھرەم، — دارىن سېنىڭ بىلەن سۆزلىشەي دەيدۇ. يۈزتۇرانە تۇرۇپ سۆزلەشسەڭ قانداق دەيسەن؟

— بولىدۇ. خوجاڭغا ئېيت! مېنىڭ بىلەن سۆزلىشىشتىن ئاۋال، ئاسماندىكى قۇياشقا، ئەتراپتىكى تاغۇ ـ تاشلارغا ئوبدان قارىۋالغاي، بولمىسا، ئۇلارنى قايتا كۆرەلمەي قالىدۇ!

— ياق، ياق! ئۇنداق قىلما، ھەرگىز ئوق چىقارغۇچى بولما! — دەپ ۋايساپ كەتتى مانجۇ ئوفىتسېرى قاسىم پولگاننىڭ

سۆزىنى چۈشەنگەندىن كېيىن، — سىنىڭ مەرگەنلىكىڭنى بىلەمەن، بىراق، ماڭا ئوق ئاتساڭ بولمايدۇ. چۈنكى مەن ئەلچى. قەدىمدىن «ئەلچىگە ئۆلۈم يوق» دېگەن ئۇدۇم داۋام قىلىپ كەلگەن. مەن مانجۇ خاقانلىقى نامىدىن سىنىڭ بىلەن سۆزلەشمەكچىمەن. ئاڭلىدىڭمۇ؟

قاسىم پولگان نىمىلەرنىدۇر دەپ غۇدۇڭشۇپ قويدى.

— شۇنداق ئەمەسمۇ! — دەپ تەكرارلىدى ھېلىقى مانجۇ ئوفىتسېرى، — ئىككىمىزنىڭ ئوتتۇرىسىدا ھېچقانداق ئاداۋەت يوق. سىلەر چەنتولار ئەزەلدىن مانجۇ سەلتەنەتىگە پۇقرادارچىلىق قىلىپ كەلگەن خەقسىلەر. مانجۇ سەلتەنەتى بىلەن سىلەر چەنتولارنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئەزەلدىن ئاداۋەت بولغان ئەمەس. بىز پەقەت ئەنجانلىقلارنىلا قوغلاپ چىقارغىلى كەلدۇق. سىلەرنىڭ يۇرتۇڭلاردا ھىدايەت، ئادالەت، تەرتىپ ئورناتقىلى كەلدۇق. سۆزۈمنى چۈشىنىۋاتقانسەن؟

— سەنلەر بىزلەرنى دەپسەندە قىلىشىپ، يەنە تېخى ئاداۋىتىمىز يوق دەيسىنا؟ بۇ ئاداۋەت ئەمەسمىكەن؟ سەنلەر زادى قانچىلىك ئادەملەر ئىدىڭ؟ بىز سەن كانتولارنى ياخشى بىلىمىز، — دېگەن ئاۋاز كەلدى تاشنىڭ كەينىدىن، — ئەگەر ساڭا جان تاتلىق بولسا، ئورنىڭدىن قىمىرلىما. مانجۇلار ھەققىدە بىز ئاتا ـ بوۋىلىرىمىزدىن كۆپ ئاڭلىغان. ئۆزىمىزمۇ مانجۇلارنىڭ زۇلۇم ـ سىتەملىرىنى يەتكۈدەك تارتتۇق! سەنلەر يېڭى كېلىشكەندە، خۇددى ھازىرقىنىڭ ئۆزىدەكلا ياۋاش ئىدىڭ. شېرىن سۇخەن، يۇمشاق سۆزلەرنى قىلىشقانىدىڭ. ھالا بۈگۈنكى كۈندە، سەنلەر ھەممە نەرسىنى ئۆزۈڭنىڭ قىلىۋېلىشتىڭ، باغلار، تاغلار، ھەممە يەرلەر، بارلىق دەپنە ـ دۇنيالار، مال ـ چارۋىلار، كارىز ـ كۆللەر سەنلەرنىڭ بولدى. سەنلەر بىزگە جاڭگۈيدى بولۇشتۇڭ. بىز سەنلەرگە چاڭگۆك بولدۇق. بىزنى بەكمۇ ئانى تېپىپ كېتىشتىڭ. سەنلەر پادىشاھلاردەك ياشاپ كېلىشتىڭ. بىز يۇرت ـ

ماكانىمىز تۈرۈپ، ماكانسىز بولۇپ قالدۇق. خورلاندۇق. ئا-
خىر، سەنلەر خوجايىن، بىز چاكار بولدۇق. . .
هوشۇر مەھرەم قاسىم پولگاننىڭ باياتىنقى سۆزلىرىنى ئې-
رىنمەستىن ھېلىقى مانجۇ ئوفىتسېرىغا ئۆرۈپ بەردى. مانجۇ
ئوفىتسېرىمۇ چۈشەنگەندەك قىلىپ ھەدەپ بېشىنى لىڭشىتاتتى.
— بۇ گەپلىرىڭ بەكمۇ ئورۇنلۇق، — دېدى ھېلىقى مانجۇ
ئوفىتسېرى قاسىم پولگاننىڭ دېگەنلىرىنى ئاڭلاپ بولۇپ، —
بۇرۇنقىلار شۇنداق قىلىشقان. ئەمما، بىز ئۇنداق قىلمايمىز.
بۇنداق قىلماسلىق توغرىسىدا بىز ئۇلۇغىمىزدىن كۆرسەتمە ئال-
غانمىز. بىز سەن چەنتۇلارنىڭ دۈشمىنىڭ ئەمەس. سەنمۇ تاش-
نىڭ ئارقىسىدىن چىق. مەنمۇ ئالدىڭغا باراي، يۈزتۇرانە تۇرۇپ
سۆزلىشەيلى. قانداق دەيسەن؟
— . . .
— ئۇنداق بولسا، مەن ئالدىڭغا باراي!
— يېنىمغا كەلمەي تۇرۇپ، جېنىڭدىن ئايرىلىپ قالارسەن-
مىكىن؟
قارىغاندا ھېلىقى مانجۇ ئوفىتسېرى ئانچە قورقۇنچاقلاردىن
ئەمەستەك قىلاتتى. بىراق، قاسىم پولگاننىڭ باياتىنقى گەپلىرى-
نى ئاڭلاپ ئۆز ئورنىدا تۇرۇپلا قالدى. ئۇ پەسكە، يارلىققا
قارىدى. پىچاقنىڭ بىسىدەك ئۆتكۈر، قىرلىق تاشلار كۆز ئالدىدا
نامايان بولدى. ئۇ قەتئىي قارارغا كەلدى.
— قاسىم پوگان! — دەپ ۋارقىرىدى ئۇ.
جىلغا ئىچىدە بىر پەس جىمجىتلىق ھۆكۈم سۈردى. ھېلىقى
مانجۇ ئوفىتسېرى ئارقىسىغا قايرىلىپ چېرىكلىرىگە ئالىلىقانداق
بۇيرۇقلارنى بەردى ـ دە، ئالدىدىكى خەتەرلىك يولغا قەدەم باس-
تى.
ئۇ شىپاپ ئاستا مېڭىپ كېلىۋەردى. ئۇنىڭ قەدەم ئېلىشى
خۇددى دارۋازلارنىڭ دار ئارغامچىسى ئۈستىدىكى مېڭىشىغا ئوخ-

شايىتتى. ئۇنىڭ ھاۋادىن بۆلەك تۇتۇۋالىدىغان ھېچنەرسىسى يوق ئىدى. ئۇنىڭ پۇتى ئاستىدىن قوزغالغان تاشلار يارلىققا ئۇچۇپ چۈشۈپ كېتىۋەردى. قۇياش پۈتۈن تاشلىقنى ئوتتەك قىزىتىۋەتكەنىدى. ھېلىقى مانجۇ ئوفىتسېرىنىڭ يۈزىدىن تەر چىپىلداپ قۇيۇلۇپ تۇراتتى. لېكىن ئۇ ھامان ئالغا قاراپ كېلەتتى. نىھايەت، ئۇ يولنىڭ يېرىمىغا يەتتى.

— توختا! — دەپ ۋارقىرىدى قاسىم پولگان، — يەنە بىر قەدەم باسساڭ ئاتىمەن!

مانجۇ ئوفىتسېرى خۇددى پىلىسىرات كۆۋرۈكى ئۈستىدە تۇرغاندەك، ئىككى قولىنى كۆتۈرگەن ھالدا يىقىلاي - يىقىلاي دەپ توختاپ قالدى. ئۇنىڭ رەڭگى ئۆچكەنىدى. لېكىن ئۇنىڭ قارىشىدىن قەتئىيلىك چىقىپ تۇراتتى. ئۇ قورىغان لەۋلىرىنى يالاپ تۇرۇپ:

— قاسىم پولگان، مېنى ئۆلتۈرمەيسەن - ھە؟ بىلىمەن، ئۆلتۈرمەيسەن! — دېدى ۋە ئالغا قاراپ يەنە بىر قەدەم تاشلىدى. شۇ ھامان «ۋاڭڭىدە» قىلىپ ئېتىلغان ئوق ئۇنى مۈكچىيىشكە مەجبۇر قىلدى. پەسكە دومىلاپ چۈشۈۋاتقاندا، ئۇنىڭ چىرايىدا ئاچچىقلىنىش ۋە ھەيرانلىق ئالامەتلىرى كۆرۈندى. «ئەگەر يار تەرەپكە يىقىلمىسام، قۇتۇلالايمەن» دەپ ئويلىدىيۇ، شۇ ھامان ئۆلۈم قۇچىقىغا يىقىلدى. بىر دەمدىن كېيىن بولسا، تاش ئۈستى بوشاپ قالدى. شۇنىڭدىن كېيىن، بەش چېرىك بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى قىرلىق چىغىر يولدىن يۈگۈرۈپ كېلىشتى - دە، دەرەخلىككە قارىتىپ ئوت ئاچتى. بۇ ئەقىلسىزلىق ئىدى. قاسىم پولگان مىلتىق تەپكىسىنى شۇ قەدەر تېز باساتتىكى، ئارقىمۇ ئارقا ئېتىلغان بەش پاي ئوق بىر - بىرىگە ئۇلىنىپ قاراس - قۇرۇس قىلغان بىرلا ئاۋاز چىقاردى.

قاسىم پولگان تاشلارغا ئۇرۇلۇپ ۋىژىلداپ كېلىۋاتقان ئوقلاردىن بېشىنى قاچۇرۇپ دەرەخزارلىقتىن مارىلىدى. مانجۇ چې-

رىكلىرىدىن تۆت نەپىرى خۇددى ئۆز باشلىقىغا ئوخشاش، بىر-
دەمنىڭ ئىچىدە كۆزدىن غايىب بولغانىدى. بەشىنچىسى بولسا،
تېخى تىرىك پېتى چىغىر يول ئۈستىدە ئوڭدىسىغا ياتاتتى: چىغىر
يولنىڭ نېرىقى بېشىدا قالغان مانجۇ چېرىكلىرى ئوت ئېتىشنى
توختىتىپ، بىر يەرگە توپلىنىشتى. مۇشۇ يالىڭاچ قىيا تاشلار
ئارىسىدا ئۇلارنىڭ ئەھۋالى ئېغىر ئىدى. قاسىم پولگاننىڭ ئۇلار-
نىڭ ھەممىسىنى پەسكە چۈشۈۋېلىشقا قويماي، بىر - بىرلەپ
يارلىققا ئاغدۇرۇۋېتىشى مۇمكىن ئىدى، لېكىن، ئۇ ئەمدى ئوق
ئۈزمىدى. قىسقا كېڭىشىشتىن كېيىن، مانجۇ چېرىكلىرىدىن
بىرى ئاق يەكتەكنى سېلىپ ئېگىز كۆتۈردى - دە، بايراق
ئورنىدا لەپىلدەتتى. كېيىن ئۇلار ئىككى كىشى بولۇپ چىغىر
يولغا قەدەم بېسىشتى - دە، يارىدار شېرىكلىرىنىڭ يېنىغا كې-
لىشكە باشلىدى. قاسىم پولگان قىمىرلىماستىن ئۇلارنىڭ ھەر-
كىتىنى تەقىپ قىلىپ ياتاتتى. ئۇلار ئاستا - ئاستا ئارقىغا
چېكىنىپ، پەسكە، ۋادىغا چۈشۈپ كېتىشتى ۋە بارغانسېرى كى-
چىكلەپ قارا نۇقتىلارغا ئايلاندى.

ئالاھەزەل ئىككى ئاش پىشىمدىن كېيىن، قاسىم پولگان
باشقا بىر پاناھ جايدىن تىمىسقىلاپ چىقىپ كېلىۋاتقان بىر توپ
مانجۇ چېرىكلىرىنى كۆرۈپ قالدى. ئۇلار قارشى تەرەپتىكى ۋادى-
دىن يۇقىرى كۆتۈرۈلۈپ كەلمەكتە ئىدى. ياۋا ئۆچكىلەر ئۇلارنى
كۆرۈپ، ئۇدۇل كەلگەن تەرەپكە قېچىشتى. قاسىم پولگان تازا
ئىشەنچ قىلالماي، يېنىدا مىلتىققا ئوق بېسىپ بېرىۋاتقان ئەنەي-
تۇل ئىنىچىغا تەئەججۇپ نەزەرى بىلەن قارىدى.

— ياق، ئۇلار بۇ تەرەپتىن ئۆتەلمەيدۇ، — دېدى ئەنەيتۇل
ئىنىچى قارشى تەرەپتىن كېلىۋاتقان مانجۇ چېرىكلىرىنى كۆزىتىپ
تۇرۇپ.

— ئۆچكىلەرچۇ؟ — دەپ سورىدى ئۇنىڭدىن قاسىم پول-
گان.

— ئۆچكىلەر قوشنا جىلغىدىن كەلگەن. مانجۇلار بولسا بۇ
يەرگە چىقالمايدۇ، يول يوق. ئۇلار ئۆچكىلەردىن ئەقىللىق ئە-
مەس، ئۇلار يارلىققا يىقىلىپ پارچە ـ پارچە بولۇپ كېتىدۇ.
بۇنى ھېلى كۆرىمىز.

— ئۇلار يامان نېمىلەر، — دېدى قاسىم پولگان، — مەيلى
قېنى كۆرىمىزغۇ!

ئۇلار گىلەمگە ئوخشاش رەڭگارەڭ گۈللەر بىلەن بېزەلگەن
ئوت ـ چۆپلەر ئۈستىدە يانمۇيان يېتىپ، يۇقىرىغا خۇددى تېزەك-
چى قوڭغۇزدەك ئۆمىلەپ چىقىۋاتقان مانجۇ چېرىكلىرىنى كۆزد-
تىپ تۇرۇشتى. ئالدىن مۆلچەرلەنگەندەك ئىش يۈز بەردى: مانجۇ
چېرىكلىرىدىن ئۇچى تېيىلىپ كېتىپ، تاغنىڭ قىياسىغىچە دو-
مىلاپ باردى ـ دە، ئارقىدىنلا تىك يار ئىچىگە چۈشۈپ كەتتى.

— ئۇلار ئەمدى بىزنى ئاۋارە قىلىشمايدۇ، — دېدى ئەنەي-
تول ئىزچى كۈلۈپ تۇرۇپ.

— ئۇلارنىڭ زەمبىرەكلىرى بار، — دەپ ئېتىراز بىلدۈردى
قاسىم پولگان، — ئۇلارنىڭ توپچىلىرى تېخى ئىشقا چۈشۈشكىنى
يوق!

ئىسسىقتىن ھالسىرىغان ئەنەيتول ئىزچى چاتقال ئىچىگە
كىرىپ بىردەم ھاردۇقىنى ئالدى. قاسىم پولگانمۇ بەتلەكلىك
تۈركىلەنكىسىنى تىزىغا قويۇپ، ئۆز ئورنىدا ئولتۇراتتى...

بۈگۈن ئاخىرى كەچ بولۇپ، قاراڭغۇ چۈشتى. ئاسماندا
يېرىم چاققا ئوخشاش ئېسىلىپ تۇرغان ئاي خۇددى ماغدۇرسىز-
لىقتىن ماڭالماي قالغان كېسەل كىشىنىڭ يۈزىدەك پۈتۈنلەي
تاتىرىپ كەتكەنىدى. ئۇ قورغانغا، قورغان ئەتراپىدىكى ساسلىققا
ۋە تاغلارغا جانسىز، ئاجىز نۇرىنى چاچماقتا ئىدى. مانجۇلار
قورغان ئەتراپىدىكى قېرى قارىياغاچلارنىڭ ئەتراپىغا قۇرۇق شاخ
دۆۋىلەپ، ئوت يېقىۋەتتى. «ئوت شولىسى ئەتراپنى خۇددى كۈن-

دۈزدىكىدەك يورۇتىۋەتكەنىدى»[1].

قەمەرىيە ئۈچىنچى ئاينىڭ يەتتىنچى كۈنى[2] ئەتىگەندە، كۈن قىزارغان مەھەلدە، ليۇ جىنتاڭ توپچى قىسىمغا قورغاننى توپقا تۇتۇش ھەققىدە بۇيرۇق چۈشۈردى. مۇشاۋىر سانغۇن خۇ مىڭگۈي بىلەن ياساۋۇل سەردار جۇاڭ ۋېي دۆڭدە قۇرۇقلۇق تۇرغان چېقىن توپىنىڭ كەينىگە ئۆتۈشتى. . .

قىرغاق تەرەپتىن پارتلاش ساداسى كەلدى ـ دە، خۇددى ھاۋا پارچە ـ پارچە بولۇپ كەتكەندەك بولۇپ كەتتى. قاسىم پولگان ئىرغىپ ئورنىدىن تۇرۇپ كەتتى. بۇ دەھشەتلىك سادا قاسىم پولگاننى خېلىلا مەڭدىتىپ قويغانىدى. ئەتراپ بىر خىل ۋەھىمىلىك سادالار بىلەن تولغانىدى. دەھشەتلىك پارتلاش سادالىرى بارغانسېرى يېقىنلىشىپ كېلىشكە باشلىدى. قاسىم پولگان ئەندىشە ئىچىدە بېشىنى كۆتۈرۈپ ئەتراپقا قارىدى. مانا زەمبىرەك ئوقى تاغ ئۈستىدىمۇ پارتلاشقا باشلىدى. جىلغا ئىچى قويۇق قارا ئىس ـ تۈتەك بىلەن تولۇشقا باشلىدى. تاشلار تارس ـ تارس قىلىپ يېرىلىپ، پارچىلىرى پەسكە دومىلاپ چۈشكىلى تۇردى.

قاسىم پولگان قولى بىلەن تەر باسقان پېشانىسىنى سىيلىدى. ئۇنىڭ كۆڭلىنى ۋەھىمە چۇلغىۋالدى. چۈنكى، ئۇ مۇنداق زالىپ ئېتىلغان[3] زەمبىرەك ئاۋازىنى ئاڭلىمىغان بولغاچقا، ئۇنىڭ نەقەدەر قورقۇنچلۇق ئىكەنلىكىنى ھەتتا تەسەۋۋۇر قىلىپمۇ كۆرمىگەنىدى.

— بىر، ئىككى، — دەپ ئاۋازىنى چىقىرىپ سانىدى توختى قاۋان دېگەن بىر يىگىت. نېمە ئۈچۈندۇر ئۇنىڭ ئېتىلغان زەمبىـ

---

① «مەرىپەتلىك، مەدەتكار زوزۇڭتاڭ ھەزرەتلىرىنىڭ ئەسەرلىرى. خانغا يوللانغان نامىلەر» 50 ـ جىلد، 34 ـ بەت.

② شەمسىيە 1877 ـ يىل 4 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى.

③ زالىپ ئېتىلىش — زەمبىرەكلەرنىڭ تەڭلا ئېتىلىشى.

www.uyghurkitap.com

ـرەك ئوقلىرىنىڭ سانىنى ھېسابلىغۇسى كەلگەندى.
ئۇچىنچى ۋە تۆتىنچى ئوقلار جىلغا ئۇستىدىن ۋىژىلداپ
ئۇچۇپ ئۆتۇپ، يېقىن يەردىكى تاغ چوققىسىنىڭ ئارقىسىدا پارتـ
ـلىدى. توختى قاۋان ساناۋەردى، بۇ چاغدا قورغان ئىچىدە دەم
ئېلىۋاتقان پىگىتلەر يۈگۈرۈشۈپ چىقىپ، ئۆز ئورۇنلىرىغا بېـ
ـرىشتى. باشتا زەمبىرەك ئوقىنىڭ پارتلاشلىرى ئۇلارنى خېلىلا
قورقۇتقانىدى. كېيىن ئۇلار تىنچلىنىپ، ئۆزلىرى ئۇچۇن يېڭىـ
ـلىق بولغان بۇ مەنزىرىنى تاماشا قىلىشقا كىرىشتى. ئۇلار كىچىـ
ـچە تەشۋىش ئىچىدە تۈزۈككىنە ئۇخلىيالمىغانىدى. قاسىم پولگاذـ
ـمۇ خېلى تىنچلىنىپ قالدى. زەمبىرەك ئوقى ئۈنىڭغا ۋە قورغانغا
ھازىرچە ئانچە زىيان يەتكۈزەلمىگەنىدى. ئېھتىمال، ئۇزاق جايـ
ـدىن مۇنداق توپلار بىلەن نىشانىنى مۆلچەرلەپ، دەل تەگكۈزمەك
دەماللىققا قىيىن بولسا كېرەك.
بىراق، ئەھۋال بىردىنلا ئۆزگەردى. مانجۇلار ئەمدى ھەرـ
ـخىل كالىبىرلىق مىناميوتلارنى قۇرۇپ نىشانلاپ ئېتىشقا باشلىغاـ
ـنىدى. ئازراق ھەربىي ئىلىمدىن خەۋىرى بولغانلىكى ئادەمگە
مىناميوتنىڭ ئوقىنىڭ ئەگرى سىزىق بويىچە نىشانغا ئۇستىدىن
چۈشۈپ تېگىدىغانلىقى تولىمۇ تونۇشلۇق ئىدى، مانجۇلار ياپامقىـ
ـدەك ئاتكاچىسىز زەمبىرەكلەر① نى زالىپ ئېتىش تاكتىكىسىنى
ئەمدى ئۆزگەرتكەنىدى. ئۇلار چاررۇسىيىدە ئىشلەنگەن ھەرخىل
كالىبىرلىق مىناميوتلار بىلەن قورغاننى ئوققا تۇتۇشماقتا ئىدى.
تراكتورىيىسىنى② ئوبدان بىكىتىۋالسىلا، مىناميوتنىڭ ئوقى شۇـ
ـۋۇلداپ ئۇچقان پېتى نىشانىنىڭ دەل ئۇستىگە بىرىپ چۈشەتتى.
شۇنداق ئېتىلغان بىر ئوق دەرەخزارلىق ئالدىدىكى قىرلىق
تاشلار ئۇستىدە پارتلىدى. قاسىم پولگان شۇ يەردە قاراۋۇللۇق

① ئاتكاچىسىز زەمبىرەك — تۈز ئېتىلغان زەمبىرەك.
② تراكتورىيە — ئوقنىڭ ھاۋادا ئۇچۇش ئەگرى سىزىقى.

قىلىۋاتقان ئەنەيتۇل ئىزچىنى ئەسلەپ، شۇ تەرەپكە قاراپ يۈگۈر-
دى. ئۇ دەرەخزارلىق ئىچىگە ئۆمىلەپ كىرگەندە، ئۇ يەردىكى
تۈتەك تېخى تولۇق تارقاپ كەتمىگەنىدى. قاسىم پولگان تۇرغان
ئورنىدا داڭقېتىپ تۇرۇپلا قالدى. ئۇنىڭ ئالدىدا سۇنغان، كۆيۈپ
چۈچۈلە بولۇپ كەتكەن دەرەخ شاخلىرى ۋە بايا ئەنەيتۇل ئىزچى
ئولتۇرغان يەردە خېلى چوڭ بىر ئازگال تۇراتتى. مانجۇلارنىڭ
توپچىلىرى ئاتقان مىناميوت ئوقى توپتوغرا ئەنەيتۇل ئىزچىنىڭ
ئۈستىگە چۈشكەن بولسا كېرەك. ئۇنىڭ تېنى پۈتۈنلەي تىتىپ
تاشلانغان، بىر قولىنىڭ پەنجىسى بىلەن ئۈچەيلىرىنىڭ بىر بۆلە-
كى دەرەخكە ئىلىنىپ قالغانىدى.

قاسىم پولگان دەرەخلەر ئارىسىدىن ماراپ قارىدى ـ دە،
چىغىر يولدا چېرىكلەرنىڭ يوق ئىكەنلىكىگە ئىشەنچ قىلغاندىن
كېيىن، يۈگۈرگىنىچە ئەسلىدىكى ئورنىغا قايتىپ كەلدى. ئۇ-
نىڭ ئۈستىدىن مانجۇلار ئاتقان مىناميوتلارنىڭ ئوقى شۇۋۇلداپ،
چىرىلداپ، ھۇشتەك چېلىپ ئۆتۈپ تۇراتتى. قورغان ئەتراپىنى،
جىلغا ئىچىنى پارتلاش ساداسى قاپلاپ كەتكەن بولۇپ، تاغ ـ
زېمىن، يەر ـ جاھان لەرزىگە كېلەتتى. يىگىتلەردىن بىرقانچى-
سى قورقۇپ كېتىشكەنمۇ ياكى باشقا ئىشتىنمۇ، ئەيتاۋۇر ئۇياق-
تىن ـ بۇياققا چېپىشاتتى. بىردىنلا يېقىن بىر يەردە قاپقارا
تۈتۈن كۆتۈرۈلدى. پارتلاش زەربىسى ھېلىقى يىگىتلەرنى ئىككى
تەرەپكە ئۇلاقتۇرۇپ ئېتىۋەتتى. ئۇلاردىن ئىككىسى ياتقان پېتى
قىمىرلىماي يېتىپ قالدى. يەنە ئىككىسى بولسا يەردە ئۆمىلەپ
قورغانغا قاراپ ماڭدى. ئۇلارنىڭ پۇتلىرى يەردە سۆرىلەتتى ۋە
يارىلىرىدىن بۇلدۇقلاپ قان چىقىپ تۇراتتى. بۇ چاغدا، توختى
قاۋاندىن باشقىلىرىنىڭ ھەممىسى قورغانغا كىرىۋېلىشقانىدى.

— يىگىرمە، يىگىرمە بىر، — دەپ ساناشنى داۋام قىلاتتى
ئۇ، — يىگىرمە ئىككى.

www.uyghurkitap.com

بۇ قېتىم بىر ئوق دەل قورغاندىكى جەبخانە[①] ئۈستىگە چۈ-
شۈپ پارتلىدى. قورغاندىكىلەردىن بىر بۆلىكى يەر ـ جاھاننى
لەرزىگە كەلتۈرگەن دەھشەتلىك پارتلاش ساداسى ئىچىدە مۆكۈ-
لىشقان جايلىرىدىن ئۆزلىرىنى سىرتقا ئېتىشقان بولسىمۇ، جەب-
خانە تەرەپتىن ھېچكىم سىرتقا چىقالمىدى. سېسىق تۈتۈندىن
نەپسى بوغۇلغان قاسىم پولگان ئۆمىلەپ قورغان ئىچىگە كىردى.
مىنامىيوت ئوقى پارتلىغان يەردە يىگىرمە ـ ئوتتۇز يىگىتنىڭ
ئۆلۈكى سوزۇلۇشۇپ يېتىشاتتى.

ئەمدى ئادەملەر ئارىسىدا ۋەھىمە باشلاندى. ئۇلار جىلغىدىن
يۇقىرىغا — تاغ چوققىلىرىغا ۋە تۆپىلىككە قاراپ قېچىشاتتى.
يارىدار بولغان ھېلىقى ئىككى يىگىت ئاستا ئىڭرىشىپ، باشقىلار-
دىن كېيىن قالماسلىق ئۈچۈن جىنىنىڭ بارىچە سۆرىلىپ بارات-
تى. ئەمما، چوققىغا يامىشىشتىن ئىلگىرى ئۇلار تامامەن ھالىد-
دىن كەتتى ـ دە، بىرلا مىدىرلاپ كېيىن جىم بولۇشتى.

— ئۇلارنى ئېتىۋېتىش لازىم، — دېدى قاسىم پولگان
توختى قاۋانغا، — بولمىسا جىنى چىقماي بەك قىينىلىپ كېتىد-
دۇ. . .

توختى قاۋان بولسا بۇرۇنقى ئورنىدا قىمىر قىلماي ئولتۇ-
راتتى.

— يىگىرمە بەش، — دەپ جاۋاب بەردى ئۇ، — ھە!
ياخشىسى ئۇلارنى ئېتىۋېتىش كېرەك. يىگىرمە ئالتە. . . يى-
گىرمە يەتتە. . .

مىلتىقنىڭ ئۆزلىرىگە قارىتىلغانلىقىنى كۆرگەن ھېلىقى
يارىدارلار ئېچىنىشلىق ئاۋازدا ۋارقىرىۋەتتى. قاسىم پولگان ئىك-
كىلىنىپ قالدى ۋە مىلتىقنى پەسكە چۈشۈردى ـ دە:

— بۇ ئاسان ئىش ئەمەس، — دېدى گويا ئۆز ـ ئۆزىگە

---

① جەبخانە — ئوق ـ دورا ئىسكىلاتى.

سۆزلىگەندەك قىلىپ.

بىر تال توپ ئوقى ۋىژىلداپ ئۇچۇپ كەلگەن پېتى دەل ياربدارلار يار يەرگە چۈشۈپ پارتلىدى...

قورغاندا قاسىم پولگان يالغۇز ئۆزىلا قالدى. ئۇ ئەڭ ئاخىرقى يىگىت ئېگىشىپ تاغ ئارقىسىغا ئۆتۈپ كۆزدىن غايىب بولغانغا قەدەر، ئۇلاردىن كۆز ئۈزمەي قاراپ تۇردى، كېيىن كەينىگە ئۆرۈلۈپ، باپامقى ئەنەيتۇل ئىزچى ئۆلگەن دەرەخلىككە قاراپ ماڭدى. مانجۇلار ئاتقان توپ ئوقى ھەدەپ پارتلاۋاتقان بولسىمۇ، ئەمما ئۇ كەتمىدى. چۈنكى ئۇ پەستىن يۇقىرىغا يامىشىپ چىقىپ كېلىۋاتقان مانجۇ چېرىكلىرىنى كۆرۈپ قالغانىدى. بىر تال توپ ئوقى ئۇنىڭدىن يىگىرمە قەدەملەرچە نېرىدا پارتلىدى. ئۇ دەرھال يەرگە ئۆزىنى تاشلاپ چاپلىشىپ يېتىۋالدى. ئوق پارچىلىرى ئۇنىڭ بېشى ئۈستىدىن ۋىژىلداپ ئۇچۇپ ئۆتۈپ كەتتى. ئۇ بېشىنى كۆتۈرۈپ چىغىر يولغا قارىدى ۋە ئېغىر تىنىپ قويدى. ئۇنى ۋەھىمە ۋە غېرىپلىق چۇلغىۋالغانىدى. ئۇ قوماچ قورۇغاندەك پارسىلداپ ئېتىلىۋاتقان مىلتىق ئوقىغا ئەسلا پەرۋا قىلمايتتى. بىراق، زەمبىرەك ئوقى ئۇنى قورقىتىۋەتكەنىدى. ھەر قېتىم زەمبىرەك ئېتىلغاندا، ئۇ تىترەپ ئۆزىنى يەرگە تاشلايتتى-يۇ، بىراق، شۇ زامان بېشىنى كۆتۈرۈپ، دەرھال چىغىر يولغا نەزەر سالاتتى.

ئېتىش توختىدى. قاسىم پولگان: «مانجۇلار يېقىنلىشىپ قالغان ئوخشايدۇ» دەپ ئويلىدى. ھەقىقەتەنمۇ چىغىر يولدا مانجۇ چېرىكلىرى بەئەينى قاقىرلاردەك تىزىلىپ قىل قۇيرۇق بولۇپ كېلىشمەكتە ئىدى. قاسىم پولگان ساناشقا كىرىشكەن بولسىمۇ، لېكىن تېزلا ھېسابتىن ئادىشىپ قالدى. مانجۇ چېرىكلىرى يۈزدىن ئاشاتتى. ئۇلار قورغانغا ھۇجۇم قىلىۋاتقان قوشۇننىڭ ناھايىتى ئازلا بىر قىسمى ئىدى. مانجۇلار مىلتىق، زەمبىرەك بىلەن قورغاندىكىلەرنىڭ پېيىگە چۈشكەنىدى. ھالا بۈگۈن قورغاندىكى

نەچچە مىڭ يىگىتتىن ئۆلىدىغىنى ئۆلۈپ، قاچىدىغىنى قېچىپ تەنها بىر ئۆزى قالدى. توقسۇندىن كېلىدىغان ياردەم نېمىشقىدۇر تا هازىرغا قەدەر يېتىپ كېلەلمەيۋاتاتتى. ئەنجانلىقتا ۋاپا يوق، دەپ راست دەپتىكەن كونىلار، — دەپ ئويلىدى قاسىم پولگان ئىچىدە، — تۈنۈگۈنلا مەيدىسىگە مۇشتلىغان بۇ ئەنجانلىقلار بۈگۈن ھەممىنىڭ ئالدىدا تاغنىڭ كەينىگە ئۆزلىرىنى ئېلىشتى. . .»

بۇلارنى ئويلاپ قاسىم پولگاندا بىردىنلا غەيۇرلۇق تۇيغۇسى قوزغالدى: مانجۇلار ئۇنى ياق، ئۇنىڭ كاللىسىنى بىرمۇنچە تەڭگىگە سېتىۋالماقچى، ئۆزىغۇ ئۆمرىدە مۇنچىۋالا كۆپ پۇلنى كۆرۈپ باقمىغان. بۇ بىر ئاچچىق ھەقىقەت ئىدى. قاسىم پولگان ئۆمرىدە ھېچكىمگە يامانلىق قىلمىغان. مانجۇلار لاڭقا[1]لاردىن تارتىۋالغان يەرلىرىنى خۇرجا لارغا[2] ئەرزانلا سېتىپ بېرىپ، لاڭقالارنى گاڭسا - جىسا قىلىپ قويۇشتى. ئۇنى ئاز دېگەندەك، خوتۇنىنى ئېرىدىن، بالىنى ئاتىسىدىن ئايرىپ تاشلاپ، نۇرغۇن ئائىلىلەرنى خانىۋەيران قىلىۋېتىشتى. توشقان چېغىدا ئالدىراپ قالسا ئادەم دېمەي چىشلەيدۇ - يۇ، نىھايەت، بىز ئادەم - دە! ھالا بۈگۈنكى كۈندە مانجۇلار ئۇنىڭ بېشىنى بىرمۇنچە ئاق تەڭگىگە سېتىۋالماقچى بولۇۋاتىدۇ. لېكىن، ئۇلار بۇ پۇلنى ھېچقاچان ئېلىشالمايدۇ. بۇ پۇل نۇرغۇن قارا چېرىكنىڭ بېشى ھېساب بىغا تۆلىنىشى مۇمكىن!

مانجۇلار ئۆمىلىشىپ، تىرمىشىپ يۈرۈپ ئاران دېگەندە ئۈچلۈق تاش قىرىغا يېتىپ كېلىشتى. قاسىم پولگان ئۇلارنى ئاگاھلاندۇرماقچى بولۇپ تەمشەلدى - يۇ، لېكىن كۆزى سەپدىشى ئەنەيتۇل ئىزچىنىڭ تىنتما - تالاڭ بولۇپ كەتكەن تىنىگە چۈش-

---

① لاڭقا — ئېگىز دېگەن مەنىدە. قاسىم پولگاننىڭ ئاتا - بوۋىلىرىدىن قالغان لەقىمى. ئۇلار توقسۇن يېلانلىقتا ئولتۇراقلاشقان قەدىمكى جەمەتلەرنىڭ بىرى.

② خۇرجا — تېرىقچى، دېھقان، پومېشچىك دېگەن مەنىدە.

كەندە، بۇ رايىدىن تېزلا قايتتى. چىغىر يولنىڭ بېشىغا ئالتىن-
چى چېرىك قەدەم قويغاندا، قاسىم پولگان ئەڭ كەينىدە كېلىۋات-
قان چېرىكتىن باشلاپ ئوت ئېچىپ، تاكى يول ئۈستى تازىلانغىچە
ئوق ئېتىۋەردى. ئۇ بىر ئوبۇيما[1] ئوقنى ئېتىپ بولۇپلا، مىلتىققا
بىر ئوبۇيما ئوق باساتتى - دە، ئۇنى يېنىغا قويۇپ، سوۋۇپ
ئۈلگۈرگەن يەنە بىر مىلتىقنى قولىغا ئېلىپ ئوقنى ھەيدىگەندىن
كېيىن يەنە ئېتىشقا كىرىشىپ كېتەتتى. شۇ تاپتا ئۇنىڭ ئېسىگە
ھەممە كونا دەرد - ئەلەملىرى چۇشۇپ، پۈتۈن ۋۇجۇدىنى غەزەپ
ۋە قىساس ئوتى قاپلىۋالغانىدى. مانجۇ چېرىكلىرىمۇ چىغىر يولدا
يېتىۋېلىشىپ ئوق ئېتىشقا باشلىدى. ئۇلار چىغىر يولنىڭ پەس-
رەك يەرلىرىگە ئۆزلىرىنى پاناھلىماقچى بولۇشسىمۇ، قاسىم پول-
گان ئۇچۇن بەرىبىر ئىدى. ئۇلارنى نىشانغا ئالماق تەس ئەمەس
ئىدى. قارا چېرىكلەر ئاتقان ئوقلار ۋىژىلداپ كېلىپ قاسىم
پولگاننىڭ ئەتراپىدىكى تاشلارغا تېگەتتى ۋە چاراسلاپ ئارقىغا
قايتاتتى. بىر پاي ئوق ئۇنىڭ يانپېشىنى تېشىپ ئۆتۈپ كەتتى.
ھېلىمۇ ياخشى، ئۇستىخان زەخمە يېمىگەنىدى.
بۇ ھەقىقىي قىرغىن ئىدى. مانجۇ چېرىكلىرىگە ئەجەل
ھەلقۇمىنى سېلىپ، ئۇلارنى قىرغىن قىلىۋاتقان پەقەت بىرلا
كىشى — قاسىم پولگان يالغۇز بىر ئۆزىلا ئىدى. مانجۇلار
ياردارلىرىنى ئېلىپ چېكىنىشكە باشلىدى. قاسىم پولگان ئوق
ئېتىپ مانجۇ چېرىكلىرىنى بىر - بىرلەپ يارغا دومىلىتىۋاتقان
چاغدا، بىردىنلا ئۇنىڭ بۇرنىغا كۆيگەن گۆشنىڭ ھىدى ئۇرۇل-
دى. باياتىن ئېتىش بىلەنلا بولۇپ كېتىپ، قولىنىڭ كۆيگىنىنى
سەزمىگەن قاسىم پولگان ئۆز ئەتراپىغا دىققەت بىلەن قاراپ،
قىزىپ كەتكەن مىلتىق تىغىنىڭ بارماقلىرىنى كۆيدۈرۈۋاتقان-
لىقىنى ئاندىن بىلدى.

---

① بىر ئوبۇيما — بەشتال ئوق بېسىلغان ئوق دەستىسى.

قاسىم پولگان دەرەخلىك ئىچىدە يېتىپ قانائەت بىلەن كۆلۈپ قويدى ۋە بىردىنلا زەمبىرەكلەر ئېتىلگە چۈشتى. قارىغاندا، مانجۇلار ئۇزاققىچە جىم يېتىۋەرمەيتتى. ئۇلار چوقۇم قاسىم پولگان يوشۇرۇنۇپ ئوق ئۈزۈۋاتقان يەرنى توپقا تۇتماي قالمايدۇ. دېگەندەك، ئۇ باياتىن توپ ئوقى زادىلا چۈشمىگەن بىر قىيانىڭ كەينىگە ئەمدىلا يوشۇرۇنۇشىغا، مانجۇلارنىڭ مىناميوتلىرى شۇۋۇلداپ قالدى. قاسىم پولگان ساناپ تۇردى: مانجۇلار باياتىن ئۆزى تۇرغان يەرگە ساقمۇ ساق ئاتمىش پاي مىناميوت ئوقىنى تاشلىغاندىن كېيىن، ئاندىن جىممىدى. كىچىككىرەك بىر مەيدان شۇ قەدەر تېز ئويۇپ تاشلاندىكى، ئۇ يەردە بىرەر جانلىق نەرسىنىڭ ساق قېلىشىنى تەسەۋۋۇر قىلماق قىيىن ئىدى. مانجۇ پىيادىلىرىمۇ خۇددى شۇنداق ئويلاشقان بولسا كېرەك، چۈشتىن كېيىن ئۇلار چىغىر يولنى بويلاپ يەنە يۇقىرىغا قاراپ چىقىشقا باشلىدى. ئۇلار يەنىلا ئۇچلۇق تاش قىرىدىن ئۆتەلمەي، جىلغا تەرەپكە چېكىنىشكە مەجبۇر بولۇشتى.

مانجۇلار چىغىر يولنى ئۈزلۈكسىز ئوققا تۇتۇپ تۇرغان بولسىمۇ، لېكىن قاسىم پولگان قورغانغا ئۆتىدىغان چىغىر يولنى يەنە ئىككى كۈن قەيسەرلىك بىلەن ساقلاپ تۇردى. ئۈچىنچى كۈنى، يەنى قەمەرىيە 3 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى، جىلغا ئىچىدىكى تاشنىڭ كەينىدە ئەسمىتۇل پەيدا بولدى.

قاسىم پولگان ئەسمىتۇلنى يېنىغا چاقىرىۋېلىپ، قولىغا بەتلەكلىك مىلتىقتىن بىرنى تۇتقۇزدى ـ دە، ئۇنىڭغا چىغىر يولغا ھېيرى بولۇپ تۇرۇشنى تاپشۇرۇپ، ئۆزى سەل دەم ئېلىشۋالماقچى بولۇپ تاشقا يۆلەندى.

سوقۇشتىكى ھارغىنلىق ئۇنى پۈتۈنلەي كاردىن چىقارغانىدى. ئۇنىڭ ھەممىدىن ۋاز كەچكۈسى، ئاداۋەت ـ ئۆچمەنلىك بىلەن تولغان ۋە چۈشىنىپ بولمايدىغان بۇ دۇنيادىن بىراقلا باش ئېلىپ چىقىپ كەتكۈسى كېلىۋاتاتتى. بۇ يەردە، جىلغا ئىچىدە

بولۇۋاتقان ئىشلارنىڭ ھەممىسى چىگىش، بىر-بىرىگە قارىمۇقارشى ئىدى. ئادەتتىنغۇ تۇغرا يولنى بايقىۋېلىش ئاساندەك قىلغان بىلەن، ھازىر بىر نېمە دېمەك تەس ئىدى. ئاپاغ ئاستىدىكى توپا پاتقاقلىقتا ئوخشاش لۆمشۈپ تۇراتتى. يەر-زېمىن تىلغاپ تاشلانغان، يولمۇ توپ ئوقلىرى چۈشۈۋېرىپ تارامىلىنىپ كەتكەن. قايسى يول، قايسى ساي؟ كېتىۋاتقان يول مېڭىشقا تېگىشلىكمۇ-ئەمەسمۇ؟ ئىشەنچ يوق. قوزغىلاڭنىڭ دەسلىپىدە، ئۇ ئىسھاق خوجىغا مايىل بولۇپ، ئۇلارنىڭ قېشىغا باردى. باشقىلارنىمۇ ئۆزىنىڭ ئارقىسىدىن ئەگەشتۈردى. مانا ئەمدىچۇ؟ قاسىم پولگان تاشقا يۆلىنىپ ئولتۇرۇپ ئويلايتتى. ئۇ، ئەتىياز كىرگەندە، يىلانلىقتىكى لاڭقالارنىڭ ئېتىزغا سالىدىغان سۆرەمىنى قانداق تەييارلايدىغانلىقىنى، زەمبىل، سېۋەتلەرنى قىزىل تال چىۋىقتىن توقۇيدىغانلىقىنى، يەر شامالداپ قۇرۇشقا باشلىغاندا دالىغا چىقىدىغانلىقىنى، «ھوش، ھوش» دەپ ئورۇق قوش كالىلىرىنى تېز-تېز ھەيدەپ، ئەمگەك سىڭىنىپ قالغان قوللىرى بىلەن ساپانلارنىڭ قولىقىدىن تۇتۇپ، ئۇنىڭ تېز-تېز ئۆرۈلۈپ سىلكىنىشىنى ھېس قىلغان ھالدا، ئارقىسىدىن ماڭىدىغانلىقلىرىنى ئويلىدى. شۇنىڭدەك، مايسىلارنىڭ يېقىملىق ھىدى بىلەن يول-يول ھەيدەلگەن چىلان تۇپراق يەرنىڭ خۇشپۇرىقىنىڭ دىماغقا ئۇرۇلىدىغانلىقىنى كۆز ئالدىغا كەلتۈردى. ئۇنىڭ كۆڭلى ئېلىلىپ قالدى. چۈنكى، بۇ يەرلەر ئۇنىڭ ئىدى؛ بۇ يەرلەر لاڭقالارنىڭ ئىدى. ئۇ مۇشۇ يەرلىرىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، مانجۇلار بىلەن جان تىكىپ ئېتىشقانىدى. ئۇنىڭ ھازىرلا تاغدىن چۈشۈپ يىلانلىققا بارغۇسى، ئۆزىنىڭ مال-قورۇسىنى يىغىشتۇرغۇسى، ئوت-چۆپلەرنى تۆمۈر ئارا بىلەن ئىرغۇتقۇسى، سېرىق چېچەك، ئاپىخانلارنىڭ پۇرىقىنى، ئېچىغان مال قىغىنىڭ ھىدىنى پۇرىغۇسى كېلەتتى. ئۇ، تىنچلىق، ئەركىنلىك، جىمجىتلىقنى خالاپ قالغانىدى. ئۇنىڭ كۆز ئالدىغا كۆرەك جۇۋىغا

www.uyghurkitap.com

ئورالغان ئاتىسى جانباقى لاڭقانىڭ قامەتلىك گەۋدىسى كەلدى. كۆرەك جۈۋىنىڭ پۆرۈقىمۇ، تازىلانمىغان ئات ئېغىلىمۇ، يول ئۈستىدىكى قورۇنىڭ تېمىغا چىقىۋېلىپ قىچقىرىۋاتقان كۆرەك خورازمۇ پەيدا بولۇپ، ئۇنتۇلۇپ كېتىۋاتقان بۇرۇنقى ھاياتنى — ئەركىنلىك ئىچىدە ئۆتكۈزگەن ئاشۇ كۆڭۈللۈك كۈنلىرىنى ئۇنىڭ ئېسىگە سالماقتا ئىدى. شۇ تاپتا، ئاشۇ خىلۋەت جايدا كەچكەن ھاياتى ئۇنىڭغا خۇددى قويۇق قايماق چايدەك لەززەتلىك تۇيۇلماقتا.

«پاڭ، پۇڭ» قىلىپ ئېتىلغان ئوق ئاۋازى ئۇنى ئېسىگە كېلىشكە مەجبۇر قىلدى. ئۇ تاشنىڭ كەينىدىن چىقىپ يولغا قارىۋىدى، بىردىنلا بەش - ئالتە پاي ئوق ئاۋازى بىراقلا ئاڭلاندى. بىر تال ئوق ئۇنىڭ يەلكىسىنى تېشىپ ئۆتۈپ كەتتى. يەنە بىر پاي ئوق تاشقا تېگىپ قاڭقىپ كەتتى. ئۇ ئارقىسىغا تاشلاندى - دە، يەنە دەرھال ئارقىسىغا ئۆرۈلۈپ قارىدى. جىرانىڭ ئىچى قارا چېرىكلەر بىلەن تولغانىدى. قاسىم پولگان بىرنەچچە قەدەم ئارقىغا چېكىنىدى - دە، بېلىدىن ئېغىر ئوق خالتىسىنى ئالدى. ئۇ تاشلار ئارىسىغا جايلىشىپ، يار ئۈستىدىن بىرىنچى مانجۇ چېرىكىنىڭ بېشى بىلەن يەلكىسى كۆرۈنۈشى بىلەن تەڭلا مىلتىقنىڭ تەپكىسىنى باستى. ئۇ بۇ ئىشنى ئۈچ - تۆت قېتىم تەكرارلىغاندىن كېيىن، يار ئۈستىدە ئادەم بېشى ئورنىدا ئەمدى ئاق بايراق كۆرۈندى.

ساڭا نېمە كېرەك؟ — دەپ سورىدى قاسىم پولگان.

— ئەگەر سەن قاسىم پولگان بولساڭ، بىزگە دەل سەن كېرەك، — دېگەن جاۋاب ئاڭلاندى تاشنىڭ كەينىدىن.

قاسىم پولگان خەۋپ - خەتەرنى ئۇنتۇدى — ھەممە نەرسىنى ئۇنتۇدى. ئۇ ھېچنەرسىگە قارىماي، ئۆز نىيەتلىرىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا تىرىشىۋاتقان بۇ مانجۇلارنىڭ چىدامچانلىقىغا ھەيران بولۇپ، ئۆز ئورنىدا يېتىۋەردى. ئۇ ئەمدى ئۈمىد قالمىغىنىنى

چۈشەندى. مانجۇلارنىڭ كۆرەڭ ئىرادىسىگە قارىغاندا قارشى تۇ-
رۇپ بولغىلى بولمايتتى. ئۇلارنىڭ سان - ساناقسىز قوشۇنى
خۇددى يەر - زېمىننى قاپلىغان چېكەتكىدەك يوپۇرۇلۇپ كېلىۋې-
رىشىدۇ. ئۇلارنىڭ سانى كۆپ، ئۇلارنىڭ كۈچ - قۇدرىتىمۇ ئەنە
شۇ سانىنىڭ كۆپلىكىدە، قانچە قىرىپ تاشلىساڭمۇ يەنە ئۆزۈلمەي
كېلىۋېرىدۇ. مانجۇلارنىڭ ئەل - يۇرتىمىزنى تالان - تاراج
قىلىشتىن نېمە ئۈچۈن ۋاز كەچمەي كېلىۋاتقانلىقىنى مانا مۇشۇ-
نىڭدىن چۈشەنسە بولىدۇ...

— خوش، قېنى مەن بىلەن ماڭامسەن؟ — دەپ سورىدى
قولىدا ئاق بايراق تۇتقان نامەلۇم كىشى، — ماقۇل، دە! —
دېدى ئۇ.

— كەل، بولمىسا، قېنى بىر سۆزلىشىپ كۆرەيلى! —
دېدى قاسىم پولگان.

يار ئۈستىدە بىر ئادەمنىڭ بېشى، يەلكىسى، ئاندىن كېيىن
پۈتۈن گەۋدىسى پەيدا بولدى. ئۇ مانجۇ قوشۇنلىرىنىڭ سەردارلى-
رىدىن بىرى بولۇپ، چىرايىدىن مۇلايىملىق چىقىپ تۇرىدىغان،
قەددى - قامىتى كېلىشكەن، ئۆزىنى توختاتقان بىر ئادەم ئىدى.
ئۇ ئالغا قاراپ كېلىۋەردى - دە، قاسىم پولگاننىڭ ئىشارىتى
بىلەن ئۇنىڭدىن بەش قەدەم نېرىدا توختىدى. قاسىم پولگان
قولىدىكى مىلتىقىنى ئۇنىڭغا تەڭلىگىنىچە قاراپ تۇراتتى.

ئۇلارنىڭ كۆزلىرى ئۇچراشتى. يۈرەكلىرى قارتتىدە قىلىپ
قالدى - دە، تەڭلا ئاغدى!

— نىجاتچىم! بۇ سىزمۇ؟ — دەپ سورىدى مانجۇ سەردارى.

قاسىم پولگان ئۇنىڭغا ھەيران بولۇپ سىنچىلاپ قارىدى.
بۇ ئادەم دەل بۇنىڭدىن ئون نەچچە يىل ئىلگىرى ئېچكىرىنىڭ
چۆلىدە ئۆزى قۇتۇلدۇرۇپ قالغان ھېلىقى قىزنىڭ ئاتىسى ئىدى.
قاسىم پولگان ھۆرمەت يۈزىسىدىن ئۇنىڭ بېشىنى سەل ئېگىپ
قىمىرلىتىپ قويدى - يۇ، ئۈندىمىدى.

— ھەقىقەتەن جەڭچى ئىكەنسىز. جەڭچى دېسە سىزنى دې-
يىش كېرەك! — دېدى ھېلىقى سەردار قايىل بولغان ھالدا. — نەچچە
كۈندىن بۇيان ئون ئالتە مىڭ لەشكەرنى بىر ئۆزىڭىز يالغۇز
توسۇپ تۇردىڭىز.
— سەنمۇ مەرد ئىكەنسەن، ئۆلۈمگە پېشەنە قىلماي يالغۇز
چىققىنىڭنى قارا! — دېدى قاسىم پولگان خىيالچانلىق بىلەن، — سېنى
پاشىتى ئۆلتۈرگەندەك ئۆلتۈرۈپ تاشلىشىم مۇمكىن ئىدى.
— ياق، ئۆلتۈرەلمەيتتىڭىز، — دېدى ھېلىقى مانجۇ سەر-
دارى.
— نېمە ئۈچۈن؟
— چۈنكى سىز ئىنسان قاسىم پولگان! بىز بىزگە ئوق
چىقىرىپ قارشى تۇرغان بولسىڭىزمۇ، ھەرھالدا ئادەمسىز.
سىزنى بىلىمىز، سىز ئۇستا مەرگەن، بىر تال ئوقتا بىر ئادەمنى
يىقىتالايسىز.
قاسىم پولگان ئالتىنچىلەرنى دەپ غىدىقلىشىغان بولسىمۇ،
لېكىن دۈشمىنىنىڭ راست گەپ قىلغىنىنى ئاڭلاپ كۆڭلىدە
خۇرسەن بولدى.
— قورغاندىكىلەرنى نېمە قىلدىڭلار؟ — دەپ سورىدى ئۇ، — قېنى
ئۇلار؟
— كۆپ قىسمى يوقىتىلدى. بىر قىسمى ئەسىر ئېلىندى.
سىز ئەگەر قورال تاشلىسىڭىز، مەن چوڭىمىزغا دەپ، سىزنى
تىلەپ قالاي.
قاسىم پولگان ئىستىھزا بىلەن كۈلۈپ قويدى-دە:
— مەن ئەركىن ئادەممەن، — دەپ جاۋاب بەردى، — مەن
سىلەرگە چېقىلمىدىم، سىلەر ماڭا چېقىلدىڭلار، سىپىڭدىن پە-
قەت بىرلا نەرسىنى سورايمەن: مېنى تىنچ قويۇڭلار. مەن ئەر-
كىن ياشىدىم، ئەركىنلىك ئىچىدە ئۆلىمەن، ھېچقاچان تەسلىم
بولمايمەن.

www.uyghurkitap.com

— دېمەك، باشقىلار سىزنى ئەقىللىقراق ئىكەن، — دېدى ھېلىقى مانجۇ سەردارى، — قاراڭ، ئۇلار كېلىشىۋاتىدۇ.

قاسىم پولگان پەسكە قارىۋىدى: ھەيدەرقۇل، مەھەممەت نىياز توقسابە قاتارلىق يەتتە ئەمىر لەشكەر ۋە پەنسادلار باشلىق داۋانچىلىك قەلئەسىنى ساقلاۋاتقان سەرۋاز ـ يىگىتلەردىن بىر مىڭ ئىككى يۈزدىن ئارتۇق ئەسىر ئاھ ـ ۋايلىشىپ كېتىۋاتاتتى. بۇ ئەسىرلەرنى قوراللىق مانجۇلار ئورىۋېلىشقانىدى.[1] ئەسىرلەر بارا ـ بارا كۆزدىن يۈتتى.

— ئەمدى كېتىۋەرسەڭمۇ بولىدۇ، — دېدى قاسىم پولگان ھېلىقى مانجۇ سەردارىغا، — مەن ھەرگىز تەسلىم بولمايمەن، گەپ شۇ، خەير.

ھېلىقى مانجۇ سەردارى بىر خورسىنىپ قويدى ـ دە، سىيرىلىپ پەسكە چېرىكلىرىنىڭ يېنىغا چۈشۈپ كەتتى. بىر ئازدىن كېيىن بېشىدىكى دىڭ قالپىقىنى قولىغا ئېلىپ ئېگىز كۆتۈردى. قاسىم پولگان ئاتقان ئوق ئۇنىڭ دىڭ قالپىقىنى تېشىپ ئۆتۈپ كەتتى. مانجۇلار قىرغاقتا تۇرۇپ تاكى قاراڭغۇ چۈشكىچە قاسىم پولگاننى ئوققا تۇتۇشتى. قاسىم پولگان يۇقىرىغا — تەڭرى تېغىنىڭ غايەت زور ئېگىز چوققىلىرىغا يامىشىپ چىقىپ كەتكەندىن كېيىنمۇ، ئالتە ھەپتىگىچە ئۇنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ تەمتىرەپ يۈرۈشتى. ئۇ جىرالاردىكى كۆكىرىپ بۇكسىدە بولۇپ كەتكەن مەجنۇنتاللارنىڭ ئىچىگە يوشۇرۇنغان چاغلىرىدا، مانجۇلار دەرەخزارلىقنى قورشىۋېلىپ، ئۇنى خۇددى توشقان قوغلىغاندەك ئىزدىشەتتى. لېكىن، ھەر قېتىم ئۇ مانجۇ چېرىكلىرىنى ئىزنىتۇرۇۋېتىپ، قۇتۇلۇپ كېتەتتى. مانجۇلار قاسىم پولگاننى

---

[1] داۋانچىلىك ئۇرۇشىدا بەدۆلەتنىڭ ئىككى مىڭدىن ئارتۇق ئەسكىرى يوقىتىلدى. بىر مىڭ ئىككى يۈزدىن ئارتۇقراقى ئەسىر ئېلىندى؛ مانجۇلار ئىككى يۈزدەك ئەسكىرىدىن ئايرىلدى.

قولغا چۈشۈرۈشنىڭ ھېچقانداق ئامالىنى تېپىشالمىدى. چېرىكلەر يېقىنلاشقاندا، قاسىم پولكان مىلتىقىنى ئىشقا سالاتتى ـ دە، قارا چېرىكلەر ياردار شېرىكلىرىنى ئېلىپ چىغىر يوللاردىن ۋادىغا چېكىنىشكە مەجبۇر بولاتتى. مانجۇلار دەرەخزارلىق ئارىسىدا ئۇنىڭ قارامتۇل گەۋدىسىنى كۆرۈپ قېلىپ ئوق ئاتقان چاغلارمۇ بولدى. بىر نۆۋەت بەش مانجۇ ئۇنى چىغىر يولنىڭ ئوچۇق جايىغا سۈرۈپ چىقىشقا مۇۋەپپەق بولدى. ھەممە ئوقلىرىنى ئۇنىڭغا قارىتىپ ئاتقان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ يار ياقىلاپ ياردار پۇتىنى سۆرىگىنىچە ئاقساقلاپ قېچىپ قۇتۇلۇپ كەتتى. كېيىن، ئۇلار يول ئۈستىدە قانلىق ئىزلارنى كۆرۈپ، قاسىم پولكاننىڭ ياردار بولغانلىقىنى بىلىشتى. ئالتە ھەپتىدىن كېيىن، مانجۇلار ئۇنى تەقىپ قىلىشتىن ۋاز كەچتى. داۋانچىڭ جىلغىسىنى ئۇنىڭ تەنھا ھۆكۈمرانلىقىغا تاشلاپ بېرىپ، ئۆزلىرى توقسۇن ئارقىلىق قارا قىزىلغا، ئاندىن ئۇ يەردىن ئۇششاقتالغا ئۆتۈپ كەتتى. شۇنداقتىمۇ بەزى ئادەم ئوۋچىلىرى ئۇنىڭ بېشىغا بېرىلىدىغان مۇكاپاتقا قىزىقىپ، ئۇنى قولغا چۈشۈرۈشكە ئۇرۇنۇپ بېقىشتى. ئەمما بۇ ھەرىكەتلىرى كۆپىنچە ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىگە ھالاكەت ئېلىپ كېلەتتى.

قازارا ئىككى يىل ئۆتكەندىن كېيىن، يەنى ھىجرىيە 1296 ـ يىلى[1] سۈمبۇلە ئايلىرىنىڭ ئاخىرلىرىدا، قاسىم پولكان ئاخىرقى قېتىم دەرەخزارلىق ئىچىگە ئۆمىلەپ كىرىپ، سۇ بويىدىكى چەمەنزارلىق ئىچىدە سوزۇلۇپ ياتتى. كېيىن سەل كۆتۈرۈلۈپ، سۇ بويىدىكى دەرەخنىڭ غولىغا يۆلىنىپ ئولتۇردى.

قاسىم پولكان سۇغا تىكىلگىنىچە خېلى ئۇزاق ئولتۇردى. سۇدا ناتونۇش بىرسىنىڭ شولىسى ئۆزىگە قاراپ تۇراتتى.

— نېمە قارايسەن؟ — دەپ سورىغاندەك قىلاتتى سۇدىكى

---

① مىلادى 1879 ـ يىلى.

شولا.
— قارا چاچ، قارا ساقاللىرىڭ ئۇچىدەك ئاقىرىپ كېتىپتۇ... ھىم... تاغنىڭ بېشىغا قىراۋ قونۇپتۇ...
— ئاقارماي نېمە قىلسۇن! — دەيتتى سۇدىكى ھېلىقى ناتونۇش شولا ئېغىر ئۇھ تارتىپ، — مۇنداق چاغلاردا ئاقارماي نېمە قىلسۇن؟... باغلاقتىكى بۆرىنىڭمۇ تۈكى ئاقىرىدىغۇ؟ مەن بىر ئادەم تۇرسام؟...
— توغرا، سەن ئۆز ئەركىنلىكىڭ ئۈچۈن كۈرەش قىلغان ئادەم. سېنىڭ چېچىڭ ئاقىرىشى كېرەك. چۈنكى بۇ ئىش تولىمۇ مۇشكۈل بىر ئىش. ھەممە ئادەمنىڭ قولىدىن كېلىۋەرمەيدۇ.
— مەن ئەركىنلىك ئىچىدە ياشىدىم، ئەركىنلىكىم ئۈچۈن كۈرەش قىلدىم، — دەيتتى سۇدىكى شولا، — مانا ئەمدى بولسا، ئەركىنلىك ئۈچۈن ئۆلۈشكە تەييارلىنىۋاتىمەن...
يامغۇر يېغىشقا باشلىدى. قاسىم پولگان قېتىپ كەتكەن پۇتلىرىنى يىرتىق پالاز بىلەن ئورىدى. ئۈستىگە ياۋا ئۆچكە تېرىسىنى يېپىپ قويدى. قولىدىكى مىلتىقنىڭ ستىۋولىغا چۈشكەن يامغۇر تامچىسىنى مېھرى بىلەن سۈرتتى - دە، مىلتىقنى كۆكرىكىگە قويدى. جەڭچىنىڭ كەمىرىدىكى شەمشەر غىلاپىدا تۇرسىمۇ، ئۇنىڭغا كۈچ بېغىشلايدۇ.
ئۇ كۆزلىرىنى يۇمدى. ئۇ پۈتۈن ئەزايىنىڭ پۈتۈنلەي زەئىپلەشكەنلىكىنى چۈشىنىپ، ھاياتىنىڭ ئاخىرلىشىۋاتقانلىقىنى ھېس قىلدى. ئۇ خۇددى قېرىپ مادارىدىن كەتكەن كۆك بۆرە ئۆز ئۆلۈمىگە تەييارلانغىنىدەك، دەرەخزارلىق ئىچىگە ئۆمىلەپ كىردى.
ئۇ بارغانسېرى ئاجىزلاۋاتقان ۋە تۇمانلىشىۋاتقان ھوشىنى بەزىدە يىغىپ ۋە بەزىدە ئادىشىپ دېگەندەك، باللىق، ياشلىق چاغلىرىنى ئەسلەشكە باشلىدى. ئۆلۈم قىستاپ كەلگەندە، كەچمىش ئىشلار ئادەمنىڭ كۆز ئالدىغا كېلىۋالىدىغان ئوخشايدۇ. ئادەممۇ ئۆزىنىڭ قىممىتىنى دەل مۇشۇنداق دەقىقىلەردىلا ئاندىن

تولۇق چۈشىنىپ يەتسە كېرەك. ئەلۋىدا، تۇغۇلۇپ ئۆسكەن يۇرتۇم — يىلانلىق! ئەلۋىدا، قەيسەر، قاتتىق سۆڭەكلىك لاڭقالار!..

يازنىڭ يامغۇرى دەرەخ شاخلىرىنى شىلدىرلاتماقتا. تاغ باغرىدا قىيغىتىپ چىپىپ كېتىۋاتقان ياۋا ئۆچكىنىڭ ئوغلاقلىرى ئۇنىڭ كۆز ئالدىدا خىرە - شىرە نامايان بولماقتا. ئۇ مىلتىقىنىڭ شىرغىسىنى تاش ئۈستىگە قاداپ، ئوغلاقلىرىنىڭ ئالدىدا كېتىۋاتقان ئۆچكىنى قارىغا ئالدى، لېكىن نېمىشقىدۇر تەپكىنى باسمىدى. ياۋا ئۆچكە ئوغلاقلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ كۆزدىن بارا - بارا كىچىكلەپ، ئاخىرىدا يوقالدى...

ئۆلۈم ئالدىدىكى ئاخىرقى قاتتىق ئاغرىق ئۇنى ھالىدىن كەتكۈزگىچە، ئۇنىڭ ساغلام ۋە ئەركىن ئۆتكەن ياشلىقى خىيالىدىن زادى كەتمىدى. ئۇ ئوق تەگكەن ۋە تاش پارچىلىرى سىجاپ، شىلىپ كەتكەن قولىغا ئەجەبلىنىپ قاراپ كەتتى: بۇ نېمە ئۈچۈن؟ ئۇ قانداق بولۇپ مۇشۇ ھالغا كېلىپ قالدى - ھە؟ ئۇنىڭ ھازىرقىدەك نىمجان ھالەتكە چۈشۈپ قېلىشىغا نېمە سەۋەبچى بولدى؟ بىر چاغلاردا ياش، بەرنا ۋە كۈچتۈڭگۈر، ئەركىن بولغان قاسىم قانداق قىلىپ ھازىرقىدەك ئاجىز ۋە بىچارە ھالغا چۈشۈپ قالدى؟ بۇ سوئاللار ئۇنى رىئاللىق ئىچىگە قايتۇرۇپ كەلدى، ئۇنىڭ قاپىقى شۇ زامان سېلىنىپ، كىرپىكلىرى بىر - بىرىگە يېپىشتى. يامغۇرنىڭ شىلدىرلاشلىرى تىندى. ئۇنىڭ بەدىنى خېلىغىچە پارقىراپ، تىترەپ تۇردى. كېيىن بۇ ھالمۇ تۈگىدى. ئۇ بېشىنى كۆتۈرگەنىدى، بىراق بېشى شىلىققىدە قىلىپ يېشىل كۆكاتلارنىڭ ئۈستىگە چۈشتى. ئۇنىڭ كۆزلىرى ئېچىلدى - يۇ، ئاما يېپىلمىدى، شۇ ھالىتى بويىچە قالدى. ئۇنىڭ ئەڭ ئاخىرقى پىكرى مىلتىقىنى ئەسلەش بولغانىدى، شۇڭا ئۇ يارىدار قوللىرى بىلەن مىلتىقىنى قۇچاقلاپ، ئۇنى كۆكرىكىگە مەھكەم بېسىپ ياتاتتى.

كەلكۈن سۈيى خېلى پەسىيىپ قالدى. ئېقىننىڭ قىرغىقىدا كۆل رەڭ توپىلار ئىچىلىپ قالغان، تاشقىن دولقۇنى بىلەن

ئېقىپ كەلگەن قومۇش، شاخ ـ شۇمبىلار بولتۇرقى ياپراقلار
ئۆز ئۇنىسىغا جىپەك تارتقانىدى. بايتوقاي جىلغىسىدىكى ئورماـ
نىنىڭ سۇ بېسىپ كەتكەن تال سۆگەتلىرى خېلىلا كۆكىرىپ،
باراقسانلىشىپ قالغان، ئۇلارنىڭ كۆپكۆك پوتلىلىرى شاخلادىن
ساڭگىلىشىپ تۇراتتى. ئېقىن ئىچىدىكى تىرەكلەر چاشقانقۇلاق
بولۇشقا باشلىغان، مەجنۇنتاللارنىڭ ئەۋرىشىم شاخلىرى تاشقىنـ
دىن كېيىن قېپقالغان سۇغا ئېگىلىپ تۇراتتى، ئۇلارنىڭ قانات
چىقارمىغان ئۆردەك چۈجىسىدەك يۇمران توكلۇك سارغۇچ پوتلىـ
لىرى شامال تەۋرەتكەن دولقۇنلارغا شۇڭغۇپ تۇراتتى.

ياۋاز غازلار، تۇرنىلار توپ ـ توپ ياۋا ئۆردەكلەر كەڭ
ئېقىننىڭ قېشىدا يەم ئىزلىشىپ يۈرۈشەتتى. چاتقال قاپلىغان
سايازلىقتا تاڭ يورۇشى بىلەنلا قاقىرلار جار ـ جار ۋارقىرىشاتـ
تى. شامالدا مەۋجلىنىپ تۇرغان بايتوقاي سۈيىنىڭ بېتىدە ئۇچۇـ
شۇپ يۈرگەن كۆكلەم قارلىغاچلىرىنى دولقۇنلار ئەركىلىتىۋاتاتـ
تى.

قاسىم پولگاننىڭ قەبرىسى (ئۇنىڭ قەبرىسىنى كېيىنكى
چاغلاردا مەرھۇمنىڭ ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرى بولغان لاڭقالار ياساپ
قويغانىدى) نى ئوت ـ چۆپ باسقانىدى. ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشىگە
ئەگىشىپ، كۆپ ئىشلار ئۇنتۇلدى، شامال ۋە بورانلار ئۇ جەڭـ
لەردە كەتكەنلەرنىڭ تۇپراق ئىزلىرىنىمۇ ئۆچۈرۈپ تاشلىدى،
ئەمما، قاسىم پولگاننىڭ قەبرىسى تاكى يېقىنقى زامانلارغىچە
بايتوقاي بويىدا قەد كۆتۈرۈپ تۇردى. كېيىنكى چاغلارغا كەلگەنـ
دە، توقسۇنلۇقلار ئۇنىڭ قەبرىسىنى ئالىپ ئاتا[1] مازىرىغا كۆچۈـ
رۈپ قويۇشتى.

---

[1] ئالىپ ئاتا — X ئەسىردە ئۆتكەن ئەلپەتتاھ بىننى ئەبۇناسىر
سامانى. بۇرات قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ سۇلتانى سۇتۇق بۇغرا
قاراخاننىڭ ئۇستازى ئەبۇ ناسىر سامانىنىڭ ئوغلى بولۇپ، تۇرپان
غازىنىدا شېھىت بولغان ۋە تۇرپان ئاستانىگە قويۇلغان.

سۆيۈملۈك كىشىلىرىدىن ئايرىلغانلارنىڭ يۈرىكىدىكى جاراھەتنى پەقەت ۋاقىتلا داۋالاپ ساقايتىشقا قادىر بولالايدۇ. ئۇ كىشىلەرنىڭ كۆڭلىدىكى ئاشۇ يۈرەكنى ئېزىدىغان خاتىرىلەرنى ئۇنتۇلدۇرالايدۇ؛ چۈنكى، ئۆلگەنلەر قايتا تىرىلمەيدۇ. ئىنساننىڭ ئۆمرى بەكمۇ قىسقا بولىدۇ، ئۇ يورۇق دۇنياغا كۆز ئېچىپ، بۇ ئالەمنىڭ راھىتى ۋە خاپىچىلىقلىرىنى تولۇق كۆرۈپ بولماي تۇرۇپلا، ئۇ ئالەمگە سەپەر قىلىدۇ. بۇ قىسمەت ھەربىر ئادەمنىڭ پىشانىسىگە پۈتۈلگەن.

تېخى ئەسەد ئېيىدا، يالغۇز قەبرىنىڭ يېنىدا، بىر ـ بىرىنى قوغلىشىپ، بۇككىدە ئۆسكەن يۇلغۇنلۇق ئارىسىنى ئۆزلىرىگە ئۇۋا قىلىۋېلىشقان بىر توپ ياۋا توشقان، قويۇق، ئۆسكەن ئوت ـ چۆپ ئىچىدە تەرەپ ـ تەرەپكە چېپىشىپ يول سېلىشتى. ئۇلار ياشاش ئۈچۈن، نەسىل قالدۇرۇپ ئاۋۇش ئۈچۈن كۈرەش قىلماقتا ئىدى. مانا بىر ئاز ۋاقىت ئۆتتۈۋىدى، ئاشۇ يۇلغۇن قىزارغان جىلغىدىكى يالغۇز قەبرىنىڭ قېشىدا، بۆجەنلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ ئانا توشقانلار پەيدا بولۇشتى.

بۆجەنلەر چوڭ توشقانلار چۆپلۈكتە سالغان يوللارنى بويلاپ قوغلىشىپ، تەرەپ ـ تەرەپكە چېپىشىپ يۈرۈشەتتى...

نەزمە:

ۋاھ، ھەر چاغ بوستاندا كۆكەرسە چىمەن،
خۇش بولاتتى كۆڭلۈم كۆرۈپ پەيزىنى.
باھاردا يوقلىغىن مېنى سەن دوستۇم،
كۆرىسەن تۇپامدىن ئۈنگەن مايسىنى

— شەيخ سەئىدى.

بەشىنچى باب

سىڭگىم ئېغىزىدا

«قورسىقى ئاچ غالجىر ئىت تاپقاندا گۆش سورىمايدۇ ھېچ؛
بۇ سالھىنىڭ تۆگىسىمۇ يا دەججالنىڭ ئېشىكى؟»[①]
— شەيخ سەئىدى

مىلادى 1877 ـ يىل 3 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنى.[②]
— تۇرپاندا لوپاشانىڭ لەشكىرى ئاز، — دېدى مانجۇ قوشۇنلىرىنىڭ تۇرشاۋۇل سانغۇنى، زوڭتۇڭ دارېن ليۇ جىڭتاڭ پاچاساغالدىكى مانجۇ قوشۇنلىرىنىڭ بارگاھىدا چاقىرىلغان ھەربىي كېڭەشتە، — بىلىشىمىزچە، ئۇنىڭ ئاساسلىق كۈچى ۋە ئوق ـ دورا، ئوزۇق ـ تۈلۈك زاپىسى توقسۇندىكى شاۋ باشانىڭ بارگاھىدا ئىكەن. شۇڭا، بىز ئاساسلىق كۈچىمىز بىلەن توقسۇنغا تېگىش قىلىدىغان بولساقلا، توقسۇندىكى دۈشمەننىڭ تۇرپانغا ياردەم بېرىش يولىنى ئۈزۈپ تاشلىغان بولىمىز ـ دە، تۇرپان قەلئەسىنى ئاز ئەجىر ھېسابىغا تەسلىم قىلالايمىز. شۇڭا، مەن سەردار سىلىگە، — دەپ لۇ چاڭخۇغا قارىدى ۋە سۆزىنى داۋاملاشتۇردى، — ئالتە يىڭ پىيادە ـ ئاتلىق چېرىك ئايرىپ بېرەي ھەمدە سەركەردە تەن باسۇيىنىمۇ سىلىگە قوشۇپ بېرەي. سىلەر

---

① سالھ — پەيغەمبەرلەرنىڭ بىرى، ئۇنىڭ تۆگىسى مۇقەددەس سانىلار ئىمىش؛ دەججال — يالغان پەيغەمبەر. قىيامەت كۈنى ئۇ ئېشەككە مىنىپ پەيدا بولارئىمىش.
② شەمسىيە 1877 ـ يىل 4 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى.

ئىككىنچىلار قوشۇننى باشلاپ كېچىلەپ يۈرۈش قىلىپ، ئۆگۈنلۈككە — 3 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى[①] چوقۇم تورپان قەلئەسىنىڭ يۇقىرى تەرىپىگە يېتىپ بېرىڭلار. شۇنداق بولغاندا، سەردار جاڭ ياۋ، شۈي جيەنباۋلارنىڭ ئەنخۈي قوشۇنى بىلەن بىللە تورپاننى كۈنچىقىش تەرەپ، ئۈستۈن تەرەپ ۋە تۆۋەن تەرەپتىن قورشاپ تېگىش قىلىش، ئۇلارنى يا ئۆزىنى قوغدىيالمايدىغان، يا قوشۇنغا ياردەم بېرەلمەيدىغان ھالەتكە كەلتۈرۈپ قويغىلى بولىدۇ...

ئۇ سەركەردە ـ سەردارلارنىڭ ھارغىنلىق چىقىپ تۇرغان چىرايىغا بىر قۇر سەپسېلىپ چىققاندىن كېيىن، يەنە مۇنداق دەپ قوشۇپ قويدى:

— ئەسلىدىغۇ داۋانچىڭ قورغىنى پەتھ قىلىنغاندىن كېيىن، قوشۇننى دەم ئالدۇرۇپ، چېرىكلەرنىڭ روھىي ۋە كۈچىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈۋالغان بولساق بەك ئوبدان بولغان بولاتتى. بىراق، خان مۇپەتتىش زوزۇڭتاڭ جانابلىرىدىن كەلگەن خەتتە: يەرلىك پۇقرالار «ئادالەتچى قوشۇنىمىزنىڭ تېز يۈرۈش قىلىپ، ئۇلارنى ئازاب ـ ئوقۇبەتتىن قۇتۇلدۇرۇشىنى، ھۆكۈمەت قوشۇنىنىڭ قۇدرەت ـ ئىنايىتىنى نامايان قىلىپ، مۇسۇلمان چەنتۇلارنى ئەمىن تاپقۇزۇشىنى كۈتۈپ، كۆزلىرى تېشىلگۈدەك بولۇشۇپ كېتىشىۋاتىدۇ.»[②] دېيىلىپتۇ. ھازىرقى ئەھۋال بىزنىڭ قوشۇنلارنى دەم ئالدۇرۇشىمىزغا يار بەرمەيدۇ. بىز لو پاشانىڭ ئاساسلىق كۈچىنى مۇشۇ يەردە تەلتۆكۈس، پاك ـ پاكىزە يوقىتالساقلا، جەنۇبتىكى ھەرقايسى مۇسۇلمان شەھەرلىرىنى ئىشغال قىلمىقىمىز ئوڭايغا توختايدۇ. شۇڭا، ھەرقايسىڭلارنىڭ چۈشىنىشىڭلارنى ئۈمىد قىلىمەن!

---

① شەمسىيە 1877 ـ يىل 4 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى.

② «مەرىپەتلىك، مەدەتكار زوزۇڭتاڭ ھەزرەتلىرى ئەسەرلىرى. خانغا يوللانغان مەلۇماتلار» 50 ـ جىلد، 34 ـ بەت.

داۋانچىڭ قەلئەسى يېمىرىلگەندىن كېيىن، لىۇ جىڭتاڭ خۇەن قوشۇنلىرىنى باشلاپ كېچىلەپ يۈرۈش قىلىپ، توقسۇن غولىنىڭ ئېغىزىدىكى پاچاساغال دېگەن يەرگە يېتىپ كەلدى ۋە شۇ يەردە بارگاھ قۇرۇش ئۈچۈن قوش تىكتى – دە، دەرھال ھەربىي كېڭەش ئۆتكۈزۈپ، كېيىنكى قەدەمدىكى ھەربىي ئىشلار-نى بىرقۇر ئىدىتلەپ چىقتى ۋە لو چاڭخۇ، تەن باسۇي قاتارلىق سەركەردىلەرنى ئۈچ مىڭدەك پىيادە – ئاتلىق چېرىك بىلەن مانجۇلارنىڭ چېرىنغار قىسىملىرى بولغان جاڭ ياۋ، سۇي جيەنب-ياۋلارنىڭ ئەنخۇي قوشۇنىغا ھەمدەم بولۇشقا تۇرپانغا مەڭدۇردى.

شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، مانجۇلارنىڭ چېرىنغار قىسمى — جاڭ ياۋ، سۇي جيەنبياۋلارنىڭ ئەنخۇي قىسمى قۇمۇل، بارىكۆل لىنىيىسى ئارقىلىق مېڭىپ، تاز بۇلاققا يېتىپ كەلگەندىن كې-يىن، قەمەرىيە 3 – ئاينىڭ 8 – كۈنى[1] مانجۇ قوشۇنلىرىنىڭ چىقتىم ئالدىنقى سېپىدىكى قوشۇنلىرىغا كېلىپ قوشۇلدى. ئە-تىسى پىچاننى ئۇرۇشمايلا ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، قەمەرىيە 3 – ئاينىڭ 13 – كۈنى[2] كېچىدە تۇرپاننىڭ شەرقىدىكى سىڭگىم ئېغىزىغا يېتىپ كەلدى. بۇ چاغدا مۇرتۇق غولىدىن قىيان كېلە-ۋاتقانىدى.

سىڭگىم — تۇرپانغا كىرىشتە چوقۇم بېسىپ ئۆتۈشكە تې-گىشلىك مۇھىم ئۆتكەل بولۇپ، قەدىمدىن تارتىپ ئۇرۇشتا ئىك-كى تەرەپ چوقۇم تالىشىدىغان قورۇل ئىدى.

قەدىمكى زاماندا، بۇ جايدا سىڭگىم شەھىرى جايلاشقان بو-لۇپ، ھازىر بۇ شەھەردىن بىر دۆۋە خارابىلىقلا قالغانىدى. سىڭگىم ئېغىزىنىڭ تۆۋەن تەرىپىدە قەدىمكى ئىدىقۇت شەھىرى-نىڭ خارابىسى بار ئىدى. سىڭگىم ئېغىزىغا سۇ كېلىدىغان

[1] شەمسىيە 1877 – يىل 4 – ئاينىڭ 21 – كۈنى.
[2] شەمسىيە 1877 – يىل 4 – ئاينىڭ 26 – كۈنى.

مۇرتۇق جىلغىسىنىڭ يۇقىرىقى ئېقىنىدا، قەدىمكى ئىدىقۇت ئۇيغۇر دۆلىتىدىكى[1] مەشھۇر بۇددا ئىستىقامەتگاھى — بېزەكلىك تاش كېمىرلىرى قاتار جايلاشقانىدى.

بېرەكلىك — قەدىمدىن تارتىپ مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى ئىلىم تەھسىل قىلغۇچىلار ئۈچۈن پىنھان ماكان بولۇپ كەلگەنىدى. . .

× ×

ۋۇدېنىڭ يەتتىنچى يىلى[2] تومۇز ئايلىرىنىڭ ئاخىرقى كۈنلىرى. كۈنچىقىشتىكى تاۋغاچ ئېلى — تاڭ سۇلالىسىنىڭ پايتەختى — چاڭئەندىكى پادىشاھ تاڭ گاۋزۇنىڭ ئوردىسىدا بۇددا تەرىقىتىنىڭ پايدا - زىيىنى ھەققىدە قىزغىن بەس - مۇنازىرە داۋاملىشىۋاتاتتى. پادىشاھ ۋە دۆلەت ئەئيانلىرىنىڭ ئالدىدىكى شىرەلەردە كۈنپېتىشتىكى ئىدىقۇت ئۇلۇغ ئۇيغۇر دۆلىتىدىن يېڭىلا كەلتۈرۈلگەن ئۈزۈملەر لىگەن - تەخسىلەرگە شىڭگىل - شىڭگىللىرى بىلەن تىزىۋېتىلگەن. بۇ ئۈزۈملەر خۇددى تەكتىن يېڭىلا ئۈزۈلگەندەك پارقىراپ تۇراتتى. تاۋغاچ ئېلىنىڭ ئاستانىسى — چاڭئەن شەھىرى تونۇردەك قىزىپ كەتكەنىدى. ئەمما، شاھىنشىنىڭ ئىچى بۇلاق بويىدەك سالقىن ئىدى.

ھۆرمەتلىك كىتابخان! بۇنداق دىسەم بەلكى ئەجەبلىنىشىڭىز مۇمكىن: شۇ زامانلاردا، كۈنپېتىشتىكى ئىدىقۇتلۇقلار تومۇز ئىسسىقتا ئۆينىڭ ھاۋاسىنى سالقىنلىتىش ئۈچۈن، قىشلىقى كۆل - دەريالاردىن مۇزلارنى چېقىپ ئەپكېلىپ، ئۆينىڭ ئاستىدىكى مۇزخانىغا قاچىلىۋالاتتى. يازدىكى ئىسسىقتا ئۆينىڭ ئاس-

---

① ئۇيغۇرلار تۇرپان ئەتراپىدا قۇرغان قەدىمكى دۆلەتنىڭ نامى.

② مىلادى 624 - يىلى. تاڭ گاۋزۇ — لى يۈەننىڭ سەلتەنەت يىل نامى.

تىدىكى مۇزخانىنىڭ تۈگۈلۈكىنى ئېچىپ قويسىلا، ئۆينىڭ هاۋا-
سى سالقىنداپ ئادەمگە تولىمۇ راھەت بەخش ئېتەتتى؛ ئىدىقۇتلىق-
لار ئۈزۈمگە ئوخشاش مېۋە - چېۋىلەرنى يېگى، هۆل پېتى
ساقلاش ھەتتا ئۇنى چاڭئەندەك ئۈچ ئايلىق نېرىدىكى شەھەرلەرگە
هۆل، يېگى پېتى توشۇپ ئاپىرىپ سېتىش ئۈچۈن، ياغاچتىن
ئىككى قەۋەت ساندۇق ياساپ، ساندۇقنىڭ ئاستىنقى قەۋىتىنى
تەگرى تاغلىرىنىڭ قارلىرى بىلەن تولدۇرۇشاتتى. شۇنىڭ بى-
لەن، ئاددىي، ئىشلىتىشكە ئەپلىك مۇز ساندۇقى تەييار بولاتتى.
قەسىر - سارايلارنىڭ هاۋاسىنى سالقىنلىتىش، يېمەكلىكلەرنى
يېگى پېتى ساقلاش — تاۋغاچلىقلار كۆنپېتىشتىكى ئىدىقۇت ئۇ-
لۇغ ئۇيغۇر ئېلىدىن كىرگۈزگەن، يېگى تېخنىكا هېسابلىناتتى.

ئەمدى، باشتىكى سۆزىمىزگە كېلەيلۇق. پادىشاھ هۇزۇرد-
دىكى بۇ بەس - مۇنازىرىدە، رەسەتبېگى فۇلۋەن بۇددا تەرىقىتى-
نىڭ ئىللەتلىرىنى بىر - بىرلەپ سۆزلەپ سۆككەندىن كېيىن:

— بىكسۇ - راھىپلار كۆپىيىپ ئىتنىڭ قۇرتىدەك ئاۋۇپ
كەتتى، — دېدى ئۇ، — ئۇلار يۇرتدارچىلىق ئىشلىرىغا —
هاكىمىيەتكە قول تىقىپ، مەئىشەتنى ئىسراپ قىلماقتا. نۇرغۇن
ئادەم كۈچى، ماددىي بايلىقنى بۇزۇپ - چېچىپ، ساڭرام -
ئىبادەتخانىلارنى تەمىر قىلماقتا. مۇشۇنداق كېتىۋېرىدىغان بول-
سا، ئۇلار چوقۇم سەلتەنەتىمىزنىڭ ئۇلىغا پالتا چاپىدۇ! شۇڭا،
ساكيامۇنى[1]تەرىقىتىنى ئەمەلدىن قالدۇرماي بولمايدۇ.[2]

---

① ساكيامۇنى — سانسكرىت تىلىدا «ساك قەبىلىسىنىڭ دانىشمىنى» دېگەنلىك بولىدۇ. ئۇ بۇددا دىنىنىڭ ئىجادچىسى. فامىلىسى گاۋتا-ما. ئىسمى سەددىخار تاخا. قەدىمكى كاپىلوۋاستۇ دۆلىتىنىڭ پادىشا-هى سۇدد هۇدانانىڭ شاهزادىسى. ئۇ «35 يېشىدا فىكوس دەرىخى-نىڭ يېنىدا ئولتۇرۇپ ئىدراك تېپىپ، بۇدساتۋاغا ئايلانغان» دەپ رىۋايەت قىلىنىدۇ.

② «كونا تاڭنامە. فۇلۇەنىنىڭ تەرجىمىهالى»

www.uyghurkitap.com

ئۆزىنى تەرىقەتچىلىكنىڭ بۇزۇكۋا پىرى لاۋزى[1] نىڭ ئەۋلادى دەپ ئاتىۋالغان پادىشاھ تاڭ گاۋزۇ — لى يۈەن رەسەتپىگى فۇلۇەننىڭ بۇ قاراشلىرىنى قوللاپ ـ قۇۋۋەتلەيتتى. شۇڭا، ئۇ دارىلئۇلۇمنىڭ كېڭەشىدە: «تەرىقەتچىلىك بىرىنچى، كۇڭزىچىلىق ئىككىنچى، بۇددا تەرىقىتى ئاخىرىدا تۇرىدۇ» دەپ جاكارلىدى. بۇ تاۋغاچتا ئەمەلدارلار ئەۋج ئېلىپ باش كۆتۈرۈۋاتقان بۇددا دىنى ئۈچۈن قاتتىق زەربە بولدى.

جىنگۇەننىڭ تۇنجى يىلى[2]، تاۋغاچتا قەھەتچىلىك يۈز بېرىپ، نۇرغۇن پۇقرا ئاچارچىلىقتىن ئۆلۈپ كەتتى. ئۇردا خەلقنى قەھەتچىلىكتىن قۇتقۇزۇپ بولالمىغاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ باشقا يۇرت ـ ئەللەرگە قېچىپ بېرىپ جېنىنى جان ئېتىشىگە رۇخسەت قىلدى. بۇ چاغدا چاڭئەندىكى تائىنسى ئىبادەتخانىسىدا ئىستىقامەت قىلىپ تۇرۇۋاتقان ئۇچ ئاغىلىق نوم ئۇستازى شۈەنزاڭ ئوردىدىن ئۆزىنىڭ «كۇنپېتىشتىكى بۇددا ئەللىرىگە بېرىپ ئىلىم تەھسىل قىلىپ، بۇددا تەرىقەتلىرىنى ئۆگىنىپ، ھىدايەت يولىنى تېپىپ كېلىشىگە رۇخسەت قىلىش» نى ئىلتىماس قىلدى.

بۇ چاغدا، تاۋغاچتا تاڭ سۇلالىسى ھاكىمىيىتى تېخى ئەمدىلەتىن قۇرۇلغان بولغاچقا، ئەلدە غەلىيان تىنچىمىغان. تۈركلەر چېگرىدا داۋاملىق پاراكەندىچىلىك سېلىپ، تاۋغاچ ئېلىگە زادىلا ئاراملىق بەرمەيۋاتاتتى. ئوردا پۇقرالارنىڭ چەت ئەللەرگە ئۆز ئىختىيارى بىلەن بېرىشىنى چەكلەيتتى.

شۇ يىلى 8 ـ ئايدا، شۈەنزاڭ تاۋغاچ ئېلىنىڭ ئاستانىسى چاڭئەندىن كۇنپېتىشقا قاراپ يولغا چىقتى. ئۇ چاغلاردا كۇنپېتىش ئەللىرىنىڭ ھەممىسى غەربىي يۇرت دەپ ئاتىلاتتى. شۈەن-

---

[1] تەرىقەتچىلىك — خەنزۇلارنىڭ يەرلىك دىنى، تۇپېن دىنى دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

[2] مىلادى 627 ـ يىلى. تاڭ تەيزۇڭنىڭ سەلتەنەت يىل نامى.

زاڭ غەربىي يۇرت بىلەن تاۋغاچ ئېلى ئوتتۇرىسىدا قاتناۋاتقان غەربىي يۇرتلۇق سودىگەر يالۋاچلارنىڭ توپىغا قوشۇلۇۋېلىپ، قاش قوۋۇق[1] ئارقىلىق تاڭ سۇلالىسىنىڭ چېگرىسىدىن چىقىۋالدى.

ئۇ كۈندۈزلىرى تونۇردەك ئىسسىپ كېتىدىغان، كېچىلىرى زىمىستاندەك سوغۇق بولىدىغان سەككىز يۈز چاقىرىملىق ئاتەش ماكان، زىمىستان دەشتىنى يالغۇز ئۆزى بېسىپ ئۆتۈپ، غەربىي يۇرتتىكى ئېۋىرغول[2] دېگەن ئەلگە يېتىپ كەلدى. ئۇ ئەسلىدە ئېۋىرغول ئارقىلىق كۈنپېتىش يۇقىرى تەرەپكە قاراپ مېڭىپ، قاغانبۇت[3] شەھىرى ئارقىلىق غەربكە قاراپ ماڭماقچى ئىدى. بۇ چاغدا، ئىدىقۇت دۆلىتىدىن ئېۋىرغول دۆلىتىگە ئەلچىلىككە كەلگەن تۇدۇم ئاچارى قايتماقچى بولۇپ تۇرۇۋاتقانىدى. ئۇ تاڭ شۋەنزاڭ بىلەن ئۇچراشقاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئەھۋالىنى ئىدىقۇت ئۇلۇغ ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ پادىشاھى چۈرۈۋېنتايغا مەلۇم قىلدى. ئىدىقۇت چۈرۈۋېنتايى دەرھال ئۆزىنىڭ ئەڭ يېقىن ۋەزىر - ۋۇزرالىرىنى ئەڭ يۈگۈرۈك ئارغىماقلار بىلەن بېرىپ، تاڭ شۋەنزاڭنى ئىدىقۇت ئۇيغۇر دۆلىتىگە ئېلىپ كېلىشكە ئەۋەتتى.

ئىدىقۇت چۈرۈۋېنتاينىڭ سەمىمىي تەكلىپىنى رەت قىلالمىغان تاڭ شۋەنزاڭ ئەلچى - يالۋاچلار بىلەن بىللە ئالتە كۈن يول يۈرۈپ، تازبۇلاق ئارقىلىق تەڭرى تاغلىرىنى كېسىپ ئۆتتى - دە، ئىدىقۇت ئۇلۇغ ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ چېگرىسىدىكى پىچانغا يېتىپ كەلدى. ئۇلار پىچانغا يېتىپ كەلگەندە، كۈن ئولتۇرۇپ كەتكەنىدى. تاڭ شۋەنزاڭ بەك ھېرىپ كەتكەنلىكتىن، پىچاندا

---

① قاش قوۋۇق — قاشتېشى توشۇلىدىغان قوۋۇق دېگەن مەنىدە. ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ يۈمېن شەھىرىنىڭ قەدىمكى نامى.

② قەدىمكى دۆلەت نامى. ھازىرقى قومۇل شەھىرى تەۋەسىدە.

③ ھازىرقى جىمسار ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىغا جايلاشقان بېشبالىق قەدىمكى شەھىرى.

قونۇپ ئەتە ماڭساق، دېگەن بولسىمۇ، ئەمما، ئەلچى ـ يالۋاچلار: «ئاستانىگە يېقىن قالدۇق. تېز يېتىپ بارمىساق، چۇرۋىنتايى بىزگە ۋاقتىدا يېتىپ كېلەلمىدىڭلار، دەپ كايىيدۇ» دەپ قونۇشقا ئۇنىمىدى. ئۇلار ئاتلىرىنى ئالماشتۇرۇپ، يولنى داۋاملاشتۇردى. يېرىم كېچە مەھەلىدە، ئۇلار ئىدىقۇت ئۇلۇغ ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ پايتەختى — ئىدىقۇت شەھىرىگە يېتىپ كېلىشتى.

بۇ چاغدا، چۇرۋىنتايى بىلەن توركان خاتۇن — بەي بېكە قونچۇي شاھزادە ـ مەلىكىلەرنى باشلاپ ئەكابىر ـ ئەشرەپ، ئەمىر ـ ئۇمرا، ۋەزىر ـ ۋۇزرا، بەگ ـ بېگات قاتارلىق ھەربىي ـ مۇلكىي ئەمەلدارلارنىڭ ھەمراھلىقىدا، ئىدىقۇت شەھىرىدىن يىگىرمە چاقىرىم بېرىدىكى سىڭگىم شەھىرىدە ئۇلارنى ساقلاپ تۇرۇشقانكەن.

ئوتقاشلار ئەتراپنى خۇددى كۈندۈزدەك يورۇتىۋەتكەن، پانۇسلار خۇددى ئاسماندىكى يۇلتۇزلاردەك چاقناپ تۇراتتى. ھەيۋەتلىك قارشى ئېلىش مۇراسىمى ئوتقاش ۋە پانۇسلارنىڭ يورۇقىدا ئۆتكۈزۈلدى. ئاندىن تاڭ شۇەنزاڭ چۇرۋىنتايى ۋە توركان خاتۇننىڭ ھەمراھلىقىدا، ئىدىقۇت شەھىرىگە يېتىپ كەلدى. ئۇ، دۆلەت مېھمىنى سۈپىتىدە، خان ئوردىسىدىكى تەكىيخانىگە ئورۇنلاشتۇرۇلدى. چۇرۋىنتايى، توركان خاتۇن — بەي بېكە قونچۇيلار تاڭ شۇەنزاڭ بىلەن تاكى ئىككىنچى كۈنى سۈبھى كۆتۈرۈلگەنگە قەدەر سۆھبەتلىشىپ ئولتۇرۇشتى. تاڭ سۇزۇلگەندىن كېيىن، چۇرۋىنتايى بىلەن توركان خاتۇن ئۇنىڭغا «دەم ئالغايلا» دەپ تۇزۇت قىلىشتى ـ دە، چىقىپ كېتىشتى.

ئەتىگەنلىك تەزىم ۋاقتى توشتى. مۇلازىم چورۋىنتايى بىلەن تۇركان خاتۇننىڭ شاھشىندا كۈتۈپ تۇرغانلىقىنى تاڭ سۇەنزاڭغا خەۋەر قىلدى. ئۇ ئوردىغا سالامغا كىرىپ، چۇرۋىنتايى بىلەن تۇركان خاتۇنغا تەزىم قىلىپ، كۆرۈنۈش قىلغاندىن كېيىن،

ئوردىنىڭ ئىچىدىكى تاۋچاڭغا[1] تەكلىپ قىلىندى.

تاڭ شۆەنزاڭ ئالتۇن كاسايانى[2] كىيىپ، تاۋچاڭغا چىققاندىن كېيىن، بۇددا نوم - تەرىقىتى ئۈستىدە تەبلىغ ئېيتىشقا كىرىشتى. بۇ گۇن شۇنداق ئۆتتى.

ئەتىسى، تاڭ شۆەنزاڭ ئۇلۇغ ئاغىلىق سامىتسۇ ئاچارى ئەنسارى سامگارانىڭ ھەمراھلىقىدا، بۇددا ئىستىقامەتگاھى — بېزەكلىككە زىيارەتكە كەلدى.

بېزەكلىككە سىڭگىم ئېغىزىدىن كىرىپ مۇرتۇق جىلغىسىنى بويلاپ كۈنچىقىش يۇقىرى تەرەپكە قاراپ تەخمىنەن يىگىرمە چاقىرىم ماڭغاندا، ئاندىن يېتىپ بارغىلى بولاتتى. بۇ بۇددا ئىستىقامەتگاھى — بىھارا، ئىستىقامەتخانە، پىنھان تىلاۋەتخانە، تاۋچاڭ، راھىبلار ئۆيى. يولەكلىك يول، ئاسما ساڭرام، تاتىيا قاتارلىق زور بۇددا ئىمارەتلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھەشەمەتلىك كاتتا قۇرۇلۇش ئىدى. تاۋغاچلىقلار بۇ ئىستىقامەتگاھنى «نىڭرۇڭسى» دەپ ئاتىشاتتى.

بۇ يەردە كۈنچىقىش، كۈنپېتىش ئەللىرىدىن كەلگەن بىرمۇنچە ئاتاقلىق نوم ئاچارلىرى ئىلىم تەھسىل قىلىپ، ھەقدادىغا يېتىشەتتى. بۇ يەر — ئىدىقۇت ئۇلۇغ ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ئىلىم ئوچاقلىرىدىن بىرى بولۇپلا قالماي، پۈتۈن غەربىي يۇرت بويىچە يىراق - يېقىنغا تونۇلغان مەشھۇر مەدەنىيەت مەركىزى ئىدى. بۇ يەردە ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ ئىدىقۇت ئۇلۇغ ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ تارىخىدا ئۆتكەن ئاتاقلىق نوم ئاچارلىرى، ئالىملار، تەرجىمان، تىل ئۇستازلىرى يېتىشىپ چىققانىدى. ئۇلارنىڭ

① تاۋچاڭ — قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا دۇئا - تىلاۋەت قىلىدىغان سورۇن دېگەن مەنىدە.

② كاسايا — بۇددا راھىبلىرى ئورىۋالىدىغان چاقماقلىق پىرجىسى.

ئىچىدە تارىختا مەشھۇر بولغان تاتاتوڭا، قارائىنانچ، تولۇچى، مانقۇ تېكىن، كاشى، يەللىن تېمۇر[①]، بېككە تېمۇر، ئەنسارى، ئوردۇ تېكىن، ئېل تېمۇر، جالۇ ناداش لاچىن، مايغۇ، چىداي سالى، بانتۇ، فۇت تۇرمىش، ئالىيان تېمۇر، سىۋىنچ قايا، ئېل بۇقا، سالاباڭ، تېمۇر تۆبرۈك[②]، مويۇن بوقا، ئاپرىنچۇر تېكىن، مويۇن ياڭخي[③]، جۇيا تۇتۇڭ، قالىم كەيشى، پراتىيا ياشرى، كىكى، سىڭقۇ سەلى تۇتۇڭ[④] قاتارلىقلار ۋە شىبان، كوركۇسىنۇ قاتارلىق نىستورىيان ئۆلىمالىرى ئىدى، ئۇلارنىڭ ئىچىدە، شى يۈيلى، شىجىر ۋە قاتارلىق كۆڭۈرچىلىق مۇتەپەككۇرلىرىمۇ بار ئىدى.

شۇەنزاڭ بېزەكلىكتىكى تاش كېمىرلەرنى كۆرۈۋېتىپ، بۇ بۇددا ئىمارەتلىرىنىڭ چاڭئەندىكى بۇددا ئىبادەتخانىلىرىدىن ئۆزگىچە ئۇسلۇبتا ياسالغانلىقىنى ھېس قىلدى: بۇ تاش كېمىرلەرنىڭ ئىچىدە ئاز بىر قىسمى يارلىقنى ئويۇپ ياسالغانىدى. يەنە بىر قىسمى بولسا، كېسەكتىن كېمىر قوپۇرۇلۇپ، ياكى يېرىم تۇخۇمسىمان گۈمبەز شەكلىدە ياسالغانىدى. ياغاچ ئىشلىتىلمىگەنىدى.

تاش كېمىرلەر ئىككى خىل ئىدى: بىر خىلى، ۋەز – ئىبادەت پائالىيىتى ئېلىپ بېرىلىدىغان كايتيالار ئىدى. يەنە بىر قىسمى ئىستىقامەتخانە — ۋىخارا كېمىرلىرى ئىدى. كېمىرلەر ئۆزۈن كېمىرلىك ۋە تۆۋرۈك - مۇنارلىق بولۇپ، بەزىلىرى تۆت

---

① تۈرك يابغۇ قاغانى تۇنيۇ قۇقنىڭ چەۋرىسى.

② يەنى لومىڭشەن — ئېلىمىزنىڭ مەشھۇر يېزا ئىگىلىك ئالىمى.

③ يەنى مازۇچاڭ.

④ قەدىمكى زاماندا تۇرپان ئەتراپلىرىدا ياشىغان داڭلىق تەرجىمان، تىلشۇناس. ئۇ «شۇەنزاڭنىڭ تەرجىمىھالى» بىلەن «مايترى سىمىت»نى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىپ چىققان.

چاسا، بەزىلىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدا بۇت سۈپىتى بار ئىدى، بەزىلىرىنىڭ ئارقا تېمىغا يەنە كىچىك قازناقلار ئويۇلغانىدى.

تاڭ شۆەنزاڭ تاش كېمىرلەرنىڭ تاملىرىغا سىزىلغان رەسىملەرنى تولىمۇ قىزىقىش ئىچىدە كۆردى. بېزەكلىك تاش كېمىرلىرىنىڭ تاملىرىغا سىزىلغان رەسىملەردە ئەڭ چوڭ باقان، ساخاۋەتچى — ئىدىقۇت خان ئائىلىسى گەۋدىلەندۈرۈلگەنىدى. ھەتتا تاش كېمىرلەرنىڭ تۆت بۇلۇڭىغا سىزىلغان بۇددانى قوغدىغۇچى ئاسمان دىۋالىرى — ئاسمان تەڭرىلىرىنىڭ ئوبرازلىرى ئورنىغا ئۇيغۇر ئىدىقۇتلىرى ياكى ئاقسۆڭەك ئەمىر ـ ساخاۋەتچىلىرىنىڭ رەسىمى سىزىلغانىدى. بۇ چاڭئەندىكى بۇتخانىلارنىڭ تاملىرىغا سىزىلغان رەسىملەرگە تۈپتىن ئوخشىمايدىغان بىر ئالاھىدىلىك ئىدى.

تاڭ شۆەنزاڭ بېزەكلىك تاش كېمىرلىرىنىڭ بىرىگە كىرىپ، ئىشىكنىڭ ئوڭ تەرىپىدىكى تامغا ئۈستىگە قارا يىپەكتىن كىيىم كىيگەن، ئىسمى ئۇيغۇرچە يېزىلغان، بېشىغا ئاق بۆك كىيگەن ئون ئىككى ئۇيغۇر ساخاۋەتچىنىڭ رەسىمى قاتار سىزىلغانلىقىنى كۆردى. ئۇ بۇ رەسىملەرنى كۆرۈپ بولغاندىن كېيىن، كەينىگە ئۆرۈلۈپ، ئىشىكنىڭ سول تەرىپىدىكى تامغىمۇ ئۈستىگە سېرىق يىپەكتىن كىيىم كىيگەن، ئىسمى سانسكرىتچە يېزىلغان، بېشىغا قارا بۆك كىيگەن ئون ئىككى ئۇيغۇر ساخاۋەتچىنىڭ رەسىمى قاتار سىزىلغانلىقىنى كۆرۈپ، ھەيران قالدى. ئۇ تەئەججۈپ ئىلكىدە، قولىنىڭ دۈمبىسىنى چىشلەپ، بىر ھازاغىچە تۇرۇپ قالدى. بۇنداق نەپىس، بۇنداق پاساھەتلىك سىزىلغان تام رەسىملىرىنى ئۇ ئۆمرىدە تېخى تۇنجى قېتىم كۆرۈۋاتاتتى.

تاڭ شۆەنزاڭ يەنە بىر تاش كېمىرگە كىرگەندە، تۇرۇستىكى تام رەسىمىدە خۇددى ئارسلاندەك چەبدەس، بېشىغا ئالتۇن تاج تاقاپ، پۇتىغا قارا كۆن ئۆتۈك كىيگەن، بېلىدىكى پوتىسىغا پىچاق، چاقماق ئاسقان ئۇيغۇر ئىدىقۇتى بىلەن خۇددى لاچىندەك

غەيۇر، بېشىغا ئالتۇن جولالىق تاج تاقىغان، ئۇستىگە قايرىما ياقىلىق، ئىنچىكە يەڭلىك، پۇرمە بەللىك يىپەك نىمچە كىيگەن تۇركان خاتۇن سىزىلغانىدى.[1].

بېزەكلىك تاش كېمىرلىرىدىكى تام رەسىملىرىنى كۆرۈۋېتىپ، تاڭ شۇەنزاڭ بۇ تام رەسىملىرىدە، ئەمىر - ساخاۋەتچىلەرنىڭ دېھقان، چارۋىچى ۋە يىراقتىن كەلگەن كارۋانلارنىڭ قىياپىتىدە سىزىلغانلىقىنى، بۇلارنىڭ ئىدىقۇت جەمەتىنىڭ ئوبرازىغا قارىغاندا تېخىمۇ يارقىن، تېخىمۇ يېقىن ۋە سەمىمىي ئىكەنلىكىنى ھېس قىلدى. بۇنداق ئالاھىدىلىك چاڭئەندىكى بۇددا ئىبادەتخانىلىرىنىڭ تاملىرىغا سىزىلغان ھۆر قىز، دىۋا — ئاسمان تەڭرىلىرىنىڭ ئوبرازلىرىدىن تۈپتىن پەرقلىنىپ تۇرىدىغان بىر ئالاھىدىلىك بولۇپ ھېسابلىناتتى. بۇ شۇەنزاڭنى ھەيران قالدۇرغان ئۈچىنچى ئالاھىدىلىك ئىدى. چۈنكى چاڭئەندىكى بۇددا ساڭراملىرىنىڭ تېمىغا لاكشانا[2] ئۇسلۇبى بويىچە سىزىلغان ئەمىر - ساخاۋەتچىلەرنىڭ تۈرلۈك قىياپەتلىرىدە قەندىھار[3] تەسىرى قويۇق تۇس ئالغانىدى.

تاڭ شۇەنزاڭ ئەنسارى سامگارانىڭ ھەمراھلىقىدا يەنە بىر

---

[1] بۇ تام رەسىمى مۇشۇ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا فون لىكوك تەرىپىدىن تامدىن سويۇۋېلىنىپ، بېرلىنغا ئېلىپ كېتىلگەن. ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدا، سوۋېت ئايروپىلانلىرى بېرلىننى بومباردىمان قىلغاندا، پۈتۈنلەي ۋەيران بولغان.

[2] لاكشانا — بۇددا ئاتالغۇسى. ئۆزگەرتىلگەن قىياپەت.

[3] قەندىھار — ھازىرقى پاكىستاندىكى پىشاۋۇر شەھرىنىڭ قەدىمكى نامى. قەدىمكى گېرېك - رىم سەنئىتى قەندىھاردا ئۆزگىچە سەنئەت ئېقىمى — قەندىھار سەنئەت ئېقىمىنى بارلىققا كەلتۈرگەن. بۇ ئېقىم كېيىنكى چاغلاردا بۇددا دىنىنى شەرققە تەشۋىق قىلىشتا خىزمەت قىلغانىدى.

www.uyghurkitap.com

تاش كېمىرگە كىردى. بۇ تاش كېمىرنىڭ ئوڭ تەرىپىدىكى تامغا: «ئىبادەتخانا ئىگىسىز ۋەيران بوپتۇ. بىز ئەنسارى بىلەن تۇدۇم سالى ئۆز تەمىراتىمىزغا ھېسابلاپ، ئۇنى رېمونت قىلىپ قويدۇق» دېگەن مەنىدە قەدىمكى ئۇيغۇرچە ئىككى قۇر خەت يېزىلغانىدى. سول تەرىپىدىكى تامغا بۇددا نوملىرىدىن بىرى بولغان «لالىتاۋىستارا» دىكى «شاھزادىنىڭ تۇغۇلمىقى» دېگەن ھېكايە رەسىم قىلىپ يېڭىدىن سىزىلغانىدى. رەسىمدە: ساكيا-مۇنىنىڭ ئانىسى مايا خېنىم لومبىنى بېغىدىكى «ھەسرەتسىز دەرەخ» ئاستىدا، ساكيامۇنىنى تەۋەللۇت قىلماقچى بولۇپ، قو-لىنى ئايال خىزمەتكارىنىڭ دولىسىغا قويۇپ تۇرغانلىقى، بۇددا ساكيامۇنىنىڭ مايا خېنىمنىڭ بېقىنىدىن تۇغۇلۇۋاتقانلىقى تەس-ۋىرلەنگەنىدى. بۇ بىر يۈرۈش تولىمۇ گۈزەل سىزىلغان تام رەسىملىرىدە، ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىنىڭ ناخشا - ئۇسسۇلغا ماھىر قىياپىتى ئاجايىپ ئۇستىلىق بىلەن تېپىكلەشتۈرۈلگەنىدى. تاڭ شۈەنزاڭ تاۋغاچلىقلارنىڭ غەربىي يۇرتتىكى ئاتەش ماكان — ئىدىقۇت ئۇلۇغ ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ زېمىنىدا مەيدانغا كەلگەن بۇنداق يۈكسەك سەنئەت، مەدەنىيەت دۇردانىلىرىدىن خەۋەرسىز ئىكەنلىكىنى ھېس قىلىپ قالدى.

بۇددا نوملىرىدا يېزىلىشىچە، بۇددىھا — ساكيامۇنى دۇنياغا كەلگەندە، ئاستا ئىسىملىك بىر ھۆكۈما ئۇنىڭ يەتمىش ئىككى خىل قىياپەتكە ئۆزگىرەلەيدىغانلىقىدىن ئالدىن بىشارەت بەرگەنى-كەن. بېزەكلىك تاش كېمىرلىرىدىكى تام رەسىملىرىدە، بۇددىھا — ساكيامۇنىنىڭ مۇشۇنداق ئۆزگىرىشلىرى ئوبرازلىق قىلىنىپ مۇپەسسەل تەسۋىرلەنگەنىدى.

سول تەرەپتىكى تام رەسىمدە يەنە: «شاھزادىنىڭ چۈش كۆرۈشى» دېگەن ھېكايە سىزىلغانىدى. بۇ رەسىمدە: ساكيامۇنى تەركىي دۇنيا بولۇپ ئوردىدىن چىقىپ كېتىۋاتقاندا، ھەرەمنىڭ

ئىشىكى ئالدىدىن ئۆتكەنلىكى، دەرۋازىدىن چىقالماي، تامدىن ئاتلاپ چىقىپ كەتكەنلىكى تەسۋىرلەنگەن. شاھزادە ھەرەمخانىنىڭ ئالدىدىن ئۆتكەندە، ئۇنىڭ ساھىبجامال خوتۇنى ياسىدۇبھارا گۈزەل قىزلار بىلەن بىللە شاھزادىنى كۈتۈپ، گىلەم ئۈستىدە يالىڭاچ ياتىدىكەن. پۈتۈن رەسىمدە شاھزادىنىڭ بۇددا تەرىقىتى ئۈچۈن بۇنداق كاتتا ھەشەمەتتىن ۋاز كېچىپ، ھۇزۇر ـ ھالاۋەتنى تەرك ئەتكەنلىكى گەۋدىلەندۈرۈلگەن ۋە ئۇيقۇدا ياتقان بىر توپ گۈزەل قىزلارنىڭ يارقىن ئوبرازى يارىتىلغان.

تاڭ شۈەنزاڭ بېزەكلىك تاش كېمىرلىرىنى زىيارەت قىلىپ بولغاندىن كېيىن، مۇرتۇق، سۇبېشى، يارغول، بورلۇق[1]، تويۇق قاتارلىق مەشھۇر بۇددا ئىستىقامەتگاھلىرىنىمۇ زىيارەت قىلىپ، ئىلىم تەھسىل قىلدى. ئۇ بۇددا تەرىقىتىنى ئۆگىنىپ، ئۆزىنىڭ كەم يەرلىرىنى تولۇقلاش ئۈچۈن، ئىدىقۇت دۆلىتىدە بىر مەزگىل تۇرۇپ قالدى.

بىر كۈنى، ئۇ تاۋچاڭدىن چۈشۈپ، چۈرۋېنتايى بىلەن بۇددا تەرىقىتى ھەققىدە خېلى ئۇزاققىچە ئىلىم مۇتالىئە قىلىپ ئولتۇردى.

— تاۋغاچ چوڭ ئەل، بۇددا تەرىقىتى ئۇلۇغ تەرىقەت. شۇنداق بولغاندىكىن، بۇنداق ئۇلۇغ تەرىقەت بۇنداق چوڭ ئەلدە جارى قىلدۇرۇلسا، پۇقرالار ھىدايەتكە تېخىمۇ تەلپۈنۈپ، ناشايان ئىشلاردىن ئۆزىنى تارتىدىغان بۇسار[2]لاردىن بولۇپ قالىدۇ. گېپىم توغرىدۇ؟ — دېدى ئىدىقۇت چۈرۋېنتايى.

— جانابىي ئالىيلىرىنىڭ سۆزى بەرھەق. بىراق، — دېدى تاڭ شۈەن-

---

① بورلۇق — ئۈزۈملۈك دېگەن مەنىدە. ھازىر بۇيلۇق دەپ ئاتىلىدۇ.

② بۇسار (菩萨) — بۇدساتۋانىڭ قىسقارتىلمىسى. «ئويغانغان،» «ھىدايەت يولىنى تۇتقان»، «ئەۋلىيالىق مۇقامىغا يەتكەن» دېگەن مەنىدە.

ـزاڭ مەيۇسلۇك بىلەن، — تاۋغاچتا ئەھۋال باشقىچە. بىزدە بۇددا ئەھلى ئىلىملىرى «چوڭ كۆلۈڭگۈ»[①]، «كىچىك كۆلۈڭگۈ»[②] دەپ نىـ
ـزاھىيەتچىلىك قىلىشىۋەرگەنلىكتىن، بۇددا تەرىقىتى چاك ـ چېـ
ـكىدىن بۆسۈلۈپ كەتتى. بۇددا ئىلىم ئەھلى ئورۇن — مەرتىۋىدىن مەھرۇم قىلىنىپ، بىچارە ھالغا چۈشۈپ قالدى.

— ئۇنداق بولسا، بۇ ھەقىقەتەن يامان ئىش بوپتۇ، — دېدى ئىدىقۇت چوڭقۇر ھېسداشلىق قىلغان ھالدا، — بۇددا تەرىقىتىدە نىزاھىيەتچىلىك يۈز بەرسە، ھىدايەت تويۇق يولغا كىرىپ قالىدۇ ـ دە، يۇقىرىلار ناشايان ئىشلارغا بېرىلىپ كېتىدۇ.

— توغرا ئېيتتىڭىز، — دەپ ئىدىقۇتنىڭ سۆزىنى دەرھال ماقۇللىدى ئۇ، — پېقىر دەل مۇشۇ ۋەجىدىن بۇددا تەرىقىتىنى تېخىمۇ ئەتراپلىق ئۆگىنىپ، بۇ ئازغۇنلارنى ھىدايەتكە باشلاش ئۈچۈن كۈنپېتىش بۇددا ئەللىرىگە ھەقىقەت ئىزدەپ كەلگەنىدىم. دۆلىتىڭىزلەرگە كەلگەندىن كېيىن، سىلەردىن كۆپ نەرسىنى ئۆگەندىم. مەشھۇر بۇددا ئاچارىلىرى بىلەن زىكىر ـ سۆھبەتتە بولدۇم. ھازىر، ئۆزۈمنىڭ كۈنپېتىش بۇددا ئەللىرىگە ھەقىقەت ئىزدەپ چىقىپ توغرا قىلغانلىقىمغا تېخىمۇ ئىشەنمەكتىمەن. ئاڭلىسام كۈنپېتىش تەرەپلىرىدە يەنە نۇرغۇن بۇددا ئەللىرى بار ئىكەن.

— شۇنداق، كۈنپېتىش تەرەپلىرىدە يەنە چۇقو، كېنىنگىت، چۇزى[③]، سۇللاغ[④]، يوتقان[⑤] قاتارلىق نۇرغۇن مەشھۇر بۇددا ئەلـ
ـلىرى بار، — دېدى ئىدىقۇت چۈرۈۋېتىپ، — ئۇلارنىڭ بۇددا

---

① چوڭ كۆلۈڭگۈ — ماھايانا. بۇددا دىنىدىكى بىر مەزھەپنىڭ نامى.
② كىچىك كۆلۈڭگۈ — ھىنايانا. بۇددا دىنىدىكى بىر مەزھەپنىڭ نامى.
③ چۇزى — قەدىمكى كۇچا.
④ سۇللاغ — قەدىمقى قەشقەر.
⑤ يوتقان — قەدىمقى خوتەن.

ھېكمىتىگە بولغان چۈشەنچىسى بىزدىنمۇ تىرەن. شۇڭا، بىز ھەر يىلى ئۇلارغا ئىلىم تەلەپكارلىرىنى ئەۋەتىپ تۇرۇۋاتىمىز.

— ئىدىقۇت ئالىيلىرىغا مىڭ مەرتەم تەشەككۈر! — دېدى تاڭ شۆەنزاڭ ئورنىدىن تۇرۇپ ھۆرمەت بىلدۈرۈپ، — مەن نادان ۋەتىنىمدىن يولغا چىققاندىمۇ دەل مۇشۇ مەقسەتنى ئىشقا ئاشۇ-رۇشقا بەل باغلىغانىدىم. ھالا بۈگۈن دۆلىتىڭىزلاردا مەن بۇ مەقسەتنىڭ يېرىمىگە يەتتىم، قالغان يېرىمىنى كۆنپىيتىشتىكى ئاشۇ بۇددا ئەللىرىگە بېرىپ ئىلىم تەھسىل قىلىپ تولۇقلىسام ئەجەپ ئەمەس دەيمەن.

— ئۇستاز، سىلى دۆلىتىمىزدە رىيازەت چېكىپ قالمىغاندىلا، — دەپ سورىدى ئىدىقۇت چۈرۈبىنتايى ئۇنىڭدىن، — مۇبادا بىزنىڭ خىزمىتىمىز يەتمىگەن بولسا، ئېيتسىلا، بىز بىجانىدىل بىجا كەلتۈرۈپ، سىلىنى تولۇق رازى قىلمىغۇچە ھەرگىز توخ-تىمايمىز!

— يوقسۇ، يوقسۇ! — دەپ تۇزۇت قىلدى تاڭ شۆەنزاڭ ئالدىراشلىق بىلەن، — مەن ئويلايمەنكى، كۆنپىيتىش بۇددا ئەللى-رىنىمۇ كۆرۈپ باقسام، ھىدايەتنىڭ يولى تېخىمۇ كېڭىيەرمىكىن دەيمەن!

— مۇشۇ يەردە قېلىپ ئىلىم تەھسىل قىلىۋەرسىلە سىلىنىڭ پۈتۈن تەمىراتلىرىغا ئوردا ئىگە بولسۇن. سىلە كەتمىسىلە!...

ئىدىقۇت چۈرۈبىنتايى ئۇنى كەتمىسىلە، دەپ تۇتقانسېرى، ئۇنىڭ كۆنپىيتىش بۇددا ئەللىرىگە بېرىپ ئىلىم تەھسىل قىلىش ئىستىكى شۇنچە كۈچىيىپ ماڭدى.

— مېنىڭدىن ئىدىقۇت ئالىيلىرىغا شۇل مەلۇم بولغايكى، كۆل ـ دەريالار قۇرۇپ، تاغۇ ـ تاشلار ئۆۋۈلۈپ كەتسىمۇ، مەن كۆنپىيتىش بۇددا ئەللىرىگە بېرىپ ئىلىم تەھسىل قىلىش ئىرا-دەمدىن قايتمايمەن. ئۇلۇكۇم بۇ يەردە قالسىمۇ، روھىم يەنىلا بۇ ئۇلۇغ سەپەرنى داۋاملاشتۇرۇۋېرىدۇ، — دېدى تاڭ شۆەنزاڭ

قىلچە ئىككىلەنمەي.

ئىدىقۇت چۇرۋىنتايى ئۇنى سەپەر قىلىشتىن قەتئىي توستى ۋە ئۇنىڭ ئاش ـ تاماق تەمىراتىنى تولۇق ھۆددىلىگەندىن باشقا، ئۇنىڭ يۈرۈش ـ تۇرۇش ئەركىنلىكىنى چەكلەپ قويدى.

تاڭ شۇەنزاڭ ئۆزىنىڭ قەتئىي ئىرادىسىنى بىلدۈرۈش ئۇچۇن، مۇلازىم ئېلىپ كىرگەن ئاش ـ تاماقنى قەتئىي يېمىدى. تۆتىنچى كۈنى تاڭ شۇەنزاڭ ئورنىدىن قوپالمىدى — ئۇنىڭ جېنى ئۇمشۇقىغا كېلىپ قالغانىدى. ئاخىرى، ئىدىقۇت ئۇنىڭ تەلىپىگە ماقۇل بولۇشقا مەجبۇر بولدى ۋە:

— سىلە بىلەن قول بېرىشىپ ئاغا ـ ئىنى بولۇشساق، — دېدى ئۇ ئايرىلىشقا كۆزى قىيمىغان ھالدا، — سىلە كۈنپېتىشتىكى بۇددا ئەللىرىدىن نوم ـ سۇترالارنى ئېلىپ قايتقاندا، دۆلىتىمدە ئۈچ يىل تۇرۇپ، بىزگە بۇددا تەرىقىتىدىن ھىدايەت يولىنى ئۆگەتسىلە!

بىر ئايدىن كېيىن، ئىدىقۇت چۇرۋىنتايى تاڭ شۇەنزاڭنىڭ سەپەر تەييارلىقلىرىنى قىلىپ بەردى: يولدا بۇ ئۈچ ئاغىلىق نوم ئاچارى تاڭ شۇەنزاڭنىڭ خىزمىتىنى قىلىشقا تۆت راھىبنى تەيىنلىدى؛ ئوتتۇز ياقىلىق تون ـ تەلپەك، كاسايا، پاختىلىق ئىمچە، قولقاپ، ئۆتۈك ـ پايپاق قاتارلىق قىشلىق كىيىم ـ كېچەك تەييارلاپ، ئۇلارنىڭ پۈتۈن يول راسخودىغا يەنە يۈز سەر ئالتۇن، ئون تۈمەن يارماق پۇل، بەش يۈز تەپكە تاۋار ـ توقا ھازىرلاپ بەردى. ئاتتىن ئوتتۇزنى ۋە مالايدىن يىگىرمە بەشنى يولدا خىزمىتىگە سېلىشقا بۇيرۇپ بەردى ھەمدە يولدىكى ھەرقايسى گۇمرۇك ـ ئۆتكەللەردىن ئۆتۈشتە سالام ـ سوۋغات قىلىش ئۇچۇن، كۈنپېتىش تەرەپتىكى چۇقۇ، كېنگىت، چۇزى، سۇللاغ ۋە يوتقان قاتارلىق يىگىرمە تۆت دۆلەتنىڭ چېگرا دائىرىلىرىگە ئۇنىڭغا يول بېرىشنى تەلەپ قىلىپ، يىگىرمە تۆت تەپكە تاۋار ـ تورقا بىلەن يىگىرمە تۆت پارچە خەت ـ ئالاقە يازدى. ئۇنىڭدىن باشقا،

www.uyghurkitap.com

غەربىي يۇرتتىكى دۆلەتلەرنىڭ خوجىسى بولغان غەربىي تۈركلەر-نىڭ يابغۇ قاغانىغا بىرىش ئۈچۈن، بەش يۈز تەپكە تاۋار - تورقا ۋە ئىككى هارۋىغا لىق مېۋە - چېۋە قاچىلاپ بەردى. تۈرك قاغانىغا خەت يېزىپ ئۇنىڭدىن تاڭ شۈەنزاڭلارنى ئەنەتكەك ئېلىگە ساق - سالامەت يولغا سېلىپ قويۇشنى ئۆتۈندى.

تاڭ شۈەنزاڭلار يولغا چىققان كۈنى، ئىدىقۇت شەهرىدىكى راهىب - ئاچارىلار، بەگ - بىگاتلار ۋە پۇقرائى - پەقىرلارنىڭ هەممىسى قومۇرۇلۇپ چىقىپ ئۇنى ئۇزاتتى. ئىدىقۇت چۇرۋىنتا-يى ۋە خانىكە توركان خاتۇنلارمۇ ئۇنى ئۇزىتىپ چىقىشقانىدى. خالايىق ئۇنى تاكى يەمشى دېگەن يەرگىچە ئۇزىتىپ كېلىشتى. . .

قازارا، جىنگۇەننىڭ ئالتىنچى يىلى[1]، ئىدىقۇت — چۇرۋىنتايى غەربىي تۈركلەرنىڭ يانغۇ قاغانى بىلەن بىرلىشىپ، كۇنپىتىشتىكى ئىۋرىغولغا هۇجۇم قىلدى. تاۋغاچتىن غەربىي يۇرتقا ئۆتىدىغان بۇ مۇهىم يول ئېغىزىنى قامال قىلىپ، تاۋغاچ بىلەن غەربىي يۇرتنىڭ باردى - كەلدىسىنى ئۈزۈپ تاشلىدى. ئارقىدىنلا كۇنپىتىشتىكى تاۋغاچقا بېقىنغان كېنىگمىتكە هۇجۇم قىلىپ، كېنىگمىت تەۋەسىدىكى بەش شەهەرنى بېسىۋالدى ۋە كېنىگمىتنىڭ بىر مىڭ بەش يۈز ئادىمىنى تۇتۇپ كېتىپ، شەهەر-لىرىگە ئوت قويۇۋەتتى. تاۋغاچقا ئېلىپ كېتىلمۇۋاتقان ئولپان - سوۋغىلارنى تارتىۋېلىپ، سودىگەر - يالۋاچلارنى ئۆلتۈرۈۋەتتى.

× ×

ئەمدى باشتىكى سۆزىمىزگە كېلەيلۇق. سىڭگىم قورۇلىنى ئۇرۇمچىنىڭ هاكىمبېگى مارىبەندىنىڭ بەش يۈزدەك يىگىتى ساق-لاپ ياتقانىدى. جاڭ ياۋ قوماندانلىقىدىكى ئەنخۇي قوشۇنلىرى

[1] تاڭ تەيزۇڭنىڭ سەلتەنەتىنىڭ 6 - يىلى بولۇپ، مىلادى 632 - يىلىغا توغرا كېلىدۇ.

سىڭگىم ئېغىزىغا يېتىپ كەلگەندە، ئەلياتقۇ بولغانىدى. توساتتىنلا گۈلدۈرلەپ بوران چىقىپ كەتتى. شامال توپىنى ھاۋاغا ئۇچۇرتۇپ چىقىپ، ئاي يورۇتۇپ تۇرغان ئاسماننى بىر دەمدىلا قاراڭغۇلۇق ئىچىگە غەرق قىلدى. ئەتراپتا گۈلدۈرلەپ چىقىۋاتقان بوراننىڭ ئاۋازىدىن باشقا ھېچنېمىنى ئاڭلىغىلى بولمايتتى. شۇ ئەسنادا قاراۋۇللار قورۇلنىڭ كۈنچىقىش قوۋۇقى تەرەپتە ئوت يالقۇنى كۆتۈرۈلگەنلىكىنى خەۋەر قىلىشتى.

— ئېھتىمال، تاماق ئەتكەندە بىخەستەلىك قىلغانلىقتىن ئوت تۇتىشىپ كەتكەن بولسا كېرەك، ئەندىشە قىلىپ كەتكۈچى بولماڭلار! — دېدى مارىبەندى ئۇلارنى جىملەپ. مارىبەندىنىڭ گېپى ئاخىرلاشماي تۇراتتى، قورۇلنىڭ كۈنپېتىش تەرىپىدىمۇ ئوت يالقۇنى كۆتۈرۈلدى. ئارقىدىنلا مانجۇلارنىڭ «ئۇر، چاپ!» دەپ ۋارقىرىغان ئاۋازلىرى، قوماچ قورۇغاندەك ئېتىلىۋاتقان ئوق ئاۋازلىرى، توپ ـ زەمبىرەك ئوقلىرىنىڭ پارتلاش سادالىرى جاھاننى بىر ئالدى.

قورۇلدىكىلەر تۇيۇقسىز شەبخۇنغا ئۇچراپ مەڭدەپ قالدى، ـ يۇ، ئەمما دەرھال ھوشلىرىنى تېپىشىۋېلىپ، قاتتىق قارشىلىق كۆرسىتىشكە باشلىدى. بىراق، ئۇلارنىڭ قارشىلىقى ئۇزاق داۋام قىلمىدى: مۇرتۇق جىلغىسىدىن شارقىراپ ئېقىپ كەلگەن دەھشەتلىك قىيان سۇ دولقۇنىنىڭ زەربىسى ئاستىدا، ئۇلارنىڭ قارشىلىقى تېزلا پەسەيدى. ئۇلار قالايمىقانلىشىپ، قورۇلنى تاشلاپ قېچىشقا باشلىدى. ئاتلىق قارا چېرىكلەرنىڭ قوللىرىدىكى قىلىچلار بۇلۇت ئارىسىدىن ئانچە ـ مۇنچە كۆرۈنۈپ قالىدىغان ئاي يورۇقىدا ۋالىلداپ، ئۇدۇل كەلگەن ئادەملەرنىڭ بېشىغا قاتتىق ئۇرۇلماقتا ئىدى. مانجۇلار قېچىۋاتقانلارنىڭ كەينىدىن تېزلا قوغلاپ يېتىۋېلىپ، ئۇلارنى خۇددى چۆپنى ئورۇغاندەك قىرىپ تاشلىشىۋاتاتتى. شۇنداق قىلىپ، مارىبەندىنىڭ ئازراقلا ئادىمىنى باشلاپ شەھەرگە قېچىپ كىرىۋالغىنىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، قورۇلدىكىلەرنىڭ كۆپ قىسمى قارا چېرىكلەر تەرىپىدىن سايدا چېپىپ تاشلاندى.

www.uyghurkitap.com

ئەسلىدە جاڭ ياۋنىڭ قوشۇنلىرى سىڭگىم قورۇلىنىڭ كۈنچىقىش تەرىپىگە ئوت قويغاندا، سۇي جيەنبياۋنىڭ ئاتلىق چېرىكلىرى شىددەت بىلەن چىقىۋاتقان بوراندىن پايدىلىنىپ سىڭگىم قورۇلىنىڭ كەينىگە ئايلىنىپ ئۆتۈۋېلىشقا مۇۋەپپەق بولغانىدى. كۈنچىقىش قوۋۇق قالايمىقان بولغاندا، ئۇلارمۇ كۈنپېتىش تەرەپكە ئوت قويۇپ پوپاڭ كۆتۈرۈپ قورۇلدىكىلەرنى تېخىمۇ ئالاقزادە قىلىۋەتتى. بۇ چاغدا جاڭ ياۋ ئەۋەتكەن لەشكەرلەر سۇرتۇق ئېقىنىغا دامبا سوقۇپ، سۇنى قايتۇرۇپ تۇرغانىدى. قارا چېرىكلەر قورۇلغا شەبخۇن ئۇرغاندا، ئۇلارمۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ دامبىنى بۇزۇپ تاشلىدى ـ دە، قورۇلنى سۇغا باستۇردى.

تۇرپان قەلئەسىدىكىلەر سېپىلنىڭ پۇختىلىقىغا تايىنىپ مانجۇلارغا قاتتىق قارشىلىق كۆرسەتتى. مانجۇلار چىقىن توپلىرىنى سۆرەپ كېلىشتى ـ دە، ئاغزىنى سېپىل تەرەپكە قارىتىپ قويۇپ، سېپىلنى شىددەت بىلەن توپقا تۇتۇشقا باشلىدى. توپ ئوقلىرى سېپىل ئەتراپىدىكى ئېتىزلىقلارغا چۈشۈپ پارتلىغاندا، ئوت يالقۇنى كۆزنى چاقنىتاتتى. ئاسماندىن تۆمۈر پارچىلىرى خۇددى مۆلدۈردەك تورۇكلاپ تۆكۈلەتتى. توپ ئوقلىرىنىڭ پارتلاش سادالىرى ئىچىدە، يەر ـ زېمىن تىترەيتتى. تەكزارلىقلاردىكى تەكلەر يىلتىزى بىلەن ئاسمانغا كۆتۈرۈلۈپ چىقىپ، تەرەپ ـ تەرەپلەرگە ئۇچۇپ چۈشەتتى. تۆپىلىكلەردىكى چۈنچىلەر گۈلدۈرلەپ غۇلاپ چۈشمەكتە ئىدى.

جاڭ ياۋ قىسمى بىلەن شۇي جيەنبياۋ قىسمى تۇرپانغا كۈنچىقىش تەرەپ بىلەن تۆۋەن تەرەپتىن تەڭلا ھۇجۇم باشلىغاندا، پاچاساغالدىن ئۆلگۈرۈپ يېتىپ كەلگەن لوچاڭخۇ قىسمىمۇ تۇرپانغا يۇقىرى تەرەپتىن ھۇجۇم باشلىدى. شۇنداق قىلىپ مانجۇلار تۇرپاننى ئۈچ تەرەپتىن قورشىۋالدى.

قەمەرىيە 3 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى، چىڭقى چۈش مەزگىلى ئىدى. تۇرپان بىر كېچىدىلا ئىسسىپ كەتكەنىدى. كىشىنى ئازابلايدىغان تىنجىق ھاۋا قېتىپ قالغاندەكلا جىم تۇراتتى. ئاتەش

ئاپتاپنىڭ تەپتىدىن ئىچ ـ ئىچىدىن ئۆرتىنىپ كېتىۋاتقان ئادەم-
لەر ئەلەم ئىچىدە سالقىن شامالنىڭ چىقىشىنى زارىقىپ كۈتۈش-
مەكتە، ئەمما، شامالدىن قىلچىمۇ ئەسەر يوق ئىدى. بولسىمۇ
ناگان ـ ناگاندا چىقىپ قالىدىغان ئىسسىق شامال ئادەمنىڭ
يۈزىنى كۆيدۈرۈپ ئۆتەتتى. قۇياش سۇس كۆك ئاسماندا يالقۇن-
جاپ نۇر چاچماقتا ئىدى. ئېتىزلىقلاردىكى ئەمدىلەتىن باشاق
سۈرگەن بۇغدايلار، ئادەمنىڭ بېلىگە كەلگەن مەللە قوناقلار قى-
مىرلاپ قويۇشمايتتى.
مانجۇلار ھۇجۇمنى مۇشۇنداق ئوت ئىسسىق ئىچىدە باشلاش-
تى. ھەممە يەرنى توپ ـ زەمبىرەك ئوقلىرىنىڭ پارتلىغان سادا-
لىرى بېسىپ كەتتى. قارا چېرىكلەر يەرگە ياتماستىن، ھەتتا
ئېڭىشىپمۇ قويماستىن، مىلتىق ـ نەيزىلىرىنى كۆتۈرۈشكەن
پېتى ئۆرە كېتىشىپ باراتتى. . .
قەلئەدىكىلەرنىڭ مىلتىقلىرىدىن زالىپ ئېتىلغان ئوقنىڭ
زەربىسىدىن، ھۇجۇمچىلارنىڭ ئالدىنقى رىتىدىكىلەر خۇددى دە-
رەخ ئۆرۈلگەندەك يىقىلىپ چۈشۈۋاتقان بولسىمۇ، ئەمما، كېيىن-
كى رەتتىكىلەر ئۇلارنى ئاتلاپ ئۆتۈپ، سېپىلغا قاراپ كېلىۋەر-
دى. كېيىنكى رەتتىكىلەرمۇ ئوق يامغۇرىغا دۇچ كېلىشتى. يەردە
ياتقان ئۆلۈكلەر، يارىدارلار ئارىلىشىپ كەتتى. ئەمما، قارا چې-
رىكلەر تېخىمۇ ئۆجەرلىك بىلەن ھۇجۇمغا ئۆتتى.
كۈن پېشىن بولغاندا، سۈي جيەنبياۋنىڭ ئاتلىق چېرىكلىرى
تۆۋەنكى قوۋۇقنى، جاڭ ياۋنىڭ پىيادە چېرىكلىرى كۈنچىقىش
تەرەپتىكى قوۋۇقنى، لوچاڭخۇنىڭ چېرىكلىرى يۇقىرىقى قوۋۇق-
نى بۇزۇشقا مۇۋەپپەق بولدى. توساتتىنلا، قەلئەدىكىلەر خۇددى
ئۇۋىسى چۇۋۇلغان ھەرىدەك بولۇشۇپ، بوش قالدۇرۇلغان كۈن-
پېتىش قوۋۇقىدىن قېچىپ چىقىپ، يەمشى تەرەپكە قاراپ چېكى-
نىشكە باشلىدى. شۇنداق قىلىپ، چېكىنىش، قېچىش، قوغلاش،
قىرغىن قىلىش باشلاندى. كەچقۇرۇن بولغاندا، پۈتۈن يەمشى
تەرەپنى شەھەردىن چېكىنىپ چىققان يىگىت ـ سەرۋازلارنىڭ
ئۆلۈكلىرى قاپلاپ كەتتى.

ئۇدۇل تەرەپتىن ھۇجۇمغا ئۆتكەن مانجۇ قوشۇنلىرىنىڭ سەردارى جاڭ ياۋ ئىككى تەرەپنىڭ تىركىشىپ قېلىشىپ جەڭ ۋاقتىنىڭ ئۇزىراپ كېتىۋاتقانلىقىدىن تىت ـ تىت بولۇپ تۇراتتى. مۇلازىملار: «بىر چەنتۇ سەردارىڭلار بىلەن كۆرۈشەتتىم دەپ قەلئەدىن چۈشۈپتۇ» دەپ خەۋەر قىلدى. جاڭ ياۋ ئۇنى ئېلىپ كىرىڭلار! دەپ بۇيرۇق قىلدى.

— مېنى ھاكىمبەگ مارىنبىي ئەۋەتتى، — دېدى ھېلىقى ئادەم.

— سىز كىم بولىسىز؟ مارىنبىي سىزنى نېمىشقا ئەۋەتتى؟ — دەپ سورىدى جاڭ ياۋ قاپىقىنىمۇ ئاچماستىن.

— مەن تۇرپانلىق ئەخمەت مىرزا بولىمەن. مارىنبىي: «ھاياتىمىز كېپىللىككە ئىگە قىلىنسىلا، قورال تاشلاپ تەسلىم بولۇشنى خالايتۇق» دەپ، مېنى جانابلىرى بىلەن سۆلھە قىلىشقا ئەۋەتتى.

— ئىلگىرى سىلەر ئەنجانلىق لوپاشا ئۈچۈن جېنىڭلارنى سېتىپ كەلمىگەنمىدىڭلار؟ ھالا بۈگۈن سىلەرنىڭ تەسلىم بولغىڭلار كېلىپ قاپتىغۇ؟

— كەچۈرۈڭ جانابىي سەردار. بىز چەنتۇلار نادان خەلقمىز، — دېدى ئەخمەت مىرزا قىلچە ئۇيالماستىن، — تىنبۇدا خۇددى ئەنجانلىقلار بىزگە تاغنى يۆلەپ بېرىدىغاندەك، ئۇلار ئۈچۈن كەتمەن چېپىپ كېتىپتۇق. قارىساق، ئوتقا بىزنى ئىتتىرىپ قويۇپ، ئۆزلىرى راھەت كۆرۈشتى. ئەسلىدىنىغۇ مەن خانغا مۇشت ئېتىشنى گۇناھ بولىدۇ دەپ كەلگەنىدىم. ئەنجانلىقلارنىڭ چوقۇم يېڭىلىدىغانلىقىنى بۇرۇنلا بىلەتتىم. ئەمما، ئامال قانچە؟ بىز چەنتۇلاردا: «ئاكاڭ كىمنى ئالسا، يەڭگەڭ شۇ» دېگەن سۆز بار. خاننىڭ ئادالەتپەرۋەر قوشۇنلىرىنىڭ ئىنسانىي پەزىلەتلىرى پۈتكۈل ئېقلىمغا تارالدى. شۇنداق بولغانلىقتىن، ئادالەتچى قوشۇننىڭ زەپەر قۇچۇشى چوقۇم. ھېكىمخان تۆرە سىلەرنىڭ بۇرناكۈنكى ھۇجۇمىڭلاردا بىر بۆلۈك لەشكەرنى ئېلىپ تۇقسۇنغا قاچتى. ئاڭلىساق ئۇ يەردىمۇ تۇرالماي، قارا شەھەرگە — ساۋ پاشا-

نىڭ يېنىغا كېتىپتۇدەك. مەن مارېندې تۈڭگانىيغا پايدا ـ زىياد.
نى چۈشەندۈرۈپ قايىل قىلىپ، ئاخىر ئۇنى قوۋۇقنى ئېچىپ،
تەسلىم بولۇشقا كۆندۈردۈم.

— بىز سىلەرنىڭ يۇرتۇڭلاردا ئادالەت ئورنىتىپ، ھىدايەت.
نى جارى قىلدۇرغىلى كەلدۇق، — دېدى جاڭ ياۋ ئۇنىڭ سۆزىنى
ئاڭلاپ بولۇپ، — بولىدۇ. مەن خان لەشكەرلىرىنىڭ سەردارى
بولۇش سۈپىتىم بىلەن، سىلەرنى قورال تاپشۇرۇشقا بۇيرۇيمەن.
قورال تاشلىساڭلارلا، ھاياتىڭلار كېپىللىككە ئىگە بولىدۇ...

× ×

شۇ كۈنى كەچتە مانجۇلار غالىبلارچە شەھەرگە كىرىپ كەل.
دى. مارېندې قولىدىكى قىلىچ بىلەن قەلئەنىڭ ئاچقۇچىنى ئەند.
خۇي قوشۇنلىرىنىڭ سەردارى جاڭ ياۋغا ئىككى قوللاپ سۇنۇپ،
تۇرپان قەلئەسىنىڭ شەرتسىز تەسلىم بولغانلىقىنى بىلدۈردى.

شۇنىڭدىن كېيىن پالاكەتمۇ يېتىپ كەلدى. قارا چېرىكلەر
كوچىلاردا ئاتلىرىنى تاراقلىتىپ چاپقۇزۇپ يۈرۈپ، ئاھالىنىڭ
ئىشىكلىرىنى گۇمبۇرلىتىپ ئۇراتتى:

— ئىشىكنى ئاچ، تالاغا چىقىش!

— تۇرپانلىقلار چامچىسىنى[1] ئۇچىسىغا ساپقان پېتىلا، يالاڭغد.
داق ھالدا ئىشىكلىرىدىن ۋە دەرۋازىلىرىدىن تالاغا يۈگۈرۈشۈپ
چىقىشاتتى. ئىشىك ـ دەرۋازىلار ئېچىلىش بىلەن تەڭلا، قارا
چېرىكلەر ئۆيلەرگە يۈگۈرۈشۈپ كىرىپ قولىغا ئىلىنىشقانلىكى
نەرسىنى: ئاشلىق، قوي ـ ئۆچكە، توخۇ ـ تۇخۇم، كىيىم ـ
كېچەك، ھەتتا قېرىلارنىڭ ئاخىرەتلىكلىرىنىمۇ قويماي ئېلىۋې.
لىپ، ئۆيلەرنى قۇرۇغداپ قويۇشاتتى.

بىر ئۆيدىن ئەركەكنىڭ:

— خۇدا ھەققى، بىزدە ئاشلىق يوق! يېگى بۇغداي چىقمد.

---

[1] چامچا — تۇرپان شىۋىسىدە: «كۆڭنەك» دېگەن مەنىدە.

www.uyghurkitap.com

سا، نەدىكى ئاشلىقنى بېرىمىز؟ — دېگەن ئاۋازى ئاڭلىنىۋاتاتتى. ئارقىدىنلا ئۇنىڭ «ۋايجان!» دېگەن ۋارقىرىغىنى ئاڭلاندى ـ دە، ئۇنى تېزلا ئۆچتى. بىر موماينىڭ يىغا ـ زارىسى ئاڭلىنىشقا باشلىدى:

— ۋاي بالام! ياشلا كەتتىڭ بالام! سەن ئۆلگىچە مەن قېرى ئاناڭ ئۆلسىچۇ بالام!

ئۆيىنىڭ ئىچىدە لىچەكلىك بىر قېرى موماي يىغلاپ ئولتۇراتتى. قارا چېرىكلەر ئۇنىڭ قارشىلىق كۆرسەتكەن ئوغلىنى چېپىپ تاشلىغانىدى.

— ئاسماندىن ئاشلىق ياغدۇرۇپ بېرەمتۇق؟ — دەيتتى ئۇ يىغلاپ تۇرۇپ، — سىلەر ئوغلۇمنى ئۆلتۈردۈڭلار، مەن قېرى مومايىنى ئەمدى كىم باقىدۇ؟

ئۇنىڭ كۆزىگە توساتتىنلا كونىگە خاگۇك[①] قىلماي بىردىن تۇغۇپ بېرىدىغان چار مىكىيىنى كۆرۈنۈۋىدى، ئوغلىنىڭ جانسىز گەۋدىسىنى پەرگە قويۇپ، ئورنىدىن تۇردى ـ دە:

— دەيۇز! ئۆلگۈڭ كەلدىمۇ؟ تاخ! — دەپ ۋارقىرىغىنىچە توخۇنى قوغلاپ يۈرۈپ قازناققا كىرگۈزۈۋەتتى، ئاندىن ئىشىكنى يېپىپ قويۇپ يەنە ئوغلىنىڭ بېشىغا كېلىپ يىغلاشقا باشلىدى:

— ئۆزىمىز نېمە يەيمىز؟ بىزنى مۇشۇنداق ئازاد قىلىشماقچىمىتىڭ ھەرقايسىڭ؟ ئاخىرقى روزىغارىمىزنى سورۇۋېتىشتىڭغۇ؟ يەنە ئاسارەككە چۈشتۇقمۇ؟

شۇ ئەسنادا تالانىڭ ئىشىكى قاتتىق گۈمبۈرلەشكە باشلىدى. تالادا چېرىكلەر ئىشىكنى مىلتىقلىرىنىڭ پايىنىكى بىلەن قاتتىق ئۇرۇۋاتاتتى. ئىشىك قاتتىق زەربىگە بەرداشلىق بېرەلمەي ئاخىرى مۇجۇقىدىن ئاجراپ چۈشتى. مىلتىق كۆتۈرگەن ئىككى ئاۋاق مانجۇ خۇددى ئۆزىنىڭ ئۆيىگە كىرگەندەك بەخىرامان كىرىپ كەلدى. ئۇلارنى ھېلىقى ئەخمەت مىرزا باشلاپ كىرگەندى.

---

① خاگۇك قىلماي — «كۈن ئاتلىماي» دېگەن مەنىدە.

بىز تۆرپانلىقلار يەيدىغان نەرسىلىرىمىزنى ئاۋۇ قازناقتا قويىمىز، — دەپ مانجۇلارنى ئۇدۇل قازناقنىڭ ئالدىغا باشلاپ كەلدى - دە، ئىشىكنى ئاچتى. بۇ پاراكەندىچىلىكتىن ھۈركۈپ كەتكەن چار مىكىيان قاقاقلىغىنىچە ئۇچۇپ چىقىۋىدى، ئەخمەت مىرزا ئېتىلىپ بېرىپ ئۇنى تۇتىۋالدى ۋە ھېلىقى مانجۇلارنىڭ قولىغا تۇتقۇزۇپ قويدى. بۇنى كۆرگەن موماي:

— ھاي لەنىتى كانتۇ! سەن بۇ كاپىرلارغا تۇغۇۋاتقان توخۇيىنى تۇتۇپ بەرگىچە، ھېلىقى قىسىر ئايلاڭنى تۇتۇپ بەرسەڭ بولمامدۇ؟! — دەپ ۋارقىرىغىنىچە، ئەخمەت مىرزىنىڭ يۈزىنى مورلاش ئۈچۈن ئېتىلدى.

— توختا! — دەپ ۋارقىرىدى مانجۇلار قولىدىكى مىلتىقنى مومايغا تەڭلەپ، — بولمىسا ئېتىپ تاشلايمىز!...

مانجۇلار ئەتىگەندىن كەچكىچە ھارۋا - ھارۋىلاردا ئاشلىق ۋە باشقا نەرسىلەرنى توشۇپ تىنمىدى. شەھەر بىر پەستىلا پاك - پاكىزە قۇرۇغداپ قويۇلدى. ھېچبىر ئۆيدە چىراغ يېقىلمىدى. مورىلاردىن تۈتۈنمۇ چىقمىدى. ھېچكىم تاماقمۇ ئەتمىدى. كۆردەك قاپقاراڭغۇ ئۆيلەردىن قېرى - چۆرىلەرنىڭ يىغا - زارە قىلىشقان ئاۋازلىرى ئۈزۈلمەي ئاڭلىنىپ تۇراتتى[1]...

---

① مانجۇلار تۆرپاننى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، ئەنخۇي قوشۇنلىرىنىڭ تۆڭلىكى سۇي جيەنبياۋ چېرىكلىرىنى بەخىرامان بەيتىلمال قىلىشقا قويۇپ بەردى. زوزۇڭتاڭ ئۇنى قاتتىق جازالاپ، ئەمىلىدىن ئېلىپ تاشلىدى ھەمدە پاراكەندىچىلىككە ئۇچرىغان ئاھالىدىن ھال سوراپ، بېشىنى سىيلاشقا ئامبال لۇ شېڭيۈەننى ئەۋەتتى. شۇي جيەنبياۋنىڭ قوشۇنى ئالدىنقى سەپتىن قايتۇرۇپ كېلىنگەندىن كېيىن، ئىككىنچىلەپ ئالدىنقى سەپكە ئەۋەتىلمىدى. بۇ ھەقتىكى تەپسىلاتلار ئۈچۈن «مەرىپەتلىك، مەدەتكار زوزۇڭتاڭ ھەزرەتلىرىنىڭ ئەسەرلىرى، تەستىقلار» 6 - جىلد، 53 - بېتىگە ۋە يەنە شۇ كىتابنىڭ «خەت - چەكلەر» قىسمىنىڭ 18 - جىلد، 34 - بەتلىرىگە قارالسۇن.

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

ئالتىنچى باب

بەدۆلەتنىڭ ئۆلۈمى

«بىر قوچقارنىڭ بېشى كەتكىچە، مىڭلاپ قوينىڭ بېشى ئېلىنارمىش.»

— ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەقلىيە سۆزلىرىدىن

مىلادى 1877 ـ يىلى 5 ـ ئاي.

يېقىنقى ۋاقىتلاردىن بۇيان، بەدۆلەت ئوڭايلا ئاچچىقلىنىدىغان، قەھرى ـ غەزىپى ئۆرلەپ، پەيمانى ئاسانلا تاشىدىغان بولۇپ قالدى. تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىدىكى گومۇدى، ماناس ۋە ئۇرۇمچىلەرنىڭ ئارقا ـ ئارقىدىن قولدىن كېتىشى ئۇنىڭ مىجەزىدىكى بۇنداق ئۆزگىرىشنى تېخىمۇ كۈچەيتىۋەتتى.

مانجۇلارنىڭ داۋانچىڭ قورغىنىنى پەتھ قىلىپ، ئارقىدىنلا توقسۇن، تۇرپانغا تېگىش قىلغانلىقى توغرىسىدىكى خەۋەر ئىككىنچى دارۇسسەلتەنەت — كورلىغا يېتىپ كەلگەندىن كېيىن، كىشىلەر بەدۆلەتنىڭ غەزىپىدىن قورقۇپ، بۇ خەۋەرنى ئۇنىڭغا يەتكۈزۈشكە جۈرئەت قىلىشالمىدى.

بەدۆلەتنىڭ موللا كامالىددىن دەيدىغان بىر مىرزىسى بار ئىدى. ئۇ نىياز ھېكىمبەگنىڭ بەدۆلەت بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنىڭ ئادەتتىن تاشقىرى قويۇق ئىكەنلىكىنى بىلەتتى. شۇڭا، ئۇ بۇ خەۋەرنى بەدۆلەتكە نىياز ھېكىمبەگ ئارقىلىق يەتكۈزمەكچى بولۇپ ئۇنىڭ ھوزۇرىغا ماڭدى.

موللا كامالىددىن ئادەتتە نىياز ھېكىمبەگ بىلەن تونۇش

بولغاچقا، بىرەر ئىش بولۇپ قالسا، مۇلازىملارغا خەۋەر قىلمايلا، ئۇنىڭ ئالدىغا ئۇدۇل كىرىۋېرەتتى. شۇڭا، بۈگۈنمۇ ئۇ شۇ ئادىتى بويىچە، نىياز ھېكىمبەگنىڭ ئىچكەركى خانىسىغا قاراپ ماڭدى. ئايۋاننىڭ ئىچىدە مۇلازىملار كۆرۈنمەيتتى. ئۇ ئىچكەركى خانىنىڭ پەنجىرىسى ئالدىغا كەلگەندە، ئۆي ئىچىدىن چىقىۋاتقان گۇدۇڭ ـ گۇدۇڭ پاراڭ ئاۋازىنى ئاڭلاپ، توختاپ قالدى. نىياز ھېكىمبەگ بىرسى بىلەن پاراڭلىشىۋاتقان بولسا كېرەك.

— مېنى ھېچ گۇناھىم يوق، سەۋەبسىزلا ئۇرۇپ، شۇنچىۋالا ئازاپلىدى. . . — بىرسى يىغلاپ تۇرۇپ شىكايەت قىلىۋاتاتتى.

— گۇناھ قىلمىساڭ، بىكاردىن ئۇرۇپ ـ تىللامدۇ؟ — دېگەن ئاۋاز ئاڭلاندى ئىچكىرىسىدىن. بۇ نىياز ھېكىمبەگ ئىدى.

— . . . يېقىندىن بۇيان ئۇ بىتاپ بولۇپ قېلىۋىدى، ساراي تېۋىپى ئۇنىڭ تومۇرىنى تۇتۇپ بېقىپ، چىرايىغا قاراپ: «تەپ بولۇپ قاپتىلا، دورا ئىچسىلە ساقىيىپ كېتىدىلا» دەپ دورا بۇيرۇپ بەردى. مەن تېۋىپنىڭ بۇيرۇپ بەرگەن دورىسىنى تەييارلاپ، ئۇنى ئىچەمدىكىن دەپ قېشىغا كىرسەم، دورا كەكىردەك «ئاچچىق ئىكەن» دەپ، مېنى بىكاردىن ـ بىكارغا مۇشتلاپ ئۇرۇپ كەتتى. . .

— ئۇنداق بولسا، سېنى ناھەق ئەدەپلەپتۇ. نېمە بولدىكىن ئۇ ئالجىغانغا! ھېلىغۇ سەن ئىكەنسەن، بەزىدە بىزدەك ئەئيانى دۆلەتلەرنىمۇ كۆپ رەنجىتىپ، دىلىمىزغا كۆپ ئازار بېرىدۇ. بىزمۇ ئۇنىڭدىن جاق تويدۇق، بىزار بولدۇق! ھەممىمىزلا ئۇنىڭدىن قۇتۇلساق ئىكەن دەپ، خۇدادىن تىلىمەكتىمىز!

— ئىلاھىم تىلەكلىرىمىز ئىجابەت بولۇپ، ئۇنىڭدىن قۇتۇلۇپ قالساق ئەجەب ئەمەس.

— ئۇنىڭدىن قۇتۇلۇشنىڭ ئامالىغۇ يوق ئەمەس، بىراق. . .

— ئۇنىڭ تىل ـ ئاھانىتىدىن، دەككە ـ دەشنەملىرىدىن قۇتۇلىدىغان بولساقلا، ھەرقانداق ئىشقا بۇيرۇسىڭىز مانا مەن

www.uyghurkitap.com

تەييار!

— بۇ گېپىڭ راستمۇ؟ سېنىڭدە مۇشۇنداق جۈرئەت ـ شىجائەت بارمۇ؟

— مەن سىلىنى ئۆز كۆرۈپ، ئىچ ـ باغرىمنى بىراقلا تۆكتۈم جۇمۇ ئىمادۇر دۆلەتى جانابلىرى!

— بۇ گېپىڭىزغۇ راست. ئۇنى مۇسۇلمانلارنىڭ پېشىدىن دەپئى قىلماي زادى بولمايدۇ، — دەۋاتاتتى نىياز ھېكىمبەگ، — ئۇنى دەپئى قىلىش — ھەر بىر مۇسۇلمان ئۈچۈن ۋاجىپ. سەن باھادۇر ئىنىمدە بۇنچىلىك جۈرئەت ۋە غەيرەت بولىدىغان بولسىلا، بۇ ئىشتا خۇدا ساڭا يار بولىدۇ، سېنى ساقلايدۇ. ئۆزۈڭمۇ بۇ تۆھپەڭ ئۈچۈن كۆپ ئىنئاملارغا ئېرىشىسەن، مەرتىۋەڭ تېخىمۇ ئۆرلەيدۇ...

ئۇنىڭ سۆزى ئۈزۈلۈپ قالدى. بىر پەس سۈكۈتتىن كېيىن يەنە داۋام قىلدى:

— مەندە تەپ كېسىلىگە شىپالىق بولىدىغان بىر دورا بار. پۇرسەت تېپىپ، ئۇ ئىچىدىغان دورىغا قوشۇپ قوي. ئاندىن ئۇ ئىچىدىغان چايغا سېلىپ، قاچانكى ئۇ «چاي» دېسە، دەرھال ئېلىپ كىرىپ ئۇنىڭغا ئىچۈرگىن! شۇنى ئېسىڭدە مەھكەم تۇتقىن: مېنىڭ دېگەنلىرىمنى بىر ئۆزۈڭدىن، بىر خۇدادىن باشقا ھېچكىم بىلمەسلىكى شەرت. بۇ ئىشنى تۈگەتكەندىن كېيىن، دەرھال مېنىڭ قېشىمغا كەل. بۇ خىزمىتىڭ ئۈچۈن مەندىن كۆپلەپ تۆھپە ـ تارتۇق ئالىسەن!...

بۇ گەپلەر بولۇۋاتقاندا، پەنجىرە ئالدىدا تۇرغان موللا كامالىددىن باش ـ ئايىقى يوق بۇ گەپلەرنى زادى چۈشىنەلمىدى ـ دە، داۋاملىق ئاڭلاپ تۇرۇشنى بىئەپ كۆرۈپ، يۆتىلىپ قويدى. ئىچكىرىسىدىكى پاراڭ شۇنىڭ بىلەن بىردىنلا توختىدى. سەل ئۆتكەندىن كېيىن، ئىشىك ئېچىلدى. ئىچكىرىسىدىن بەدۆلەتنىڭ مەشۇر ئىسىملىك بىر مەھرىمى چىقىپ كەلدى ـ دە، يەرگە

تىكىلگىنىچە، ئۇنىڭ يېنىدىن گەپ قىلماي ئۆتۈپ كەتتى.

— خوش، موللا كامالىددىن، بۇ ياققا ئۆتۈپ قاپتىلاغۇ؟ — دەپ سورىدى نىياز ھېكىمبەگ تەئەججۇپ بىلەن.

— جانابىي ئىمادۇر دۆلەتى! — دېدى موللا كامالىددىن، — بۇ يىل ئەتىياز كىرگەندىن بېرى، داۋانچىڭ قورغىنىدىكى لەشكەرلىردىمىز ئۇرۇشتا يېڭىلىپ، مانجۇ خانلىقىنىڭ لەشكەرلىرىگە ئەسىر چۈشۈپ كەتتى. قارا چېرىكلەر توقسۇن بىلەن تۇرپاننى ئىگىلىۋالدى. بىزلەر بۇ ئەھۋالنى بىلىپ تۇرۇپ ئەمىر ئىسلام جانابىي ئالىيلىرىغا خەۋەر قىلمىدۇق. ئىسلامغا بۇنىڭدىنمۇ چوڭ خىيانەت، مىللىتىمىزگە قارىتا بۇنىڭدىنمۇ زور جىنايەت بولامدۇ؟...

— توغرا ئېيتىدىلا مىرزام، بىراق، ئەمىر ئىسلامنىڭ... — دېگىنىچە نىياز ھېكىمبەگ سۆزىنى توختىتىۋالدى.

نىياز ھېكىمبەگنىڭ تىلىنى چايناپ، دودۇقلاپ تۇرغىنىنى كۆرگەن موللا كامالىددىن ئۇنى بەدۆلەتنىڭ غەزىپىدىن قورقۇپ، بۇ خەۋەرلەرنى يەتكۈزۈشكە جۈرئەت قىلالمايۋاتقان ئوخشايدۇ، دەپ چۈشەندى ـ دە:

— ھەممىمىز مۇسۇلمانغۇ! بۇ ئىش پۇرسەتنى ئۆتكۈزۈۋېتىدىغان ئىشلاردىن ئەمەس! بۇنى ئەمىر ئىسلام جانابىي ئالىيلىرىغا چوقۇم بىلدۈرۈش كېرەك! سىلى ئېيتىشقا جۈرئەت قىلالمىسىلا، جانابىي ئالىيغا مەن ئۆزۈم ئېيتاي ئەمىسە! — دەپ زەردە قىلدى ۋە نىياز ھېكىمبەگنىڭ ئالدىدىن چىقىپ كەتتى...

× ×

ئەسلىدە، تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىدا ئۆتكەن يىلى يازدىن تارتىپ قىشقىچە بولغان سوقۇشلاردا بەدۆلەت ئۆزىنىڭ ئاساسلىق كۈچىدىن ئايرىلىپ قالغاندىن كېيىن، دەرھال جەنۇبتىن لەشكەر يۆتكەپ، كورلا، توقسۇن قاتارلىق جايلارنى تايانچى بازا قىلغان

ھالدا، توقسۇن — داۋانچىڭ — تۇرپان ئۇچبۇرجەك رايوندا مانجۇلار بىلەن ھەل قىلغۇچ جەڭ قىلىپ ئېلىشىپ كۆرمەكچى بولغانىدى. شۇڭا، ئۇ توقسۇن، تۇرپان ۋە داۋانچىڭ قورغانلىرىغا يەتتە مىڭ سەرۋاز، يەتتە مىڭ يىگىت، يىگىرمە يەتتە دانە ھەرخىل كالىبىرلىق توپ ــ زەمبىرەك ۋە تۇڭگانىيلاردىن ئون مىڭدەك لەشكەر بولۇپ جەمئىي يىگىرمە تۆت مىڭدەك ئەسكەر يۆتكەپ، بۇ جايلارنىڭ مۇداپىئەسىنى كۈچەيتكەنىدى. داۋانچىڭ قورغىنى — تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىغا ئۆتۈشتىكى مۇھىم تاغ ئېغىزى بولغاچقا، ئۇ يەرگە ھەيدەرقۇل دادخاھنى ئەمىر لەشكەر قىلىپ، قاسىم پولگان، نىياز مۇھەممەت توقسابە قاتارلىق سەردارلارنى پەنساد قىلىپ تۆت مىڭدەك سەرخىل لەشكەرنى ئېغىزنى ساقلاشقا قويغانىدى. تۇرپاننى بولسا، ھېكىمخان تۆرە، ياندىش ئەمرۇل ئۇمرا بەي يەنخۇ ۋە ئۈرۈمچىنىڭ ھاكىمبېگى ما رىندىلار ساقلاپ ياتاتتى. كورلىدىكى ھەربىي كېڭەشتىن كېيىن، بەدۆلەت يەنە ئەمرۇل ئۇمرا بارگاھىنى توقسۇنغا يۆتكەپ، بۇ يەرگە ھەققۇل بەگنى مەسئۇل قىلغان ۋە كورلىدىن بىر مىڭ بەش يۈز يىگىت، كۈچادىن مىڭ يىگىت يۆتكەپ، بۇ ئۇچبۇرجەك رايوننىڭ مۇداپىئەسىدىكى ئەسكىرىي كۈچنى يەنىمۇ كۈچەيتكەنىدى. شۇنداق قىلىپ بۇ ئۇچبۇرجەك رايوندىكى ئەسكىرىي كۈچ ئوتتۇز مىڭغا يېقىنلىشىپ قالغانىدى.

قەمەرىيە 3 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى[1]، لىيۇ جىنتاڭ مانجۇ قوشۇنلىرىنىڭ بىرىنچى قىسىملىرىنى باشلاپ، چېقىن توپ ــ زەمبىرەكلىرىنى ئېلىپ، ئۈرۈمچىدىن داۋانچىڭغا قاراپ يولغا چىقتى. ئۈچ كۈن بولغاندا، سەيىۋپۇ دېگەن يەرگە يېتىپ كەل-

---

[1] شەمسىيە 1877 ـ يىل 4 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى.

www.uyghurkitap.com

دى. شۇ كېچىسى، ئەنسەي قوشۇنىنىڭ باش بوغى يۈ خۇئېن،
خەنجۇڭ قوشۇنىنىڭ باش بوغى تەن شاڭلىيەن قاتارلىقلار بويرۇققا
بىنائەن توققۇز ئاتلىق چېرىكلەر يىڭى ۋە تۆت پىيادە چېرىكلەر
يىڭى بولۇپ جەمئىي تۆت مىڭ ئىككى يۈز ئەللىك قارا چېرىككە
ياغاچ چىشلىتىپ، كېچىلەپ چىغىر يول بىلەن مېڭىپ، داۋاڭ-
چىڭغا قاراپ يۈرۈپ كەتتى. داۋاڭچىڭنىڭ ئەتراپى ساسلىق بولغاچ-
قا، ئاتلار پاتقاققا قورسىقىغىچە پېتىپ قالاتتى. ئۇلار ئەتىسى — بەشىنچى
جىڭدا مىڭبىر مۇشەققەتلەرنى بېشىدىن ئۆتكۈزۈپ داۋاڭچىڭ قور-
غىنىنىڭ كۈنچىقىش تەرىپىدىكى بىر تۆپىلىكنى ئىگىلىۋېلىشقا
مۇۋەپپەق بولدى. شۇ كۈنى كەچتە، مانجۇلارنىڭ قالغان قىسمى
قىل قۇيرۇق بولۇپ يېتىپ كەلدى. شۇنداق قىلىپ، مانجۇلار-
نىڭ ئاتلىق، پىيادە چېرىكلىرى داۋاڭچىڭ قورغىنىنىڭ ئىككى
ياقىسىدىكى تۆپىلىكنى ئىگىلىۋېلىپ، قورغاننى ئىككى تەرەپتىن
قورشىۋالدى. ئەتىسى چۈش بولغان مەزگىلدە، مانجۇ قوشۇنلى-
رىنىڭ تۇرشاۋۇلى، زوڭتۇڭ دارېن ليۇ جىڭتاڭ داۋاڭچىڭ قور-
غىنىنىڭ يەر - شارائىتىنى كۆزىتىپ بېقىش ئۈچۈن، يامغۇردەك
يېغىۋاتقان ئوققا قارىماستىن، قورغاننىڭ كۈنپېتىش تەرىپىدىكى
تۆپىلىككە ئات سېلىپ چىقىۋىدى. قورغان تەرىپىدىن ئېتىلغان
ئوق ئۇ مىنگەن ئاتنى يىقىتتى. ليۇ جىڭتاڭمۇ ئاتتىن دومىلاپ
چۈشتى.

قورغانغا پىچاق بىسىدەك تاش قىرنىڭ ئۈستىدىن بارمىسا،
بارغىلى بولىدىغان باشقا يول يوق ئىدى. بىرنەچچە كۈندىن بۇ-
يان، مانجۇلار مۇشۇ پىچاق بىسىدەك تاش قىرنىڭ ئۈستىدىن
قورغانغا ئۆتۈۋېلىشقا نەچچە قېتىم ئۇرۇنۇپ كۆرگەن بولسىمۇ،
ئەمما، قورغاندىكى نامەلۇم بىر مەرگەننىڭ ئەجەللىك ئوقىغا دۇچ
كېلىپ يەر چىشلەشتى. مانجۇلارنىڭ قورغانغا قىلغان ھۇجۇملىرى
قورغاندىكىلەرنىڭ قەيسەرلىك بىلەن بەرگەن قايتۇرما زەربىسى ئارقىسىدا،

قايتا چېكىندۇرۇلۇپ، مەغلۇبىيەت بىلەن ئاياغلاشتى.

قەمەرىيە 3 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى[1]، ئىگشىيا قوشۇنىنىڭ باش يۇغى تەن باسۇي مىناميوتلىرىنى قۇرۇپ، قورغاننى شىددەت بىلەن توپقا تۇتتى. قەمەرىيە 3 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى[2]، مۇشاۋىر سانغۇن خۇ مىڭگۇي، ياساۋۇل سەردار جۇاڭ ۋېي قاتارلىقلار بويرۇقنا بىنائەن ئۈچ دانە چېقىن توپنى كۆنپېتىش تەرەپتىكى ئېگىزلىكنىڭ ئۈستىگە قۇرۇپ، داۋانچىڭ قورغىنىنى دەھشەتلىك توپقا تۇتقىلى تۇردى.

— . . . گۇم! — باڭ! . . . گۇم! — باڭ! — گۇم. . .

چېقىن توپنىڭ ئون قاداقلىق ئوقلىرى داۋانچىڭ قورغىنىنىڭ ئۈستىگە خۇددى چۆل چېكەتكىسىدەك ۋىژىلداپ ئۇچۇپ بېرىپ چۈشۈپ، ئارقا ـ ئارقىدىن پارتلاشقا باشلىدى. داۋانچىڭ قورغىنى بىر پەستىلا قويۇق ئىس ـ تۈتەك ئىچىگە غەرق بولۇپ، كۆزدىن غايىب بولدى. . .

شۇ كۈنى كۈن قايرىلغان بىر چاغدا، «گۇم! — باڭ!» قىلغان قاتتىق پارتلاش ساداسى ئىچىدە يەر ـ زېمىن لەرزىگە كېلىپ بىر كۆتۈرۈلدى ـ دە، قاتتىق بىر سىلكىنىپ ئۆز ئورنىغا چۈشتى. قورغان ئىچىدە ئوت يالقۇنى پەلەككە كۆتۈرۈلدى. قورغان لاۋۇلداپ كۆيۈشكە باشلىدى. ئەسلىدە بىر تال چېقىن توپ ئوقى داۋانچىڭ قورغىنىنىڭ جەبخانىسىغا (ئوق ـ دورا ئامبىرىغا) چۈشۈپ پارتلىغانىكەن. پارتلاش ساداسى ئىچىدە پۈتۈن جەبخانىدىكى ئوق ـ دورىلارمۇ پاراسلاپ ئېتىلىپ، گۈلدۈرلەپ پارتلاشقا باشلىدى. بايامقى زور پارتلاش شۇنىڭ نەتىجىسى ئىدى. ئەتراپنى ئادەملەرنىڭ قىيا ـ چىيالىرى قاپلىدى. . .

مانجۇلار بەدۆلەتنىڭ ئەسىرگە چۈشكەن يىگىت ـ سەرۋازلىـ

---

[1] شەمسىيە 1877 ـ يىل 4 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى.

[2] شەمسىيە 1877 ـ يىل 4 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى.

رىنى يالاپ، زۇڭتۇڭ دارىن لىۇ جىڭتاڭنىڭ بارگاھى ئالدىغا
ئېلىپ كەلدى. لىۇ جىڭتاڭ ئەسىرلەرنى بىر - بىرلەپ كۆزدىن
كەچۈرۈپ بولغاندىن كېيىن، باغلاقنى يەشكۈزدى - دە:
— سىلەر ئەسلىدە خاننىڭ مۆمىن پۇقرالىرى ئىدىڭلار،
بىراق، — دېدى ئۇ، — ئەنجانلىق لوپاشانىڭ ئالدام خالتىسىغا
چۈشۈپ قايمۇقتىڭلار. بۈگۈن مەن سىلەرنى ئۆلتۈرمەيمەن.
ھەممىڭلارنىڭ ئاتا - ئاناڭلار، ئاكا - ئۇكاڭلا، خوتۇن - بالاڭلار
بار، قېرىنداشلىرىڭلار ئىشىك ئالدىغا چىقىپ يولۇڭلارغا قاراپ
تەلمۈرۈپ تۇرىدۇ. ئۇلار سىلەرنىڭ جەڭدە يېڭىلگەنلىكىڭلارنى
ئاڭلىسا، چوقۇم دەريا - دەريا ياش تۆكۈپ، قايغۇ - ھەسرەت
ئىچىدە لەختە - لەختە قان يىغلايدۇ. مەن سىلەرنىڭ قايتىپ
بېرىپ، ئاتا - ئاناڭلار، ئاكا - ئۇكاڭلار ۋە خوتۇن - بالىلىرىڭ-
لارنىڭ كۆڭلىنى خاتىرجەم قىلىشىڭلار ئۈچۈن، ھەممىڭلارنى
قويۇپ بېرىمەن. ئەمما، ئاراڭلاردىكى ئەنجانلىقلار بۇنىڭ سىرتى-
دا. شۇڭا، سىلەر ئۇلارنى ماڭا نام - شەرىپى. تۆھپە - ئەمەلى
بىلەن كۆرسىتىپ بېرىشىڭلار كېرەك!
ئۇ، ئەسىرلەرنىڭ كۆڭلىگە تەسەللىي بېرىپ، ئۆزلىرىنى
ئەمىن تاپقۇزدى ۋە ھەربىرىنىڭ قولىغا ئۇزۇق - ئۇۋقەت ۋە پۇل -
پىچەك بېرىپ يولغا سالدى.
داۋانچىڭ ئۇرۇشىدا مانجۇلار قوشۇنىغا ئەسىر چۈشكەن يې-
گىت - سەرۋازلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ئالتە شەھەرلىك ئادەم-
لەر ئىدى. شۇڭا، ئۇلار لىۇ جىڭتاڭنىڭ ئېلتىپاتىدىن چوڭقۇر
مىننەتدار بولۇشۇپ، تەزىم قىلىشتى، ئاندىن، ئەنجانلىق ئەمىر
لەشكەر، پەنساد ۋە مۇساپىر يىگىتلەرنىڭ ئۈستىگە تاشلىنىپ،
ئۇلارنىڭ ياقىسىدىن سۆرەشكىنىچە، لىۇ جىڭتاڭنىڭ ئالدىغا ئې-
لىپ كېلىشتى.
لىۇ جىڭتاڭ ئەمىرلەشكەر ھەيدەرقۇل دادخاھ، نىياز مۇ-
ھەممەت پەنساد باشلىق مۇساپىر پەنساد يىگىتلەرنى خانىغا يوللاپ

بەردى[1].

داۋانچىڭ قورغىنى پەتھ قىلىنغاندىن كېيىن، مانجۇلارنىڭ جەنۇبقا قاراپ ئىلگىرىلىشىدىكى زور پۇتلىكاشاڭ ئاخىرقى ھېسابتا يۇلۇپ تاشلاندى. قەمەرىيە 3 - ئاينىڭ 11[2] - كۈنى، بەي يەنخۇنىڭ توقسۇنغا ئوت قويۇپ، بۇلاڭ - تالاڭ يۇرگۈزۈپ، توقسۇن خەلقىنى ئۆزلىرى بىلەن مەجبۇرىي ئېلىپ كەتمەكچى بولۇۋاتقانلىق خەۋىرى يېتىپ كەلدى.

ليۇ جىنتاڭ بەي يەنخۇنى توقسۇن ئەتراپىدا يوقىتىش ئۈچۈن، خۇاڭ ۋەنپىڭ، تەن شاڭلىيەن قاتارلىق سەردارلارغا ئاتلىق

---

① موللا مۇسا سايرامى ئۆزىنىڭ «تارىخى ئەمىنىيە» دېگەن كىتابىدا بۇ ھەقتە مۇنداق مەلۇمات بەرگەنىدى: «. . . شۇ كۈنلەردە، خىتايلار داۋانچىڭغا يېتىپ كەلدى. نىياز مۇھەممەت توقسابە بىرنەچچە كۈن ئوق چىقارماي سەۋر قىلدى. داۋانچىڭدا ئىككى مىڭدەك يىگىت بار ئىدى. بۇلاردىن تۆت يۈزى دەرۋازىدىن چىقىپ، مەشق قىلىشۋاتقان كاپىرلارنى ئاتتى. ئازغىنە ۋاقىت ئىچىدە مىڭغا يېقىن كاپىرنى يوقاتتى. ئاتالىق غازىدىن: ‹ئوق چىقارماڭلار!› دەپ ئارقا - ئارقىدىن پەرمان كەلگىلى تۇردى. ئەمىرلەشكەر، پانساد ۋە يىگىتلەرنىڭ كۆڭلى بۇلۇنۇپ، ئىشەنچلىرى سوۋىدى. ئاخىرى خىتاي چېرىكلىرى كۆپلىگەن توپ - زەمبىرەكلەر بىلەن ھۇجۇم قىلىپ، داۋانچىڭنى تارتىۋالدى. ئەسىر چۈشكەنلەردىن ئالتە شەھەرلىكلەرنى قورال - ياراقلىرىنى ئېلىۋېلىپ، ئۆزىنى قويۇپ بەردى. نىياز مۇھەممەت توقسابە باشلىق يەتتە پەنسادنى ۋە بىرنەچچە مۇشاپىر يىگىت ھەم يۈزبېشىلەرنى تۇرمىگە سېلىپ، بىرنەچچە زاماندىن كېيىن، ئۇلارنى شاھادەتلىككە يەتكۈزدى. قالغانلىرىنى بولسا، بېيجىڭدىن ئۈچ ئايلىق يول نېرى بىر خىتاي شەھرىگە ماڭدۇردى. . . »

② شەمسىيە 1877 - يىل 4 - ئاينىڭ 24 - كۈنى.

چېرىكلەرنى باشلاپ تۇرشاۋۇل قوشۇن بولۇپ توقسۇن تەرەپكە ئىلگىرىلەشكە بۇيرۇدى. شۇ كۈنى گۇگۇم چۈشكەندە، مانجۇلار- نىڭ تۇرشاۋۇل قوشۇنى توقسۇننىڭ خۇدۇك دېگەن يېرىگە يېتىپ كەلدى. بۇ يەر توقسۇن شەھىرىگە ئۇن بەش چاقىرىمدەك كېلەت- تى. ئۇلار يەر شارائىتى بىلەن پىششىق تونۇشمىغانلىقتىن، بەي يەنخۇ قوشۇنلىرىنىڭ بۆكتۈرمىسىگە ئۇچراپ قېلىپ، ئېتىشىپ كەتتى. ئىككى ئوتتۇرىدا كەسكىن ئېتىشۋازلىق، چېلىشۋازلىق باشلىنىپ كەتتى. ھەركىم تۇشمۇ تۇشتىن ئات چاپتۇرۇپ كې- لىپ، ئاتماق، چاپماق، سانجىماق، قوغلىماق، سوقماق، يىقىت- ماق، تەيزىلىمەك، قىلىچلىماقلارغا كىرىشىپ كەتتى. ئىككى تەرەپتىكى ھىراۋۇل، چىرىنغار، بىرىنغار، چىنداۋۇل. . . لار بىر - بىرىگە ئارىلىشىپ، سەپلىرى بۇزۇلۇپ، ئۆلگەنلەرنىڭ ئۇچەي - باغىرلىرى چۇۋۇلۇپ، ياردارلارنىڭ پۇت - قوللىرى سۆرىلىپ قالدى. ئاتلىرى قېقىلىپ، ئۆزلىرى بولسا يىقىلىپ، كۆزلىرى ئالىيىپ، تىللىرىنى چاينىشىپ، ئوق - قىلىچلارنىڭ ئاچچىق ئاغرىق ئازابىدا جانلىرى قاقشىشىپ ياتاتتى. بەزىلىرىنى پۇتىدىن سۆرىگىنىچە ئاتلىرى ئەپقېچىپ كېتىۋاتقانىدى. ئۇلار- نىڭ تۇغ - ئەلەملىرى يىقىلىپ، توپىغا مىلىنىپ كەتكەنىدى. مانجۇلار بولسا، پاچاساغال ئېقىنى تەرىپىدىن كېلىدىغان دەھشەت- لىك كەلكۈندەك دەۋرەپ، ئايىغى ئۈزۈلمەي يۇپۇرۇلۇپ كېلىۋا- تاتتى. . .

ليۇ جىنتاڭ قوشۇنلىرىنى ئىككى تارامغا بۆلدى: بىر بۆلى- كىگە لۇ چاڭخۇ، تەن باسۇي قاتارلىق ئىككى سەركەردىسىنى باش قىلىپ، ئۇلارنى ئالتە يىڭ، ئۈچ مىڭ لەشكەر بىلەن تۇرپانغا — جاڭ ياۋ، شۇي جيەنباۋ قاتارلىقلارغا ھەمدەم بولۇشقا ماڭدۇردى. ئۆزى بولسا قالغان قوشۇنلارنى باشلاپ ئۇدۇل توقسۇن تەرەپكە قاراپ ئاتلاندى.

ليۇ جىنتاڭ قوشۇنلىرىنى باشلاپ جەنۇبقا قاراپ ئىلگىرىلە-

ۋاتقاندا، چاڭ ياۋ، شۈي جيەنبياۋ قاتارلىق مانجۇ سەردارلىرى
تۇرپاننىڭ كۇنچىقىش تەرىپىدىكى مۇھىم ئۆتكەل — چىقتىم
قورۇلىدىن پىچانغا قاراپ يولغا چىققانىدى. چىقتىم قورۇلى
تەڭرى تاغلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى مانجۇلارنىڭ قولىدىكى بىردىنبىر
قورۇل بولۇپ، مانجۇ قوشۇنلىرىنىڭ جەنۇبقا قاراپ ئىلگىرىلەش-
تىكى مۇھىم تايانچى ئىستىھكامى ئىدى. مانجۇلار بىرلا ھۇجۇم
بىلەن پىچاننى ئالغاندىن كېيىن، قەمەرىيە 3 ـ ئاينىڭ 12ـ
كۇنى①، سىڭگىم ئېغىزىغا ھۇجۇم قىلىپ، بەدۆلەتنىڭ بۇ يەرنى
ساقلاپ ياتقان قوشۇنلىرىنى پاك ـ پاكىزە يوقاتتى. ئەتىسى،
ئۇلار تۇرپان بوسوغىسىدا پەيدا بولغاندا، لو چاڭخۇ باشچىلىقىدى-
كى مانجۇ قىسىملىرىمۇ دەل ۋاقتىدا ئۇلگۇرۇپ كېلىپ، تۇرپانغا
كۇنچىقىش ۋە كۇنپېتىش تەرەپتىن قىسىپ ھۇجۇم قىلىش ۋەزى-
يىتىنى شەكىللەندۇردى. ما رېندي قىسمى قورشاۋغا چۇشۇپ
قالغانلىقتىن، ئاخىر تۇرپان سېپىلىنىڭ قوۋۇقىنى ئېچىپ تەس-
لىم بولۇشقا مەجبۇر بولدى. ھېكىمخان تۆرە بولسا بۇنىڭدىن
ئۇچ كۇن ئىلگىرى كېچىدە قېچىپ كەتكەنىدى.
داۋانچىڭ — توقسۇن — تۇرپان سوقۇشى بەدۆلەت قوشۇنلى-
رى بىلەن مانجۇ قوشۇنلىرى ئوتتۇرىسىدا تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇ-
بىدا يۇز بەرگەن يەنە بىر قېتىملىق زور ھەل قىلغۇچ سوقۇش
ئىدى. ئۇرۇش ۋەزىيىتىنىڭ تەرەققىياتى پۇتۇنلەي زوزۇڭتاڭنىڭ
ئويلىغىنىدەك بولۇپ چىقىۋاتاتتى: بۇ قېتىمقى سوقۇشتا، مانجۇ-
لار بەدۆلەتنىڭ ئاساسىي كۇچىگە زەربە بېرىپ، جەنۇبقا قاراپ
ئىلگىرىلەشتىكى توسالغۇنى سۇپۇرۇپ تاشلىدى. شۇنىڭدىن ئېتى-
بارەن، تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىدا زور كۆلەمدىكى ھەربىي ھەرى-
كەتلەر بولمىدى. بەدۆلەت بۇ قېتىمقى سوقۇشتا يىگىرمە مىڭدىن
ئارتۇق ئەسكىرىدىن ئايرىلىپ قالدى. بۇ — بەدۆلەتنىڭ مۇشۇ

---

① شەمسىيە 1877 ـ يىل 4 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۇنى.

ئەتراپتا تۇرغۇزغان پۈتۈن ئەسكىرىي كۈچىنىڭ ئۈچتىن ئىككى قىسمىنى، پۈتۈن ئەسكىرىي كۈچىنىڭ يېرىمىنى تەشكىل قىلاتتى. شۇڭا، زوزۇڭتاڭ داۋانچىڭ — توقسۇن — تۇرپان سوقۇشىغا: «غەربىي يۇرتقا ئەسكەر چىقارغاندىن بۇيان، مۇسۇلمانلارنىڭ ئورنى مىسلى كۆرۈلمىگەن زور بىر غەلىبە بولدى»[1] دەپ باھا بەرگەنىدى.

× ×

ئەمدى باشتىكى سۆزىمىزگە كېلەيلۇق، نىياز ھېكىمبەگ باياتىن ئۆزىنىڭ مەشۇر مەھرەم بىلەن قىلىشقان چۈپىيانە سۆزلىرىنى موللا كامالىددىن ئاڭلاپ قالدىمىكىن دەپ قاتتىق ئىزتىراپقا چۈشۈپ قالدى. مۇشۇ تاپتا ئۇنىڭ ھىيلە - مىكىر بىلەن تولغان كاللىسى شۇنداق تېز ئىشلەۋاتاتتىكى، ئۇنىڭ ئالدىدا شەيتان لەئىنىنىڭمۇ دىلى لال، ئۆزى خىجىل ئىدى. ئۇ داۋانچىڭ قورغىنى، توقسۇن ۋە تۇرپانلارنىڭ قولدىن كەتكەنلىكى ھەققىدىكى خەۋەرنى موللا كامالىددىن دېيىشتىن ئىلگىرى، بەدۆلەتكە ئۆزى يەتكۈزۈپ، ئۆزىنى قوغداپ قېلىش قارارىغا كەلدى - دە، ئۇدۇل بەدۆلەتنىڭ ھۇزۇرىغا — شاھىنشىنىغا قاراپ ماڭدى.

— جانابىي ئالىيلىرى، ئۇقتىلامىكىن، — دېدى ئۇ بەدۆلەتكە ئىككى پۈكۈلۈپ تەزىم بىجا كەلتۈرگەندىن كېيىن، — مانجۇلارنىڭ قوشۇنى داۋانچىڭ قورغىنىنى پەتھ قىپتۇدەك. ئۇلار ئەسىر ئالغان لەشكەرلىرىمىزنىڭ ئىچىدىكى ئالتە شەھەرلىك يىگىت - سەرۋازلىرىمىزنى قويۇپ بېرىپ، ئەمىر لەشكەر ھەيدەرقۇل دادخاھ، نىياز مۇھەممەت پەنساد قاتارلىق بىر مۇنچە رۇستەم سۈپەت باھادىرلىرىمىزغا شېھىتلىك شارابىنى ئىچۈ-

---

[1] «مەرىپەتلىك، مەدەتكار زوزۇڭتاڭ ھەزرەتلىرى ئەسەرلىرى. خەت - چەكلەر»، 18 - جىلد.

رۇپ، ئۇلارنى يوقلۇق ھارۋىسىغا سېلىشقا مۇۋەپپەق بوپتۇ. .

ئۇ سۆزىنى توختىتىپ، شاھىنشىن ئۈستىدە زۇۋان سۈرمەي شۈك ئولتۇرغان بەدۆلەتكە ئىتتىك نەزەر سالدى.

نىياز ھېكىمبەگنىڭ چىرايىدا مۇشۇ تاپتا كۈلۈمسىرەش دېسە، كۈلۈمسىرەش ئەمەس، يىغلامسىراش دېسە، يىغلامسىراش ئەمەس ئەيتاۋۇر بىلىپ بولمايدىغان بىرخىل غەلىتە ھالەت ئىپادىلىنىپ تۇراتتى. ئۇ قۇللارغا خاس خۇشامەتچىلىك قىياپىتى بىلەن بەدۆلەتنىڭ چىرايىدىكى ئۆزگىرىشلەرنى كۆزىتىپ تۇراتتى. ئۇ بەدۆلەتنىڭ چىرايىغا مۇغەمبەرلىك بىلەن تىكىلىپ قاراپ تۇراتتى. مۇشۇ تاپتا نىياز ھېكىمبەگنىڭ چىرايىدىن يەنە بىرخىل مەنسىتمەسلىك ھالىتى، بىرخىل ساختىپەزلىك كۆلەڭگىسىمۇ مانا مەن دەپ چىقىپ تۇراتتى.

× ×

بەدۆلەت دەسلەپكى چاغلاردا يۇرتدارچىلىق ئىشلىرىنىڭ تىزگىنى بىلەن مۇھارىبىيە ئىشلىرىنىڭ تەدبىرىنى ھەرھالدا ئەئيانلىرى بىلەن كېڭىشىش ئارقىلىق، كۆپچىلىكنىڭ ئەقىل - پاراسىتىگە تايىنىپ تۇتۇپ كەلگەنىدى. ئەمما، قاچانكى، ئۇنىڭ دىلىدا كىبىرلىك قۇشى ئۇۋا سېلىپ، تەكەببۇرلۇق تۇخۇمىنى چىقارغاندىن تارتىپ، ئۆزۈمچىلىلىك، مەنمەنلىك ۋە مۇستەبىتلىك دۇتى ئۇنىڭ بۇرنىدىن تۇتۇن ياندۇرۇپ، يېقىن ئەئيانلىرىنىڭ تولىسىنىڭ دىلىنى رەنجىتتى ۋە ئابرۇيىنى تۆكتى. ئۇنىڭ خاسلىرىدىن بولغان جامەدار دادخاھ ئۇنىڭ ھۇزۇرىدىكى بىر قېتىملىق پىنھان سۆھبەتتە بۇ ھەقتە سۆز ئېچىپ ئۇنىڭغا سەممىي نەسىھەت قىلغانىدى.

— جانابىي ئەمىر ئىسلام ئالىيلىرى، — دېگەنىدى ئۇ، — خۇدايىتالادىن ھەزرىتى مۇھەممەت ئىسلامنىڭ دىلىغا: «ۋە شاۋىر

www.uyghurkitap.com

ھۇم فىل ئەمرى»[1] دېگەن ئايەت نازىل بولغان. شۇ سەۋەبتىن، رەسۇلۇللا ھەممىدىن ۋاقىپ، خەۋەردار بولسىمۇ، لېكىن، «كې- يىنكى ئۇممەتلىرىمگە كېڭەشلىك ئىش قىلماق سۈننەت بولسۇن» دېگەن مەقسەتتە، ھەر ئىشنى كېڭەش بىلەن قىلاتتى.

— بۇ ئەيىپىمىز ئۆزىمىزگىمۇ مەلۇمدۇر تەقسىر، — دېگەنىدى بەدۆلەت سەل خىجىل بولۇپ، — ئەمما، شۇنچە تىرى- شىپ كۆرگەن بولساقمۇ، بۇ ئادەتنى زادى تاشلىيالمىدۇق. ئەم- دى خۇدا بۇيرۇسا، بۇنىڭ تەدبىرىنى قىلماققا تەرەددۇتلانماق- چىمىز!

— ئىنشائاللا، — دېدى جامەدار دادخاھ بەدۆلەتنىڭ ئۆز ئەيىپىنى ئازراق بولسىمۇ بويىنىغا ئالغانلىقىنى كۆرۈپ، — مەملىكەت زاتىي ئالىيلىرىنىڭ ياخشى خۇلق، ئىسىل سۈپەتلىرى بىلەن زىننەتلەندى، جانابىي ئالىيلىرىنىڭ خاسۇئامغا قىلغان بى- ھېساب كەرەملىرى ۋە مۇرۇۋۋەتلىرى ئارقىلىق شان - شۆھرىتى ئالەمگە پۇر كەتتى. سىلى جانابىي ئالىيلىرىنىڭ سېخىي - ئېھ- سان داستىخانلىرىدا بولسا، مەرھەمەت نېمەتلىرى ۋە شېرىن - شەربەت- لەر مۇھەييا قىلىنىدى. بىراق، خەلققە يەتكۈزىدىغان بۇ ئېھسانلى- رى مۇبادا تۇزسىز بولسىچۇ؟ ھەرقانداق پاكىزە تاماق تۇزسىز بولسا، لەززەت بەرمەس!

— ئۇنىڭ تۇزى نېمىدۇر تەقسىر؟

— ئۇنىڭ تۇزى ئېغىر - بېسىقلىق، كەمتەرلىك، سەۋر - تاقەتنى ئادا قىلماقتۇر. شۇڭا، ئۇلۇغلار: «يېنىكلىك — شەيتانلىق؛ ئېغىرلىق — راخمانلىق» دېگەن. مۇبادا يېنىكلىك قىلىپ، غەزەپ بىلەن ھۆكۈم يۈرگۈزۈلسە، سەلتەنەتنى ۋەيران قىلۇر!

— بۇنى چۈشىنىمىز، سەلتەنەتنى مۇستەھكەملەشكە شىجا- ئىتىمىزمۇ ئېشىپ - تېشىپ تۇرۇپتۇ...

---

[1] «ھەر ئىشتا ئەسھابلىرىڭ بىلەن كېڭەش قىلغىن.»

— توغرا ئېيتىدىلا، ئەمىر ئىسلام جانابىي ئالىيلىرى، — دېدى جامەدار دادخاھ، — بىراق شىجائەت بولۇپلا، تەدبىربولمىسا، خۇددى قىنىدىن چىقمىغان شەمشەرگە ئوخشاش كارغا كەلمەيدۇ. شۇڭا، ئاتا ـ بوۋىلار شىجائەتنى شەمشەرگە ئوخشاتقان بولسا، تەدبىرنى قولغا ئوخشاتقان. ھېچقانداق شەمشەر قول مەدەت بەرمىگۈچىلىك كارغا كەلمەيدۇ. ئەمما، شەمشەر بولمىسا، قولمۇ كارغا كەلمەيدۇ. كىتابلاردا: «ئۇلۇغلارغا لازىمكى، ھەرقانداق قىيىن ئىش — ۋەقە سادىر بولغان بولسا، ئۇنى تەدبىر قولى بىلەن يەشكەي ۋە ھەرقانداق نۇقسان — كەمچىلىك بولسا، ئۇنى كېڭەش مەدەتى بىلەن يوق قىلغاي!» دېيىلگەن.

— ئۇنداق بولسا تەقسىر، — دېدى بەدۆلەت ئۇنىڭ سۆزىگە قىزىقىپ، — بۇ ئىشنىڭ تەدبىرى نېمىدۇر؟

— ئۇنىڭ تەدبىرى شۇكى، ئەمىر ئىسلام جانابىي ئالىيلىرى، ھەممىدىن ئاۋۋال، ئۆزلىرىنىڭ يېنىدىن خۇشامەتچى، شىرىن زۇۋان سۇخەنچىلەرنى يىراقلىتىپ، پاك تەبىئەتلىك، ھۆرمەتكە سازاۋەر پازىللارنى يانلىرىدا تۇتماقلىقلىرى لازىمدۇر. ئۇلار بىلەن ھەمسۆھبەت بولسىلا، سىلىگە كۆپ مەنپەئەت بېرىدۇ. قەدىمكىلەر: «ئۇلۇغلار كېڭەشنى ھەرقانداق كىشى بىلەن، خاسۇئام بىلەن، بولۇپمۇ پازىللار بىلەن قىلىشسۇن. كىچىكلەرنىڭ كۆڭلىگە يەتكەن تەدبىر بەزىدە ئۇلۇغلارنىڭ كۆڭلىگە ھەرگىز يەتمەس. چۈنكى، ھېچ كىشى مەسلىھەتتىن زەرەر كۆرگەن ئەمەس. يەنە بىرى، جانابىي ئالىيىنىڭ مۇبارەك دىلىدىكى غەزەپ ئوتلىرى غالىپ كەلگەن ۋاقىتتا، ئەئيانلار تەرىپىدىن مەنئىي قىلىنسا، بۇنى يامان ئىش دەپ قارىماسلىقلىرى لازىم. شۇنداق بولغاندىلا، سىلىمۇ ئۇلاردىن خىجىل بولۇپ، غەزەپ ئوتىنى باسالايدىلا، شۇ تەرىقىدە بىر مەزگىل ئادەتلەنگەندىن كېيىن، تۈزۈلۈپ كەتسىلە ئەجەپ ئەمەس. غەزەپ بىلەن ئاچچىقنى تاغ مەسىللىك ھېسابلىساق، يۇتار چاغدا ئۇ خۇددى بىر لوقمىغا

ئوخشاش بولىدۇ. ئاچچىقنى يۇتۇۋېتىش، ئۆزىنى تۇتۇۋېلىشتىن شېرىن، لەززەتلىك نەرسە بولماس.

— بۇ ئىللىتىمىزمۇ ئۆزىمىزگە مەلۇمدۇر. بىراق، ئاچچىقىمىزغا هاي بېرەلمەي كېلىۋاتىمىز. شۇڭا ئۆزىمىزمۇ كۆپ خىجىل..

— پۇشايمانلىق ئىش يۈز بەرسە، ۋەقە ئۆتكەندىن كېيىن چەككەن نادامەت هېچ مەنپەئەت بەرمەيدۇ، — دېدى جامەدار دادخاه، — شۇڭا، يۇرتدارچىلىقتا ۋە ئەئيانلارغا نىسبەتەن ئاچچىق ۋە غەزەپ ئۆرلىگەن ۋاقىتتا، ئۆز ئىختىيارلىرىنىڭ تىزگىنىنى خاهىشلىرىنىڭ قولىغا بەرمىگەيلا، ئەمىر ئىسلام جانابىي ئالىيلىرى، چۈنكى، يېنىكلىك — ئوق مەسەللىكتۇر. ئوق مىلتىقتىن ئېتىلدىمۇ، ياندۇرماق مۇشكۇلدۇر؛ ئېغىرلىق — قىلىچ مەسەللىكتۇر. ئۇنى خالىسىلا قىنىدىن سۇغۇرۇۋېلىپ ئىشلەتكىلى، خالىمىسىلا يەنە قىنىغا سېلىپ قويغىلى بولۇۋېرىدۇ...

× ×

بەدۆلەت داۋانچىڭنىڭ قولىدىن كەتكەنلىكىنى ۋە توقسۇن، تۇرپان قورغانلىرىنىڭمۇ ئارقا - ئارقىدىن مانجۇلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتكەنلىكىنى نىياز هېكىمبەگدىن ئاڭلاپ، هەقىقەتەن تەمتىرەپ قالدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئۇنىڭ ئەڭ ئىشەنگەن يېقىن ئادىمى — هۈشۈر بالا ئۇنىڭ توقسۇندىكى ئەمرۇل ئومرا بارگاهىغا ئەۋەتكەن قىرىق خېچىرلىق خەزىنىسىنى ئېلىپ قېچىپ كەتكەنىدى. بۇ ئىشتىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، ئۇ ئۆزىنىڭ ئىقبالىدىن پۈتۈنلەي ئۈمىدسىزلەندى. «... مۇبادا، قارا چېرىكلەرگە قارشى ئاتلانساق. ئالتە شەهەر خەلقى پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ سەلتەنەتىمىزگە قارشى يېغا قوپۇشىدۇ. شۇنداق بولغاندا، يا

بىزنى دارغا ئاسىدۇ، يا تىرىك تۇتۇپ باغلاپ، مانجۇ خاقانىغا تاپشۇرۇپ بېرىدۇ» دېگەن خىيال مۇشۇ بىرنەچچە كۈندىن بۇيان ئۇنىڭ كاللىسىنى چۇلغىۋالغانىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، يېقىندىن بۇيان تەپ بولۇپ قالغانلىقتىن، پۇت ـ قوللىرى ماغدۇرسىزلىنىپ، خىيال سۈرگىنىچە ئولتۇرۇپ قالىدىغان بولۇپ قالدى. ئاخىر ئۇ ئۆزىنىڭ كاللىسىنى چۇلغىۋالغان بۇ مۇدھىش خىيالنى ئىمادۇر دۆلەت — نىياز ھېكىمبەگكە ئېيتىپ، ئۇنىڭ مەسلىھەتىنى ئاڭلاپ باقماقچى بولدى.

— جانابىي نىياز ھېكىمبەگ، بىز ئىشنى يامان قىلغانىكەنمىز، — دېدى بەدۆلەت بىرپەس سۈكۈتتە تۇرغاندىن كېيىن، — جامەدار دادخاھنىڭ سۆزىگە كىرىپ، ئۆزىمىز دارۇسەلتەنەت قەشقەردە تۇرۇۋەرسەك، ئۇنى بۇ يەرگە ئەۋەتمۇۋېتىپ، ئارقىسىدىن لەشكەر ماڭغۇزۇپ تۇرغان بولساق، ياخشى بولۇر ئىكەن، ئەمدى ۋاقىت ئۆتۈپ كېتىپتۇ. بىزدىن نۇسرەت قېچىپتۇ. بۇنىڭغا نېمە ئىلاج؟

— شۇنداق، ئەمىر ئىسلام ئالىيلىرى. پۇرسەت كەتتى. بۇنىڭ ئىلاجىنى قادىر ئاللا قىلمىسا، بەندىلەرنىڭ قولىدىن نېمە كېلۇر؟ — دېدى نىياز ھېكىمبەگ خۇپسەنلىك قىلىپ.

— بىز ئون تۆت يىلدىن بېرى ئىسلام ئاچىمىز دەپ، تاغۇ ـ چۆللەردە يۈرۈپ، ئاخىرى سەلتەنەتىمىزنىڭ قولدىن مۇشۇنداق كېتەرىنى ئويلىمىغانىكەنمىز، ئىسىت! — ئىسىت! . . .

ئەسلىدە، مانجۇلار ئۆتكەن يىلى تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىدا بەدۆلەتنىڭ ئارمىيىسى بىلەن بىرنەچچە قېتىم سوقۇشۇپ، ئۇنىڭ ئاساسلىق كۈچىنى تارمار كەلتۈرگەندىن كېيىن، ئۇ جامەدار دادخاھ قاتارلىقلارنىڭ «بارمىسىلا، بىز سىلە ئۈچۈن ئۇرۇشايلى» دېگىنىگە ئۇنىماي، قەشقەردىكى ئوردىسىدىن ئايرىلىپ، ئىككىنچى دارۇ سەلتەنەت — كورلىغا كەلگەننىدى ۋە مانجۇلار قوشۇنى بىلەن تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىدا ھەل قىلغۇچ جەڭ قىلـ

www.uyghurkitap.com

ماقچى بولغانىدى. كورلىدىكى ھەربىي كېڭەشنىڭ قارارى بويىچە، ئەمرۇل ئومرا بارگاھىنى توقسۇنغا يۆتكەپ، بەي يەنخۇ تۇڭگانىينى يانداش ئەمرۇل ئومرالىققا تەيىنلىگەنىدى. لازىم تېپىلغاندا، ئالدىنقى سەپتىكى جەڭگە ھەيدەكچىلىك قىلىش ئۈچۈن، ئۆزىمۇ توقسۇنغا بېرىپ تۇرماقچى بولغانىدى. ئەمما، ئۇنىڭ بۇ ئويى نىياز ھېكىمبەگنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرىغانىدى:

— جانابىي ئەمىر ئىسلام ئالىيلىرى، — دېگەنىدى ئۇ، — ئۆزلىرى دارۇ سەلتەنەتتىن ئايرىلمىسىلا، ھازىر كۈن ئىسسىپ كەتتى. جاپا تارتىپ قالمىسىلا، پەقەت خەزىنىدىكى ئالتۇن ـ كۈمۈشلەرنى ئەمرۇل ئومرا بارگاھىغا ئەۋەتىپ، باھادىر غازىلىرىمىزنىڭ شىجائىتىگە رىغبەت، غەيرىتىگە ھىممەت قوشقايلا. ئۇنىڭ ئۈستىگە، توقسۇن بېيجىڭ بىلەن ئۈرۈمچىلەرنىڭ ئارىسىدىكى مۇھىم بەندەرگاھ ھېسابلىنىدۇ. ئۇ يەردە خەزىنە قۇرۇپ، بىرمۇنچە ئەسكەر توختاتماق مۇھىمدۇر. قالغان ئىشقا كەلسەك، ھەر نە يوليورۇق، ئەمر ـ پەرمان ئۆزلىرىدىن چىقىدۇ. . .

— دۇرۇست مەسلىھەت بولدى، — دەپ دەرھال لازىم تاپقانىدى بەدۆلەت نىياز ھېكىمبەگ كۆرسەتكەن بۇ ئەقىلنى، — ئەمما، بۇنداق زور ئىشنى كىمگە تاپشۇرۇش كېرەك؟

— بۇ ئىشنى ھۇشۇر بالىدىن باشقا ئادەمگە تاپشۇرۇش — ئىشەنچلىك بولماس! . . .

ئۇنىڭ ھۇشۇر بالا دېگىنى — بەدۆلەتنىڭ بىر ئاسراندىسى بولۇپ، بەدۆلەت ئۇنىڭغا ئۆزىگە ئىشەنگەندەك بەكمۇ ئىشىنەتتى. نىياز ھېكىمبەگ كۆرسەتكەن ئەقىل بويىچە، بەدۆلەت كۆپ ئويلىنىپ تۇرماستىنلا دەرھال قىرىق خېچىرغا ئالتۇن ـ كۈمۈش ۋە بىرمۇنچە توپ ـ زەمبىرەكلەرنى يۈكلەشكە پەرمان بەردى ۋە ئەللىك مۇلازىمنى ھۇشۇر بالا دېگەنگە تاپشۇرۇپ: «بۇ ئالتۇن ـ كۈمۈشلەرنى توقسۇندىكى كىچىك بەگ بەچچە — ھەققۇلبەگكە ھايالىشمايلا ئاپىرىپ بەرگىن. بىز ئەۋەتكەن ھىماتچى لەشكەرلەر

www.uyghurkitap.com

كەينىڭلاردىن تەخىرسىزلا يېتىپ بارىدۇ» دەپ ئۇلارنى يولغا سالدى.

هۇشۇر بالا ئۈچ كۈن يول يۈرۈپ قاراقىزىل دېگەن يەرگە يېتىپ كېلىپ، بىر قۇدۇق بويىدا چۈشكۈن قىلدى. نىياز ھېكىمبەگ بىلەن باشتا قىلىشقان مەسلىھەت بويىچە، هۇشۇر بالا دەرھال مۇلازىملارنى يىغىپ ئۇلارغا:

— ئەي يىگىتلەر، بۇ دۇنيا ـ دەپنەلەر قولىمىزغا چۈشتى. بۇ ئېرىخ مالنىڭ يېرىمىنى ئۆزىمىز ئالساقمۇ بالىمىزدىن ـ بالىمىزغا قالىدۇ. قالغان يېرىمىنى ئاپىرىپ كۆلىدىن چىققان خان لەشكەرلىرىگە تۆھپە قىلىپ تۇتساق، ھەر بىرىمىزنى بىر دىن شەھەرگە ھاكىم قىلىدۇ، — دېدى.

مۇلازىملار ئۇنىڭ سۆزىنى ماقۇل كۆردى ۋە قاراقىزىلدىن نەنسەن تەرەپكە ئۆتىدىغان ئۇغرى يولدىن مېڭىپ، بەش كۈن بولدى دېگەندە، مانجۇلارنىڭ ئالدىنقى سەپ قاراۋۇلىغا يېتىپ كەلدى.

هۇشۇر بالا قىرىق خېچىرغا ئالتۇن ـ كۈمۈشنى ئېلىپ يولغا چىقىپ يىگىرمە كۈن ئۆتكەندىن كېيىن، توقسۇندىكى ئەمەرۇل ئومرا ھەققۇلبەگدىن چاپارمەن كەلدى. بەدۆلەت ئۇنىڭدىن: «هۇشۇر بالا باردىمۇ؟» دەپ سورىۋىدى، چاپار: «ياق، بارمىدى» دەپ جاۋاب بەردى. بۇ ئىشقا چۈشىنەلمەي ھەيرانۇ ھەس بولغان بەدۆلەت نىياز ھېكىمبەگنى دەرھال شاھىنشىنغا چاقىرتتى.

— ئەي، نىياز ھېكىمبەگ، — دېدى ئۇ، — هۇشۇر بالا يولغا چىققىلى يىگىرمە كۈن بولدى. تېخىچە ھەققۇلبەگنىڭ قېشىغا يېتىپ بارماپتۇ.

— ئەمىر ئىسلام جانابىي ئالىيلىرى، بۇ ئىش يامان بوپتۇ، — دېدى ئۇ قولىنى چىشلەپ تۇرۇپ، — ئادەملەرگە ئىشىنىپ بولمايدۇ. ئىككى ـ ئۈچ تەرەپكە ئايغاقچى ئەۋەتىپ ئىزدەپ باقايلى.

ھۆشۇر بالىنىڭ توقسۇنغا بارمىغانلىقىنى ئاڭلاپ، نىياز ھېكىمبەگنىڭ كۆڭلى تەسكىن تاپتى. ھۆشۇر بالا يولغا چىقىدىغان چاغدا، ئۇ مانجۇ قوشۇنلىرىنىڭ زۇڭتۇڭى لىيۇ جىڭتاڭغا خەت يېزىپ، بەدۆلەتنىڭ يېقىنقى ئەھۋالىدىن تەپسىلىي مەلۇمات بەرگەن ۋە مانجۇ قوشۇنلىرىنىڭ كورلىغا ھازىرچە ئالدىراپ تېگىش قىلماسلىقىنى تەلەپ قىلغانىدى. ئۇ ھۆشۇر بالىنى يولغا سالغاندىن كېيىن، دەككە - دۈككىگە چۈشۈپ قالدى. ئىشىكنىڭ غىچىلداپ ئېچىلغانلىقىنى ئاڭلىسىلا، ھازىرلا بەدۆلەتنىڭ خۇپىيىلىرى كىرىپ ئۇنى تۇتۇپ كېتىدىغاندەك چۆچۈپ ئورنىدىن تۇرۇپ كېتىدىغان بولۇپ قالغانىدى. ئىشىك مۇجۇقىنىڭ غىچىلدىشى ئۇنىڭغا خۇددى مەھشەرگاھتىكى مۇنكىر - نەكىرلەرنىڭ سوراق ئاۋازىدەك ۋەھىمىلىك ئاڭلىنىپ كېتەتتى. «ھۆشۇر بالا قانداق بولغاندۇر؟ خەتنى مانجۇلارنىڭ قولىغا يەتكۈزۈپ بېرەلىگەندىمۇ؟» دېگەنلەرنى ئويلاپ، ئۇنىڭ خىيالى چېچىلغانىدى. ئۇنىڭغا ئەتراپتىكى تىۋىشلار گويا ئۆيدىكى نەرسىلەرگە جان كىرگەندەك ۋە خوجايىنغا خەۋەر بېرىپ، ئۇنى ئويغاتماقچى بولۇپ ھاۋشىغان ئىتتەك ئاجايىپ تۇيۇلىدىغان بولۇپ قالدى.

نىياز ھېكىمبەگ ئۆز بېشىدىن ئەنسىرەپ غال - غال تىترەيدىغان، قويغان - تۇتقىنىنى بىلمەي، تۇرغان ئورنىدا تۇرۇپلا قالىدىغان بولۇپ قالدى. ئۇ بەدۆلەتنىڭ ئالدىدا ئۆزىنىڭ دەككە - دۈككىگە چۈشكەن، ۋەسۋەسىدە قالغان رەزىل ھەم قارا يۈرىكىنى كۈچەپ زورمۇزور بېسىۋېلىۋاتاتتى. ئۇ ھەقىقەتەن قاتتىق قورقۇۋاتاتتى. ئۇنىڭ قەلبىنىڭ ئەڭ چوڭقۇر، ئەڭ قاراڭغۇ يېرىگە ئۇۋا سالغان شەيتان لەئىن ئۇنىڭغا بىر دەممۇ ئاراملىق بەرمەيۋاتاتتى.

ئۇ بەدۆلەتتىن ھۆشۇر بالىنىڭ قىرىق خېچىرلىق ئالتۇن - كۈمۈش بىلەن ئىز - دېرەكسىز يوقالغانلىقىنى ئاڭلاپ، خەتنىڭ مانجۇلارنىڭ قولىغا ساق - سالامەت يەتكۈزۈلگەنلىكىنى جەزىم قىلدى.

ئۇنىڭ ساراسىمگە چۈشكەن كۆڭلى ئارام تاپتى.

— بۇ خەۋەر ئامۇخاسلاردىن قاتتىق سىر تۇتۇلۇشى كېرەك، — دېدى بەدۆلەت كەيپىسىزلەنگەن هالدا.

— پېقىرمۇ شۇنداق ئويلىغان، بىراق. . . — دەپ سۆزىنىڭ ئاخىرىنى يۇتۇۋېتىپ جىم تۇرۇۋالدى نىياز ھېكىمبەگ.

— جانابىي ئىمادۇر دۆلەتى، بىزدىن يۇشۇرۇۋاتقان ئىش بارمۇ؟ — دەپ قەھر قىلدى بەدۆلەت.

— يوقسۇ، ھەددىممۇ مېنىڭ؟ جانابىي ئالىيدىن ئىجازەت بولسا، ئاندىن دېگەن بولسام. . .

— قېنى، سۆزلەڭ!

— موللا كامالىددىن مىرزا بۇ ئىشلار ھەققىدە ئامۇخاسلار ئارىسىدا سۆزلەپ، كىشىلەرنىڭ كۆڭلىنى دەككە - دۈككىگە سېلىپ تۇرۇۋېتۇدەك.

— چاقىر ئۇ بەدبەختنى!

— خوش، قۇللۇق جانابىي ئالىيلىرى! . . .

نىياز ھېكىمبەگ كەينىگە شوخشىغىنىچە شاھىنشىندىن چېقىپ كەتتى.

بەدۆلەتنىڭ قەھرۇ - غەزىپى نىياز ھېكىمبەگنىڭ دەي - دېگىچە سىلىشى بىلەن ئوت ئۇستىگە ماي چاچقاندەك تېخىمۇ لاۋۇلداپ كۆيۈپ، ئۇلغىيىپ كەتتى. غەزەپ ئۇنىڭ ئەقلى ئىدرىكىنى خىرەلەشتۈرۈپ، كۆزىنى كۆرمەس، قۇلىقىنى ئاڭلىماس قىلىپ قويۇۋاتاتتى. ئۇ جامەدار دادخاھنىڭ چىن كۆڭلىدىن قىلىغان نەسىھەتلىرىنى ئېسىدىن تامامەن چىقىرىپ قويدى. ئۇ ھازىر ئاچچىقىنىڭ تۇرتكىسىدە، «كېڭەش بىلەن ئىش قىلىڭلار» دېگەن ھەدىسنى تامامەن ئۇنتۇغانىدى. ئىچىدىكى دەردىنى ئەئيانلىرىغا ئېيتاي دېسە، غورۇرى مۇنداق قىلىشقا يول قويمايتتى. ئۇنىڭ كۆز ئالدىدىكى چىنلىقنى ئېتىراپ قىلغۇسى كەلمىدى.

شۇ ئەسنادا، شاھىنشىن ئىچىگە موللا كامالىددىن مىرزا

كىرىپ ئۇنىڭغا تەزىم قىلدى.
— مىرزا، ئاڭلىساق، بەزى بولمىغۇر ئۆسەك سۆزلەرنى دېگەنمىشسىز!
— ئەمىر ئىسلام جانابىي ئالىيلىرى، — دېدى ئۇ قىلچىمۇ تەمتىرىمەستىن، — بۇ ھەرگىزمۇ ئۆسەك سۆز ئەمەس. مانجۇ خاقانلىقىدىن چىققان قارا چېرىكلەر خۇددى رويى زېمىننى قاپ-لاپ ئۇچۇپ كېلىۋاتقان چېكەتكىدەك، سەلتەنەتلىرى ئۈستىگە يوپۇرۇلۇپ كەلمەكتە! شۇنىڭ ئۈچۈن، بۇنىڭ تەدبىرىنى قىلماق-لىرى زۆرۈر!
— مۇشۇ خەۋەرنى بىزگە ئېيتقۇدەك سەن قالدىڭمۇ؟ سېنىڭ ۋەزىپەڭ مۇشۇ مەرتىۋىگە يەتتىمۇ؟ ئاغزىغا ئۇرۇڭلار بۇ بەدبەخت-نىڭ!
بىچارە موللا كامالىددىن ئۆلۈم خەۋپىگە قارىماستىن، بەدۆ-لەتنى بۇ خەۋپتىن ئاگاھلاندۇرىمەن دەپ، ئاخىر ئۆزىنى ئۇنىڭ قەھر - غەزىپىنىڭ تىغىغا تۇتۇپ بەردى. ۋادەرىغا! كونىلار: «پادىشاھلارنىڭ دوستلۇقىغا ۋە گۆدەكلەرنىڭ خۇش ئاۋازىغا ئى-شەنگىلى بولمايدۇ. ئاۋۋالقىسى بىر گۇمان بىلەن ئاينىپ قال-دۇ؛ كېيىنكىسى بىر كېچىدىلا ئۆزگىرىپ كېتىدۇ» دېگەنىكەن. ئۇلار يەنە: «يولۋاسنىڭ ھىجايغىنى كۈلگىنى ئەمەس» دەپ توغرا ئېيتقانىكەن.
بەدۆلەتنىڭ مەھرەملىرى موللا كامالىددىننى قاتتىق ئۇ-رۇشقا باشلىدى. بۇنىڭلىق بىلەنمۇ ئاچچىقى پەسەيمىگەن بەدۆلەت شاھنىشىندىن ئۆزى چۈشۈپ، شاھ سۇپا ئالدىدا ئېڭىراپ ياتقان موللا كامالىددىننى پۇتلىرى بىلەن تېپىپ، جىق ھاقارەتلەرنى قىلدى. بىچارە موللا كامالىددىن تاياق ئازابىغا چىدىماستىن، ئىككى قولىنى مۇناجاتلار ئۆرلەيدىغان ئاسمانغا كۆتۈرۈپ، بەندە-لەرنىڭ ھاجەتلىرىنى راۋا قىلىدىغان تەڭرىگە:
— ئى ئىبارايا خۇدايا، ئۆزۈڭ كۆرۈپ تۇرۇپسەن، مەن

www.uyghurkitap.com

بۇنىڭغا نىمە زىيان، قانداق گۇناھ يەتكۈزگەندىمەن؟ نىمە گۇنا-
ھىمغا مىنى مۇشۇنچىۋالا خارلايدۇ؟ — دەپ ئىچىنىشلىق زارلى-
دى.

بۇ پىغانلىق نادامەتنى ئاڭلىغان بەدۆلەت ئاچچىقىغا ھاي
بېرىش ئۇياقتا تۇرسۇن، تېخىمۇ قاتتىق غەزەپلىنىپ، پۇت ـ
قوللىرىنى تەڭلا ھەريكەتكە سېلىپ، ئۇنى باشقىلەتتىن قاتتىق
ئۇرۇشقا باشلىدى. ئاخىرى ھېرىپ شاھنىشىن ئۈستىگە بېرىپ
ئولتۇردى ـ دە، يېنىدا قاراپ تۇرغان مەشۇر مەھرەمگە «چاي!» دەپ
ۋارقىرىدى. ھېلىقى مەشۇر مەھرەممۇ خۇددى بەدۆلەتنىڭ شۇ
گېپىنى كۈتۈپ تۇرغاندەكلا ئىچكەركى خانىغا يۈگۈردى. ئۇ چايغا
نىياز ھېكىمبەگ بەرگەن ھېلىقى بىر بولاق «تەپ دورىسى»نى
سېلىپ تەييارلاپ قويغانىدى. ئۇ ئۇزاق ھايالىشمايلا بىر پىيالە
چاينى خونچىسى بىلەن پەتنۇستا كۆتۈرۈپ چىقتى ـ دە، خونچا
بىلەن بەدۆلەتكە سۇندى. بۇنى كۆرگەن موللا كامالىددىن ئېڭراپ
ياتقان يېرىدىن ئۆمىلىگىنىچە شاھنىشىن ئالدىغا باردى ـ دە،
بەدۆلەتنىڭ پۇتىغا ئېسىلدى!

— ياق! ياق! ئۇ چاينى ئىچمىسىلە، ئەمىر ئىسلام جانابىي
ئالىيلىرى، ئۇ چايغا. . .

ئۇنىڭ بۇ تويۇقسىز ھەريكىتىدىن قاتتىق چۆچۈگەن بەدۆلەت
پىيالىدىكى سوغۇق چاينى بىر يۇتۇپلا پاك ـ پاكىزە ئىچىۋەتتى ـ دە،
يېنىدىن سامازورت ناگىنىنى چىقىرىپ «پاك! پۇك!» قىلىپلا
موللا كامالىددىننى ئېتىپ تاشلىدى.

چايغا سېلىنغان ئۆتكۈر ئوغا بىر پەستىلا ئۆز كۈچىنى
كۆرسەتتى. ئۇزاق مۇددەت تەپ بولۇپ ئىچى ئۆتۈپ، تېنى ئا-
جىزلاپ كەتكەن بەدۆلەت بىلىنىڭ تۈۋىنىگە تاش ئېسىپ قويغاند-
دەك، بىلىنىڭ بارغانسېرى ئېغىرلىشىپ كېتىۋاتقانلىقىنى ھېس
قىلدى. زەھەر ئۇنىڭ بۆرىكىگە تەسىر قىلىپ، ئىلىكىگە ئۆتۈپ
كەتكەنىدى! ئۇ ئورنىدا مەزمۇت ئولتۇرالماي يان تەرەپكە قىيساي-

دى ۋە مەشۇر مەھرەمگە تىكىلىپ بىر قارىدى ـ دە: «ۋاي ھارىمى! . . .» دېگەندىن باشقا سۆزگە ئاغزى كەلمەي، شاھ سۇپىغا يۈزىچە يىقىلىپ چۈشتى[①] . . .

بەدۆلەتنىڭ شاھ سوپىغا يىقىلىپ چۈشكەنلىكىنى كۆرۈپ، باشقىلار پاتىپاراق بولۇپ كېتىشتى. مۇشۇ قالايمىقانچىلىقتا، ھېلىقى مەشۇر مەھرەم دېگىنى پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ شاھنىـ شىندىن ئاستا سۇغۇرۇلۇپ چىقتى ـ دە، نىياز ھېكىمبەگكە خەۋەر بېرىش ئۈچۈن يۈگۈردى.

نىياز ھېكىمبەگ مەشۇر مەھرەمگە «تەپ دورىسى» نى بەرـ گەندىن كېيىن، ئىچكەركى خانىسىنىڭ بوسۇغىسىغا بىر قۇدۇق قازدۇرۇپ قويغانىدى. مەشۇر مەھرەم بەدۆلەتنىڭ جان بەرگەنـ لىك خەۋىرىنى ئېلىپ كېلىشى بىلەن تەڭلا، نىياز ھېكىمبەگ

---

① ياقۇپبەگنىڭ ئۆلۈمى توغرىسىدا ھەرخىل گەپ ـ سۆزلەر بار. مەسىلەن، زوزۇڭتاڭ ئۆزىنىڭ خانغا يوللىغان قاتلاق مەكتۇبىدە، ياقۇپبەگ قەمەرىيە 4 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى (شەمسىيە 5 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنى) كورلىدا «زەھەر ئىچىپ ئۆلگەن» («مەرىپەتلىك، مەدەتكار زوزۇڭتاڭ ھەزرەتلىرى ئەسەرلىرى. خانغا يوللانغان مەكـ تۇبلار» 50ـجىلد، 72ـبەت) دېگەن؛ كوروپاتكىن: «. . . خەـ زىنە بېگى سابىرئاخۇننى قاتتىق ئۇرغان، خەزىنە بېگى سابىرئاخۇن ياقۇپبەگكە قارشىلىق كۆرسىتىپ، ئۇنى بىر قويۇپلا ھوشىدىن كەتكۈزۈۋەتكەن. ياقۇپبەگ بىر ھازاغىچە ھوشسىز ياتقاندىن كېـ يىن، 17 ـ ماي (29 ـ ماي) كۈنى كېچە سائەت ئىككىدە جان ئۈزگەن.» («قەشقەرىيە». 1984 ـ يىلى ئۇيغۇرچە نەشـ رى، 403 ـ بەت) دېگەن؛ ئەينى يىللاردىكى «تايمىس گېزىتى» بىلەن «تۈركىستان گېزىتى» دە: «ياقۇپبەگ ئاغرىپ ئۆلگەن» دېـ يىلگەن. بۇ ھەقتە چارلىز. بولگىرنىڭ «ياقۇپبەگنىڭ تەرجىمىھاـ لى» دېگەن كىتابىغا قارالسۇن.

www.uyghurkitap.com

ئۇنى قىلىچ بىلەن چېپىپ تاشلىدى. ئاندىن ئۇنىڭ ئۆلۈكىنى ئىتنىڭ ئۆلۈكىنى سۆرىگەندەك سۆرەپ كېلىپ، ھېلىقى قۇدۇققا تاشلاپ، ئۈستىنى تىندۇرۇپ، بىلىنمىگۈدەك قىلىپ قويىدى. شۇنداق قىلىپ، مەشۇر مەھرەم بۇ سىرنى ئۆزى بىلەن جەھەننەمگە ئېلىپ كەتتى.[1] بىراق، «كىشى بىلمىسۇن دېسەڭ، ئۆزۈڭ قىلما» دېگەن بىر سۆز بار. دۇنيادا نەدىمۇ باشقىلار مەڭگۈ بىلمەي قالىدىغان سىر بولسۇن؟

× ×

ھۆرمەتلىك كىتابخان، بەدۆلەتنىڭ ئۆلۈمى ھەققىدىكى بۇ بابنى ئاخىرلاشتۇرۇۋاتقان چېغىمىزدا، دىققىتىڭلارغا «سەيياد بىلەن سوجە تورغاي» دېگەن بىر قەدىمكى مەسەلنى تەقدىم قىلىمىز. بۇ مەسەلدە مۇنداق دېيىلگەنىكەن:

«بىر سەيياد چىل ۋە بۆدىنە تۇتۇش ئۈچۈن تۇزاق قۇرۇپ، دان تاشلىغانىكەن. تۇزاققا بىر سوجە تورغاي چۈشۈپتۇ. سەيياد: «نېمىلىكى بولسا، نېسىۋەم ئىكەن» دەپ تورغاينى قولىغا ئېلىپ ئۆيىگە كەتمەكچى بولغاندا، ھېلىقى تورغاي بىردىنلا زۇۋانغا كېلىپ:

---

[1] ئابدۇۋەلى روزى يازغان: «ياقۇپبەگ بىلەن نىياز ھېكىمبەگنىڭ مۇناسىۋىتى توغرىسىدا غەيرىي رەسمىي ماتېرىيال» دا: بەدۆلەت زەھەر بىلەن ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، «. . . شۇ كېچىسى ئۇ (نىياز ھېكىمبەگنى دېمەكچى) ئالتە ئات بىلەن (خوتەنگە قاراپ) قاچتى. كورلا چاقىلىق ئارىلىقىدا ھېلىقى مۇلازىم (مەھرەم) نى زەھەر بېرىپ ئۆلتۈردى. . .» دېيىلگەن. بۇ ھەقتە «شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى» 28 ـ سان 1990 ـ يىلى 8 ـ ئاي نەشرىگە قارالسۇن.

— مېنى نېمە قىلاي دەيسەن؟ — دېگەنىكەن. سەيياد:
— كاۋاپ قىلىپ، زىخقا تارتقايمەن! — دەپتۇ.
— مېنى يېمەك بىلەن قوۋزۇڭ تولمايدۇ، — دەپتۇ تورغاي، — قارنىڭمۇ تويمايدۇ. ئۇنىڭدىن كۆرە، مېنى يېمىسەڭ، مېنىڭ ساڭا بېرىدىغان ئۈچ كەلىمە مەسلىھەتىم بار. ئاڭلىساڭ، چوقۇم پايدا كۆرىسەن. لېكىن، شۇنداق شەرت بىلەن ئېيتىمەنكى، بۇ ئۈچ كەلىمە مەسلىھەتىمنىڭ بىرىنچىسىنى قولۇڭدا تۇرۇپ ئېيتىپ بېرىمەن. ئىككىنچىسىنى مۇشۇ كۆرۈنگەن تالنىڭ شېخىغا قونۇپ تۇرۇپ ئېيتىمەن. ئۈچىنچىسىنى بولسا، تاغنىڭ ئۈستىگە چىقىپ ئېيتىمەن!
«بۇنى يېگەندىن ماڭا نېمە پايدا چىقار؟ — دەپ ئويلاپتۇ سەيياد ئىچىدە، — بەلكى، ئۇنىڭ ماڭا بەرگەن مەسلىھەتىدىن پايدىلانسام ئەجەپ ئەمەس.» شۇنىڭ بىلەن سەيياد تورغاينىڭ ھېلىقى شەرتلىرىگە ماقۇل بولۇپ:
— مەيلى، سۆزلە، — دەپتۇ. تورغاي:
— ھەرقانداق ۋاقىتتا بىر سۆزنى ئاڭلىساڭ، راست دەپ ئىشىنىپ كەتمە، يالغان دەپمۇ رەت قىلما. ئەقلىڭنىڭ تارازىسىغا سېلىپ، ئەقلىگە مۇۋاپىق بولسا، راست، نامۇۋاپىق بولسا، يالغان دەپ ھۆكۈم چىقار، — دېگەنىكەن. سەيياد ئۆزىنىڭ بەرگەن ۋەدىسى بويىچە تورغاينى قويۇپ بېرىپتۇ.
تورغاي تالنىڭ شېخىغا قونۇپ:
— ۋاي بىچارە، سەن نېمىدېگەن بەختسىز ئادەم ـ ھە! بايىلا يىگىرمە مىسقال كېلىدىغان بىر دانە بىباھا گۆھەرنى يۇتۇۋەتكەنىدىم. مېنى كاۋاپ قىلىش ئۈچۈن قارنىمنى يارغان بولساڭ، ھېلىقى گۆھەرنى ئولجا ئالغان بولمايتتىڭمۇ؟ ئۇنى بازارغا ئېلىپ چىقىپ ساتقان بولساڭ، كەم دېگەندىمۇ مىڭ تىللاغا يارايتتىغۇ؟ نەق پايدىدىن مەھرۇم قالدىڭ، — دېگەنىكەن. سەيياد:
— مېنىڭ ئامالىم قانچە؟ — دەپتۇ پۇشايمان بىلەن، —

ئەمدى ئۈچىنچى مەسلىھەتىڭنى سۆزلە، مەن ئاڭلاي.

— يۇقىرىقى سۆزلىرىڭدىن نىمە پايدا ئالدىڭ؟ — دەپتۇ تورغاي، — مەن ساڭا: «بىر سۆزنى ئىشتكەن بولساڭ، راست دەپ ئىشىنىپمۇ كەتمە، يالغان دەپ ئىشەنمەيمۇ قالما، ئەقىل بىلەن ئۆلچەپ بىر نىمە دىگىن» دىمەپمىدىم؟ مەن «قارنىمدا يىگىرمە مىسقال چامىسىدا بىر تال گۆھەر بار» دىسەم، چىرايلىرىڭ سارغىيىپ، قولۇڭنى چىشلەپ قالدىڭ. ھەي ئەخمەق، مىنىڭ پۈتۈن ۋۇجۇدۇم ئون مىسقال كەلمەيدىغان تۇرسا، يىگىرمە مىسقال كېلىدىغان تاشنى قانداق قىلىپ ئىچىمگە سىغدۇرالايمەن؟ بۇنى پىكىر يۈرگۈزۈپ ئويلاپ كۆرمىدىڭ. ئەقلىنىڭ تارازىسىدا ئۆلچىمىدىڭ. سەندەك بىر نەرسىنى پەرق ئېتەلمەيدىغان ئادەمگە ئۈچىنچى مەسلىھەتىمنى زايا قىلىپ نىمە قىلاي!

سوجە تورغاي سۆزىنى تۈگىتىپلا ئۇچۇپ كېتىپتۇ...»

نەرمە:

نۇرغۇن نامدارلار يەرگە دەپنە قىلىندى،
يەر يۈزىدە ئۇلاردىن نامۇ نىشان قالمىدى.
يەرگە تاپشۇرۇلغان كونا جەسەتنى،
توپا يەم قىلدىكى، ھەتتا ئۇستىخان قالمىدى.
نۇشىرۋاننىڭ نامى ياخشىلىق بىلەن تىرىك،
كۆپ چاغ ئۆتۈپ، دىيىلسىمۇ نۇشىرۋان قالمىدى.
ياخشىلىق قىل. ئەي پالانى، ئۆمرۈڭنى غەنىيمەت بىلىپ،
مۇنۇ خەۋەردىن ئالدىنراقكى: پالان قالمىدى.

— شەيخ سەئىدى

يەتتىنچى باب

سوغۇندىكى ئوق ئاۋازى

«ئەگەر قورساق ئالدىراتمىسا، ھېچبىر قۇش تۇزاقـقا چۈشمەس ئىدى؛ شۇنداقلا، ئوۋچىنىڭ ئۆزىمۇ تۇزاق قۇرماس ئىدى.»

—شەيخ سەئىدى

مىلادى 1877 ـ يىلى 6 ـ ئاي.

يۇقىرىدىن تۆۋەنگىچە تىك يېرىلغان تاغنىڭ ئوتتۇرىسىدىن بىر تاش سۇ جىلغا بويلاپ پەسكە قاراپ شىلدىرلاپ ئاقاتتى. تۆۋەندە قىيا بويلاپ قويۇق ئۆسكەن تال ـ سۆگەتلەر، تاغ تېرەكلىرى ئاينىڭ يورۇقىدا قارىيىپ كۆرۈنمەكتە ئىدى. سوغۇن[1] ئېقىنىنىڭ ئېغىزىغا قاتار سەككىز تۈگمەن جايلاشقانىدى. شۇڭا بۇ يەر «سەككىز تاش» دەپمۇ ئاتىلاتتى. بۇ تۈگمەنلەرنىڭ تاملىرى قورام تاشلاردا پاكار قوپۇرۇلغانىدى. بىر چىغىر يول مۇشۇ تۈگمەنلەرنى بويلاپ ۋادىغا قاراپ سوزۇلۇپ كېتەتتى.

كېچىدە كىشىگە ھۇزۇر بېغىشلايدىغان غۇر ـ غۇر سالقىن

---

[1] ئاتۇشتىن يۇز چاقىرىم شەرققە جايلاشقان قەدىمكى بىر ئۆتەڭنىڭ نامى. تارىختا: «بۇغراخانلارغا زەھەر بېرىلگەن جاي» دەپ يېزىلغان. بۇ ھەقتە مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» 1 ـ جىلدقا قارالسۇن.

تاغ شاملى كەڭ زېمىن ئۈستىدە ھۆكۈمرانلىق قىلاتتى. سەلكىن دەرەخلەرنىڭ قۇرۇپ قالغان يوپۇرماقلىرىنى، سېسىق شىۋاقلارنىڭ ئىنچىكە شاخلىرىنى ئۇچۇرۇپ قاياققىدۇر ئېلىپ كېتەتتى. ياز قۇرغاق كەلگەچكە، سوغۇن ئېقىنىنىڭ سۈيى خېلىلا تارتىلىپ كەتكەنىدى. ئادەتتە سۇ شىددەت بىلەن گۈلدۈرلەپ ئاقىدىغان ئېقىندا تېيىز كېچىكلەر پەيدا بولغانىدى. قاغجىرىغان ئوت - چۆپلەرنىڭ قاغسىق پۇرىقى ھاۋانى قاپلىغانىدى. بىنەم يەرلەردە قۇرۇغان ئەمەنلەر دەردىيىپ كۆرۈنەتتى. كەڭ ۋادا يىراقتىن گىرىمسەن كۆرۈنۈپ تۇراتتى. بەزىدە تاغنىڭ بېشىنى قارا بۇلۇت قاپلاپ، گۈلدۈرمامىلار قاراس - قۇرۇس قىلىپ گۈلدۈرلەپ قويسىمۇ، ئەمما، چاقچاپ باغرى ئۆرتەنگەن زېمىنغا يامغۇر ياغمايتتى. ئاسماندا ۋال - ۋۇل قىلىپ ئەگرى - بۈگرى ئىز پەيدا قىلىپ، بىھۇدە چاقماق چېقىپ قوياتتى.

سوغۇن ئېقىنىدىكى يېيىلىپ ئېقىۋاتقان سوغا چۈشكەن ئاينىڭ كۈمۈشتەك شولىسى خۇددى بىر تەرىپى پۈچۈلۈپ كەتكەن يۇمىلاق ئەينەككە ئوخشاپ قالغانىدى. ئېرىق بويىدىكى دەرەخلەرنىڭ سۇ يۈزىدىكى شولىسى گىرىمسەن كۆرۈنۈپ تۇراتتى. كېلەڭسىز ئاق بۇلۇتلار خۇددى ئېغىر قەدەملىرىنى سۆرۈشۈپ كېلىشىۋاتقان، بەللىرى مۈكچەيگەن بىر توپ بوۋايلاردەك، سالماق قەدەملىرى بىلەن بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى كۆلچەك يۈزىدىكى ئاينىڭ شولىسى يېنىدىن ئۆتۈپ، ئايىنى توسۇۋالماقچى بولۇشۇۋاتقان بولسىمۇ، ئەمما، بۇلۇتنىڭ ئارىلىرىدىن ئۆزىنىڭ پاكىز نۇرلىرىنى ئېرىققا، ئېقىنغا، زېمىنغا سېخىيلىق بىلەن تەكشى سەپمەكتە ئىدى. پارچە - پارچە ئاق بۇلۇتلار بىر - بىرىگە قوشۇلۇپ، كەڭ ئاسماننى يېرىپ ئۆتۈپ، يىراقلارغا سۈرۈلۈپ بېرىپ كۆزدىن غايىب بولاتتى. زۇمرەتتەك غۇبارسىز سۈزۈك ئاسماندىكى ئاي تولىمۇ گۈزەل كۆرۈنەتتى.

قەمەرىيە 5 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى[①]. قىزىلسۇ دەرياسىنىڭ لۆڭكۈ دېگەن يېرىدىن كېچىلەپ يولغا چىققان ھەققۇلبەگلەر بەدۆلەتنىڭ مېيىتى سېلىنغان جىنازىنى ئېلىپ، ئۈچىنچى توخۇ چىللىغاندا سوغۇنغا يېتىپ كېلىشتى[②].

— كېلىۋاتقانلار كىم؟ توختا! بولمىسا، ئوق چىقىرىمەن! — ئالدى تەرەپتە مىلتىقنىڭ شاراقشىغان ئاۋازى ئاڭلاندى.

— بىز! ئەمرۇل ئومرا ھەققۇلبەگنىڭ ئادەملىرى. سىلەر كىم؟

— بىز چوڭ بەگ بەچچىنىڭ ئادەملىرى بولىمىز. ئەمرۇل ئومرانى كېلىدىكەن دەپ ئاڭلاپ، سىلەرنى مۇشۇ يەردە ساقلاپ تۇرغانىدۇق.

گەپ ئارىلىقىدا، كېلىۋاتقانلار توختىدى. سوغۇن ئۆتىڭىدە ئۇلارنى ساقلاپ تۇرغانلارغا مەھەممەت زىيا دېگەن بىر مەھرەم پەنساد ئىكەن. ئۇ دەرھال كېلىپ، كىچىك بەگ بەچچە — ئەمرۇل ئومرا ھەققۇلبەگ بىلەن تىنچلىق، ئامانلىق سوراشتى.

— بىز ۋەلىئەھد جانابىي ئالىيغا ئەمىر ئىسلامنىڭ مېيىتىنى ئېلىپ ماڭغانلىقىمىز ھەققىدە خەۋەر بېرىشكە ئۈلگۈرەلمىدۇق، — دېدى ھەيران بولۇپ ھەققۇلبەگ، — بۇ يەرگە قاچان كەلدىڭلار؟

— چوڭ بەگ بەچچە: «ئەمرۇل ئۇمرا جانابلىرى ئەمىر

---

① شەمسىيە 1877 ـ يىل 6 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى. «تارىخىي ھەمىدى» دە: ھىجرىيە جامادىيەل ئاۋۋالنىڭ 22 ـ كۈنى (مىلادى 6 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى) دېيىلگەن.

② لوندۇندا چىقىدىغان «تۈركىستان گېزىتى» دە: «ياقۇپبەگ تەپ بولۇپ قېلىپ يەتتە كۈندىن كېيىن 5 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى ئالەمدىن ئۆتتى. ھەزرىتى ئاپپاقتا يەرلىكتە قويۇش ئۈچۈن ئۇنىڭ تاۋۇتى 5 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى كورلىدىن قەشقەرگە ماڭدۇرۇلدى.» دەپ خەۋەر بېرىلدى.

www.uyghurkitap.com

ئىسلام جانابىي ئالىينىڭ مۇبارەك مېيىتىنى ئېلىپ يولغا چىقىپ-تۇدەك. سىلەر بېرىپ سوغۇندا كۈتۈپ تۇرۇڭلار» دەپ بىزنى بۇنىڭدىن تۆت كۈن ئىلگىرى بۇ يەرگە يولغا سالغانىدى. بىز بۇ يەرگە تېخى تۈنۈگۈن يېتىپ كەلدۇق، — دېدى مەھەممەت زىيا پەنساد ھەققۇلبەگ بىلەن ياندىشىپ ماڭغاچ.

بۇ گەپنى ئاڭلاپ، ھەققۇلبەگنىڭ كۆڭلى تىنىپ خاتىرجەم بولدى ـ دە، باشقا گەپ قىلمىدى. ئۇ بىخەۋەر كېتىۋاتاتتى. مەھەممەت زىيا پەنسادنىڭ ئادەملىرىدىن قەمبەر مەھرەم دېگەن بىرسى يېنىدىن ناگىنىنى چىقارغان پېتىلا، ئالدىدا كېتىۋاتقان ھەققۇلبەگكە قارىتىپ «پاڭ، پۇڭ!» قىلىپ، ئارقا ـ ئارقىدىن تۆت پاي ئوق ئېتىۋەتتى.

— ھەي، نادان، ئەخمەق! نېمە پوق يەپ يۈرىسەن؟ — دەپ ۋارقىرىدى ھەققۇلبەگ ئۇنىڭغا ۋە دەرھال يېنىدىكى قىلىچىنى قىنىدىن سوغۇرۇۋالماقچى بولۇپ قول ئۇزاتتى، ئۇنىڭ بېشىغا قاتتىق بىر ئاغرىق كىرىپ كەتتى. ئۇنىڭ پۇت ـ قوللىرى تىترەپ، ئات ئۈستىدە زادىلا قولۇشۇپ ئولتۇرالماي قالدى. ئۇ، چۆچۈگەندەك سىلكىنەتتى. ئۇنىڭ قوللىرى بىردەم تارتىشىپ قالغاندەك مىدىرلىسا، بىردەم پەسكە ساڭگىلاپ قالاتتى. بىراق، ئۇ پۇت ـ قوللىرىنى ئاخىر بويسۇندۇردى. ئۇلارنى تىترەتكەن، سىلكىندۈرگەن، ئۇنى ياشاشقا، سەلتەنەتكە ئىنتىلدۈرگەن ئىرا-دىسى ئاخىر غالىب كەلدى. ئۇ قىلىچىنى قىنىدىن شارت قىلىپلا تارتىپ چىقاردى ـ دە، ھېلىقى قەمبەر مەھرەمنى چېپىپ تاشلى-دى. ئۇ مەھەممەت زىيا پەنسادنىمۇ چاپماقچى بولۇپ بۇرۇلۇۋا-دى، يەنە بىر مەھرەم تاپانچىسى بىلەن ھەققۇلبەگكە قارىتىپ ئارقا ـ ئارقىدىن ئوق ئۈزدى.

ھەققۇلبەگنىڭ چېپىشقا كۆتۈرۈلگەن قىلىچلىق قولى يەرگە ساڭگىلاپ قالدى. ئۇ جىمىپ كەتتى. ئات ئۈستىدە ئىككى تەرەپ-كە ئىغاڭلاپ تۇرۇپ، ئۆزىنى ئاي يورۇقىغا چۆمگەن زېمىن

ئۈستىدە ئىزىلەڭگۈلۈك بىلەن لەيلەپ يۈرگەندەك ھېس قىلدى. ئاق كۈمۈشتەك پارقىراپ تۇرغان ئاينىڭ نۇرى ئۇنى كۆمۈپ تاشلىغانىدى. بۇ نېمىنىڭ نۇرىدۇر؟ بۇ ئاينىڭ نۇرى ئىدى. لېكىن، بۇ ئۇنىڭ كاللىسىدىكى ئاي نۇرى ئىدى. ئۇ كۈمۈشتەك پارقىراپ، كۆزنى چاقنىتىپ نۇر چاچاتتى. ئۇنىڭ نۇرى چاقنىغانسېرى، ئۆزى كۆزىدىن يىراقلىشىپ كېتىۋاتقانىدى. بىردىنلا «گۈپ!» قىلغان ئاۋاز پەيدا بولۇپ، ئۇنىڭ قۇلىقى يېنىدا ناھايىتى ئۇزاققىچە سادا چىقىپ تۇردى. ئۇ ئۆزىنى گويا تېگى يوق ھاڭغا دومىلاپ چۈشۈپ كېتىۋاتقاندەك ھېس قىلدى. ئۇ پەقەت مۇشۇلارنىلا بىلەلىدى. ئۇ كۆزىنى يۇمۇپ ئاچقىچە يۈز بەرگەن بۇ ئىشلارنى ئويلاپ بولغىچە، ئاتتىن دومىلاپ چۈشتى ـ دە، يەردە سونايلىنىپ يېتىپ قالدى[1]...

بەدۆلەت كورلىدا نىياز ھېكىمبەگ تەرىپىدىن بېرىلگەن زەھەرنى ئىچىپ ئۆلگەندىن كېيىن، بەدۆلەتكە زەھەر ئىچۈرگەن مەشھۇر مەھرەممۇ نىياز ھېكىمبەگ تەرىپىدىن ئۇجۇقتۇرۇۋېتىلدى. شۇنىڭ بىلەن بەدۆلەتنىڭ ئۆلۈمى سىر پېتى ساقلىنىپ قالدى.

بەدۆلەت ئۆلگەندىن كېيىن، نىياز ھېكىمبەگ ۋە نەھرارخان تۆرىلەر شاھىنشىنىڭ ئىچىدىكى خۇپىيەخانىغا مۇز يېيىتىپ، بەدۆلەتنىڭ جەسىتىنى مۇز ئۈستىگە قويۇپ ئۈچ كۈنگىچە ھېچكىمگە بىلدۈرمەي ساقلىدى. بۇ چاغدا، توقسۇن قولدىن كەتكەن

---

① ھەققۇلبەگنىڭ سۇيىقەستكە ئۇچراپ ئۆلتۈرۈلگەنلىكى ھەققىدە خىلمۇ خىل مەلۇمات بار. موللا مۇسا سايرامى: «تارىخى ئەمىنىيە» دە: «... لۈكچۈ دېگەن يەردە ئېتىپ ئۆلتۈرۈلدى» دەپ يازغانىدى. بىراق، مەن ئىگىلىگەن بەزى مەلۇماتلاردا: «... سوغۇندا ئېتىپ ئۆلتۈرۈلدى. ئۇنىڭ جەسىتى دەپنە قىلىنغان جىلغا ھېلىمۇ ھەققۇلبەگ جىلغىسى دەپ ئاتىلىدۇ» دېيىلگەن.

بولۇپ، ئەمرۇل ئومرا ھەققۇلبەگ بىلەن ھېكىمخان تۆرىلەر قاراشھەردىكى ياندىش ئەمرول ئومرا بەي يەنخۇنىڭ بارگاھىدا تۇرۇۋاتقانىدى. نىياز ھېكىمبەگ ئۇلارغا بۇ دەھشەتلىك ۋەقەنى بايان قىلىپ، تېزلىك بىلەن خەۋەرچى ماڭغۇزدى. ھەققۇلبەگ ئۈچىنچى كۈنى قاراشھەردىن يېتىپ كەلدى. ئارقىدىنلا ھېكىمخان تۆرە باشلىق ئەمىر لەشكەر، يىگىت ـ سەرۋازلارمۇ قاراشھەردىن كورلىغا چېكىندى. بەي يەنخۇ مانجۇلار بىلەن ئېلىشىپ باقماقچى بولۇپ، قاراشھەردە قالدى.

ئەتىسى، بەدۆلەتنىڭ كورلىدىكى ئوردىسىدا، ئاخىرەتلىك ئىشلارنى قانداق بىر تەرەپ قىلىش ھەققىدە كېڭەش ئۆتكۈزۈلدى. بۇ كېڭەشكە ئەمرۇل ئومرا ھەققۇلبەگ ۋە نىياز ھېكىمبەگ، ئەھرارخان تۆرە، ھېكىمخان تۆرە، كېرىم باي مىرزا، مۇھەممەت مۇسا توقسابە، تاشباي دادخا، ئاتاباي پەنسادلار باشلىق بارلىق مۇلكىي، ھەربىي ئەمەلدارلار قاتناشتى.

خالايىق ئىمادۇر دۆلەت نىياز ھېكىمبەگنىڭ ئاغزىغا قاراپ ئولتۇرۇشاتتى. چۈنكى، ئۇ بەدۆلەت جان ئۈزىدىغان چاغدا ئۇنىڭ بېشىدا قاراپ تۇرغان بىردىنبىر ئەمەلدار ئىدى.

— ھەممىمىز رەھمەتلىك ئەمىر ئىسلام، بەدۆلەت جانابىي ئالىينىڭ كۆپ ئىنئام ـ ئىلتىپاتىغا نائىل بولغان. ئۇل رەھمەتلىكنىڭ شاراپىتىدە بىزنىڭ ھەممىمىزنىڭ مەرتىۋە ـ مەنسىپىمىز ھەممىدىن ئۈستۈن بولغانىدى، — دېدى نىياز ھېكىمبەگ كېڭەشتىكى مۇلكىي، ھەربىي ئەمەلدارلارغا بىر قۇر قارىۋەتكەندىن كېيىن، — خۇدا ئەمىر ئىسلام جانابىي ئالىيغا تەۋفىق ئاتا قىلغاچقا، ئالەمنى بويسۇندۇرغانىدى. بۇ جاھان بەدۆلەتتىن خالىي بولماستا، پۈتۈن يەتتە ئىقلىم جانابىي ئالىيغا بويسۇنغانىدى. ئۇنىڭغىچە ھالىمىز خاراب ئىدى. ئەمىر ئىسلام جانابىي ئالىيلىرى كۆڭلىمىزنى ئاپتاپتەك يورۇق قىلدى. ھەرقانداق ئۇلۇغ پادىشاھ بولسىمۇ، ئۇ يەنىلا ئادەم ھەم بەندىدۇر. بەس، ھەرقان-

داق بەندە خۇدانىڭ ھۆكۈمىگە سەۋر قىلىپ، قازاغا تەن بەرگەي. «قالۇ ئىننالىللاھىي ۋە ئىلەيھى راجىئۇن.[1]» ئەمىر ئىسلام رەھمەتلىك جان ئۈزىدىغان چاغدا: «مەن ئۆلسەم، بېشىمدا كۆپ ئىزتىراپلار قىلىپ، قاتتىق ھازا تۇتماڭلار. جەسىتىمنى يۈكلەپ، كېچە ـ كۈندۈز تىنماي مېڭىپ ھەزرىتى ئاپپاققا[2]ئاپىرىپ قويۇڭلار!» دەپ ۋەسىيەت قىلغانىدى.

— سىزلەر ئەمىر ئىسلام جانابىي ئالىيدىن ئايرىلدىڭىزلەر. مەنمۇ ئاتامدىن ئايرىلدىم، — دېدى ھەققۇلبەگ نىياز ھېكىمبەگنىڭ سۆزدىن توختىغانلىقىنى كۆرۈپ. مۇشۇ تاپتا ئۇ ئۆزىنى قاتتىق تۇتۇۋالغانىدى، — مەن ئەسلىدە سۆزلىمەي دېگەن نىيەت بىلەن خامۇشلۇقنى ئىختىيار قىلغانىدىم. لېكىن، مەن سىزلەرگە، سىزلەر ماڭا دەردمەن، بىز ھەممىمىز بىر ـ بىرىمىزگە ھەمدەردلەردىندۇرمىز. بۇ ئالەمنىڭ يۈزى قارا، بۇ پەلەكنىڭ باغرى تاش بولغاچقا، روينتەندەك ئەمىر ئىسلامغا ئەجەل شارابىنى ئىچۈرۈشكە مۇۋەپپەق بولالىدى. جانابىي ئالىينىڭ تاجىنى يەرگە ئۇرۇشقا پېتىنالىدى؛ بۇ مەككار، ھىيلىگەر پەلەك ئەجەپ ئويۇن باشلىدى. ئاپتاپ يەرگە پاتتى. ئاھ ئۇرۇپ، بۇ ۋاپاسىز توققۇز پەلەكنى ئۆرتىۋەتكىمىز كەلسىمۇ، ئەمما، سەۋرى قىلماسقا نە چارە؟ بۇ ئوتلۇق پىغانىمىزنى، قانلىق ياشلىرىمىزنى، ئاچچىق يىغىلىرىمىزنى ئىچىمىزگە سىڭدۈرمەسلىككە نېمە ئامال؟

باياتىندىن بېرى تىلى گاچىلىشىپ، بىر نېمە دېيىشەلمەي تۇرغان خالايىقنىڭ ھەققۇلبەگنىڭ سۆزلىرىنى ئاڭلاپ، ئاغزى گەپكە، تىلى زۇۋانغا كېلىشتى ـ دە، ھەممىسى قوللىرىنى

---

1. «بىز ئەلۋەتتە ئاللانىڭ بەندىلىرىمىز، چوقۇم ئاللانىڭ دەرگاھىغا قايتىمىز!»
2. قەشقەر شەھىرىنىڭ شەرقىدىكى ئاپپاق خوجا مازىرى.

دۇئاغا كۆتۈرۈشۈپ:

— يا ئەمرۇل ئۇمرا، كىچىك بەگ بەچچە، بۇ جاھان سىلىدىن خالىي بولمىغاي، ھەممە ئىقلىم سىلىگە بويسۇنغاي. ھالىمىز خاراب ئىدى، سىلىنىڭ بۇ سۆزلىرىنى ئاڭلاپ ئەينەكتەك ساپ بولدى. ئىرادىلىك بولغايلا، دۈشمەنلەر بىتاپ، ھالى خاراب بولسۇن! ئىلاھا ئامىن! — دېيىشتى.

— كەينىمىزدىن ئەجەل ھەلقۇمىدەك شىپقاپ كېلىۋاتقان قارا چېرىكلەر، — دېدى ھېكىمخان تۆرە سۆز ئېلىپ، — بىزگە ھەر ۋاقىت ئىتىلماقچى بولۇپ خىرس قىلىپ تۇرماقتا. داخۇ تۇڭگانى: «قايدۇ دەرياسى[1] بىزنىڭ مانجۇلارنىڭ ئالغا ئىلگىرىلەش يولىنى ئۇنۇملۇك توسۇپ قالالىشىمىزدىكى بىر تەبىئىي توساق» دەيدۇ. مېنىڭچە بولغاندا، ئەمىر ئىسلام جانابىي ئالىيىنىڭ مۇبارەك مېيىتىنى ھازىرچە مۇشۇ يەردە يەرلىكلەشتۈرۈپ تۇرساق، ئەمرۇل ئۇمرا جانابلىرى قوشۇنلارنى ئىددىتلەپ، قارا چېرىكلەرگە تاقابىل كېلىش چارىلىرى ئۈستىدە ئويلانسا! بولمىسا، سەلتەنەتىمىزنىڭ تەقدىرى ئېغىر خەۋپكە دۇچ كېلىدۇ!

— ئاتا ۋەسىيىتىنى ئورۇنداش — پەرزەنتنىڭ ئادا قىلمىقى پەرھىز بولغان بىر بۇرچىدۇر! — دېدى نىياز ھېكىمبەگ قۇتراتقۇلۇق قىلىپ، — ئۇنىڭ ئۈستىگە، ھەزرىتى ئاپپاقتەك مۇقەددەس جايدا يەرلەشسە، ئاندىن رەھمەتلىك ئەمىر ئىسلامنىڭ روھىمۇ قانائەت تاپىدۇ ئەمەسمۇ؟

— مەن ئاتامنىڭ ۋەسىيىتىگە بىنائەن، ئۇنىڭ مۇبارەك مېيىتىنى قەشقەرگە ئېلىپ ماڭىمەن. ئۇ يەردە ئاخىرەتلىك ئىشلىرىنى سەرەمجانلاشتۇرۇپ بولۇپ، ۋەلىئەھىد جانابىي ئالىيلىرى، بەگ نەچچە ئاكام — بەگقۇلبەگ بىلەن قارا چېرىكلەرگە قانداق تاقابىل كېلىش ھەققىدە مەسلىھەتلىشىمەن. كۆپچىلىك ئەمدى بۇ ھەقتە باشقىچە پىكىردە بولماڭلار! خوش، كېڭەش مۇشۇ يەرگىچە بولسۇن! — دەپ گەپنى ئۈزۈپ تاشلىدى ھەققۇل-

[1] قارا شەھەر دەرياسىنىڭ تارىختىكى نامى.

بەگ.

ھەربىي، مۇلكىي ئەمەلدارلار خوشلىشىپ شاھىنشىندىن چىقىپ كېتىشتى. ھەققۇلىبەگ نىياز ھېكىمبەگنى چاقىرىپ قالدى:

— جانابىي ئىمادۇر دۆلەتى، سىز قېلىپ تۇرۇڭ، مېنىڭ سىزدىن سورايدىغان بىر گېپىم بار ئىدى، — دېدى ئۇ.

شاھىنشىن پىنھان قالدى. ئۇ نىياز ھېكىمبەگنى يېنىغا تارتىپ تۇرۇپ:

— جانابىي نىياز ھېكىمبەگ، سىز ئاتام رەھمەتلىكنىڭ كۆپ ئىلتىپاتلىرىغا مۇشەررەپ بولغان ئادەمسىز. سىزدىن بىر مەسلىھەت ئالغۇم بار. ئاتام رەھمەتلىك ھايات ۋاقتىدا، چوڭ بەگ بەچچە ئاتامغا چېقىپ، مېنى دارۇ سەلتەنەتكە زادىلا يېقىن يولاتمىغانىدى. بۇنىڭ نېمە ئۈچۈن ئىكەنلىكىنى چۈشەنمىدىم. قېنى ئېيتىپ بېقىڭچۇ؟ چوڭ بەگ بەچچە نېمە ئۈچۈن مېنىڭدىن بەك قورقىدۇ؟

— بىلەمدىلا، ئەمرۇل ئۇمرا، ھېيلىگەرلىكتە ھېچقانداق بىر جىنس تۈلكە جىنسىغا يەتمەيدۇ، — دېدى نىياز ھېكىمبەگ سەل ئويلىنىپ تۇرۇۋالغاندىن كېيىن، — بىراق، تۈلكە دۇنيادا ھەممىدىن بەكرەك ئۆز جىنسى بولغان تۈلكىدىن قورقىدۇ. چۈنكى، دۇنيادا بىر - بىرىگە ئۆز جىنسىدىن يامان رەقىب بولماس. چەرەندىلەر[1] دەرەندىلەرگە[2] زەشك قىلالماس. پەرەندىلەر[3] ئادىمىزاتقا ھەسەت قىلالماس؛ ئىنسانلار ئارىسىدا، بىر ئاتىدىن بولغان-

---

① چەرەندە — قورت - قوڭغۇزغا ئوخشاش ئۆمىلىگۈچى ھاشاراتلارنىڭ ئومۇمىي نامى.

② دەرەندە — يولۋاس، بۆرە ۋە ئېيىققا ئوخشاش يىرتقۇچ ھايۋانلارنىڭ ئومۇمىي نامى.

③ پەرەندە — چىۋىن، پاشا قاتارلىق قاناتلىق ھاشاراتلارنىڭ ئومۇمىي نامى.

لارمۇ مال ـ دۇنيانى دەپ، ئۆلۈشۈپ كېتمىدىغۇ؟ ئېرىنىڭ بېشىنى
ئوچاق ئېتىدىغانلار چوقۇم كۈندەشلەر بولىدىغۇ؟ ھوقۇق ـ ئەمەل تالى‌ـ
شىپ، ئەلنى كۆلپەتكە پاتۇرىدىغانلارمۇ مەنسەپدارلاردۇر؛ پايدا ـ مەن‌ـ
پەئەت تالىشىپ، كىبىر كۆرسىتىدىغانلار بايلاردۇر؛ ئورۇن ـ
مەرتىۋىسى يېقىنلار بىر ـ بىرىنى كۆرەلمەي، ئۆزئارا ئورا كولى‌ـ
شىدۇ؛ قىلتاقچىلار چىل تۇتقاندا، قىلتاقتا چىلدىن بىرىنى باغلاپ
قويۇشىدۇ؛ ئارىغا بۆلگۈنچىلىك سالىدىغان كىشى چوقۇم ئۆزىگە
ئوخشاش ئادەمدىن بىرىنى تىلاپ ـ تىكچىلىقتا تاللايدۇ؛ مانا بۇ
مەنىدىن ئېلىپ ئېيتساق، تۈلكە ھەرقانچە مەككار بولسىمۇ،
يەنىلا ئۆز جىنسى بولغان تۈلكىدىن قورقىدۇ.

ھەققۇلبەگ ئىككىنچى دارۇ سەلتەنەت — كورلىدىكى ھەر‌ـ
بىي مۇلكىي ئەمەلدارلار باشلىق بارلىق ئەمرائىي ئەسكەر، دادخا‌ـ
ئى — لەشكەرلەر بىلەن كېڭەش ـ مەسلىھەت قىلىپ، ئۆز
ئورنىغا ھېكىمخان تۆرىنى مۇۋەققەتلىككە ئولتۇرغۇزغاندىن كې‌ـ
يىن، «ئاتامنىڭ جەسىتىنى ھەزرىتى ئاپپاقتا دەپنە قىلىپ،
ئاكام بىلەن مەسلىھەتلىشىپ ياكى ئاكام، ياكى مەن كېلىپ قارا
چېرىكلەر بىلەن ئۇرۇشارمىز» دېگەن مەقسەتتە، بەدۆلەتنىڭ مې‌ـ
يىتىنى قەشقەرگە ئېلىپ ماڭدى.
نىياز ھېكىمبەگمۇ ھەققۇلبەگنى قەشقەرگە يولغا سېلىۋې‌ـ
تىپ، ئارقىدىنلا قەشقەردىكى چوڭ بەگ بەچچە — بەگقۇلبەگكە
چاپار بىلەن خەت ماڭغۇزدى. بۇ خەتتە مۇنداق دېيىلگەنىدى:

«. . . كىچىك بەگ بەچچە ئەمىر ئىسلام جانابىي
ئاليىنىڭ مۇبارەك مېيىتىنى ئېلىپ قەشقەرگە كەتتى.
ئۇنىڭ خۇي ـ پەيلى باشقىچە تۇرىدۇ. ئەلۋەتتە ئۇنىڭ‌ـ
دىن ئېھتىيات قىلغايلا. ئۇ ماڭا: ‹ئاتامنىڭ ۋاپات
خەۋىرى قەشقەردىكى بەگقۇلبەگكە بېرىپ يەتسە، پاي‌ـ

تەختتە ئۇنىڭ تەسەررۇپىدىكى ئاھالىنىڭ ھەممىسى
ئۇنىڭغا بەيئەت قىلىپ كەتكەندىن كېيىن، لەشكەرلەر-
نىڭمۇ كۆڭلى ئۇنىڭغا مايىل بولۇپ كېتىدۇ. چۈنكى،
چوڭ بەگ بەچچىنىڭ يېشىنىڭ چوڭلىقى ئۇنىڭ ئاتام-
نىڭ ئورنىغا تەختتە ئولتۇرۇشىنىڭ ھەقلىق ئىكەن-
لىكىگە دەلىل بولۇپ تۇرۇپتۇ، دېدى. شۇڭا ئۇ ئاتام-
نىڭ جەسىتىنى ھەزرىتى ئاپپاققا قويىمەن، دېگەن
باھانە بىلەن قەشقەرگە بېرىپ، سىلىنى يوقۇشتۇرماق-
چى! ئۇ دارۇ سەلتەنەتنى تەنھا ئىگىلىۋالغاندىن كې-
يىن، ئاندىن سىلى بىلەن يېقىن، ئەكابىر - ئەشرەپ-
لەرنىڭ ھەممىسىنى بىر - بىرلەپ يوقۇشتۇرۇۋېتىپ،
خاتىرجەم بولغاندىن كېيىن، ئاندىن قارا چېرىكلەر
بىلەن ئۇرۇش قىلماقچى بولۇۋاتىدۇ. بۇ يەردىكىلەر-
مۇ: «بىك بەچچە ئەمىر ئىسلامنىڭ جەسىتىنى ئېلىپ
تېز سۈرئەت بىلەن ئاقسۇغا قاراپ مېڭىپتۇ. ئاقسۇغا
بېرىپ ئۇ يەردىكى خەزىنىلەرنى ئۆز تەسەررۇپىغا ئال-
غاندىن كېيىن، ئاندىن قەشقەرگە بېرىپ ئۇ يەردىكى
خەزىنىلەرنى يوقۇشتۇرۇپ، ئاكا - ئۇكا ئىككىيلەن
بۇ خەزىنىلەرنى ئېلىپ، بىزگە قارىماي، ئەنجانغا چې-
قىپ كەتسە، خەزىنە بولمىغاندىن كېيىن، بىز قارا
چېرىكلەر بىلەن قانداق ئۇرۇشىمىز؟» دەپ ھېكىمخان
تۆرىنى قولغا ئېلىۋالدى. ئاندىن سىلىنىڭ ئورنىلىرى-
غا تۆرەمنى ئاق كىگىز ئۈستىگە ئولتۇرغۇزۇپ، بۇ-
رۇنقى سۇلتانلارنىڭ قائىدە - رەسمىيەتلىرى بويىچە
كۆتۈرۈپ، ئۆزلىرىگە خان ۋە ھۆكۈمران قىلدى. خە-
زىنە ئىشىكلىرىنى ۋە ساندۇقلارنىڭ ئاغزىنى ئېچىپ،
دادخاھلار باشلىق ھەممە چوڭ - كىچىك ئەمەلدار - مەن-
سەپدارلارغا تون - كېچەك، پۇل - تىللا، قورال - ياراق

ۋە ئىگەر ـ جابدۇقلىرى مۇكەممەل ئاتلارنى بەردى. بۇ ئىشنىڭ ئىلاجىنى بىر ئۆزلىرى قىلمىسىلا، بىز ئامال قىلالمىدۇق. غەپلەتتە قالمىغايلا، گەپ تامام، نامە ۋەسسالام.»

بەدۆلەت — ياقۇپبەگ ھايات ۋاقتىدا كۆپ خوتۇن ئالغانلىقتىن، ئۇنىڭ ئوغۇل پەرزەنتلىرىمۇ جىق ئىدى. ئۇ ھايات ۋاقتىدا كامالەتكە يەتكەن ئىككىلا ئوغلى بار ئىدى. ئۇنىڭ بىرى چوڭ بەگ بەچچە — بەگقۇلبەگ، يەنە بىرى، باشقا خوتۇنىدىن تۇغۇلغان كىچىك بەگ بەچچە — ھەققۇلبەگ ئىدى. بۇ ئوغۇل بەگقۇلبەگدىن يېشى كىچىكرەك بولسىمۇ، ئەمما، جاسارەتلىك، ئىرادىلىك، ھەربىي ئىلىمگە پىشقان. كۆپ جەڭلەرنى بېشىدىن ئۆتكۈزۈپ سۇڭگىكى قاتقان تەجرىبىلىك ھەربىي ئىدى. شۇڭا، بەدۆلەت ھايات ۋاقتىدا ئۇنى ئۆز ئارمىيىسىگە باش قوماندان — ئەمرۇل ئۇمرا قىلىپ بەلگىلىگەنىدى.

نىياز ھېكىمبەگنىڭ خۇسۇمەت ۋە نىزاھپەتچىلىك ئۇرۇقى بىلەن تولغان بۇ ئاداۋەت خېتى يۈنىگدىن سەككىز كۈن ئىلگىرى — قەمەرىيە 5 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى[1] بەگقۇلبەگنىڭ قولىغا تەگدى. ئاتىسى بەدۆلەتنىڭ زالىملىقى بىلەن شەپقەتسىزلىكىگە ۋارىسلىق قىلغان بۇ بەگزادە ئەسلىدىنمۇ كىچىك بەگ بەچچىدىن خاتىرجەم ئەمەس ئىدى. ئۇ بۇ خەتنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن كۆڭلىدىكى ۋەسۋەسىچىلىك تېخىمۇ ئۇلغىيىپ، ئەندىشىسى تېخىمۇ كۈچەيدى ـ دە، نېرى ـ بېرىسىنى ئويلاپ ئولتۇرماستىنلا، مۇھەممەت زىيا بەنسادنى باش قىلىپ، قىرىقتەك مەھرەم، ياساۋۇلغا «ھەققۇلبەگ ئۇچرىغان يەردە ئۇنى ھالاكەتكە يەتكۈزۈپ، مال ـ ئەشيالىرىنى ئۆزۈڭلار ئېلىڭلار!» دەپ تاپشۇردى ۋە ئۇلارنى قە

[1] شەمسىيە مىلادى 1877 ـ يىل 6 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى.

ئىچۇرگەندىن كېيىن، سوغۇندا ھەققۇلبەگنى ساقلاپ تۇرۇشقا ماڭدۇردى.

× ×

بەگقۇلبەگنىڭ ئادەملىرى ھەققۇلبەگنى سوغۇندا ئېتىپ ئۆلتۈرگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئۆلۈكىنى ئۇ يىقىلغان يەرگە — ئوچۇقچىلىققا تاشلاپ قويدى. ئۇلار ياقۇپبەگنىڭ مىيىتىنى ئېلىپ دەرھال قەشقەرگە ياندى.

شۇ چاغدا، بىر نەچچە ئوتۇنچى مۇشۇ ئەتراپتا ئوتۇن ئېلىۋاتقانىدى. ئۇلار ئوق ئاۋازىنى ئاڭلاپ دەرھال يۇلغۇنلۇق ئىچىگە يوشۇرۇنۇپ، بۇ ۋەقەنى كۆرۈپ تۇرۇشقانىدى. ئۇلار كەتكەندىن كېيىن، ئوتۇنچىلار يوشۇرۇنغان يېرىدىن چىقىپ ھەققۇلبەگنىڭ جەسىتىنى يۇيۇپ، چاپىنى بىلەن ئوراپ، سوغۇن ئېقىنىنىڭ يۇقىرىسىغا جايلاشقان ئارپىلىق دېگەن جىلغا ئىچىگە دەپنە قىلدى ۋە بىر يۇلغۇن كۆچىتى تىكىپ نىشان قىلىپ قويدى[①].

قەدىمكىلەر: «نىزاھىپەتچىلىك قەدىمكى خانىدانىنى ۋەيران قىلىدۇ» دېگەنىكەن. شۇنداق قىلىپ، نىياز ھېكىمبەگنىڭ سۇيىقەست ۋە شۇملۇقلىرىنىڭ، ئارىغا سالغان نىزاھىپەتچىلىكىنىڭ ئوينىغان رولى بەدۆلەتنىڭ خانۇ مانى ۋە ئون تۆت يىل ئىچىدە قان ۋە قىلىچ بەدىلىگە تىكلىگەن تەختى ـ بەختىنى بەرباد قىلىش-

---

① مەن 1970 ـ يىل 9 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنى، بۇيرۇققا بىنائەن ئاتۇش شەھرىنىڭ شەرقىدىكى سوغۇن چارا دېگەن يەرگە ۋەزىپە ئىجرا قىلغىلى باردىم. كېيىن قاراجۇلدىكى قىربۇلاق دېگەن يەرگە كېتىۋېتىپ، ئارپىلىق مەھەللىسىدىكى مەتتام دېگەن بىر بوۋاي بىلەن سۆھبەتلىشىپ قالدىم. ئۇ ماڭا: «مۇشۇ جىلغىدا بەدۆلەتنىڭ بىر ئوغلى كۆمۈلگەن. ماڭا دادام رەھمەتلىك دەپ بەرگەنىدى» دېگەنىدى.

www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى

تا، مانجۇ قوشۇنلىرىنىڭ ھەربىي ھۇجۇمىدىنمۇ چوڭراق بولدى، بەدۆلەتنى ھەربىي ھەرىكەتلەردە مەغلۇپ بولدى دېگەندىن كۆرە، ئۆز ئىچىدىن خەنجەر يەپ ھالاك بولدى، دېگەن تۇزۇكرەك. مۇنداق دېيىش شۇ ۋاقىتتىكى تارىخىي رېئاللىققا نىسبەتەن ئۇيغۇنراق كېلىدۇ. ۋادەرىخا! بۇ دۇنيا كىملەرگە ۋاپا قىلغان؟ كىملەرگە بەخشەندە قالغان؟ قەدىمكى زاماندا، دۇنيانى بىر بارمىقىدا تىترەتكەن ئىسكەندەردەك ھۆكۈمدارمۇ ئۆلىدىغان چاغدا: «مېنى تاۋۇتقا سالغاندا، ئەلۋەتتە بىر قولۇمنى چىقىرىپ قويۇڭلار. كۆرگەنلەر پادىشاھ ئىسكەندەر بۇ قولى بىلەن يەتتە ئىقلىمنى بويسۇندۇردى. ئىقلىمدا ئۇ ئالمىغان يەر قالمىدى. مانا ئەمدى ئەجەل ياقىسىدىن تۇتۇپ، ئۆلۈم زەنجىرىنى بويىنىغا سېلىۋىدى، بۇ ئالەمدىن ھېچنېمىنى ئېلىپ ماڭماي، قولى ئۇچۇق كەتتى، دېگەي» دېگەنىكەن.

مۇۋەققەت ھېكىمخان تۆرە: «بېك بەچچە بەدۆلەتنىڭ جەسىتىنى ئېلىپ تېز سۈرئەت بىلەن ئاقسۇغا قاراپ مېڭىپتۇ، ئۇ ئاقسۇدىكى خەزىنىلەرنى ئۆز تەسەررۇپىغا ئالغاندىن كېيىن، قەشقەرگە بېرىپ ئۇ يەردىكى خەزىنىلەرنى يىغىشتۇرۇپ، ئاكا ـ ئۇكا ئىككىيلەن بىرگە قارىماي ئەنجانغا چىقىپ كەتسە، خەزىنە بولمىغاندىكىن، بىز مانجۇلار بىلەن قانداق ئۇرۇشىمىز؟» دېگەن ئىزاھپەتچىلىك سۆزلىرىگە ئىشىنىپ، كورلىنى تاشلاپ، ئاقسۇغا قاراپ مېڭىپ، ئۇ يەردە خانلىق تەختىگە چىقتى.

ھېكىمخان تۆرە يۇرتدارچىلىق دەبدەبىسىنىڭ ۋاڭ ـ چۇڭلىرىدا مەغرۇرلىنىپ ئۆزىنى بىلەلمەي تۇرغىنىدا، تاغدىن قىرغىزلار چۈشۈپ، ئاقسۇدىكى خەزىنىنى بۇلاپ ـ تالاپ، ئاقسۇنى ۋەيران قىلىۋەتتى. نەسىللىك ئاتلار، قاتار ـ قاتار تۆگىلەر، خېچىرلار، ئات جابدۇقلىرى، موي ۋە مەخمەل چېدىرلار، ساندۇق ـ ساندۇق، خەزىنىلەر ۋە تاي ـ تاي گەزلىمىلەر، تېكىق ـ تېكىق، قاپ ـ قاپ تەڭگىلەر، قوتان ـ قوتان قويلار تالانغا كەتتى. بۇ

تالان - تاراج تارىختا: «خان تالانى» دەپ ئاتالدى.

ھېكىمخان تۆرە ئاقسۇدا ئىتائەت بىلدۈرۈپ، تەپرىقە ناغرىسىنى ئاشكارا چالغاندىن كېيىن، قەشقەردىكى بەگقۇلبەگ جامەدار دادخاھ، ئۆمەرقۇل، ئالاشبېي دادخاھ باشلىق ئەمىر لەشكەر ۋە يىگىت - سەرۋازلارنى ئېلىپ، دەرھال ئاقسۇ تامان قوشۇن تارتىپ كەلدى.

بۇ چاغدا، ھېكىمخان تۆرىمۇ مۇھەممەت سەيىد پەنساد، ھاپىز بەگ پەنساد قاتارلىقلارنى چاپاۋۇل قىلىپ ئەۋەتتى. ئۇلار ئاقسۇدىن تۆت كۈنلۈك بىرىدىكى يايدى دېگەن يەرگە كېلىپ ئىستىھكام قۇردى.

قەمەرىيە 6 - ئاينىڭ 3 - كۈنى① ئىككى تەرەپنىڭ مۇكەممەل قوراللانغان قوشۇنلىرى بىر - بىرىگە قارشى سەپ تارتىپ كېلىشتى. جەڭ دۇمباقلىرىنىڭ ئاۋازى پەلەككە ياڭرىدى. لەشكەرلەر خۇددى دەريادەك سەل بولۇپ ئاقتى. بۇ ئىككى قوشۇن بىر - بىرىنىڭ قارىسىنى ئېلىش بىلەن تەڭ، چوقان سېلىشتى. قىلىچ - قىلىچقا، نەيزە - نەيزىگە ئۇرۇلاتتى. قوماچ قورۇغاندەك پاراسلاپ ئېتىلىۋاتقان ئوق ساداسىدىن چۆل ھايۋانلىرىنىڭمۇ يۈرەكلىرى يېرىلاتتى. پارتلاۋاتقان توپ - زەمبىرەك ئوقلىرىنىڭ ئىس - تۈتەكلىرىدىن خالايىقنىڭ كۆزلىرى خىرەلىشەتتى. ئادەملەر جان قايغۇسىدا قورقۇشۇپ، چىرايلىرى تاتىراتتى. جېنىدىن تويۇپ كۆڭۈللىرى غەمناك بولۇشاتتى. ئۆلتۈرۈش - قىرىش ئوتلىرىنىڭ شولىسى لاۋۇلداپ كۆيۈپ، يۇقىرى ئۆرلەپ، ھەر ئىككى تەرەپ زىيانغا — تالاپەتكە ئۇچراشقا باشلىدى.

ھېكىمخان تۆرىنىڭ باتۇرلىرى بەگقۇلبەگنىڭ سەرۋازلىرىنى قاچۇراي دەپ تۇرغاندا، ئۇنىڭ ئاتابايى پەنساد دېگەن بىر

① شەمسىيە 1877 - يىل 7 - ئاينىڭ 22 - كۈنى. «تارىخى ھەمىدى» دە: «6 - ئاينىڭ 24 - كۈنى» دېيىلگەن.

www.uyghurkitap.com

ھۆدەيچىسى سەپنى بۇزۇپ، يىگىتلىرىنى باشلاپ بەگقۇلبەگ تە-رەپكە قېچىپ ئۆتتى. مەغلۇبىيەت ئەمدى ھېكىمخان تۆرىنىڭ سىپىدە قول كۆتۈردى.

يايدى ئۇرۇشىدا، ھېكىمخان تۆرىدىن نۇسرەت يۈز ئۆرىگەن-دىن كېيىن، ئۇ شۇ قاچقانچە ئاقسۇ ئايكۆلگە كېلىپ توختىدى. ئاندىن يەنە ئارال ئارقىلىق ئۇچتۇرپانغا ئۆتتى. ئۇ يەردىن قاقشال يول ئارقىلىق ئەنجانغا راۋان بولۇپ، پەرغانىدىكى ئىسكى دېگەن يەردىكى ئاتا - بوۋىلىرىنىڭ مەھەللىسىگە بېرىپ ئورۇنلىشىپ، شۇ يەردە ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە ياشىدى.

بەگقۇلبەگ نىياز ھېكىمبەگدەك پىتنە - پاساتچى يامان غەرەز ئادەمنىڭ ئۇستىلىق بىلەن پىلانلىشى ۋە ئارىغا نىزاھپەتچىلىك ئوتىنى يېقىشى بىلەن، ھەممىدىن ئاۋۋال ئۆزىنىڭ ئىنىسىنى ناھەق ئۆلتۈرۈپ، كىشىلەرنىڭ ھاقارىتىگە ۋە نەپرىتىگە نىشانە بولدى.

شاھمات تاختىسىدا، ئۇرۇقلار بىر تەرتىپتە جايلىشىپ، تۈرلۈك يوللار بىلەن قارشى تەرەپكە ھۇجۇم قىلىدۇ. پىيادىلەر[①] ئالتە مەنزىل مېڭىش بىلەن شاھمات تاختىسىنىڭ نېرىقى چېتىگە چىقسا، مەرتىۋىسى ئۆرلەپ بەرزىن[②] بولىدۇ. ئەمما، ئادەملەر چۆلنى كېسىپ ئۆتۈپ مەنزىلگە يەتكەندە، خۇنخور بولۇپ كېتى-شىدىكەن! شۇڭا، قەدىمكىلەر: «تەمە ھايادىن، ھەسەت دىندىن چىقىرىدۇ» دەپ ياخشى ئېيتىشقانىكەن!

بۇ پاجىئەلەرنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن ۋە ئۆز قۇلىقى بىلەن ئاڭلىغان موللا مۇسا سايرامى بۇ ھەقتە توختىلىپ مۇنداق بىر قەدىمكى مەسەلنى مىسال كەلتۈرۈش ئارقىلىق ھەسەتخور-

---

① شاھمات ئۇرۇقلىرىنىڭ نامى.
② شاھمات ئۇرۇقلىرىنىڭ نامى.

لۇقنى قاتتىق سۆككەندى:

«. . . سەپەر قىلىپ چىققان ئۈچ كىشى يولدا تېپىشىپ ھەمراھ بولۇشۇپتۇ. ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى چوڭراقى قالغان ئىككى ھەمراھىدىن سوراپتۇ:

— سىلەر نېمە ۋەجىدىن سەپەر قىلدىڭلار؟

— بىزنىڭ يۇرتىمىزدا ئاجايىپ خاسىيەتلىك ئىشلار يۈز بەردى. ئۇ ئىشلاردىن مېنىڭ ھەسەتخورلۇقۇم تېخىمۇ زىيادە بولۇپ، رەشكىم ئوتىدا كۆيۈپ پۇچۇلىنىپ، جېنىم قاقشاپ كەتتى. شۇڭا، سەپەر قىلسام بۇ دەرد ـ ئەلەملەر كۆڭلۈمدىن كۆتۈرۈلۈپ كەتسە ئەجەپ ئەمەس دەپ ئويلاپ، سەپەرنى تەقەززا قىلدىم، — دەپتۇ ئۇلاردىن بىرسى.

مەنمۇ شۇ رەنج ـ ئەلەم تۈپەيلىدىن ۋەتىنىمنى تەرك ئەتكەندىم، — دەپتۇ ئىككىنچىسى.

— سىلەر بىلەن مېنىڭ دەردىم بىر ئىكەن، — دەپتۇ چوڭى، — مەنمۇ ئاشۇ غەم ـ غۇسسە تۈپەيلىدىن يۇرتنى تاشلاپ چىققانىدىم.

بۇ ئۈچەيلەننىڭ ھەسەتخورلاردىن ئىكەنلىكى بىر ـ بىرىگە مەلۇم بولغاندىن كېيىن، ھەممىسىنىڭ قەدىمىنى بىللە بېسىپ مېڭىشىپتۇ. ئۇلار يولدا كېتىۋېتىپ بىر كىسەك ئالتۇننى كۆرۈپتۇ ـ دە، دەرھال شۇ يەردە توختاپتۇ، ھەممىسىلا بىر ئېغىزدىن:

— بۇ ئالتۇننى تەقسىم قىلىۋېلىپ، يۇرتىمىزغا قايتىپ كېتەيلى، — دېيىشىپتۇ. لېكىن ئۇلارنىڭ ھېچقايسىسى ئۆزىدىن باشقا ئىككىيلەننىڭ ئالتۇندىن ئۈلۈش ئېلىشىغا تاقەت قىلالماي، ھەسەتخورلۇق قىلىدىكەن. شۇنداق قىلىپ ئۇلار بۇ ئالتۇننى ھە دېگەندە تەقسىم قىلالماي قاپتۇ.

ئەتىسى، شۇ ئەلنىڭ پادىشاھى شىكار قىلىپ ئۇلارنىڭ قېشىغا كېلىپ قاپتۇ. قارىسا بۇ ئۈچەيلەن ئولتۇرغانىكەن.

www.uyghurkitap.com

— نىمە بولدى، نىمشقا بۇنداق ئولتۇردۇڭلار؟ — دەپ سوراپتۇ پادىشاھ. ئۇلار:

— بىز ھەسەتخورلارمىز. بىز ھەسەت بىلەن ۋەتىنىمىزدىن ئايرىلغانمىز ۋە قاتتىق يول ئازابىنى تارتقانلارمىز. بۇ ئالتۇننى ئۆلەشتۈرۈپ بېرىدىغان بىر تەقسىماتچى تاپالماي ئولتۇرغاندۇق. خۇداغا شۈكرى. تىلىكىمىز ئىشقا ئېشىپ، سىزنى بىزگە خۇدا يەتكۈزدى، — دېيىشىپتۇ.

— مەن ئاۋۋال سىلەرنىڭ قانچىلىك دەرىجىدىكى ھەسەتخورلاردىن ئىكەنلىكىڭلارنى ئاڭلاپ باقاي. ئالتۇننى شۇنىڭغا بېقىپ ئۆلەشتۈرۈپ بېرەي، — دەپتۇ پادىشاھ.

— مەن كىشىلەرگە يېڭىنە چاغلىق ياخشىلىق قىلىشنىمۇ خالىمايمەن، — دەپتۇ بىرىنچىسى.

— ماڭا سېلىشتۇرغاندا، سېنىڭ ھەسەتخورلۇقۇڭ ھېچقانچە ئەمەس ئىكەن، — دەپتۇ ئىككىنچىسى، — مەن شۇ دەرىجىدىمەنكى، كىشىنىڭ كىشىگە ياخشىلىق قىلىشىنىمۇ ھەرگىز كۆرەلمەيمەن.

— بەس، توختا! — دەپتۇ ئۈچىنچىسى غەزەپلەنگىنىدىن تاقەت قىلالماي، — سىلەرنىڭ ھەسەتخورلۇقتىن لاپ ئۇرۇشۇڭلار تولىمۇ بىمەنىلىك ئەمەسمۇ؟ ھەسەتخورلۇقنى مېنىڭدىن سوراڭلار بولىدۇ. مەن شۇ دەرىجىدىمەنكى، ئالەمدە ياخشىلىق دېگەننىڭ ئېتىنى ئاڭلىغۇممۇ كەلمەيدۇ. ھەتتا باشقىلارنىڭ ئۆز-ئۆزىگە ياخشىلىق قىلىشىنىمۇ كۆرەلمەيمەن.

بۇنى ئاڭلىغان پادىشاھ ھەيرانلىق قولىنى تەپەككۇر چىشى بىلەن چىشلەپ، ئۇلارنىڭ قىلمىشلىرى ۋە سۆزلىرىدىن شۇملۇق رەقىمىنىڭ كەرەمۇل كاتىبىن تەرىپىدىن لەۋھۇل مەھپۇزغا يېزىلغانلىقىنى چۈشىنىپ، بەكمۇ ئەجەبلىنىپتۇ.

— ھەي بەتبەختلەر! — دەپتۇ پادىشاھ ئاخىرى چىدىيالماي، — سىلەرنىڭ بۇ سۈپەتلىرىڭلار بىلەن، سىلەرگە بۇ ئالتۇن ھارامدۇر ۋە ھەربىرىڭنىڭ گۇناھىغا لايىق ئازاب - ئوقۇبەت بەرمەك لازىم-

ـدۇر. مۇلازىملار! ماۋۇ— كىشىگە ياخشىلىق قىلالمايدىغان ھەـ
سەتخورغا ھەرگىز ياخشىلىق يۈزىنى كۆرسەتمەڭلار، ئۇنىڭغا
ئىككى جاھاننىڭ بەخت ـ ئىقبالىدىن مەھرۇم قىلىش جازاسىنى
بېرىڭلار! ماۋۇ — كىشىگە كىشىنىڭ ياخشىلىق قىلغىنىنى كۆـ
رەلمەيدىغان ھەسەتخورنى ئولتۇرۇڭلار. ئۇنىڭ جېنى بۇ مېھنەت
يۈكىدىن پاتراق ئازاد بولسۇن؛ ماۋۇ — كىشىنىڭ ئۆزىگە ياخشىـ
لىق قىلىشىنىمۇ كۆرەلمەيدىغان ھەسەتخورغا شۇنداق ئازاب قىـ
لىڭلاركى، چەكسىز قىيناق ئازابىنىڭ چاڭگىلىدا روھىنىڭ قۇـ
شى قىلـ يۈتۈپ، ئەزرائىلنىڭ دامىغا گىرىپتار بولسۇن!
شۇنىڭ بىلەن، پادشاھنىڭ مۇلازىملىرى بىرىنچى ھەسەتـ
خورنى كىيىمىنى سالدۇرۇپ سويغان پىيازدەك يالىڭاچ قىلىۋېـ
تىپ، بار ـ يوقىنى ئېلىۋاپتۇ ـ دە، يۈزىگە قارا سۈرتۈپ،
ئېشەككە تەتۈر مىندۈرۈپ، قويۇۋېتىپتۇ. ئىككىنچىسىنى بولسا،
تىغ بىلەن بېشىنى كېسىپ، ئۇنى ھەسەت رەنجىرىدىن قۇتۇلدۇـ
رۇپتۇ؛ ئۈچىنچى ھەسەتخورنى يالىڭاچلاپ، بەدىنىگە زەھەر سۈرـ
كەپ، قىزىق ئاپتاپتا تۇرغۇزۇپ قويۇپتۇ. نەتىجىدە ئۇ ئۇزاق
ئازاب تارتىپ، زار ـ زار قاخشاپ ھالاك بوپتۇ...»

نەزمە:

ئاتىدىن خاتا كەتسە كۆرمە خاتا،
ساۋاب بىل خاتا تاكى قىلسا ئاتا.
ئاتىنىڭ خاتاسىنى بىلگىل ساۋاب،
سېنى يۈز بالادىن قۇتقۇزغاي خۇدا.

— ئەھمەت يۈكنەكى

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېڭى ئادرېسى

سەككىزىنچى باب

چېكىتلىك ئوردا

«كىمكى ياخشى ئىش قىلسا (ساۋابى) ئۆزىگە،
كىمكى يامان ئىش قىلسا (جازاسى يەنىلا) ئۆزىگە (46) . »
— قۇرئانى كەرىم» سۈرە فوسسىلەت

مىلادى 1877 ـ يىلى 7 ـ ئاي.

ھەققۇلبەگ ئاتىسى ياقۇپبەگنىڭ مېيىتىنى ئېلىپ دارۇ سەلتەنەت — قەشقەرگە قاراپ يولغا چىققاندىن كېيىن، نىياز ھېكىمبەگمۇ كورلىنى تاشلاپ، چاقىلىق ئارقىلىق خوتەنگە قاراپ يولغا چىقتى.

نىياز ھېكىمبەگ دوقا ماڭلاي، چىرايى خۇددى بىر توپ قاۋانلار پېتىقلاپ تاشلىغان، تومۇزدا سۈيى تارتىلىپ كەتكەن قاپقارا كۆلچەككە ئوخشايدىغان قوپۇق چېچەك يۈزلۈك، پاكار بوي بىر ئادەم ئىدى.

ئۇ كەمسۆز، قورسىقىدىكىنى ئاسانلىقچە خەققە بىلدۈرمەيدىغان، مىجەزى غەلىتە، توڭ بىر ئادەم ئىدى. شۇڭا كونىلار: «ئون چوقۇرنىڭ توققۇزىنىڭ مىجەزى ئۆزگىلەك كېلىدۇ» دەپ بىكار ئېيتمىغان ـ دە! مىجەزىنىڭ ئوساللىقىدىن نىياز ھېكىمبەگ ئۆيىدىكىلىرى بىلەنمۇ زادى ئەپ ئۆتمەيتتى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بىر كۈنى ئۇنىڭ خوتۇنى بازاردىن نەرسە ـ كېرەك سېتىۋېلىپ ئەكەلگەنىكەن، نىياز ھېكىمبەگ ئۇنىڭ ئالغان نەر-

سىسىنى ياراتماي، ئۇنى: «كۆزۈڭ كورمىدى؟ قاراپىراق ئالساڭ بولمامدۇ؟» دەپ تىللاپتۇ. ئايالى: «كۆزۈم كور بولمىسا، سەن دەك دوقا ماڭلاي، يەر مەدىكى، ئۇتلەپ تاشلىغۇەتكەن كاللىدەك سەت چوقۇرغا تېگەرمىدىم؟» دەپ، ئۇنىڭ ئاغزىنى تۇۋاقلاپ قويغانىكەن.

ئالتۇنتاغدا[1] تۇلكىلىك داۋان دەپ ئاتىلىدىغان بىر يەر بار ئىدى. بۇ داۋاننىڭ كۈنپېتىش تەرىپىدىكى توغراقلىق سايىنى چاقىلىق خەلقى «بەگلىرىم كىرگەن ساي» دەپ ئاتىشاتتى. نىياز ھېكىمبەگ ئادەتتە ياز كۈنلىرى ئاتايىتەن بۇركۈت، قارچىغا، لاچىنلىرىنى ئېلىپ، تايغانلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ، ئوۋچىلار بىلەن خوتەندىكى ئوردىسىدىن چىقىپ، ئېرىنمەي مۇشۇ توغراقلىق سايغا ئوۋ ئوۋلاشقا كېلەتتى.

بەدۆلەت نىياز ئىشىكئاغا بەگنى خوتەن مۇزاپىتىگە ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل ھاكىم قىلىپ بەلگىلەپ، ئۇنىڭ ئىنىسى مۇھەممەت ئىمىنبەگنى ئەمىرلەشكەر قىلىپ، سەككىز پەنسادنى تەيىنلەپ، خوتەننى ئۇنىڭغا ئوڭچە جۇڭغۇرۇشغا بەرگەنلىكىنى بىز باشتا سۆزلەپ ئۆتكەنىدۇق.

نىياز ھېكىمبەگ خوتەن ۋىلايىتىدە ھاكىمبەگ بولۇپ تۇرغان ئون ئىككى يىل مىقياسىدا خوتەننى شۇنداق باشقۇردىكى، بىرەر ئادەم ئۇنىڭ توغرىسىدا «پالان، پەشمەت» دېيىشكە جۈرئەت قىلالمىدى. ئەر - ئايال، قېرى - ياش، ئۇلۇغ - ئۇششاقلارنىڭ ھەممىسى نىياز ھېكىمبەگنىڭ تۆگىمەس - پۈتمەس ئالۋان - ياساقلىرى ئۈچۈن ئىشلەپ زادىلا بىكار بولالمايتتى. ئۇلارنىڭ قان - تەرىدىن چارەك - چارەكلەپ ئالتۇنلار، مىسكاپ - مىس-

---

[1] چاقىلىق ناھىيىسىنىڭ شەرقىدىكى بىر تاغنىڭ نامى. بۇ تاغدىن ئالتۇن چىقىدىغانلىقى ئۈچۈن ئالتۇنتاغ دەپ ئاتالغان.

www.uyghurkitap.com

كاپلار كۆمۈشلەر خەزىنىگە سۆدەك ئېقىپ كىرەتتى. ئامبار ـ ئامبارلاردا بۇغداي ـ قوناقلار كۆكىرىپ، سېسىپ كېتەر ئىدى. بۇ بايلىق ـ خەزىنىلەرنىڭ بىر قىسمىلا بەدۆلەتنىڭ خەزىنە ئىما-رىتىگە ئەۋەتىلىپ، قالغان كۆپ قىسمى نىياز ھېكىمبەگنىڭ ۋە ئۇنىڭ بالا ـ چاقىلىرى ۋە ئەتىرە ـ بالىرىنىڭ كەيپ ـ ساپالىق مەئىشىتىگە سەرپ قىلىناتتى.

ئۇ خوتەن شەھىرىدە ئىككى يەردە پىششىق خىش بىلەن ئالىي قىلىپ ئوردا ـ ساراي بىنا قىلدۇرغانىدى. بىر يەردە چوڭ باغ ـ ئىرەم بىنا قىلىپ، ئوتتۇرىسىغا قىرغاقلىرى پىششىق خىشتىن قوپۇ-رۇلغان، تۇخۇم ئېقى ئارىلاشتۇرۇلۇپ ئېتىلگەن گەج لايدا سۇ-ۋالغان يوغان كۆل ياساتقانىدى. بۇ كۆلگە قولۋاق سېلىنغان بولۇپ، ئۇ ھەر كۈنى بالا ـ چاقىلىرى ۋە يارۇ ـ بۇرادەرلىرى بىلەن ئۇ كۆلدە سەيلى ـ تاماشا قىلاتتى. ئۇنىڭ خوتەن تەۋەسىدە مەشھۇر بولغان «چېكىتلىك ئوردا» دەپ ئاتىلىدىغان بىر باغ ئوردىسى بار ئىدى. نىياز ھېكىمبەگ يۇرتدارچىلىق ئىشلىرىنى كۆپىنچە مۇشۇ چېكىتلىك ئوردىسىدا بىجىرەتتى. ئۇنىڭ دىۋانخا-نىسىدىكى ھاكىمىيەت كۇرسىسىنىڭ ئۈستىگە بىر پارچە يولۋاس تېرىسى تاشلانغان بولۇپ، زەنجىرلەنگەن ئىككى دانە يولۋاس بالىسى ئۇنىڭ ئايىقىدا ياتاتتى. ئۇ بىر دائىرىنى ئىككى غولاچ چوڭقۇرلۇقتا كولىتىپ ئورا قىلغۇزغاندىن كېيىن، تۆت ئەتراپى-نى پىششىق خىش بىلەن قوپارتقۇزۇپ چىققانىدى. ئۇنىڭ ئىچى-نى يەنە كاتەك ـ بۆلمىچىلەرگە، قەپەسلەرگە ئايرىپ چىققۇزۇپ، ئۈستىنى يىپەك تور بىلەن ياپقۇزغان، ئاندىن بۇ قەپەسلەرگە دەرەندە، چەرەندە، پەرەندىلەرنى، ئەركەك ـ چىشىلىرىنى جۈپ قىلىپ ئايرىم ـ ئايرىم سولاتقۇزغانىدى. ئۇنىڭ ئىچىدە مارالبې-شىنىڭ جاڭگاللىدىن تۇتۇپ كېلىنگەن بىر جۈپ ئەركەك ـ چىشى يولۋاس، چاقىلىقنىڭ «بەگلىرىم كىرگەن ساي» دېگەن يېرىدىن تۇتۇپ كېلىنگەن بىر جۈپ قارا ئەركەك ـ چىشى قاپلان ۋە بۆرە،

تۈلكە، سۆلەيسۈن، بۇغا ـ مارال، خوتەن كېيىكى قاتارلىقلار
بار ئىدى. يەنە ئاقسايچىن كەكلىكى[1]، ھىندىستان تۆتىسى،
لەگلەك، ئاق بۇزەك[2]، شاھمۇرۇغ[3]، مۇرغى جاڭگال قاتارلىق[4]
ئەتىۋارلىق قۇشلار جۈپ ـ جۈپى بىلەن بېقىلاتتى. ئۇ باغچە ئىچىگە
ئىقلىمدا بار ھەرخىل مېۋىلىك ۋە مېۋىسىز دەل ـ دەرەخلەرنى،
بابدۇنەگە[5] ئوخشاش ھەرخىل گۈل ـ گىياھلارنى، ھەتتا چىغ ـ
تىكەنلەرگىچە كۆچەت قىلىپ تىككۈزگەنىدى. يىرتقۇچ ھايۋانلار-
غا ھەر كۈنى نەچچە ئىت ـ ئېشەكنى ئۆلتۈرۈپ تاشلاپ بەرگۈزەت-
تى؛ ئۇچار ـ قاناتلارغا كۈنلۈكى نەچچە تاغار ئاشلىق يەم قىلىناتت-
تى.

نىياز ھېكىمبەگ كۆڭلى خالىغان چاغدا ئۇ ئاجايىپخانىدا
سەيلى ـ تاماشا قىلىپ، كۆڭلىنى ئېچىپ قايتاتتى.

نىياز ھېكىمبەگ خوتەن خەلقىنىڭ قان ـ تەرى بەدىلىگە
كەلگەن بۇ بايلىقلارنى مۇشۇنداق بۇزۇپ ـ چاچاتتى. ئۇ چېكىت-
لىك ئوردا ئىچىدىكى باغنىڭ بىر چېتىدە ئون ئىككى يەرنى
قازدۇرۇپ نۇرغۇن ئالتۇن ـ كۈمۈش ۋە باشقا ئېرىخ ماللارنى
خەزىنە قىلىپ كۆمدۈرۈپ، ئۈستىنى تۈزلەپ، يېمىش دەرەخلى-
رىنى تىكتۈرگەنىدى. مانجۇلار ئىككىنچى قېتىم كەلگەندە، ئۇ
بۇ خەزىنىلەرنى: «خان لەشكەرلىرىنىڭ ھەققى ئىدى» دەپ،
ئۇلارغا سۇڭلاپ بەردى.

بەدۆلەت زامانىسىدىن كېيىن خېلى ئۇزاق ۋاقىت ئۆتۈپ بىر

---

① مەشھۇر ئاقسايچىن تۈزلەڭلىكىدە ياشايدىغان بىر خىل كەكلىك.
چىرايلىق سايرايدىغانلىقى بىلەن داڭلىق.
② قاناتلىرىنىڭ ئارىسى ئاق بىر پەسىل قۇشى، چوڭلۇقى ساردەك
كېلىدۇ.
③ تۇمشۇقىنىڭ ئۈستىدە دومباق بىر نەرسىسى بار غاز.
④ ئورمان سېغىزخانى.
⑤ بىر خىل ئۆسۈملۈك گۈلى. جىنسىي ئاجىزلىققا شىپا قىلىدۇ.

www.uyghurkitap.com

كۈنى، بىر ئوتۇنچى «بەگلىرىم كىرگەن ساي» دېگەن يەردە ئوتۇن ئېلىۋېتىپ، بىر يەرنى دەسسىگەنىكەن، پۇتى بىر كامارغا كىرىپ كېتىپتۇ ۋە پۇتىغا قاتتىق بىرنەرسە ئۇرۇلۇپتۇ. ھېلىقى ئوتۇنچى: «بۇ نېمە ئالامەتتۇر؟» دەپ ھېلىقى كامارنى كولىغانىكەن. يەرنىڭ تېگىدىن بىر كومزەكتە لىق ئالتۇن - كۈمۈش چىقىپتۇ. بۇ ئالتۇن - كۈمۈشلەر گويا «بىزنى ئال، بۇ ئالەمدە رەھەت - پاراغەتتە ئۆتىسەن!» دېگەندەك كۆزنى چاقنىتارمىش. ھېلىقى ئوتۇنچى بۇ بىھېساب دۇنيا - دەپىنىنى كۆرۈپ: «قادىر ئاللا ماڭا بۇ تۆكمەس - پۈتمەس خەزىنىنى ئاتا قىپتۇ، — دەپ ئويلاپتۇ ئىچىدە، — بىراق، بۇ مېنىڭ ئەمەس. ئاتام رەھمەتلىك: ھارام سىڭمەيدۇ، دەيدىغان. بۇنى ھۆكۈمەتكە تاپشۇرۇپ بېرەي!» دەپ ھېلىقى ئالتۇن - كۈمۈشلەرنى يەنە ئۆز جايىغا كۆمۈپ، ئۈستىنى بىلىنمىگۈدەك قىلىپ تۈزلەپ قويۇپتۇ - دە، يامۇلغا خەۋەر قىلىش ئۈچۈن چاقىلىقا قايتىپتۇ.

كېيىن ھۆكۈمەتتىن ئادەم كېلىپ، ئوتۇنچىنىڭ دەپ بەرگىنى بويىچە ھېلىقى كۆمۈكلۈك ئالتۇن- كۈمۈشنى ئىزدەپ پۈتۈن توغراقلىقنى قېزىپ، ئاستىن - ئۈستۈن قىلىۋەتكەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇ خەزىنىنى زادىلا تاپالماپتۇ. بوراندا كۆچكەن قۇملار ئوتۇنچى قىلىپ قويغان ئىزنالارنى يوق قىلىپ تاشلىغانىكەن. بۇ ئالتۇن - كۈمۈشلەر ئەسلىدە نىياز ھېكىمبەگنىڭ «بەگلىرىم كىرگەن ساي»دا شىكار قىلىپ يۈرگەندە مەخپىي كۆمۈپ كەتكەن خەزىنىلىرى ئىكەن...

نىياز ھېكىمبەگ كورلىدىكى خەزىنىلەرنى ساندۇق - مىشكاپلارغا قاچىلاپ، ئازراقمۇ داۋراڭ چىقارماي، چاقىلىق ئارقىلىق لوپقا ئۆتۈۋالدى - دە، ئۆزىنىڭ خوتەندىكى چېكىتلىك ئوردىسىغا قايتىپ كەلدى. ئۇ ئۆزىنىڭ ۋۇجۇدىدا ئۇزاقتىن بويان ساقلاپ كەلگەن شامالنىڭ يۆنىلىشىگە قاراپ ئىش كۆرىدىغان مىجەزىنى بىراقلا ئاشكارىلاپ، ئۆزىنىڭ بەگقولبەگدىن يۇز ئۆ-

رۇپ، مانجۇ خاقانلىقى تەرەپكە ئۆتكەنلىكىنى ئېلان قىلدى.
نىياز ھېكىمبەگنىڭ ئىسيان كۆتۈرگەنلىك خەۋىرى قەشقەر-
گە يېتىپ كەلگەندە، بەگقۇلبەگ ئاقسۇدىكى يايدى دېگەن يەردە
ھېكىمخان تۆرە بىلەن ئۇرۇش قىلىۋاتقانىدى. بۇ خەۋەرنى ئاڭ-
لاپ، ئۇنىڭ جان - ئىمانى چىقىپلا كەتتى - دە، دەرھال خوتەنگە
لەشكەر تارتىپ بېرىپ، ئاسىي نىياز ھېكىمبەگنى جازالاش قارا-
رىغا كەلدى.
— مۇناپىق نىياز ئۇزۇن يىللاردىن بۇيان ئاتامنىڭ مائاش - تەمىنا-
تىغا نائىل بولۇپ كېلىۋاتقانىدى، — دېدى بەگقۇلبەگ، — ئەمىر
ئىسلام جانابىي ئالىيلىرى ئۆز تەۋەسىدىكى بارلىق مەنسەپدار ۋە
ئەمەلدارلاردىن ئۇ تۇزكورنى ناھايىتى چوڭ بىلىپ كەلگەنىدى.
سەلتەنەتتە ئۇنى ئۆزىدىن قالسىلا ئەڭ ئالىي ئورۇندا تۇرىدىغان
مەرتىۋىگە ئىگە قىلغان. بىراق، قادىر ئاللا ئۇنى تۇخۇمىنى
بۇزۇق، تۇزكور قىلىپ ياراتقانىكەن - دە! شۇڭا، مۇنداق مۇنا-
پىقلارنى جازالاش — دىنىمىز ئىسلامىغىمۇ جايىز كېلىدىغان
ھەققانىي ئىش بولىدۇ.
— ۋەلىئەھد جانابىي ئالىيلىرى، — دېدى جامەدار دادخاھ
بەگقۇلبەگنىڭ سۆزىنى ئاڭلاپ بولغاندىن كېيىن، — ھازىر
مانجۇ خاقانلىقىدىن چىققان قارا چېرىكلەر چۇقۇغا يېتىپ كەلدى.
ئاز كۈن ئۆتمەي ئۇلار بۇ يەرلەرگىمۇ قارا قارغىدەك بېسىپ
كېلىدۇ. بىز ئۇچۇن ئۇلاردىن كېلىدىغان خەۋپ ئاسىي نىيازدىنمۇ زور
ۋە زىيانلىقتۇر. ئەلۋەتتە، مۇناپىقلارنى جازالاش — ئاتا - بوۋىلىرى-
مىزدىن قالغان قائىدە - ئۇدۇمدۇر. بىراق، ھازىر ۋاقتى ئە-
مەس. ئاۋۋال قارا چېرىكلەر بىلەن جەڭ قىلايلۇق، بۇ ئەجەل
قوشۇنلىرىنى ھەيدىۋېتەيلۇق. مۇبادا، بۇ يولدا ئۆلسەك، شېھىت
بولۇرمىز. ئامان قالساق، ئاللا خالىسا، قولدىن كەتكەن شەھەر-
لىرىمىزنى قايتۇرۇۋېلىپ، خوتەننى ئاندىن زەبت قىلغىلى با-
رۇرمىز. ئۇنىڭغىچىلىك خوتەنمۇ، نىيازمۇ قېچىپ كەتمەس.
ئاتلىرىمۇ شۇنداق مەسلىھەتلەرگە كۆنمەيتتى. شۇڭا، ھالا بۇ-

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

گۇنگە كەلگەندە مۇشۇ ئاقىۋەتكە قالدۇق!

— جانابىي دادخاھ، مۇبادا مۇناپىق نىيازنى جازالىمىساق، باشقىلارمۇ ئۇنىڭدىن ئۆلگە ئېلىپ، دۈشمەنلىك دۈمبىقىنى ئاشكارا چېلىپ چىقىشسا، سەلتەنەتىمىز تېخىمۇ خەۋپ ئىچىدە قالمامدۇ؟ — دېدى بەگقۇلبەگ جامەدار دادخاھنىڭ سۆزىنى ماقۇل كۆرمەي، — ئۇنىڭدىن كۆرە، خوتەنگە بېرىپ نىيازنى يىغىشتۇرۇپ، دۇنيا - دەپىنىلەرنى تارتىۋالايلۇق. خەزىنە بولمىسا، مانجۇ لەشكەرلىرى بىلەن قۇرۇق قول جەڭ قىلغىلى بولماس؟

ئۇنىڭغا زادىلا گەپ يىگۈزەلمىگەن جامەدار دادخاھ ئائىلاج:

— بوپتۇ ئەمىسە! ئۇنىمىسىلا خوتەنگە بارايلى! — دېدى - دە، ئويلىغانلىرىنى ئىچىگە سىلىپ قويۇپ، خوتەنگە لەشكەر تارتىپ بېرىشقا ماقۇل بولدى.

بۇ رامىزان ئايلىرى ئىدى. بەگقۇلبەگ ئالدىراپ دادخاھنى قەشقەردىكى ئوردىغا، مۇھەممەت زىيا پەنسادنى گۈلباغ قەلئەسىگە، خۇدارىيار ئاۋغاننى كونىشەھەر قەلئەسىگە مەسئۇل قىلىپ بەلگىلىگەندىن كېيىن، لەشكەرلىرىنى باشلاپ، رامىزاننىڭ ئاخىرلىرى خوتەنگە قاراپ يولغا چىقتى.

ئۇلار يەكەندە ئۈچ قونۇپ، سوكا - سەلتەنەتلەرنى قىلىشقاندىن كېيىن، يۇنۇس شىغاۋۇل دادخاھنى لەشكەرلىرى بىلەن ئۇ يەردىن ئېلىپ، خوتەنگە قاراپ يولغا چىقتى. ئۇلار ئون كۈن بولدى دېگەندە، خوتەننىڭ بېرىسىدىكى زاۋا دېگەن يەرگە يېتىپ كەلدى. ئۇلار بۇ يەردە روزى ھېيت نامىزىنى ئۆتەپ بولۇپ تۇرۇشىغا، نىياز ھېكىمبەگنىڭ قەشقەردىن كەلگەن لەشكەرلەرگە قارشى ئىنىسى مۇھەممەت ئىمىنبەگ ئەمىر لەشكەر بىلەن ئۆز ئوغلىنى باش قىلىپ لەشكەر چىقارغانلىقى مەلۇم بولدى.

ئەتىسى، كۆۋرۈكبېشى دېگەن يەردە شىددەتلىك جەڭ بولدى. تاراسلاپ ئېتىلىۋاتقان ئوق ئاۋازى، توپ - زەمبىرەك ئوقلىرىنىڭ پارتلاش سادالىرى، ئوق تېگىپ يىقىلغان ئاتلارنىڭ خارتىلداشلىرى، ياردارلارنىڭ قىيا - چىيالىرى. . . پۈتۈن

جەڭ مەيدانىنى بىر ئالغانىدى. قەشقەرلىق بىر يىگىت ئاتنىڭ ئۈستىدىن پۇلاڭلاپ يەرگە يىقىلدى. ئۇنىڭ ئەجەللىك يېرىگە تەگكەن ئوقنىڭ ئازابىدا ئۇنىڭ پۇت - قوللىرى قاتتىق تىترەۋاتاتتى. ئۇ يا جېنى چىقماي، يا ئۆرە بولالماي، قاقشاپ كېتىۋاتقانىدى.

دۆڭدە، بەگقۇلبەگ، جامەدار دادخاھ، يۇنۇس شىغاۋۇل دادخاھ ۋە باشقا ئەمىر لەشكەر، پەنسادلار جەڭنى كۆزىتىپ تۇرۇشقانىدى. بىر تال توپ ئوقى ئۇلاردىن بىرىراقتىكى پەسكە چۈشۈپ پارتلىدى. ئات پارتلاش دولقۇنىدا بىر ئوخچۇپلا، ئۈستىدىكى بەگقۇلبەگنى يەرگە تاشلىۋەتتى. مۇلازىملىرى ئۇنى دەرھال يۆلەپ تۇرغۇزغاندىن كېيىن، توپلىرىنى قېقىپ ئاتقا مىنگۈزۈپ قويدى.

قارشى تەرەپنىڭ سېپىدىن ئېتىلىۋاتقان توپ ئوقلىرى شالاڭلىشىپ قالدى. بۇ چاغدا دۆڭدە تۇرغان جامەدار دادخاھ «ئەمدى ھۇجۇم باشلىساق بولىدۇ» دېگەندەك قىلىپ، قولىدىكى قىلىچىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ «ئالغا!» دەپ بىر شىلتىۋىدى، ئۇنىڭ ئاستىدىكى ئېتى بىر تۇتاش قوزغالغان ئاتلار ئېقىمىنىڭ تۇرتۇشىدىن ئۈركۈپ، بىرلا ئىرغىدى - دە، ئالغا چېپىپ كەتتى. سان - ساناقسىز تۇياقلارنىڭ زەربىدىن يەر گۈرسۈلدەپ لەرزىگە كېلىۋاتاتتى. جامەدار دادخاھ ئاتتا قۇم تۇپراقلىق دالىنىڭ باغرىدا ھەممىنىڭ ئالدىدا ئوقتەك ئۇچۇپ كېتىۋاتاتتى. قۇم تۇپراق ئالدى تەرەپتىن ئۇچۇپ كېلىۋاتقاندەك بولاتتى. ئاتلارنىڭ تۇيىقى ئاستىدىن ئۆرلىگەن توپا - چاڭلار ئاسماننى قاپلىغانىدى. خوتەن لەشكەرلىرى ئۇلارغا تەڭ كېلەلمەي، قويۇپ قاچتى.

نىياز ھېكىمبەگ مۇشۇنداق بولارىنى ئالدىنئالا پەملەپ، تەييارلىق كۆرۈپ تۇرغانىكەن. ئۇ، لەشكەرلىرىنىڭ يېڭىلىپ قاچقانلىقىنى ئاڭلاپ، ئالدىن تەييارلاپ قويۇلغان توپ - زەمبىرەكلىرىگە ئوت يېقىپ، خوتەن خەلقىنى ۋە ئۆزىنىڭ لەشكەرلىرىنى قىرماقچى بولۇپ تەمشەلگەندە، مۇھىم دۆلەتخاھلىرى ئۇنى

بۇنداق نالايىق قەبىھ ئىشتىن توستى.

ئەئىيانلىرىنىڭ قولىدىكى ئۆزگە قارىتىلغان، ئىتىلىشقا تەييار تۇرغان ناگانلارنى كۆرگەندە، نىياز ھېكىمبەگنىڭ خىيانەتكە تولغان يۈرىكى قارتتىدە قىلىپ، پېشانىسىدىن سوغۇق تەر چىقىپ كەتتى.

— ئۇقۇشماسلىق بولمىسۇن، — دەپ چاڭ قارغىدەك چاقىلداپ سۆزلەپ كەتتى ئۇ. مۇشۇ تاپتا ئۇنىڭ قەددى قورققانلىقىدىنمۇ ياكى خۇشامەتتىنمۇ، ئەيتاۋۇر پۈكۈلۈپ، يەرگە تېگەيلا دەپ قالغانىدى، — مەن ئەسلىدە باستۇرۇپ كېلىۋاتقانلار قەشقەرلىقلار ئوخشايدۇ دەپ ئويلاپ قاپتىمەن. مەندە ئۇنداق غەرەز يوق. ھازىردىن باشلاپ ئوردا ئىچىدىكى نەرسىلەرنى ۋە خەزىنىلەرنى خالىغىنىڭىزلارچە بەيتىلمال قىلىپ ئىلىشىڭلارغا رۇخسەت! بولمىسا، ئۇ بايلىق قەشقەرلىقلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ كېتىدۇ!

ئۇ قورققىنىدىن ئېغىنغا چىقىرىۋېتەيلا دەپ قالدى. ئۇنىڭ قارا، چوقۇر يۈزى تاتىرىپ، تامدەك بوزۇرۇپ كەتكەنىدى. شۇ تاپتا ئەئىيانلىرىنىڭ قولىدىكى ئۆزگە قارىتىلىپ ئىتىلىشقا تەييار تۇرغان ناگانلاردىن تەڭلا ئوق چىقىدىغان بولسا، ئون جېنى بولسىمۇ، زادىلا ئامان قالمايدىغانلىقىنى ئۇ بىلەتتى. مۇشۇ تاپتا ئۇنىڭ كۆزىگە ئوق تېگىپ ئۆتمۇ تۆشۈك بولۇپ كەتكەن تېنى، دالىدا تاشلىنىپ، لالما ئىتلارغا يەم بولۇپ كەتكەن ئۆلىكى، غاجاپ تاشلانغان گەۋدىسى كۆرۈنگەندەك بولدى ـ دە، ئىختىيارسىز شۈركىنىپ كەتتى.

ئاخىرى ئۇ ئۆزىگە كەلدى، يۈرىكى ئورنىغا چۈشتى. ئۇ باشقىلارنى تالان ـ تاراجغا قىزىقتۇرۇپ قويۇپ، خاس، ئىشەنچلىك ئادەملىرى بىلەن نەقدانلارغا قاچىلاپ قويغان ئالتۇن ـ كۆمۈشلىرىنى ئالدى ـ دە، كىرىيە يولى ئارقىلىق مانجۇلارنىڭ ئالدىغا — كورلىغا قاراپ قاچتى. بۇ شەمسىيە 9 ـ ئاي مەزگىلى ئىدى.

شۇ چاغلاردا، خوتەن بىلەن كورلىنىڭ ئارلىقىدىكى يولنى ئاتلىق ئون ئالتە كۈندە ئاران بېسىپ بولغىلى بولاتتى. نىياز ھېكىمبەگ ئۆزىنىڭ كېيىنكى يولنى ئۇزاقتىن بۇيان كۆزلەپ كەلگەن بولغاچقا، يولدىن ھەربىر مەنزىلدە ئاتلارنى قويۇپ، ئۇلارنى ئوبدان ياقتۇرۇپ، ئالدىنئالا تەييارلىق كۆرۈپ قويغاندى. ھەرقايسى مەنزىللەردىكى سەمرىگەن بۇ ئاتلار ئەمدى ئۇنىڭغا تازا ئەسقاتتى. ئۇ مەنزىلمۇ مەنزىل ئات ئالماشتۇرۇپ مىنىپ، ئون ئالتە كۈنلۈك يولنى تۆت كۈندىلا بېسىپ تۈگەتتى. «كەينىمدىن قوغلاپ كەلگەنلەر تاشلاپ ماڭغان ئاتلىرىمدىن پايدىلىنىپ كەتمىسۇن» دەپ، بۇ ئاتلارنىڭ پېيىنى كېسىپ تاشلاپ، نۇرغۇن ئاتنى كاردىن چىقاردى. يولدا ئۇچرىغان ياكى ئۆزىنى كۆرگەن قاراۋۇلدىكى يىگىت ـ سەرۋازلارنىڭ كۆزىنى ئويدۇردى، بەزىلىرىنى بولسا ئۆلتۈرۈپ تاشلىدى.

بەگقۇلبەگ نىياز ھېكىمبەگنىڭ كەينىدىن قوغلاشقا ئەۋەتكەن ئوبۇلقاسىم پەنساد سەككىز يۈزدەك يىگىتى بىلەن ئۇنى چولڭ قۇملۇققا قەدەر قوغلاپ كەلگەن بولسىمۇ ئۇنىڭ ئادەملىرىنىڭ كۆپىنچىسىنىڭ ئاتلىرى ھېرىپ، ئۆزلىرى چۆلدە قالدى. قوغلاپ كەلگەنلەرنىڭ بىر قىسمى نىيە دېگەن يەردە نىياز ھېكىمبەگلەرگە يېتىشىۋالغان بولسىمۇ، ئەمما ئاز كېلىپ قېلىپ، ئۇنى يەنە قاچۇرۇپ قويدى...

«بەس! پۈتۈن ئىنسان قوۋمى كەرەمۇل كاتىپ بولۇپ، پۈتۈن كۆك ئاسمانىنى لەۋھىل ـ مەھپۇز قىلىپ، پۈتۈن زېمىندىكى دەرەخ ـ ئورمانلارنى قەلەم قىلىپ، پۈتۈن ئىقلىمدىكى كۆل ـ دەريالارنى دۇۋەت ـ سىياھ قىلىپ، نىياز ھېكىمبەگنىڭ پۈتۈن شۇملۇقلىرىنى يازغىلى تۇرسا، ئۆمۈرۋايەتمۇ يېزىپ تۈگىتەلمەس ئىدى! » بۇ — شۇ چاغلاردا خوتەنلىك قازىكالان موللا ئوسمان قاتارلىق ئۆلىمالارنىڭ نىياز ھېكىمبەگكە بەرگەن باھاسى ئىدى. ئۇلار پەتىۋا چىقىرىپ، نىياز ھېكىمبەگنى «مۇناپىق ۋە كاپىر» دەپ ئېلان قىلدى!

مۇللا مۇسا سايرامى نىياز ھېكىمبەگ ھەققىدە توختالغاندا، زامانداشلىرىغا كۆپلىگەن ئىبرەتلىك مەسىلىلەردىن مىسال كەلتۈرۈپ سۆزلەپ بەرگەنىدى. بۇ مەسىلىلەرنىڭ ئىچىدە ئەسىرلەردىن بۇيان سۆزلىنىپ كېلىۋاتقان «پاقا بىلەن يىلاننىڭ ھېكايىسى» دېگەن مەسەل ھەممىدىن داڭلىق ئىدى. ئۇنىڭدا مۇنداق دېيىلگەن:

«. . . ئىككى پاقا يولدا ھارۋىنىڭ چاقى ئاستىدا قېلىپ يەنچىلگەن بىر يىلاننى ئۇچرىتىپتۇ. يىلان تېخى ئۆلمىگەنىكەن. پاقىلارنى كۆرۈپ ئۇ نالە ـ پەرياد كۆتۈرۈپتۇ. پاقىلار يىلاندىن قورقۇپ يېقىن بارالمىغانىكەن، ھېلىقى يىلان يالۋۇرۇپ:

— ئى پاقىلار، مەندەك بىچارىدىن قورقماڭلار. مەن ساۋاب ئىزدەپ، مۇشۇنداق ئېچىنىشلىق ئاقىۋەتكە دۇچار بولغانمەن. رەھىم ـ شەپقەت قىلىپ، ياردەم قولۇڭلارنى مەندەك ئاجىز ـ بىچارىگە سۇنۇڭلار! — دەپتۇ.

پاقىلارنىڭ ئىچىدىكى كىچىكىنىڭ ئۇنىڭغا ئىچى ئاغرىپ، ئالدىغا بارماقچى بولغانىكەن. پاقىلارنىڭ چوڭى:

— ياق بارما، ئۇنىڭ نالە ـ دادىغا چۈشكۈچى بولما. ئۇ ئۆزىنىڭ خۇيىنىڭ يامانلىقىدىن جەننەتۇل ماكاندىن قوغلانغان. ئۇ ھامان يىلانلىقىنى قىلىدۇ، — دەپ ئۇنى توسۇپتۇ. بۇ گەپنى ئاڭلىغان يىلان تېخىمۇ قاتتىق زارلىنىپ:

— ئى پاقىلار، ھېچبولمىسا، قوشنىدارچىلىقنىڭ يۈزىنى قىلساڭلارچۇ؟ توغرا، كۆپ يىللاردىن بۇيان كۆل بويىدا سىلەر بىلەن قوشنا ئۆتكەن بولساممۇ، ئەمما مەن سىلەرگە يامانلىقنىڭ تېغىنى ئۇرۇپ كەلدىم. مۇشۇ بالاخور قورسىقىم بولمىغان بولسا، شۇنداق قىلارمىدىم؟ شۇڭا، مۇشۇ بالاخور قورسىقىم يېرىلسا، ئاشۇ قارا كۆڭلۈم تۈزۈلەر ئىدى دەپ ئۆزۈمنى ھارۋىنىڭ چاقىنىڭ ئاستىغا ئاتقانىدىم. مانا، ئۆزۈڭلارمۇ كۆرۈپ تۇرۇپسىلەر، بالاخور قورسىقىمغۇ يېرىلدى. بىراق، ئاغرىقىغا زادى چىدىيالمايۋاتىمەن. مەن تېخى ئاللانىڭ مۇبارەك خانىسى —

بەيتۇل ھەرەمگە بارسام، ئاشۇ يەردە ھەجەرۇل ئەسۋەتكە يۈزۈمنى يېقىپ تۇرۇپ، ئاللاغا توۋا - ئىستىغپار ئوقۇپ، گۇناھلىرىمنى مەغپىرەت قىلىشنى تىلىسەم دېگەن نىيەتتە ئىدىم. قورسىقىم يېرىلغانلىقتىن، ئۇ يەرگىمۇ بارالمايدىغان بولدۇم. نىيەت - ئىقبالىممۇ ئەمەلگە ئاشمايدىغان بولدى. بۇنىڭغا كۆپ ئۆكۈنمەكتىمەن. مۇبادا ياخشىلىق قىلىپ، مېھرىگىياھ ياپرىقى تېپىپ كېلىپ، يارامنى تېڭىپ قويساڭلار، يارام پۈتۈپ، مەن شىپالىق تاپار ئىدىم. ئۇ چاغدا سىلەرنىڭ مەرد - سېخىيلىكىڭلارنى ئاللاغا يەتكۈزەر ئىدىم، — دەپتۇ. كىچىك پاقا چوڭ پاقىغا:

— ئاڭلىمىدىڭمۇ؟ ئۇ گۇناھلىرىغا توۋا قىلىپ پۇشايمان يەپتۇ. تېخى ئۆزىنى جازالاش ئۈچۈن قورسىقىنىمۇ يېرىپتۇ. بۇ نېمىدېگەن مەردلىك - ھە؟ «كىمكى ئەپۇ قىلىدىكەن ۋە ئەپلەشىش يولىنى تۇتىدىكەن، ئۇنىڭ ئەجرىنى ئاللا بېرىدۇ. ئاللا زۇلۇم قىلغۇچىلارنى ياخشى كۆرمەيدۇ.» دېگەن گەپنى ئاڭلىمىغانمىدىڭ؟ ئۆچمەنلىك، ئىنتىقام ۋە غەزەپ ئۆمۈچۈكى كۆزۈڭگە تور سېلىۋالسا بولمايدۇ. بىزمۇ ئۇنىڭغا مەردلىك قىلىش بىلەن جاۋاب بېرەيلى. ئۇ بىزنىڭ ياخشىلىقىمىزنى ئۆز جىنسىغا تەرغىب قىلسۇن. بىزنىڭ رەھىم - شەپقىتىمىز ئۇنىڭ خۇسۇمەت بىناسىنى ئۆرۈپ تاشلاپ، دوستلۇق ئىمارىتىنى سالسا، ئەجەب ئەمەس. پاقا جىنسىنىڭ ھىممەتلىك، ئۇلۇغ جىنس ئىكەنلىكىنى، غېرىب - ناتىۋانلارغا، ئاجىز - بىچارىلەرگە پاسىبان، ھەمدەرد بولىدىغانلىقىنى تىللاردا داستان قىلىپ ئوقۇپ يۈرسۇن! — دەپتۇ. چوڭ پاقا:

— ھەي نادان، چوڭ سۆزلىمە. سەن تېخى كىچىك ۋە تەجرىبىسىز. زاماننىڭ ئىسسىق - سوغۇقلىرىنى بېشىڭدىن ئۆتكۈزمىگەن. سەن يىلان بىلەن پاقىنىڭ دوست بولغانلىقىنى قاچان كۆرگەن؟ كىتابلاردا: «دۇشمەن بارلىق ھىيلىلىرىنى ئىشلىتىپ دەرمانى قالمىغاندا، ۋاپا - دوستلۇق ۋە ئەھدۇ - پەيماننىڭ زەنجىرىنى جىرىڭشىتىدۇ، ھىيلە - نەيرەڭ ئەپسۇنىنى

ئوقۇيدۇ» دەپ يېزىلغانلىقىنى ئوقۇمىغانمىدىڭ؟ شۇڭا، ھەدىستە: «يىلاننى ئۆلتۈرۈڭلار!» دېيىلگەن. يۈر، كېتەيلى. دۈشمەنگە رەھىم قىلىپ، پۇشايمانغا قالما يەنە! — دەپ نەسىھەت قىپتۇ. يىلان بولسا ھىيلىگەرلىك دېپىنى ناله - زارلىق بارماقلىرى بىلەن چېكىپ، يۇم - يۇم يىغلاپتۇ.

كىچىك پاقا چوڭ پاقىنىڭ گېپىگە كىرمەي، مېھرىگىياھنى ئىزدەپ كېتىپتۇ.

— خەير، ئۆزۈڭگە قىلدىڭ، نادان دوستۇم، — دەپتۇ چوڭ پاقا، — مەن بولسامىمۇ بۇ غاپىللىق ماكانىدىن نېرىراق تۇراي!

كىچىك پاقا مېھرىگىياھنى تېپىپ كېلىپ، يىلاننىڭ يارىسىنى تېڭىپتۇ. يىلان دەرھال ساقىيىپ، كۈچ - قۇۋۋىتىگە تولۇپ، ئەسلىگە كېلىپتۇ ـ دە، بىر كېرىلىۋېتىكەندىن كېيىن:

— ھەي، ئەۋرەز پاقىسى، سەن قىلغان گۇناھىڭنى بىلەمسەن؟ مەن سېنىڭ گۇناھىڭ ئۈچۈن سېنى يېمىسەم بولمايدۇ! — دەپتۇ. كىچىك پاقا:

— مەن نېمە گۇناھ قىلدىم؟ مېھرىگىياھنى تېپىپ كېلىپ، يارائىنى داۋالاپ ساقايتقىنىم گۇناھمۇ؟ — دەپتۇ.

— ئۈچ كۈندىن بۇيان ناشتىسىز ئاچ قالدىم. سەن نەپرەتلىك سېسىق پاقا تولا ۋالاقلاپ، مېنىڭ يۈرىكىمنى ئەزدىڭ. ئۆزۈڭنى ماڭا ئوزۇق قىلىپ بەرمىگەنلىكىڭ گۇناھ بولماي نېمە؟ — دەپتۇ ـ دە، كىچىك پاقىنى بىر يالماپلا يۇتۇۋېتىپتۇ...

نەزمە:

ئەگەرچە ياخشىدۇر شەپقەت ۋە لېكىن،
يامانىنىڭ يارىسىنى قىلما پەرۋەرىش.
يىلانغا رەھىم قىلغان سۈنى بىلمەس —
زۇلۇمدۇر ئادەم ئەۋلادىغا بۇ ئىش.

— شەيخ سەئدى

توققۇزىنچى باب

ئۆركەشلەپ ئاققان قايدۇ دەرياسى[1]

«كۈچلۈكمەن دېمىگىن، ئۆزۈڭدىن كۈچلۈكرەككە يولۇقىسەن؛
— مەن ھەييارمۇ دېمىگىن، ئۆزۈڭدىنمۇ ھەييارغا ئۇچراپ قالىسەن!.»

— قىرغىز خەلق ماقالى

مىلادى 1877 - يىلى 10 - ئاي.

ئۈستى جايدام بىلەن[2] چۈمكەپ تاشلانغان، ئوق - دورا، ھەربىي تەمىنات، ئوزۇق - تۈلۈك، توپ - زەمبىرەك ۋە دەريادىن ئۆتۈش كېمىلىرى بېسىلغان ھارۋىلار يامغۇردا ئىۋىپ پېتىق بولۇپ كەتكەن چوڭ يولدا غىچىرلاپ ئاران كېتىپ باراتتى. كەچكۈزنىڭ سىم - سىم يېغىۋاتقان ئۇششاق يامغۇرى زادىلا توختايدىغاندەك ئەمەس ئىدى. كەڭ دالا، ئېتىزلىقلار، ئېرىق - ئۆستەڭلەر، دەريا - شاخابلار سۇ بىلەن لىق تولغان. ئېگىز تېرەكلەر يىراقتىن خىرە كۆرۈنۈپ تۇراتتى.

بەدۆلەت قوشۇنلىرىنىڭ گۈمۈدى، ماناس ۋە داۋانچىڭ ئۇرۇشلىرىدا مەغلۇپ بولۇشى، بەدۆلەتنىڭ كېيىنكى بىر قاتار

---

① قايدۇ دەرياسى — قاراشەھەر دەرياسىنىڭ تارىختىكى نامى.

② جايدام — يامغۇردىن ساقلايدىغان كىگىز يامغۇرلۇق. بۇ سۆزنى مەخمۇت قەشقەرى: «چايدام — كۆرپىنىڭ ئىچىگە سېلىنىدىغان ۋە يامغۇرلۇق تىكىلىدىغان يۇپقا كىگىز» دەپ چۈشەندۈرگەن. «تۈركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى. 1984 - يىلى 1 - ئاي نەشرى. 3 - توم، 247 - بەتكە قارالسۇن.

مەغلۇبىيىتى ئۈچۈن يول ئېچىپ بەرگەنىدى. 8 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى، مانجۇلارنىڭ تۆرشاۋۇل قىسىملىرى سەردار تاڭ زېڭخىنىڭ باشچىلىقىدا، نەنسەن ئارقىلىق توقسۇنغا يېتىپ كېلىپ، سۇبېشى ۋە ئاغىبۇلاق دېگەن يەرلەرنى ئىشغال قىلدى. ئىككى ھەپتە ئۆتۈپ، يەنە 9 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى، دۇڭ فۇشياڭ بىلەن جاڭ جۈن مانجۇلارنىڭ بىر مىڭ بەشيۈز كىشىلىك چېرىنغار قىسمىنى باشلاپ، كۆمۈش ۋە ئۈششاقتالنى ئىگىلىگەندىن كېيىن، چوقۇغا يېتىپ كەلدى. مانجۇ قىسىملىرى ليۇ جىڭتاڭنىڭ بۇيرۇقىغا ئاساسەن، ئوردۇگاھنى چوقۇغا قۇردى. مانجۇلارنىڭ بىرىنغار، چىنداۋۇل قىسىملىرىمۇ قىل قۇيرۇق بولۇشۇپ چوقۇغا ئارقا ـ ئارقىدىن يېتىپ كېلىشكە باشلىدى. 9 ـ ئاينىڭ ئاخىرلىرى، ليۇ جىڭتاڭمۇ ھىماتچى قوشۇننى ئېلىپ، چوقۇدىكى ئوردۇگاھقا يېتىپ كەلدى. شۇنداق قىلىپ، چوقۇغا ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ ئون بەش مىڭدەك لەشكەر توپلاندى.

ئوردۇگاھتا چاقىرىلغان ھەربىي كېڭەشنىڭ قارارى بويىچە، ئالتە مىڭ كىشىلىك يېشىل تۇغلۇق چوڭ قوشۇن دۇڭ فۇشياڭنىڭ قوماندانلىقىدا، تۆرشاۋۇل بولۇپ قاراشەھەرگە قاراپ داۋاملىق ئىلگىرىلەيدىغان بولدى. تۆرشاۋۇل قوشۇن قاراشەھەرنى تېزلا پەتھ قىلغان بولسىمۇ، ئەمما شەھەردىن تېزلا چېكىنىپ چىقىشقا مەجبۇر بولدى. 10 ـ ئاينىڭ بېشىدا، ليۇ جىڭتاڭ قالغان سەردارلار بىلەن مانجۇ قوشۇنلىرىنى باشلاپ قاراشەھەرگە قاراپ يولغا چىقتى.

مانجۇ قوشۇنلىرى ۋاراڭ ـ چۇرۇڭ ئىچىدە قامچىلارنىڭ توختىماستىن شىپىلدىشى، ياغسىرىغان ھارۋا ئوقلىرىنىڭ غىچىرلىشى ئاستىدا، توختىماستىن ئالغا سىلجىپ كېتىۋاتاتتى. يولنىڭ ئىككى قاسنىقىدىكى توختام سۇلارنىڭ ئىچىدە ئۆلگەن ياكى جان تالىشىپ ياتقان ئاتلار، ئۆرۈلۈپ، چاقلىرى ئاسمانغا قاراپ قېلىشقان ھارۋىلار ئوڭغۇل ـ سوڭغۇل بولۇپ يېتىشاتتى.

ئاندا ـ ساندا دارىدىيىشىپ پېتىشقان ئادەم ئۆلۈكلىرىمۇ ئۇچراپ تۇراتتى. ئالدىنقى كۈنى، بەي يەنخۇنىڭ بىر بۆلۈك ئاتلىق قوشۇنى ليۇشخۇ[1] نىڭ شوردۆڭ دېگەن يېرىدە، مانجۇ قىسىملىرىنىڭ تۇرشاۋۇللىرىغا تۇيۇقسىز باستۇرۇق قىلغانىدى. ئۇلار بىرپەس چاپ ـ چاپ قىلغاندىن كېيىن، قانداق پەيدا بولۇشقان بولسا، يەنە شۇنداق تۇيۇقسىز غايىب بولۇشتى. بايامقى مەنزىرە ئاشۇ قېتىملىق شەبخۇننىڭ نەتىجىسى ئىدى. بۇ ھالەتنى كۆرۈپ، قارا چېرىكلەر ئارىسىدىكى ۋاراڭ ـ چۇرۇڭ يەنە قايتىدىن ئەۋج ئالدى. ئاتلار ئۈركۈپ، ئالدىنقى ئاياغلىرىنى كۆتۈرۈپ خارتىلدىشاتتى. ئېغىر يۈك بېسىلغان ھارۋىلارنىڭ ئىچىدە بىرسى يانتۇلۇقتا كېتىۋېتىپ، ئاغدۇرۇلۇپ كەتتى. ھارۋىدىكى چېرىكلەرمۇ ھارۋا بىلەن تەڭلا تىك موللاق ئېتىپ چۈشۈشتى.

ھارۋىلار ئېقىمىنىڭ كەينىدىن يەلكە ـ مۈرىلىرىگە قاپ ئارتىشىۋالغان پىيادە چېرىكلەر سۆرۈلۈشۈپ كېتىپ باراتتى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدىن ھەرخىل ھەربىي لازىمەتلىكلەر بېسىلغان، ئۈستىدە نۆكەرلەر ئولتۇرغان ھارۋىلارمۇ ئۆتۈپ تۇراتتى.

كېيىن يەنە ھارۋىلار، لەيلىمە كۆۋرۈك كېمىلىرى بېسىلغان چوڭ ھارۋىلار، يامغۇرغا چىلىنىپ ئۈستىۋاشلىرى ھۆل بولۇپ ئىۋىپ كېتىشكەن سەردارلار ئۆتۈپ كېتىشتى. توختاۋسىز ئالغا ئىلگىرىلەپ كېتىۋاتقان بۇ ئېقىم گاھىدا تار، قىستاڭ، پاتقاق يولغا كەپلىشىپ قالاتتى ـ دە، بىردىنلا ۋاراڭ ـ چۇرۇڭ باشلىناتتى. گاھىدا يەنە تۆپىلىككە سوزۇلۇپ چىقىپ، ئاندىن تۆۋەنگە چۈشۈپ كېتىپ، كۆزدىن غايىب بولۇشاتتى. يان يوللاردىن ئۇزۇق ـ تۈلۈك، قورال ـ ياراق، ئوق ـ دورا قاتارلىق ھەربىي ئەسلىھەلەر بېسىلغان چوڭ ھارۋىلار كارۋىنى كېلىپ

---

① يەنى ليۇشخۇ — 六十户 ئاتمىش تۈتۈن دېگەن مەنىدە. قاراشەھەرنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى بىر يۇرتنىڭ نامى.

قوشۇلاتتى. بىر - بىرىنى قوغلىشىپ كېتىشىۋاتقان خەۋەرچىلەر ئات چاپتۇرۇپ ئۆتۈپ كېتىشەتتى.

بەزىدە بۇ ئۇزۇن تۆمۈر ئېقىم ئىچىگە توپچى قىسىملار قاراس - قۇرۇس قىلىپ ئاۋاز چىقارغىنىچە ۋە توپ - زەمبىرەك-لىرىنى تاراڭلىتىپ سۆرەتكىنىچە كېلىپ قوشۇلاتتى. كۆكرىكى كەڭ - كۈچلۈك قالماق ئاتلىرىغا مىنىۋالغان جاھىل، ساقاللىق مانجۇ، قالماق، سۇلان چېرىكلىرى ئات ۋە ئادەملەرنى قولىدىكى قامچىسى بىلەن تەڭلا ئۇرۇپ - ساۋاپ، دۇمبالاپ، تۇمشۇقلىرى تومتاق، كالتە دالا زەمبىرەكلىرىنى سۆرۈتۈپ ئۆزلىرىگە يول ئېچىپ باراتتى. چېرىكلەر ھەر تەرەپتىن يۈگۈرۈشۈپ كېلەتتى ۋە ھارۋىلاردا ئۆرە تۇرۇشۇۋېلىپ، قوللىرىنى ھەدەپ سوزۇپ كىملەرگىدۇر جۇنىشاتتى. شۇنىڭدىن كېيىن ئادەملەر ئېقىمى يەنە ئۆز يولىنى تېپىپ، يەر مەدىكى، چېرىگەن غازاڭ پۇرىقى بىلەن تولغان ۋە يامغۇر تامچىلىرىدىن ئاستا شىلدىرلاپ تۇرغان قومۇش - يېكەنلەرنىڭ ئارىسىغا كىرىپ كېتىشەتتى.

مانجۇلار بىر خىلدا سالماق ئىلگىرىلەپ قاراشەھەرگە قاراپ كېتىپ باراتتى. يولنىڭ ئىككى قاسنىقىدىكى خارابىلىقلار ئارى-سىدا، يەرلىك ئاھالىنىڭ پۈچۈق تونۇرلىرى چۈقچىيىشىپ تۇ-راتتى. زەمبىرەك ئوقلىرى چۈشۈپ ۋەيران قىلىۋەتكەن ئۆيلەر-نىڭ پارچە - پۇرات تاملىرى ئارىسىدا كاڭلارنىڭ قاپقارا تۆشۈك-لىرى كۆرۈنۈپ قالاتتى.

بۇ يەردىن ئاتمىش چاقىرىم نېرىسىدا — ئىس - تۈتەكلەر قاپلىغان تۆۋەنكى تەرەپتە توپ - زەمبىرەكلەرنىڭ ئوقلىرىنىڭ پارتلىغان بوغۇق ئاۋازلىرى ئاڭلىناتتى. مانجۇ قوشۇنلىرى ۋە ھەربىي لازىمەتلىكلەر بېسىلغان ھارۋىلار ئاشۇ تەرەپكە قاراپ سوزۇلۇپ كېتىشىۋاتاتتى. توپ ئوقلىرىنىڭ پارتلىغان سادالىرى پۈتۈن زېمىننى لەرزىگە كەلتۈرەتتى. بۇ چېرىكلەر دۈشمەننىڭ كىم ئىكەنلىكىنى، بۇ ئۇرۇشنىڭ مەقسىتىنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى

ئانچىمۇ سۈرۈشتۈرۈپ كەتمەيتتى. چۈنكى، ئۇلارنىڭ بۇ ئىشلارغا باش قاتۇرۇپ كەتكۈدەك ھەپىلىسى يوق ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئۇلار «بۇ ئىشلار دارىنلارنىڭ ئىشى، بىز بىلەن نېمە مۇناسىۋىتى بار؟» دەپ ئويلىشاتتى. بۇ ئۇرۇش ئۇنداق بولسىمۇ، بۇنداق بولسىمۇ، ئۇلار ئۈچۈن بەرىبىر ئىدى. مانجۇلارنىڭ كۆزلىرى غەزەپكە، نەپرەتكە، قانغا تولغانىدى. چۈنكى، بۇ يەرلەردە ئولجا دېگەن تولا گەپ ئىدى. چەنتۇلارغا ۋە ئۇلارنىڭ خوتۇن - قىزلىرىغا ھەرقانداق مۇئامىلىدە بولۇۋېرىش — مانجۇلار ئۈچۈن ناھايىتى قىزىقارلىق ئەرمەك ھېسابلىناتتى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ شەپقەتسىزلىكىدىن — چەنتۇلارنىڭ بوۋاقلىرىنى نەيزىسىگە ئىلىۋېلىپ ئاسمانغا ئولاقتۇرۇپ تاشلىغانلىقىدىن ماختىناتتى. ئۇلار بېسىپ ئۆتكەن يەرلەردىن ئۆيلەرنىڭ تۈتەپ يېنىۋاتقان كىشەك - راملىرى، پۇقرالارنىڭ قانغا مىلەنگەن ئۆلۈكلىرىلا قالاتتى.

مانجۇلار قونالغۇغا يېتىپ كېلىشكەندە، يوغان - يوغان قازانلاردىكى شويلىلارنىڭ مەززىلىك پۇراقلىرى ئەتراپنى قاپلايتتى. مۇزلاپ ھالسىراپ كېتىشكەن چېرىكلەر تاماق يېيىشكە تۇتۇناتتى. غاڭزىلىرىنى شورىغىنىچە تاماكا چېكىشەتتى. بەزىدە كۆكنارنىڭ خۇش پۇراقلىرىمۇ دىماغقا ئۇرۇلۇپ، ئادەمنى خۇش كەيپ قىلاتتى. كېيىن ئۇلار پىت بېقىشقاچ، ئۆزلىرىنىڭ ھەرخىل ۋەھشىيلىكلىرى ھەققىدە، خوتۇن - قىزلار ھەققىدە سۆزلىشىپ ئولتۇراتتى. ئۇلار ئەجەل ئارىلاپ يۈرگەن، ھەممە يېقى ئىپلاسلىق بىلەن تولغان، قانغا پاتۇرۇلغان بۇ زېمىندا بىخارامان ئۇخلىشاتتى.

دۆڭ فۇشياڭنىڭ قىسىملىرى قاراشەھەرگە قىلىنىدىغان ئومۇمىي ھۇجۇمدا تۇرشاۋۇل بولغانىدى. دۆڭ فۇشياڭ ئەسلىدە شەنشى، گەنسۇ ۋە نىڭشيالاردا تۇڭگان يېغىلىقى يۈز بەرگەندە، مانجۇ ئىستىبداتىغا قارشى ئادالەت تۇغىنى كۆتۈرۈپ چىققان خەنزۇ قوزغىلاڭچى قوشۇنىنىڭ سەردارى ئىدى. زوزۇڭتاڭنىڭ خۇنەن

www.uyghurkitap.com

قوشۇنى 1869 ـ يىلى 1 ـ ئايدا شەنشى تۇڭگانىيلىرىنىڭ قوزغى-
لىڭىنى باستۇرغاندا، دۇڭ فۇشياڭنىڭ ئۇۋىسى بولغان جىنجىڭ-
باۋغىمۇ تېگىش قىلىپ، ئۇنىڭ قوشۇنىنى تارمار كەلتۈرگەنى-
دى. 1 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنى، ماڭارغا يول تاپالماي قالغان
دۇڭ فۇشياڭ ئاخىرى زوزۇڭتاڭغا تەسلىم بولۇشقا مەجبۇر بول-
دى. كېيىنكى چاغلاردا بولسا، زوزۇڭتاڭنىڭ يارامىلىق قولچو-
مىقىغا ئايلىنىپ ئىچكىرىدىكى تۇڭگانىيلارنى باستۇرۇشتا ۋە ما-
ناس، قۇتۇبى، ئۈرۈمچى، داۋانچىڭلاردا بەدۆلەتنىڭ قوشۇنلىرى
بىلەن بولغان ئۇرۇشلاردا ئالاھىدە تۆھپە — خىزمەت كۆرسەتتى.
بىراق، بۇ ئۇرۇشلاردا ئۇ تالاپەتكە ئۇچراپ، سەردار ـ چېرىكلى-
رىنىڭ تولىسىدىن ئايرىلىپ قالغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭ قىسمى
چۇقۇغا يېتىپ كەلگەندىن كېيىن، بىر مەزگىل تەرتىپكە سېلى-
نىپ، ئەسكىرىي كۈچى تولۇقلاپ بېرىلگەنىدى.

مانجۇ قوماندانلىقى قانداقلا بولمىسۇن، قىش كىرىپ قالغۇ-
چە، لوپاشانىڭ قوشۇنلىرىنى كورلىدىن سۈرۈپ چىقىرىپ، قەش-
قەرگە باستۇرۇپ بېرىشقا ۋە ئۇ قوشۇننى شۇ يەردە پۈتۈنلەي
يوقىتىشقا ئالدىرايتتى. ئۇلار بۇنىڭ ئۈچۈن ئادەملەرنى ئاياپ
ئولتۇرمايتتى — ئادەم زاپىسى دېگەن مانجۇ خاقانلىقىدا تولا كەپ
ئىدى. قوماندانلار: «لوپاشانىڭ زور تالاپەتلەرنى بېرىپ، تەرتىپ-
سىز يوسۇندا چېكىنىۋاتقان قوشۇنلىرىنىڭ قارشىلىقى ئەلۋەتتە
سۇندۇرۇلىدۇ، كورلا بىلەن قەشقەرنى ئازراق ئەجرە بەدىلىگە
بېسىۋالىمىز ـ دە، تۇرشاۋۇل قىسىملىرىمىز قەشقەرنىڭ ھىما-
يىسىز قالغان ئارقا سېپىگە ئۇدۇل بېسىپ كىرىدۇ» دەپ ئويلى-
شاتتى.

ئەسلىدە، داۋانچىڭ تارتىۋېلىنغاندىن كېيىن، مانجۇلارنىڭ
دەرھال كورلىغا — بەدۆلەتنىڭ دارۇ سەلتەنەتىگە يەنىمۇ ئىلگىرى-
لەپ ھۇجۇم قىلىشى مۇمكىن ئىدى. ئەمما، نېمىشقىدۇر، ئۇلار
كورلىغا قىلىنىدىغان ھۇجۇم ۋاقتىنى قايتا ـ قايتا كېچىكتۈ-

رۇپ، تاكى كۆز پەسلىگە كەلگەندىلا، ئاندىن كورلىغا ئۆتۈش يولىنى تازىلاش ئۈچۈن، قاراشەھەرگە تېگىش قىلىش قارارىغا كەلگەندى.

9 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى، ليۇ جىڭتاڭ ئاخىرى بەدۆلەتنىڭ قاراشەھەر ئالدىنقى سېپىگە ئومۇمىي ھۇجۇم باشلاش ھەققىدە بۇيرۇق چۈشۈردى. ئۇنىڭ ئاخىرقى قارارغا كېلىشىگە نىياز ھېكىمبەگنىڭ خوتەندىن چاقىلىق ئارقىلىق ئەۋەتكەن ئىككىنچى قېتىملىق مەخپىي مەلۇماتى تۈرتكە بولغانىدى.

«. . . زۇڭتۇڭ دارىن بىلەن قۇمۇلدا كۆرۈشۈپ لوپاشانى ئوتتۇرىدىن كۆتۈرۈپ تاشلاش ھەققىدە ئۇچۇق پەرمان ئالغاندىن كېيىن، — دېيىلگەندى نىياز ھېكىمبەگنىڭ خېتىدە، — كېچە ـ كۈندۈز شۇ ئىشنىڭ كويىدا بولدۇم. ئاخىر بۇ مەقسەتكىمۇ يەت- تىم. لوپاشانىڭ يېقىن ئادەملىرىنى سېتىۋېلىپ، ئىچىدىغان مەجۇنىگە ئوغا ئارىلاشتۇرغۇزدۇم. ھازىرغۇ لوپاشا قارا تۇپراق ئاستىدا قۇرت ـ قوڭغۇزلارغا يەم بولۇپ، چىرىپ ياتماقتا. ئەمما، كەمىنىلىرىدە نە لەشكەر، نە سەركەردە بولمىغاچقا، ئو- پۇل ـ توپۇل ھەرىكەت قىلالمىدىم. . .

ھېكىمخان تۆرە ئاقسۇدا لوپاشانىڭ ئورنىدا تەختكە ئولتۇر- دى. ھازىر كورلا بوشاپ قالدى. مۇبادا خانىڭ ھەققانىيەتچى قوشۇنلىرى داخۇ تۇڭگانىينى قارا شەھەر ئەتراپىدا يوقىتالىسا، بۇ تەرەپلەردە ئەمدى خانىڭ لەشكەرلىرى بىلەن مۇرە قويۇشالاي- دىغان ئادەم چىقمايدۇ. چوڭ بەگ بەچچە بەگقۇلبەگ بىلەن كى- چىك بەگ بەچچە ھەققۇلبەگ ئوتتۇرىسىدا تەخت تالىشىپ تەپرىقە يۈز بەردى. ئاغىسى ئىنىسىنى سوغۇن چازىدا ئېتىپ تاشلىدى. بەگقۇلبەگ بىلەن ھېكىمخان تۆرە ئىككىسى ئىككى گۇرۇھ بو- لۇپ، ئۆزلىرىنىڭ ئەتراپىغا ھەدەپ ئادەم توپلىماقتا. بۇلار تەھ- لىكە قارشىسىدا ئۆزئارا خالاسكارلىق قىلىشماقتا. مۇبادا بۇلار- نىڭ بېشىدىن تەھلىكە كۆتۈرۈلسە، ئۇ چاغدا ئۇلار تەسكىن تاپىدۇ ـ

ده، ئۆزئارا بىر ـ بىرى بىلەن تالاشقا چۈشىدۇ. شۇڭا، خاننىڭ ھەققانىيەتچى قوشۇنلىرى قاراشەھەرگە تېزرەك تېگىش قىلمىسا، پۈرسەت قولدىن كېتىپ قالىدۇ! . . .

ئالدىنقى قېتىم ھۇشۇر خىتايى[①] ئارقىلىق ئەۋەتكەن مەكتۇبىمدا: «ئاغا ـ ئىنىلەرنىڭ ئارىسىنىڭ بۇزۇلۇشىنى كۈتۈپ تۇرايلى، ئۇلار بۇزۇلۇشقاندىن كېيىن تېگىش قىلساق، بىرلا ئەجىر بىلەن مەڭگۈلۈك ئەتىجىگە ئېرىشكىلى بولىدۇ، دېگەنىدىم. ئەلھال، ئىنشائاللا، بىز كۈتكەن بۇ پەيت ئاخىرى يېتىپ كەلدى. قالغان ئىشنى جانابلىرىنىڭ ھىممىتىگە تاپشۇردۇم. كەلگۈسىدە مەندەك ناتىۋان پېقىرنىڭ خاننىڭ تۇز ھەققىنى ئادا قىلىش يۈزىسىدىن كۆرسەتكەن بۇ ئەرزىمەس ئەجىر ـ تۆھپىسىنىمۇ ھېسابقا ئېلىپ قويۇشلىرىنى ئۈمىد قىلىمەن. . . نامە تامام ۋەسسالام. ھىجرىيە 1294 ـ يىلى ماھى شەئباننىڭ ئون تۆتى.»

ليۇ جىنتاڭ مەلۇماتنى تاپشۇرۇۋېلىپلا، دەرھال چۇقۇغا يېتىپ كەلدى. مانجۇ قوشۇنلىرىمۇ ئۇ تۈزگەن پىلان بويىچە ئۇرۇش قىلىپ، بەدۆلەتنىڭ لەشكەرلىرىدىن مىڭلاپ ئەسىر ئېلىپ، كۆنپېتىش تەرەپكە توختاۋسىز ئىلگىرىلەپ ماڭدى. ئىلگىرى، خاننىڭ قوشۇنلىرى ئىچكىرىدە ئېلىپ بارغان سان ـ ساناقسىز ئۇرۇشلىرىدا پاراكەندە تۇڭگانىيلارنى ۋە ياكى ئۇنىڭدىن سەل بۇرۇنقى تەيپىنەمنىڭ چاڭمۇزىلىرىنى پۈتۈن، پۈتۈن قوشۇن بويىچە يېڭىپ كەلگەنىدى. ئادەتتە بۇنداق قانلىق جەڭلەرنىڭ بىرىدىلا پۈتۈن ئۇرۇشنىڭ تەقدىرى ھەل بولۇپ كېتەتتى. ۋەھالەنكى، ھازىر بەدۆلەتنىڭ ئۇرۇمچى — توقسۇن — تۇرپان ئۈچ-

---

① ھۇشۇر — بەدۆلەتنىڭ ئاسرانديسى. 1877 ـ يىل 4 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى. بەدۆلەت توقسۇندىكى ئەمرۇل ئۇمرا بارگاھىغا قىرىق خىچىسىردا ھەربىي خىزراجەت ئەۋەتكەندە، ھۇشۇر خىتايى بۇ ئالتۇن ـ كۈمۈشلەرنى ئېلىپ نەنسەنگە قېچىپ كەتكەنىدى.

بۇرجەكلىك رايونىغا ئورۇنلاشتۇرغان مۇنتىزىم ئارمىيىسى تېرىپىرەن بولۇپ كەتكەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇرۇش بەدۆلەتنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى كەڭ زېمىننىڭ ئىچكىرىسىگە قاراپ سوزۇلغانسېرى، قارشىلىق بارغانسېرى كۈچىيىپ بېرىۋاتاتتى. ئاھالىنىڭ ياشلىرىدىن تارتىپ قېرىلىرىغىچە، پۈتۈن خەلق، پۈتۈن ئۇلۇس بۇ ئۇرۇشقا مەجبۇرىي تارتىپ كىرگۈزۈلگەنىدى. بۇ ئۇرۇشتا ئادەم چۈشىنىش قىيىن بولغان تەرەپمۇ بار ئىدى. مانجۇلارنىڭ قوماندانلىق بارگاھىدىكىلەرنىڭ ئىچىدە بەزىلەر: دۈشمەن تارمار قىلىندى، قانغا پاتۇرۇلدى. ئەمدى كەسكىن بىر قېتىم زەربە بېرىلسىلا، ئۇزۇل - كېسىل غەلىبىنى قولغا كەلتۈرگىلى بولىدۇ دەپ ئويلىشاتتى. كەسكىن زەربىمۇ بېرىلدى، ئەمما، دۈشمەننىڭ تارمار قىلىنغان قوشۇنلىرىنىڭ ئورنىغا يېڭىلىرى پەيدا بولدى. ئۇلارمۇ ئالدىنقىلىرىدەكلا ئۆلۈمگە دۈچ كېلەتتى، نابۇت بولۇشاتتى. تەيپىنەمىنىڭ چاڭمۇزلىرى ۋە ياكى پاراكەندە تۇڭگانىيلارمۇ بۇ چەنتۇلاردەك مۇنداق شىددەت بىلەن ئۇرۇشمىغان، بۇلاردەك ئوق يامغۇرىغا قارشى قەيسەرلەرچە كۆكرەك كېرىپ مېڭىپ، ئۆلۈمنى مەردانىلارچە قارشى ئالمىغاندى.

ھىماتچى قوشۇن ئىچىدە ئاتلىق كېتىۋاتقان ليۇ جىڭتاڭ مۇشۇلارنى ئويلاۋېتىپ، داۋانچىڭ جېڭىدە ئون ئالتە مىڭ كىشىلىك مانجۇ قوشۇنىنىڭ ئالدىنى ئالتە كۈنگىچە بىر ئۆزى تەنھا توسۇپ تۇرغان قاسىم پولگانغا ئىختىيارسىز قايىل بولدى - دە:

— جەڭچى دېسە، مانا شۇنى دېسە بولىدۇ. بۇنداق قەيسەر رەقىب بىلەن ئېلىشقان ئادەمنىڭمۇ ھاردۇقى چىقىدۇ، — دەپ غۇدۇڭشۇپ قويدى.

تۇيۇقسىز «گۈمباڭ!» قىلىپ پارتلىغان توپ ئوقىنىڭ زەربە دولقۇنى ليۇ جىڭتاڭنى ئات ئۈستىدىن يەرگە ئۇلاقتۇرۇپ تاشلىۋەتتى. ئۇنىڭ مېڭىسىگە قاتتىق ئاغرىق كىرىپ كەتتى -

ده، دەرھال ھوشىنى يوقاتتى.

× ×

قايدۇ دەرياسى يىراقتىكى يۇلتۇز تاغلىرىدىن جەنۇبقا قاراپ ئېقىپ چىققاندىن كېيىن، سار ئۇسۇن داۋىنىدىن ئۆتۈپلا بىردىنلا بۇرۇلۇپ شەرققە قاراپ ئاقاتتى. قارامۇدۇن[1] دېگەن يەرگە كەلگەندە، يەنە جىددىي بۇرۇلۇش ياساپ، جەنۇبقا قاراپ يېيىلاتتى. بۇ يەردە دەريانىڭ يۈزى بىر چاقىرىمدەك كېلەتتى. سۇ دولقۇنلىرى بىر ـ بىرىنى قوغلىشىپ غايەت زور دولقۇن ھاسىل قىلىپ، خۇددى قۇتۇرىغان بوقىدەك قىرغاقنى غالجىرلىق بىلەن ئۇرۇلۇپ، شار ـ شۇر قىلغان ئاۋازلارنى چىقىراتتى. قىرغاققا ئۇرۇلغان دولقۇنلار يەنە ئارقىغا قايتىپ كېلەتتى ـ دە، يېڭىدىن قوغلاپ كېلىۋاتقان دولقۇنلارغا ئۇرۇلۇپ، ئاسمانغا بىر ئۆرلىگەندىن كېيىن يەنە شارقىراتمىدەك ئېتىلىپ چۈشەتتى. بىردەم كەڭ كۆلچەكلەرنى ھاسىل قىلىپ قېيىپ تۇرۇپ قالسا، بىردەم تۈپتۈز ئېقىن ھاسىل قىلىپ، تېز ئىلگىرىلەيتتى، بىردەم تەرەپ ـ تەرەپتە ئۇششاق ئېقىنلارنى ھاسىل قىلىپ ئاقاتتى.

قارامۇدۇن — قايدۇ دەرياسىنىڭ باش تەرىپىگە جايلاشقان بىر قىشلاق ئىدى. ئۇ باغجاللاپ ئۆسكەن بىر تۈپ مىڭ يىللىق قېرى قارىياغاچنىڭ نامى بىلەن ئاتالغانىدى. بۇ يەرنىڭ كۈنپېتىش تەرىپىدىكى خان خورا تېغىنىڭ باغرىغا جايلاشقان شورچۇق دېگەن جايدا، قەدىمكى بىر بۇددا ئىستىقامەتگاھى — مىڭئۆي خارابىيلىقى بار ئىدى.

بۇنىڭدىن مىڭ يىل ئىلگىرى بۇ يەرلەر تولىمۇ ئاۋات،

---

[1] قارامۇدۇن — موڭغۇلچە «قارىياغاچ» دېگەنلىك بولىدۇ. بۇ يەر ھازىر خۇتۇنسۇمۇل ناھىيىسىگە قارايدۇ.

تولىمۇ روناق تاپقان بۇددا ئېلى — تېنگىت دۆلىتى ئىدى. تاڭ سۇلالىسى زامانىسىدىكى ئاتاغلىق بۇددا ئەللامەسى تاڭ سېڭ — تاڭ شۈەنزاڭ ئەنەتكەك ئېلىگە بۇددا نومى ئېلىپ كېلىش ئۈچۈن كېتىۋاتقاندا، مۇشۇ بۇددا ئىستىقامەتگاھىغا چۈشۈپ ئۆتكەنىدى. بۇ قارىياغاچ شۇ چاغدىمۇ بار ئىدى.

× ×

ھەيۋەتلىك خان خورا تېغى قۇياش نۇرىدا كۆزنى قاماشتۇر-غۇدەك پارقىراپ قەد كۆتۈرۈپ تۇراتتى. دەريا بويىغا ئۇچما راۋاقلىق بىر كاتتا ساڭرام[1] جايلاشقانىدى. راۋاقتىكى چېلىنىۋات-قان قوڭغۇراقنىڭ ئاۋازى يىراق - يىراقلاردىكى قىيالىقلاردىن جاراڭلىق ئەكس سادا قايتۇرۇپ تۇراتتى.

يىراقتىن تۆت - بەش يولۇچىنىڭ قارىسى كۆرۈندى. ئۇلار-نىڭ تەقى - تۇرقى، كىيىنىشى، يۈرۈش - تۇرۇشى، سۆز - ھەرىكەتلىرى يۇچۇنلا ئىدى. قارىماققا، ئۇلار بۇ يەرلىك ئادەم-لەردىن ئەمەستەك قىلاتتى. ئۇلار تېزلا ساڭرام ئالدىغا يېتىپ كېلىشتى. ئارىسىدىن ئېگىزرەك، ئورۇقراق بىرسى سەل ھار-غاندەك قىلاتتى. ئۇ بۇ ساڭرامنىڭ ئۆزلىرى زىيارەت قىلماقچى بولغان بۇددا ئىستىقامەتگاھى ئىكەنلىكىگە جەزىم قىلغاندىن كېي-يىن:

— يۇرۇڭلار، شاگىرتلىرىم، ئاچارى - ئۇستازلارنى زىيا-رەت قىلغاچ، ئۇل ئىستىقامەتگاھنى تاۋاپ قىلىپ، بۇددىھا ھەق-قىگە دۇئا - تىلاۋەت قىلايلۇق، — دېدى.

---

[1] ساڭرام — بۇددا ئىبادەتخانىسى.

بۇ يولۇچىلار كۈنچىقىشتىكى تاڭ ئېلىدىن چىققان راھىب — تاڭ شۈەنزاڭ ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى ئىدى. ئۇلار يارغولدىن چىقىپ ئۇزاق ئۆتمەي، كۈمۈش تاغلىرىدا قاراقچىغا يولۇقتى، ئەمما جېنى ئامان قالدى، ئاندىن چۇقۇ ئېلىدە كۆك تەڭرىدىن قۇت بولمىش بىلگە خاقان بىلەن گۈزەل تارىم تۇركان خاتۇننىڭ يۇرتقا بەرگەن نورۇز ئىشىغا داخىل بولدى ۋە بۇ ئەلنى زىيارەت قىلىپ دېمىنى ئېلىشتى. كۆڭلى سەل تەسكىن تېپىشقاندىن كېيىن، ئۇلار سەپىرىنى داۋاملاشتۇرۇپ، بۇ يەرگە يېتىپ كېلىشكەنىدى.

ئۇلار ھەيۋەتلىك ساڭرام ئىچىگە كىرىپ تۇرۇۋىدى، بىر بىكسۇ چىقىپ[1] ئۇلار بىلەن كۆرۈشتى ۋە ئۇلارنىڭ كېلىش مۇددىئاسىنى ئۇققاندىن كېيىن، ئۇلارنى ساڭرامنىڭ ئارقا سەيناسىدىكى خىلۋەتگاھ — باش راھىب، ئاچارى تۇدۇم، سالى ئۇستازنىڭ ئالدىغا باشلاپ ماڭدى.

تاڭ شۈەنزاڭلار بۇددىھا ۋە[2] قۇنشىم پۇسار[3]، چىراغچى پۇسار[4]، دورىگەر پۇسار[5]، مايتىرى پۇسار[6]لارنىڭ ئالتۇن بۇتلىرىنىڭ ئالدىغا كەلگەندە، ئىختىيارسىز ھۆرمەت تۇيغۇسىغا چۆمۈلدى. تاڭ شۈەنزاڭ بېشىنى ئېگىپ ئالقىنىنى پېشانىسىگە تۇتۇپ: «ئامىتابا، ئامىتابا» دەپ دۇرۇت ئوقۇغاندىن كېيىن، ئەتراپقا زەڭ سېلىپ قاراشقا باشلىدى. ھەشەمەتلىك قەسىر ـ سارايلار، ياسىداق تۇۋرۇكلەر ۋە بۇددىھا قىسمەتلىرىگە ئائىت

---

① بۇددا دىنىدا «راھىب» دېگەنلىك بولىدۇ.
② بۇددىھا — باش بۇت تاتھاگاتا.
③ قونشىم پۇسار — قۇتقۇزغۇچ بۇددىئاھ — ئاۋالوكىنىشۋارا.
④ چىراغچى پۇسار — ئۆتمۈش بۇددىھاسى دىپامكا.
⑤ دورىگەر پۇسار — بىغۇبار ئىقلىمىنىڭ بۇددىھاسى بىھاجىيارا.
⑥ ماتىيىرى پۇسار — كەلگۈسىنىڭ بۇددىھاسى.

رەڭدار، جۇلالىق تام رەسىملىرى ئۇنىڭ كۆز ئالدىدا زاھىر بولغاندا، ھەيران بولغىنىدىن ئاغزىنى ئېچىپ تۇرۇپلا قالدى. مۇشۇ تاپتا ئۇ كۆزلىرىگە زادىلا ئىشەنمەي قىلىۋاتقانىدى.

دەرۋەقە، بۇ مۆجىزاتلار خۇددى مەرۋايىت ۋە گۆھەرلەردىن ياسالغاندەكلا، بەكمۇ يارقىن، بەكمۇ رەڭدار بولۇپ، كۆزنىڭ يېغىنى يەيدىغاندەك يالتىراپ تۇراتتى. ئەتراپتىكى ئىسرىقدانلار-دىن چىقىۋاتقان مۇشكى ـ ئەنبەرنىڭ خۇشبۇي پۇراقلىرى دىماغنى ياراتتى. ئۈستىدە يامغۇر تامچىلىرى سىمابتەك لىغىرلاپ تۇرغان ياپيېشىل قارىغايلار ئۇچما راۋاققا سايە تاشلاپ تۇرسا، باغجاللاپ ئۆسكەن قارىياغاچلار سارايىنى بۇلۇتلار ئارىسىدا تۇرغاندەك قىلىپ مۇھاپىزەت قىلىپ تۇراتتى. قۇياش نۇرى سارايغا چۈشۈش بىلەن ئۇ تېخىمۇ چىرايلىق بولۇپ كېتەتتى. لەنگەر، تۆۋرۈك ۋە لىم ـ ۋاسىلارغا تۇرلۇك نەقىشلەر ئويۇلغانىدى. دېرىزە ـ ئىشىكلەر-گە، لەنگەر ـ تۆۋرۈكلەرنىڭ ئارىسىغا سېرىق يىپەكتىن دەرپەر-دىلەر تارتىلغانىدى. مەسىلە — مەرۇپ قىلىنغان چاغلاردا، ساڭ-رامنىڭ ئىچى ـ تېشى ئىخلاسمەن ئەر ـ ئايال تەمىرچى ـ ساخاۋەتچىلەر بىلەن لىق تولۇپ كېتەتتى. دەرەخزارلىقتا بۇلبۇل-لار خەندان ئۇرۇپ سايراشسا، دەريا ياقىسىدىكى يېكەنلىك ئارى-سىدا چاڭقىغان تۇرنىلار ئۇسسۇزلۇقىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن ئۇ-زۇن تۆمۈر تۇمشۇقلىرىنى پات ـ پات سۇغا پاتۇرۇشاتتى. ئەتراپتا رەڭگارەڭ گۈللەر ئېچىلغان بولۇپ، تەرەپ ـ تەرەپتىكى پەنجىر-لەردىن ساراي ئىچىگە خۇشپۇراق چىچىپ تۇراتتى. ئۇچما راۋاقلار قارلىق چوققىلار بىلەن بوي تالاشقاندەك ئېگىز كۆرۈنەتتى. پەن-جىرلىك ئىشىكلەر ئىخلاسمەن تېۋىنغۇچىلارغا كەڭ قۇچاق ئاچ-قاندا، غۇر ـ غۇر شامالدا دەر پەردىلەر لەرزان قايرىلىپ، ساراي ئىچىدە يېنىك ئۇچاتتى.

ساڭرامنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان تىلاۋەتخانىنىڭ ئۇچما

راۋاقلىرى تىپىك توخار[1] ئۇسلۇبىدا كۆركەم قىلىپ ياسالغانىدى. ئىبادەتخانىنىڭ كەينىدە تۆت قاتار ساربكا[2] مۇنارىلار تويى بار ئىدى. ئەتراپتا ئۆسكەن ئەمەنلەر ئادەم چۆكۈرەتتى. كۈنچىقىش تەرەپ بىلەن كۈنپېتىش تەرەپتە راھىب — بىكسۇ ۋە بىكسۇنىلار[3]نىڭ ياتاقخانىسى بار ئىدى. شۆەنزاڭلار بۇ ساڭرامغا زىيارەتكە كەلگەندە، بۇ يەردە ھەرقايسى ئەللەردىن كەلگەن تۆت يۈزدەك بىكسۇ ۋە بىكسۇنى بار ئىدى. تاغ تەرەپتە ئالدى بىلەن ئاياغ تەرەپكە قارىتىلىپ كۆتۈرمە قىلىپ سېلىنغان بىر ساراي بار ئىدى. بۇ ساراي تىلاۋەتخانە بىلەن تام ئارقىلىق ئايرىۋېتىلگەنىدى. سەينانىڭ قاپ ئوتتۇرىسىدا تاشتىن ياسالغان بىر كۆل بولۇپ، ئۇنىڭدا نىلۇپەر، نەرگىس قاتارلىق سۇ گۈللىرى بولۇق ئۆسكەنىدى. تامنىڭ سىرتىدىكى تاغ باغرىدا خارابىيلاشقان بىر توپ كېمىر ئۆيلەر بار ئىدى. تاملىرىنىڭ ئىستا قارىداپ كەتكەنلىكىگە قاراپ، بۇ كېمىرلەرنىڭ كۆيدۈرۈۋېتىلگەنلىكىنى تەخمىن قىلىش مۇمكىن ئىدى.

بىكسۇ تاڭ شۆەنزاڭ ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرىنى — ئاچارى تۇدۇم سالى ئۇستازنىڭ ئالدىغا باشلاپ كىردى.

— ئامىتابا! — دېدى ئۇ ئالقىنىنى پېشانىسىگە تەگكۈزۈپ تۇرۇپ، ئۇستاز جىۋەككىنە، مويسىپىت بىر ئادەم ئىدى، — مەرھابا، مەرھابا! پۇسارلار، ھارمىغايلا، قىبنى، يۇقىرى ئۆتۈشسىلە! يۇقىرى ئۆتۈشسىلە!

تاڭ شۆەنزاڭ بۇددا قائىدىسى بويىچە تەزىم بىجا كەلتۈرگەندە

---

① توخار — توخرى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. قاراشەھەرنىڭ قەدىمكى ئاھالىسىنىڭ نامى. ئۇلار ھازىرقى ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئەجدادلىرىدىن بىرى ئىدى.

② ساربكا — ئاتاغلىق بۇددا ئاچارىلىرىنىڭ سۆڭەك كۈلى ساقلىنىدىغان مۇنارلار.

③ بىكسۇنى — ئايال راھىب، راھىبە.

دىن كېيىن، ئاچارنىڭ چەيقول تەرپىدىكى كورسقا ئولتۇردى. ھەمراھلىرى بولسا، ئۇنىڭ يېنىدىكى كۇرسىلاردا ئولتۇرۇشتى.

تاڭ شۇەنزاڭ ئۆزلىرىنىڭ كۈنچىقىشتىكى تاۋغاچ ئېلىدىن كەلگەن راھىبلار ئىكەنلىكىنى، كۈنپېتىشتىكى ئەنەتكەك ئېلىگە بۇددا نوم ـ سۇترالىرىنى ئېلىپ كېلىش ئۈچۈن كېتىۋېتىپ، ئۇلۇغ چۇقۇ ئېلىدە بۇ بۇددا ئىستىنقامەتگاھى توغرىسىدا نۇرغۇن گۈزەل تەرىپلەرنى ئاڭلىغانلىقىنى، ئۆزلىرىدە قوزغالغان زىيارەت قىلىپ كۆرۈپ بېقىش ئىستېكىنىڭ تۇرتكىسىدە بۇ يەرگە كېلىپ قالغانلىقىنى بىر ـ بىرلەپ سۆزلەپ بەردى. ھېلىقى ئاچارى ئورنىدىن تۇرۇپ: «ئامىتابا! ئامىتابا!» دەپ قايتا ـ قايتا ئېھتىرام بىلدۈردى.

ئۇلار تاغدىن ـ باغدىن پاراڭ سېلىشقاچ، بىردەم ئولتۇرۇشتى. شۇ ئەسنادا، ئاشچى بىكسۇ كىرىپ تاماق تەييار بولۇپ قالغانلىقىنى خەۋەر قىلدى.

— مەرھابا، مېھمانلار! غىزالىنىپ ئارام ئېلىشقايلا. كەمىنىلىرىنىڭ ئېتىكاپ ۋاقتى بولۇپ قاپتۇ، شۇڭا ھەرقايسىلىرى بىلەن بىللە بولالمايدىغان بولدۇم. كۆپ ئۆزۈرلىكمەن، كەچۈرۈشەرلا، ئەتە كەمىنىلىرى ھەرقايسىلىرىنى باشلاپ ئۇل بۇددا ئىستىنقامەتگاھىنى زىيارەت قىلدۇراي، مەرھابا!

— يوقسۇ، يوقسۇ! جۇۋاپ كەتمىگەيلا! — دەپ تۇزۇت قىلدى تاڭ شۇەنزاڭ.

ئەتىسى، تاڭ شۇەنزاڭلار ئاچارى تۇدۇم سالى ئۇستازنىڭ ھەمراھلىقىدا ساڭرامنىڭ تىلاۋەتخانىسى بىلەن ئىتىكاپخانىسىنى زىيارەت قىلىشتى. ئۇلار تام رەسىملىرى سىزىلغان ئۇزۇن دەھلىز ئىچىگە كىرگەندە، تامدىكى «بۇددىھا قىسمەتلىرى» سەرلەۋھىلىك تام رەسىملىرىنى كۆرۈپ، تۈنۈگۈنكىدىنمۇ بەكرەك ھەيرانۇ ھەس بولۇپ قېلىشتى.

— بۇ — «ئالەم ۋە بۇددىھا» دېگەن رەسىم بولىدۇ، —

دەپ چوشەندۈردى ئاچارى، — بۇ ھېكايەتتە ھېكايە قىلىنىشىچە، بۇرۇنھا ئەسلىدە سىبى ئېلىنىڭ پادىشاھى ئىكەن، ئۇ ھەق يولىدا ساخاۋەت يۈرگۈزۈش ئۈچۈن، مەملىكەت بويىچە ئالتە يەردە ساخاۋەتخانە قۇرۇپ، يېتىم ـ يېسىر، مۇساپىر ـ ماكانسىز بىچارىلەرگە خەير ـ ساخاۋەت ئىشىكلىرىنى يوغان ئېچىپتۇ. پادىشاھ سىبى ھەر ئاينىڭ 8 ـ، 14 ـ ۋە 15 ـ كۈنلىرىدە ساخاۋەت ئىشلىرىنىڭ كېتىپ بېرىشىنى كۆزەتكىلى چىقىدىكەن. ئۇ بۇ ئىشلارغا زادىلا قانائەت ھاسىل قىلماپتۇ ـ دە، «پۈتۈن ساخاۋەتلىرىم بەدىنىمنىڭ سىرتىدىكى دۇنيا ـ ماللىرىم ئىكەن. مەن قانداقمۇ ساۋاپ تاپاي؟!» دەپ ئويلاپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇ: «كىم مەندىن نىمە خالىسا، مەيلى مالاي بولۇشۇمنى، مەيلى تېنىمدىكى گۆشۇمنى ۋە ھەتتا كۆزۈمنى تىلىسە، ساخاۋەت يولىدا شۇ كىشىنىڭ ھەرقانداق تىلىكىنى ئىجابەت كەلتۈرگەيمەن!» دەپ جاكارلاپتۇ.

ئۇ تازىلىنىپ، ئۆزگە ئىپار ـ ئەنبەر سېپىپ، ساخاۋەت ـ سەدىقە سورىغۇچىلارنى كۈتۈپ تۇرۇپتۇ. بۇنى ئاسمان تەڭرىسى ئىندرا ئاڭلاپ، پادىشاھ سىبىنى قارىغۇ براخمان سىياقىغا كىرىپ بىر سىناپ كۆرمەكچى بوپتۇ. ئۇ سىبىغا: «مەن كۆزۈمدىن ئايرىلغان ناتىۋان بىر قېرى. سىزنى كۆز چەشمىڭىزدىن بىرنى ئاتا قىلارمىكىن دەپ قېشىڭىزغا كېلىشىم...» دەپتۇ.

پادىشاھ راسا ساۋاپ تاپىدىغان بولدۇم دەپ ئويلاپ: «بولىدۇ بوۋا، ھېلىغۇ مېنىڭدىن بىر كۆز چەشمەمنى تىلەپ كېلىپسىز، ئىككىسىنى دېسىڭىزمۇ، بېرىمەن!» دەپتۇ ۋە ئوردا ئەمچىسى ھېيگانى چاقىرتىپ كۆزلىرىنى ئويۇشنى بۇيرۇپتۇ. سىركەردە، خانىكە، ئەكابىر ـ ئەشرەبلەر، بەگ ـ بېگاتلار كېلىپ، ئۇنى توسۇپ يالۋۇرۇپتۇ. يىغلاپ قوشاقلار قېتىپتۇ. پادىشاھ سىبى ئىرادىسىدىن زادىلا قايتماپتۇ. ئوردا ئەمچىسى ئىلاجسىز ئۇنىڭ ئىككى كۆز چەشمىسىنى ئويۇپ، ھېلىقى قارىغۇ براخمانغا بېرىپ-

تۇ. براخماننىڭ كۆزلىرى دەرھال ئېچىلىپتۇ. پادىشاھ ئىككى كۆزىدىن ئايرىلىپ، ئىبادەتتە ئولتۇرۇپ، ئۆزىنىڭ قىلغان ساخاۋىتىنىڭ توغرا بولغانلىقىنى ھېس قىلغاندا، ئاسمان تەڭرىسى ئىندىرانىڭ كۆڭلى ۋاللىدە يورۇپ كېتىپتۇ. ئۇ، پادىشاھ سىبىنىڭ ساداقەتمەنلىكى ئۈچۈن، ئۇنىڭغا ئۆزىنىڭ زېمىن كۆزىنى ھەدىيە قىلىپ بېرىپتۇ.

شۇنداق قىلىپ پادىشاھ سىبىنىڭ يېڭىۋاشتىن ئىككى كۆزى ئېچىلىپتۇ. ئەمما، ئۇنىڭ كۆزى ئادەتتىكى كۆزلەردىن بولماستىن، بەلكى ئالاھىدە زېمىن كۆزى ئىكەن...

— مانا بۇ رەسىم «مايمۇن شاھىنىڭ ھېكايىسى» غا ئاساسەن سىزىلغان، — دەپ چۈشەندۈردى ئاچارى تامدىكى بىر توپ مايمۇنلارنىڭ رەسىمىنى كۆرسىتىپ تۇرۇپ، — بۇ بۇددىھا ھەققىدە كەڭ تارقالغان ھېكايەتلەرنىڭ بىرى. ئۇنىڭدا دېيىلىشىچە، بۇددىھا ئاجانتا[1] ئېلىدە قابىل مايمۇن بولۇپ تۇغۇلۇپتۇ ۋە سەكسەن مىڭ مايمۇنغا پادىشاھ بوپتۇ. ھىمالايا تېغىدا ماكان تۇتقان بۇ مايمۇنلار گانگ[2] دەرياسى بويىدىكى بىر ئاما[3] زارلىقىغا كېلىپ قاپتۇ. ئاما ناھايىتى ئوخشىغانىكەن. مايمۇن شاھ: «بۇ مېۋىلەر كۈنلەرنىڭ بىرىدە بېشىمىزغا بالا كەلتۈرۈپ يۈرمىگەي» دەپ ئويلاپ، مېۋىلەر پۇرچاقتەك بولا ـ بولمايلا ھەممىسىنى مايمۇنلارغا يېگۈزۈۋېتىپتۇ. ئەمما، قويۇق شاخ ئارىسىدا تۇرغان بىر تال ئامىنى بولسا كۆرمەي قاپتۇ. بۇ ئاما راسا مەي باغلاپ پىشقاندا، شېخىدىن ئاجراپ دەرياغا چۈشۈپ كېتىپتۇ. دەل شۇ چاغدا تۆۋەندىكى ئەلنىڭ پادىشاھى دەريادا بېلىق سەيلىسى قىلىپ

---

[1] ئاجانتا — ھىندىستاندىكى مەشھۇر بۇددا ئىستىقامەتگاھى.

[2] گانگ دەرياسى — ھىندىستاندىكى ئەزىم دەريانىڭ نامى. ئۇ تىبەتتىن ئېقىپ چىقىدۇ.

[3] ئاما — ئىسسىق بەلباغ مېۋىلىرىنىڭ نامى. «ماڭگو» دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

يۇرگەنىكەن. بۇ ئاما ئېقىپ بېرىپ ئۇنىڭ تورىغا ئىلىنىپتۇ. پادىشاھ ئۇنى يەپ كۆرسە، تەمى بۆلەكچىلا شېرىن بىر مېۋە ئىكەن. ئەمما بۇ مېۋىنىڭ قانداق مېۋە ئىكەنلىكىنى ھېچكىم بىلمەيدىكەن. شۇنىڭ بىلەن پادىشاھ قوشۇنلىرىنى باشلاپ كېمە بىلەن دەريا بويلاپ يۇقىرىسىغا يۈرۈش قىپتۇ. ئۇلار دەرەخ شاخلىرىدا يۇرگەن ھېلىقى بىر توپ مايمۇنلارنى كۆرۈپ قاپتۇ ـ دە، مېۋىلەرنى يەپ تۈگىتىۋەتمىسۇن دەپ مايمۇنلارنى ئوقيا بىلەن ئېتىشقا باشلاپتۇ، قوغلاپتۇ. مايمۇنلار ئاخىرى ئادەمزاتنىڭ قورشاۋىغا چۈشۈپ قاپتۇ. مايمۇن شاھ ئۆز قوۋمىنى قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن، پۇتىنى ئەشكەن چىۋىقلار بىلەن دەرەخكە باغلاپ، تېنىنى مايمۇنلارغا كۆۋرۈك قىلىپ بېرىپتۇ. مايمۇنلار «كۆۋرۈك» نى دەسسەپ نېرىقى قىرغاققا ئۆتۈپ نىجاتلىق تېپىپتۇ. دەل شۇ چاغدا، مايمۇن شاھنىڭ بىر دۈشمىنى كىچىك بىر مايمۇن سىنيا-قىنغا كىرىۋېلىپ، ئۇنىڭ تويىغا قوشۇلۇۋالغانىكەن. ئۇ يىراقتىن-كى بىر شاختىن بارلىق ئېغىرلىق بىلەن مايمۇن شاھنىڭ بېلىگە سەكرەپ، ئۇنى دەرياغا چۈشۈرۈۋېتىپتۇ.

بۇنى كۆرۈپ تۇرغان ئادەمزات پادىشاھى: «ھايۋان چېغىدا بۇنداق جانپىدالىق كۆرسىتىپ باشقىلارنى قۇتۇلدۇرۇش يولىدا ئۆزىنى ئايىمايدۇ. بىز ئادەمغۇ؟» دەپ تەسىرلىنىپتۇ ـ دە، مايمۇن شاھنى سۇيىغا ئېلىپ ياتقۇزۇپتۇ، ئۈستىگە دورىلانغان تېرىنى يېپىپتۇ، مىڭ قېتىم تازىلاپ، مەلھەملەرنى سۈرتۈپتۇ، شېكەر سۈيىنى قىيام قىلىپ، ئۇنىڭغا ئىچۈرۈپتۇ. مايمۇن پادى-شاھى سەل ھوشىغا كەلگەندىن كېيىن، ھېلىقى ئادەمزات پادىشا-ھى: «مايمۇنلارنىڭ ھەممىسى تېنىڭىزنى كۆۋرۈك قىلىپ نېرىقى قىرغاققا ساق ـ سالامەت ئۆتۈپ كەتتى. بىلمىدىم، سىز مايمۇن شاھ ئۈچۈن ئەھلى جىنسىڭىز نېمىدىگەن گەزىز؟» دەپتىكەن، مايمۇن پادىشاھى: «نام، سەلتەنەت، بايلىق، قوشۇن ۋە شەھەر ـ قەلئەلەرنىڭ ھەممىسى پادىشاھلار ئۈچۈن ھېچنەرسە ئەمەس. ئۆز جىنسىم ئامان بولسىلا، ئۇلار مەن ئۈچۈن تۈگىمەس ـ پۈتمەس

بەخت ـ سائادەت كەلتۈرىدۇ» دەپتۇ ـ دە، قازا قىلىپ كۆزىنى مەڭگۈ يۇمۇپتۇ. ئادەمزات پادىشاھى ئۇنى پادىشاھلارچە كاتتا دەپنە قىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۆزىمۇ ھىدايەت يولىنى تۇتۇپتۇ. . .

ئاچارى تۇدۇم سالى پۇتۇن دەھلىزىدىكى تام رەسىملىرىنى مۇشۇنداق ئىپرىنمەي ـ زېرىكمەي چۈشەندۈرۈپ سۆزلەپ بەردى. ئۇلار دەھلىزىدىن چىققاندىن كېيىن، ئوتتا ۋەيران قىلىنغۇنتىلگەن ھىلىقى كېمىر ئۆيلەرنىڭ ئالدىغا كېلىشتى. . .

— بىلمىدىمكى، ئۇستاز، — دەپ سورىدى ئاچارىدىن تاڭ شۈەنزاڭ تەئەججۇبلەنگەن ھالدا، — بۇ ئىستىقامەتگاھنىڭ كۆيدۇ- رۈلۈشى نېمە ۋەجىدىنكىن؟

ئاچارى تۇدۇم سالى بىر پەس ئويلىنىۋالغاندىن كېيىن، مۇنداق دېدى:

— بۇنىڭدىن ئىككى يۈز يىل مۇقەددەم، ئۇلۇغ چىن تېمى[1] نىڭ ئېرىسىدىكى داكچىن[2] ئېلىنىڭ خانى[3] ئۆزىنىڭ بىر قاراقچى سانغۇنىنى يەتمىش مىڭ لەشكەر بىلەن ئۇلۇغ ئۇستازى، ئاچارى كومىراجىۋا[4] نى تۇتۇپ كېلىش ئۈچۈن كۇنپىيتىشتىكى كۇسەن[5] گە ئەۋەتىپتۇ. ئەمما، ئۇلارنى بۇ ئەلنىڭ يېقىن قوشنىسى بولغان كېنگىت ئېلىدىكىلەر توسۇۋاپتۇ.

---

① ئۇلۇغ چىن تېمى — «سەددىچىن سېپىلىنىڭ تارىختىكى نامى.

② داكچىن — بۇ يەردە ئالدىنقى چىن پادشاھلىقى (350 — 394) كۆزدە تۇتۇلىدۇ، ھازىرقى شىئەن شەھىرىنى پايتەخت قىلغان.

③ فۇجيەن (317 — 355) كۆزدە تۇتۇلىدۇ، ئۇ ئالدىنقى چىن پادىشاھلىقىنىڭ پادىشاھى (351 — 355) ئىدى.

④ كۇمراجىۋا (344 — 413) كوشان شاھزادىسى. مەشھۇر ئاچارى. ئۇلۇغ ئاغىلىق نوم ئۇستازى. بۇددا ئالىمى. ئاتاغلىق تەرجىمان، چاڭئەندە بۇددا تەرىقەتلىرىنى تەرغىب قىلغان ۋە شۇ يەردە ۋاپات بولغان.

⑤ كۇسەن — كۇشان، غەربىي يۇرتتىكى مەشھۇر بۇددا ئېلى. ھازىر- قى كۇچا.

www.uyghurkitap.com

كېنگىت پادىشاھى ناگاراجىۋا[1] كۈنچىقىشتىكى قوشنىسى چۇتو ئېلى بىلەن بىرلىشىپ، ئۇلارغا قاتتىق ۋە قەيسەرلىك بىلەن قارشىلىق كۆرسىتىپتۇ.

— سىلى دەۋاتقان قاراقچى سانغۇننىڭ ئىسمى تارىخنامىلەردە «لۈيگۇاڭ»[2] دەپ ئاتالغان، — دەپ لوقما سالدى شۈەنزاڭ.

كېنگىت — كۈسەنگە ئۆتىدىغان يول ئۈستىگە جايلاشقان مۇھىم ئۆتكەل ئىدى. بۇ ئۆتكەلنى تارتىۋالماي تۇرۇپ، كۈسەنگە ئۆتۈش زادىلا مۇمكىن ئەمەس ئىدى. شۇڭا، ھېلىقى قاراقچى سانغۇن كېنگىت پادىشاھى ناگاراجىۋا بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزۈپ، ئۇنىڭدىن ئۆزىگە يول بېرىشنى تەلەپ قىپتۇ. ئۇنى ئالداپ بېقىپتۇ، ئۇنىڭغا دوق قىلىپ، تەھدىت سېلىپمۇ بېقىپتۇ. ئىش قىلىپ، ئۆزى بىلگەن قاتتىق - يۇمشاق ۋاستىلەرنىڭ ھەممىسىنى ئىشقا سېلىپتۇ. ئەمما، ناگاراجىۋا كۈنپېتىشتىكى قېرىنداشلىرىنىڭ ھايات - ماماتىغا مۇناسىۋەتلىك بۇ زور ئىشتا قىلچىمۇ بىخۇدلۇق، نادانلىق قىلماپتۇ. چۈنكى، ئۇ: بۇ مېھماننى ئۆيگە باشلىماق ئوڭاي بولغىنى بىلەن ئۇنى كەتكۈزۈۋەتمەكنىڭ ئۇنچە ئوڭاي بولمايدىغانلىقىنى بىلەتتىكەن.

كۈنپېتىشتىكى شاپلاقتەك بىر كىچىك ئەلنىڭ كۈنچىقىشتىكى داكچىنىدەك مۇنداق چوڭ بىر ئەلنى مەغلۇپ ئىتمەيۋاتقانلىقىدىن قاتتىق غەزەپلەنگەن بۇ قاراقچى سانغۇن كېنگىتنى قاتتىق ۋەيران قىلىپ تاشلاش قارارىغا كېلىپتۇ.

ئۇ، لەشكەرلىرىگە باغراش كۆلىنىڭ قومۇشلىرىنى پاك - پاكىزە ئورۇغۇزغاندىن كېيىن، توشۇتۇپ ئەكەلدۈرۈپتۇ - دە،

---

① ناگاراجىۋا — كېنگىت پادىشاھلىرىنىڭ ئۇنۋان نامى. سانسكرىتچە «ئەجدىھا» دېگەن مەنانى بىلدۈرىدۇ.

② لۈيگۇاڭ (337 — 339) — ئالدىنقى چىن پادىشاھلىقىنىڭ پادىشاھى فۇجيەننىڭ سانغۇنى. ئۇ كېيىن لياڭ پادىشاھلىقى (386 — 399) نىڭ پادىشاھى بولغان.

كېنگىتتىكى قەسىر ـ ساراي، ئىبادەتخانا ـ ساڭرام، ھويلا ـ ئارامىلارنىڭ ئەتراپىغا تاغدەك دۆۋىلەتكۈزۈپتۇ. ئاندىن ئوتقاشنى ئېلىپ، بۇ قومۇشلارغا ئۆز قولى بىلەن ئوت تۇتاشتۇرۇپتۇ. . .

تارىخچىلارنىڭ يېزىشىچە، — دەپ سۆزىنى داۋاملاشتۇردى ئاچارى، — شۇ كۈنى، «ئەجدىھا شەھىرى» دەپ ئاتالغان كېنـ گىت ئوت دېڭىزىغا ئايلانغان. ئۇلۇق ئوت قىرىق كۈنگىچە كۆيۈپ تۇرغان. ئاسمانغا كۆتۈرۈلگەن ئىس ـ تۈتەكلەر دەستىدىن قىرىق كۈنگىچە كۈننىڭ دىدارىنى كۆرۈش مۇمكىن بولمىغان. رىۋايەتـ لەردە دېيىلىشىچە، ئوتنىڭ ئىچىدىن بىر ئەجدىھا بۇلۇتقا ئۆرلەپ چىقىپ، ھېلىقى قاراقچى سانغۇننىڭ قوشۇنلىرىنى قاتتىق پاراـ كەندە قىلغانىمىش. . .

بۇ ۋەھشىيلىكلەر ھەققىدىكى ھېكايەتنى بېرىلىپ ئاڭلاۋاتقان تاڭ شۈەنزاڭ مۇشۇ تاپتا ئاشۇ قانلىق ئۆتمۈش توغرىسىدا ئاچارى تۇدۇم سالى ئەمەس بەلكى كۆز ئالدىدىكى مۇشۇ خارابىلىق ئۇنىڭغا شىكايەت قىلىپ بېرىۋاتقاندەك ھېس قىلدى. ئۇ: «ھەي ئىسىت! ھەي ئىسىت!» دەپ، ئۇ قانلىق ئۆتمۈشكە لەنەت ئوقۇـ ماي تۇرالمىدى.

— بۇ قاراقچى سانغۇن كېنگىتنى ئوت ۋە قان دېڭىزىغا ئايلاندۇرغاندىن كېيىن، ئۇزاق ئۆتمەي كۇسەننى بېسىۋاپتۇ①، ئۇلۇغ ئاغىلىق نوم ئۇستازى، ئاچارى كومراجىۋانى كۆشۈك ھارۋىغا سېلىپ تاۋغاچقا ئېلىپ كېتىپتۇ، ئاڭلىشىمىزچە، ئۇ ئۇستاز داكچىن ئېلىدە ئەللىك يىلدىن كۆپرەك تۇرۇپ، ئۇ ئەلنىڭ ئادەملىرىنىڭ دىلىغا بۇددا ھەقىقەتلىرىدىن ئىلىم سالغاـ نىكەن. . .

— بەرھەق، بەرھەق، — دەپ ئاچارىنىڭ سۆزىنى تەستىقـ لىدى تاڭ شۈەنزاڭ، — بىزنىڭ ئەلدە بۇددا تەرىقەتلىرىنىڭ

---

① لۈي گۇاڭنىڭ قوشۇنلىرى كېنگىتنى يەڭگەندىن كېيىن مىلادى 353 ـ يىلى كۇسەننى بېسىۋالغانىدى.

www.uyghurkitap.com

ھازىرقىدەك روناق تېپىشى شۇ ئۇلۇغ ئاغىلىق بۇددا نوم ئۇستازىنىڭ ئاساس سېلىشىدىن بولغان. مۇبادا، ئاچارى كومراجىۋا بولمىغان بولسا، ئۇ ئاتمىش مىڭ جىلدلىق بۇددا نوملىرىنى تاۋغاچ تىلىغا ئاغدۇرۇپ[1] دىلىمىزنى يورۇتمىغان بولسا، جاھالەت ئىچىدە قاچانغىچە تېمىسقىلاپ يۈرەتتۇقكىن تاڭ؟

— تاۋغاچلىقلارغا بۇددا تەرىقىتىنى ئۆگەتكەن، ئۇلارنى ئاقارتىپ، ھىدايەتكە باشلىغانلار يالغۇز كومراجىۋالا ئەمەس، يەنە كۇسەنلىك بۇددۇچىنگا[2] بىلەن كېنگىتلىك شاكرا تاۋان[3] قاتارلىق كۆپلىگەن بۇددا نوم ئاچارى - ئۇستازلىرىمۇ بار، — دەپ ئەسكەرتىپ قويدى ئاچارى تۇدۇم سالى.

— شۇنداق، شۇنداق، — دېدى شۈەنزاڭ، — بىز تاۋغاچلىقلار بۇ ئۇلۇغ ئاغىلىق نوم ئۇستازلىرىنىڭ شەپقىتىنى ئەبەدىل - ئەبەت ئۇنتۇپ قالمايمىز! . . .

— شۇنداق، خەلقىمىزمۇ ھېلىقى سانغۇندەك دوزاخ يۇتقۇر قاراقچىلارنى مەڭگۇ ئۇنتۇلۇپ قالمايدۇ، — دەپ سۆزىنى داۋاملاشتۇردى ئاچارى تۇدۇم سالى، — شۇ قېتىمقى پاراكەندىچىلىكتە قاراقچى سانغۇننىڭ قوشۇنلىرى بۇ يەردىكى دۇنيا - دەپىنىلەرنىڭ ھەممىسىنى پاك - پاكىزە بۇلاپ كەتتى. ئۇلار ھەتتا، مۇقەددەس ئىستىقامەتگاھلاردىكى ئالتۇن بۇتلارنى، ئالتۇن بىلەن يېزىلغان

---

[1] «جىنىنامە. خاتىرىلەر» دە: «بۈگۈنكى كۈندىكى نوملارنىڭ ھەممىسى كومراجىۋا تەرىپىدىن تەرجىمە قىلىنغان» دېيىلگەن.

[2] بۇددۇچىنگا يەنى بۇددۇچىڭا (232 — 348) — كۇسەنلىك ئاتاغلىق بۇددا ئالىمى، بۇددا پەيلاسوپى. كېيىنكى جاۋ پادىشاھلىقى (319 — 351) مەزگىلىدە بۇددا تەرىقەتلىرىنى تارقىتىش ئۈچۈن ئىچكىرىسىگە بارغان.

[3] شاكرا تاۋان (314 — 385) — قاراشەھەرلىك ئاتاغلىق بۇددا ئالىمى، بۇددا پەيلاسوپى. كېيىنكى جاۋ ۋە ئالدىنقى چىن پادىشاھلىقى مەزگىلىدە، بۇددا تەرىقەتلىرىنى تارقىتىش ئۈچۈن چاڭئەن (ھازىرقى شىئەن) گە بارغان ۋە شۇ يەردە ئۆلۈپ كەتكەن.

تۇمەن جىلد نوم ـ سۇترالارنى، راھىب ـ ئاچارىلارنىڭ كۇلاھۇ ـ
كاسايا[1] لىرىنىمۇ بۇلاپ ـ تالاپ، ھەممىسىنى سىيرىپ ـ سۇپۇ-
رۇپ ماڭغاندىن كېيىن، ئاخىرىدا ساڭراملارغا ئوت قويۇۋېتىش-
تى. قاراقچى سانغۇن كۇسەننى بىسىۋالغاندىن كېيىن، لەشكەر-
لىرىگە كۇسەننى قىرىق كۈنگىچە بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلغۇزدى.
ھەرخىل ئوردا بىساتلىرى، قىممەتلىك زىبۇزىننەتلەر، نەزرە ـ نۇز-
رەت جابدۇقلىرى، بىناكارلىق ئۇلگە ـ نۇسخىلىرى قاتارلىق
بىباھا مال ـ دۇنيانى ئىككى تۇمەن تۆگىگە ئارتقۇزۇپ تاۋغاچقا
ئېلىپ كەتتى. بۇنى ئاز دەپ، كۇسەن، كېنگىت ئەتراپلىرىدىكى
ھۈنەرۋەن ـ كاسىپ، راھىب ـ ئاچارى، مۇنەججىم ـ پالچى،
مۇغەننە ـ سازچى، پېرىخون ـ باخشى قاتارلىق ھەر ساھە، ھەر
كەسىپتىكى ئوقۇمۇشلۇق ئادەملەرنىڭ بىرىنىمۇ قويماستىن تۇت-
قۇن قىلىپ، تاۋغاچقا ھەيدەپ ئېلىپ كەتتى...
— كېيىنكى چاغلاردا، — دەپ ئاچارىنىڭ سۆزىگە لوقما
سالدى شۇەنزاڭمۇ، — چاڭئەندە تەختكە ئولتۇرغاندا، لۇي گۇاڭ-
نىڭ بېشىغا كىيگەن تاجىمۇ كۇسەن خانىنىڭ تاجى بولغانىدى.
ئۇ ئېلىغىزلەردىن بۇلاپ كەتكەن ئاشۇ بىھساب بايلىق بىلەن ئۆز
ئوردىسىنى زىننەتلىگەنىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ نامىغا قازدۇرغان تاش-
كېمىرلەرنىڭ خىراجىتىگە مۇشۇ بايلىقلارنى ئىشلەتكەن. بىزدى-
كى مەشھۇر «تاۋغاچ ئەلنەغمىسى» مۇ دەل ئاشۇ چاغدا لۇي گۇاڭ
كۇسەندىن ئېلىپ كەلگەن «كۇسەن ئەلنەغمىسى» نى ئۆزىگە ئانا
كوي قىلغانىدى...
تۇغلۇق تېمۇر خان[2] مەۋلانە ئەرشىددىن ناملىق بۇخارالىق بىر

---

① كاسايا — راھىب ـ ئاچارىلارنىڭ ئۇچىسىغا يۆگىۋالىدىغان پىرىجە-
سى.
② چاغاتاي ئەۋلادى. ئاقسۇدىكى دوغلات قەبىلىسىدىن كېلىپ چىققان.
1348 ـ يىلدىن 1363 ـ يىلغىچە چاغاتاي خانلىقىنىڭ تەختىدە
ئولتۇرغان.

www.uyghurkitap.com

ئىسلام ئۆلىماسىنىڭ دەۋەت قىلىشى بىلەن مۇسۇلمان بولدى.

ئۇدۇن، كۇسەن، قاراشەھەر، قەشقەر ۋە تۇرپان قاتارلىق جايلاردىكى بۇددا ئىستىقامەتگاھلىرى تۇغلۇق تېمۇرنىڭ قولىدا يەنە بىر قېتىم ۋەيران بولۇش قىسمىتىگە دۇچ كەلدى. ئۇنىڭ ئىسلام غازاتچىلىرى ئاشۇ جايلاردا ئىلىم مۇتالىئە قىلىۋاتقان بۇددا ئاچارىلىرىنى ئۆزلىرىنىڭ ئىبتىكابخانىلىرىغا قاماپ تىرىك كۆمۈپ ئۆلتۈردى.[①] بۇلار بۇ مىڭئۆيلەرنىڭ تاملىرىغا سىزىلغان ئادەم ۋە ھايۋان رەسىملىرى «كېچىسى تىرىلىپ، ئادەملەرگە، ھايۋانلارغا زىيان سالىدۇ» دەپ، ئۇ رەسىملەردىكى ئادەم ۋە ھايۋاناتلارنىڭ يۈزى ۋە كۆزلىرىنى ئويۇپ تاشلاشتى.

ئۇنىڭدىن كېيىن... يەنە ئۇنىڭدىن كېيىن...

× ×

ئەمدى باشتىكى بايانىمىزغا كېلەيلۇق.

كىشىلەر قايدۇ دەرياسىنىڭ ئىككى قېتىغا جايلاشقان بۇ قىشلاقنى ئاشۇ مىڭ يىللىق قېرى قارىياغاچنىڭ نامى بىلەن

---

① فون. لېكوك ئۆزىنىڭ: «جۇڭگو تۇركىستاندا ساقلىنىۋاتقان گۆھەرلەر» ناملىق ئەسىرىدە: «قان بىلەن داغلىنىپ كەتكەن كاسايالارغا ئورالغان راھىبلارنىڭ قۇرۇپ قالغان جەسەتلىرىنى كۆردۇق»، «جەنۇبتىكى بىر تاشكېمىردە قورقۇنچلۇق بىر ئىشنى ئۇچراتتۇق. ئىشىكىنى ئېچىشىمىز بىلەن تەڭلا، كەم دېگەندە يۈزگە يېقىن بۇددا ئاچارىنىڭ دۈۋىلەپ قويۇلغان جەسىتىنى كۆردۇق. ئۇلارنىڭ تېنىدە قورقۇنچلۇق جاراھەت ئىزلىرى تا ھازىرغىچە ساقلىنىپ قالغان. بۇ جەسەتلەرنىڭ بىرىنىڭ بېشى چوققىسىدىن ئۇستىدىكى ئېڭەككىچە بىر قىلىچ بىلەنلا كېسىپ تاشلانغاندەك كۆرۈنىدۇ.» دەپ يازغانىدى.

قارامۇدۇن دەپ ئاتاشقا ئادەتلەنگەنىدى. بۇ قىشلاقنىڭ سەل ئايىقىدا باخشىن كۇرە[1] دەپ ئاتىلىدىغان بىر جاڭزا بار ئىدى. ئۇنىڭغا قاراشەھەرلىك ئاقسۆڭەك ساغان دېلىك دېگەن بىر موڭغۇل خوجايىنلىق قىلاتتى. كىشىلەر ئۇنى «ساغان زالىڭ» دەپ ئاتىشاتتى. مانجۇ خانى بۇ جاڭزىنى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى شەلمىر[2] چاغانچېكە[3]، شىكىشىن[4] قاتارلىق قىشلاقلارنى ئۇنىڭغا تارخانلىق قىلىپ مۆھۇرلەپ بەرگەنىدى. ئۇنىڭ ئورتاقچىلىرىدىن باشقا يەنە يىگىرمە ـ ئوتتۇزدەك تارانچىسى[5] ۋە قويچىسى بار ئىدى.

ساغان زالىڭ ئەللىك ياشنىڭ قارىسىنى ئالغان بولۇپ، تەمبەل، ئېگىز بىر ئادەم ئىدى. ئۇنىڭ دىڭ تالىبىقىنىڭ ئاستىدىن ئۇزۇن بىر ئۆرۇم چېچى ساڭگىلاپ تۇراتتى. ئۇنىڭ يۇزى تولىمۇ قىزىل بولۇپ، ئىككى قۇلىقى پەسكە ساڭگىلىغان، دوقا ماڭلاي، دورداي كالپۇك، يۇزىنى سۆسۇن رەڭ داغ قاپلىغان، كۆزلىرى سارغۇچ ئىدى. ئۇنىڭ بۇرنى پاناق بولۇپ، گويا موڭغۇللارنىڭ تەڭرىسى ئۆز قولى بىلەن مەقسەتلىك ھالدا ئۇنىڭغا بىر بەلگە سىلىپ قويغاندەك كۆرۇنەتتى. شۇڭا، ئۇنىڭ بۇرنىدا ھاۋا بىمالال ئۆتۇشمىگەنلىكتىن، ئاۋازىمۇ تامىقىدىن چىققاندەك خىرقىراپ چىقاتتى، چىرايى زەپىران ئادەمدەك بۇزۇرۇپ كۆرۇنەتتى. ئۇنىڭ ئۇستۇنكى چىشلىرى بىر ـ بىرى بىلەن گىرەلىشىپ كەتكەنىدى. ئۇنىڭ يىللىقچىسى ئەيسا تارانچىنىڭ سۆزى بويىچە ئېيتقاندا، بۇ ئۇنىڭدىكى ئىنتايىن ئېغىر نۇقسان ئىدى. ئۇنىڭ

---

① باخشىن كۇرە — موڭغۇلچە «ئۇستاز كۇرەسى» دېگەنلىك بولىدۇ.

② شەلمىر — قاراشەھەر دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىغا جايلاشقان بىر جاي. ھازىرقى خېجىڭ ناھىيىسىنىڭ شەلمىر بوغ يېزىسى.

③ ھازىرقى يەنجى خۇيزۇ ئاپتونوم ناھىيىسىگە تەۋە يېزىلار.

④ ھازىرقى يەنجى خۇيزۇ ئاپتونوم ناھىيىسىگە تەۋە يېزىلار.

⑤ تارانچى — موڭغۇل تىلىدا «بۇغداي تېرىيدىغانلار» دېگەن مەنىدە.

بوينى بۇقىنىڭ بوينىدەك سىمىز، گۆشلۈك ئىدى. ئۇنىڭ تەقى ـ تۇرقى تولىمۇ سەت، تولىمۇ بەت ـ بەشىرە بولغىنى بىلەن، جاھىللىقىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئۇنىڭ مىجەزىنى يەك يامانمۇ دەپ كەتكىلى بولمايتتى.

زالىڭنىڭ ئالتۇن سىبىسك[1] ئىسىملىك رىسىدە بولۇپ قالغان بىر قىزى بار ئىدى. ئۇ ئوتتۇرا بوي، زىلۋا كەلگەن، يۇمىلاق يۈز، قاپقارا شەھلا كۆزلۈك، تولىمۇ جەزبىلىك بىر قىز ئىدى. ئۇنىڭ ئاغزى سەل چوڭدەك قىلاتتى. بىراق، ئادەمنىڭ مەستلىكى كەلگۈدەكلا چوڭ ئىدى. ئۇ ئاغزىنى ئىچىپ كۈلگەن ھامان، ياۋايىراق، ئەمما يېقىملىق بىر گۈزەللىك نامايان بولاتتى. بۇ قىز زالىڭنىڭ بىردىنبىر ئارزۇلۇق قىزى بولغىنى بىلەن، ئۇنىڭدا بايلارنىڭ بالىلىرىدا بولىدىغان توڭلۇق، قوپاللىقتەك سوغ نەپەس خۇي يوق ئىدى.

زالىڭنىڭ قويچىلىرى ئارىسىدا، لوپنورنىڭ قاراقۇم دېگەن يېرىدىن مۇساپىر بولۇپ كېلىپ بۇ يەردە توختاپ قالغان يۇسۇپ دەيدىغان بىر يىگىت بار ئىدى. ئۇنىڭ جاپا ـ مۇشەققەتتە پىشقان قاۋۇل گەۋدىسى، كۈچ ـ قۇۋۋەتلىك ئىككى بىلىكى، راستچىل، ئاق كۆڭۈل ئەمما شوخ مىجەزى زالىڭنىڭ قىزى ئالتۇن سىبىسكتە تولىمۇ گۈزەل تەسىراتلارنى قالدۇرغانىدى... بولۇپمۇ ئۇنىڭ ياڭراق ناخشا ئاۋازى قىزنىڭ يۈرەك تارىنى يېنىشلاپ چېكەتتى.

يۇسۇپ يىگىرمىگە كىرگەن، بۇغداي ئۆڭلۈك، بۇرۇتلىرى ئەمدىلەتىن خەت تارتقان، بويلىرى ئېگىز، كېلىشكەن بىر يىگىت ئىدى. ئۇنىڭ قوشۇما قاشلىرى ئاستىدا ئوتتەك يېنىپ تۇرغان كۆزلىرىدە ھاياتىي كۈچ ۋە ئەللىقلىق يوشۇرۇنغانىدى. يۇسۇپ قويچى بولغىنى بىلەن، قىزنىڭ نەزەرىدە ئۇ پەقەت ئەركەكلەرگە خاس بولغان بىر خىل جەزبىلىككە ئىگە ئىدى. ئۇ ھەر قېتىم

---

[1] ئالتۇن سىبىسك — موڭغۇلچە «ئالتۇن گۈل» دېگەنلىك بولىدۇ.

يولۇقۇپ قالغاندا، قىزنىڭ يۈرىكى ئويناپ كېتەتتى؛ ئەمما،
ئاتىسىنىڭ نەزەرىدە ئۇ «خوتۇن كۈن»[1] ئىدى. چۈنكى، ئاتىسى
ئادەتتە «خوتۇن كۈن كۈن بېشى، ئېلجىگىن مال بېشى»[2] دېگەن
موڭغۇل تەمسىلىنى ئاغزىدىن چۈشۈرمەيتتى. بىراق، ئالتۇن
سېيسكىنىڭ قەلبىدە لاۋۇلداپ يېنىۋاتقان ئىشىق ئوتى ئاتىسىنىڭ
بۇنداق بىر تەرەپلىمىلىك خاتا قارىشى تۈپەيلىدىن ئازراقمۇ پەسەي-
گىنى يوق ئىدى. چۈنكى، ئۇنىڭغا ھەرقانداق بىر موڭغۇل يىگىد-
تى ئاتا قىلالمايدىغان شاد - خۇراملىقنى يۈسۈپ ئاتا قىلالايتتى.
بۇ — قىزنىڭ يۈرىكىدە تىنماي ئۆركەشلەۋاتقان بىر خىل ھاياد-
لىق دولقۇنى ئىدى. يۈسۈپ بەزىدە بىرنەچچە كۈن كۆرۈنمەي
قالىدىغان بولسا، ئالتۇن سېيسكىنىڭ كۆڭلى بىر قىسما بولۇپ،
ئۆزىنى بىتاپتەك ھېس قىلاتتى، «چاسۈي، كۆك تېڭگىر! ئېن
يامۇر سەخىن كۈۋۈنجېگى! »[3] دەپ سۆزلەپ كېتەتتى. ئۇ «ئۇ-
نىڭ تېرىسى خۇددى ئىسلانغان ئات گۆشىدەك نېمىدېگەن قارا ۋە
پارقىراق - ھە! — دەپ ئويلايتتى قىز ئۆز ئىچىدە — بۇ بەلكىم
ئۇنىڭ ساغلام روھىدىن چېچىلىۋاتقان نۇر بولسا كېرەك! ئۇنىڭ
تەبەسسۇمىنى مەشۇت يېپ بىلەن تاماكا خالتىسىغا گۈل قىلىپ
كەشتىلەي، گۈل ئارىلىرىغا ئۆزۈمنىڭ پۈتۈن ئارزۇ - ئارمانلى-
رىمنى پۈتۈپ قوياي...»

«... شۇنداق، مەن دەل ئۇنىڭدىن بىر خىل نەرسىگە
ئېرىشمەكتىمەن، — دەپ خىيال سۈرەتتى ئۇ، — ۋاقتىنىڭ
ئۆزىرىشىغا ئەگىشىپ، شېرىن بىر تۇيغۇ ئۇنىڭدىن مېنىڭ يۈرد-

---

① «خوتۇن كۈن» — موڭغۇلچە «ئۇيغۇر» دېگەن سۆزنىڭ كەمسىتى-
لىپ ئېيتىلىشى.

② موڭغۇلچە سۆز مەنىسى: «ئۇيغۇر دېگەن ئادەم ئەمەس، ئېشەك
دېگەن مال ئەمەس.»

③ موڭغۇلچە سۆز مەنىسى: «ۋاي، كۆك تەڭرى، ئۇ نېمىدېگەن
قاۋۇل - ھە! نېمىدېگەن بەرنا يىگىت - ھە!»

كىمگە يۆتكەلدى. . . ئۇھ، مېنىڭ بۇ تېنىم تاپماس شوخ يۈرىكىم تېخىمۇ شىددەت بىلەن سوقۇشقا باشلىدى. . . ۋاي، كۆك تەڭرى، ئۇنىڭ سىماسىغا قاراش نېمىدېگەن بەخت ـ ھە! ھەتتا نەپەسلىرىمۇ سىقىلىپ كېتىۋاتامدۇ؟ . . .»

شېرىن خىياللار قىزنىڭ كاللىسىنى رەڭدار قۇيۇندەك ئايلاندۇرۇۋەتكەنىدى. خۇددى ئېگىز خان خورا تېغىغا، تاغ باغرىدىكى تېگى يوق ھاڭلارغا نەزەر سېلىپ قاراۋاتقان ئادەملەردەك، ئۇمۇ يىگىتكە مەجنۇنلارچە يېنىشلاپ قاراپ تويمايتتى.

ئۇلۇغلار: «ئىشق ـ مۇھەببەت نومۇس قىلىدىغان ئىش ئەمەس» — دەپ بىكارغا ئېيتمىغان. قىزنىڭ ھەر بىر قېتىم يېقىملىق بېقىپ، ئوتلۇق قاراشلىرى ئاخىر يۇسۇپنىڭمۇ يۈرىكىگە ئىشق ئوتىنى تۇتاشتۇردى. شۇنداق قىلىپ، ئۇلار ئاخىر تېپىشىپ قېلىشتى.

يۇسۇپ بەزىدە ئۆزىنىڭ ئالتۇن سېسىككە بولغان ئىشقىنى قايدۇ دەرياسىنىڭ سۈيىنىڭ ئاستىدىكى ئاقار قۇمغا ئوخشىتىپ قالاتتى. ئۇنىڭ نەزىرىدە، ئىشق ئوتى كۆرگەنلا ئادەمگە كۆرگەنلا يەردە تۇتۇشۇۋېرىدىغان يالغىن ئەمەس ئىدى. ئىشقنى بارماق ئارىسىدىن ئېقىپ چىقىپ كېتىۋاتقان قۇمغا ئوخشىتىش مۇمكىن. ئېقىپ كەتكەن قۇمنى قايتا تۇتىمەن دەپمۇ تۇتقىلى بولمايدۇ ـ دە!

بىر كۈنى، يۇسۇپ قويلىرىنى ھەيدەپ ھېلىقى مىڭ يىللىق قارىياغاچنىڭ يېنىغا كەلدى. بۇ قارىياغاچنىڭ ئاستى ئۇلارنىڭ داۋاملىق ئۇچرىشىپ تۇرىدىغان پىنھان ماكانى ئىدى. دېگەندەك، قىز ئۇنى قارىياغاچ تۈۋىدە ساقلاپ تۇرغانىكەن.

قىز قارىياغاچنىڭ يېنىدا قولىنى قوينىغا سېلىپ بىر نېمىنى ئالدى ـ دە، ئۆزىنىڭ قىزلىق كۆكسىنىڭ ھارارىتى بىلەن ئىللىغان كىچىككىنە بىر تۈگۈنچەكنى ئاشىقانە نەزەر بىلەن تىكىلىپ يۇسۇپكە تۇتقۇزدى. يۇسۇپ بۇ سوۋغاتنى قوبۇل قىلىپ

ئېلىۋاتقاندا، ئاپئاق چىشلىرىنى كۆرسىتىپ ھىجىيىپ، قىزنى ھەيرەتتە قالدۇردى.

— بۇ نېمە؟ — دەپ سورىدى يۇسۇپ.

— مەن سىزگە ئاتاپ تاماكا خالتىسى تىككەنىدىم.

يۇسۇپ تارتىنىۋىراق ئالتۇن سېپسىكنى ئۆز باغرىغا تارتىپ سۆيمەكچى بولدى. بىراق قىز ئىككى قولىنى كۆكسىگە تىرەپ، چاققانلىق بىلەن ئارقىغا ئېگىلدى-دە، قورقۇمسىراپ ئەتراپقا قارىدى.

— خەق كۆرۈپ قالىدۇ!

— كۆرسە كۆرمەمدۇ!

— ئۇيۇلمەن...

— دەسلەپ شۇنداق بولىدۇ، — دەپ چۈشەندۈردى يۇسۇپ.

.....

يىگىت قىزنىڭ بىلىكىنى كاپلا قىلىپ تۇتۇۋالدى-دە، ئالدىغا تارتتى. قىز يىگىتنىڭ قۇچىقىغا يېنىك يىقىلدى.

— مۇ كۇۋۇنجىگى[1] دەپ تىللىدى ئالتۇن سېپىلىك يۇسۇپنى. بۇ چاغدا ئۇيالغىنىدىن قىزنىڭ يۈزى لاپپىدە ئوت ئېلىپ كەتكەندەك بولۇپ قىزىرىپ كەتكەنىدى. يۇسۇپنىڭ قىزنىڭ مەڭزىنى ئالمىغا ئوخشاتقۇسى كەلدى-يۇ، دەرھال بۇ نىيىتىدىن ياندى. چۈنكى، ئالمىنىڭ جېنى يوق ئىدى؛ شەپەق نۇرىدا تاۋلىنىپ كۆرۈنگەن بۇلۇتقا ئوخشىتاي دېسە، بۇلۇت ئۇنىڭدەك ئىخچام، خۇشپىچىم ئەمەس ئىدى. بۇ ھەقىقەتەن يۈزى ئېچىلمىغان قىزلاردىلا بولىدىغان، قىزلارنىڭ ئۆزىگە خاس رەڭگىروي ئىدى. مۇشۇنداق چىرايى بولغاچقىلا، قىزلار ئۆزىنى يىگىتلەر ئالدىدا مەغرۇر تۇتالايدۇ-دە!

---

[1] «مۇ كۇۋۇنجىگى» — موڭغۇلچە سۆز. مەنىسى: «ۋۇي ئەسكى، يۈزى قېلىن!»

يۇسۇپ قىزنىڭ قولىدىن قارا مەخمەلدىن تىكىلگەن تاماكا خالتىسىنى ئالغاندىن كېيىن، خالتىنى تاماشا قىلدى. خالتىنىڭ جىيەكلىرى كالۋاتون يىپ بىلەن تىكىلگەن، خالتىنىڭ ئوتتۇرىسىغا سېرىق مەشۇت يىپ بىلەن ئىككى قۇر موڭغۇلچە بېيىت كەشتىلەنگەنىدى.

يۇسۇپ موڭغۇلچە سۆزگە ئۇستا ئىدى. ئەمما قىزغا: «بېيىتنى ئۆزىڭىزنىڭ ئاغزىدىن ئاڭلاي!» دەپ تۇرۇۋالدى.

قىز يەرگە قارىغىنىچە، تاماكا خالتىسىغا كەشتىلەنگەن ھېلىقى بېيىتنى ئوقۇدى:

ئېگىزدە ئورسۇن تەمكى،
خوجغۇردا ئورسۇن تەمكى.
ئالدىرجىئۇدسۇن سەنەگى،
خەرەلجىئاۋسۇن تەمكى![1]

بىر كۈنى، يىرىم كېچىدە يۇسۇپ ھېچكىمگە تۇيدۇرماستىن بىر بىسىپ ـ ئىككى بىسىپ، ئالتۇن سىبىسك ياتقان جولما[2] قېشىغا كەلدى ـ دە، ئۇن قەدەم نېرىدا توختاپ قالدى. جولما تەرەپتىن كۆل رەڭ ئادەم سايىسى يۇلقۇنۇپ چىقتى ـ دە، ئەگرى ـ بۈگرى مېڭىپ، ئاستا يۇسۇپ تەرەپكە قاراپ كەلدى ۋە ئىككى ـ ئۈچ قەدەم قالغاندا توختىدى. بۇ ئالتۇن سىبىسكىنىڭ نەق ئۆزى ئىدى. يۇسۇپنىڭ يۈرىكى قېپىدىن چىقىپ كەتكۈدەك دەرىجىدە دۈپۈلدەپ كەتتى. ئۇ، ئالدىغا بىر قەدەم تاشلىدى ـ دە، چاپىنىنىڭ ئالدىنى ئېچىۋېتىپ، ئۆتتەك ئىسسىپ كەتكەن قىزنى باغرىغا چىڭ باستى.

---

① مەنىسى: «دۆڭدە ئۆسكەن تاماكا، ئويدا ئۆسكەن تاماكا، چېچىلىپ كەتكەن كۆڭۈلنى، يىغىۋالغان تاماكا!»

② جولما — قارا ئۆي، كىگىز ئۆي.

قىزنىڭ پۇتلىرى بوشىشىپ، ئىككى تىزى پۈكۈلۈپ قالدى، ھەممە ئەزايى تىترەپ، چىشلىرى كاسىلداپ كەتتى. بۆرە بوغۇپ تاشلىغان قويىنى يەردىن يۆلۈۋېلىپ، دۈمبىسىگە ئارتىۋالغاندەك، يۈسۈپمۇ قىزنى دەس كۆتۈردى ـ دە، چاپىنىغا ئوراپ ھاسىرىغىنىچە مېڭىپ كەتتى.

— ھەي، يۈ ـ سۈپ... يۈسۈپ!... دادام...

— جىم تۇرۇڭ، ئۇنىڭغىزنى چىقارماڭ!...

يىگىتنىڭ قۇچىقىدا بوغۇلۇپ نەپەس ئالالماي قالغان ئالتۇن سىپىسىك چىققىنىغا مىڭ پۇشايمان قىلىپ، تىپىرلاپ باقتى. ئۇنىڭ قولىدىن چىقىشقا ئۇرۇنۇپ يۇلقۇنۇپ باقتى ۋە زارلىنىپ:

— قويۇۋېتىڭ! بولغۇلۇق ئىش بولدى... ئەمدى ئۆزۈم ماڭىمەن!... — دېدى.

× ×

قىزدا يۈز بېرىۋاتقان بۇ ئۆزگىرىشلەر قىزنىڭ ئانىسىنىڭ نەزەرىدىن قېچىپ قۇتۇلالمىدى. زالىڭ ئارزۇلۇق قىزىنىڭ قويـ چى يۈسۈپ بىلەن تېپىشىپ قالغانلىقىنى ئاڭلاپ، غەزەپلەنگەنلىكىدىن خۇددى قوقاسقا دەسسىۋالغاندەك تاخلاپ كەتتى. ئۇ يۈسۈپنى قوي بېقىۋاتقان يېرىدىن ئېتىنىڭ ئالدىغا سېلىپ قامچىلاپ سۈرگەن پېتى باخشىن كۆرەدىكى جاڭزىسىغا ھەيدەپ كەلدى ـ دە، ئۇنىڭ كۆدە ـ كۆرپىسىنى ئالدىغا ئېتىپ، ئۇنىڭغا شۇ زامان كۆزدىن يوقىلىشنى بۇيرۇدى.

بۇ ئىش يۈز بېرىپ، ئۇزاق ئۆتمەي مانجۇلار قاراشەھەرگە ئومۇمىي ھۇجۇم باشلاپ، قەلئەنى تارتىۋالدى. ساغان زالىڭمۇ ئايالى بىلەن قىزىنى ئېلىپ، باخشىن كۆرەدىكى جاڭزىسىدىن شەھەرگە قايتىپ كىردى.

بىر كۈنى كېچىسى، ئالتۇن سىپىسىكنىڭ ئۇيقۇسى كەلمەي

ياتاتتى. ئارقا دېرىزە سىرتىدىن شىرىقلىغان بىر تىۋىش كەلدى ـ دە، كىمدۇر بىرسى: «ئالتۇن! ئالتۇن» دەپ پىچىرلاۋاتقاندەك تۇيۇلدى. ئۇ، چۆچۈپ كەتتى. يۈرىكى «گۈپ، گۈپ» قىلىپ سوقۇپ، قارا تەرگە چۆمۈلدى. ئۇ ئورنىدىن تۇرۇپ، بىر ـ ئىككى قەدەم مېڭىپلا دېرىزە ئالدىغا كەلدى.

— ئالتۇن سىبسىلك...

«يۇسۇپ! مېنى ئىزدەپ كەپتۇ ـ دە!»

قىز قانداق قىلىشنى بىلمەي تېڭىر قىغىنىچە تۇرۇپ قالدى. شۇئان دېرىزە ئالدىدا يۇسۇپنىڭ قامەتلىك گەۋدىسىنىڭ قارىسى كۆرۈندى.

— ئالتۇن، قورقماڭ، بۇ مەن، يۇسۇپ! تالاغا چىقىڭ، سىزگە دەيدىغان گېپىم بار!

قىز قورقۇپ، ھودۇققىنىدىن ئاتىسى بىلەن ئانىسى ياتقان تاشقارقى ئۆينىڭ ئىشىكىگە قارىدى. تاشقارقى ئۆيدىن ئاتىسىنىڭ خارقىرىغان خورەك ئاۋازىدىن باشقا ھېچقانداق تىۋىش ئاڭلانمىدى. ئۇ خاتىرجەم بولغاندىن كېيىن، پۈتىنىڭ ئۇچىدا دەسسەپ، دېرىزىنىڭ ئالدىغا يېقىنلاشتى ۋە دېرىزىنى ئاۋايلاپ ئېچىپ، ئۆيدىن چىققاندىن كېيىن، يۇسۇپنىڭ كەينىدىن ماڭدى.

— ئالتۇن...

— نېمىشقا كەلدىڭىز؟ — قىز قورقۇپ كەتكەنىدى، — مېنى نېمىشقا شۇنچە ئۇزاق تاشلىۋەتتىڭىز؟

— ئالتۇن، سىز ھېچنېمىنى ئۇقمىدىڭىزمۇ؟

— ياق!...

— ئۇقمىغان بولسىڭىز ئۇقۇپ قىلىڭ ئالتۇن، — دېدى يۇسۇپ قىزنىڭ قۇلىقىغا پىچىرلاپ تۇرۇپ، — ئاتىڭىز مېنى قوغلاپ چىقارغاندىن كېيىن، مەن سىزگە تارتىشىپ مۇشۇ ئەتراپتا يۈردۈم. ئاڭلىشىمچە، بەي يەنخۇ قاراشەھەرنى سوغا باستۇرۇۋەتمەكچى بولۇۋېتىپتۇ. شۇڭا، بۈگۈن كېچە مەن سىزنى

قانداقلا بولمىسۇن، شەھەردىن ئېلىپ چىقىپ كېتەي دەپ كەلدىم.

تىترەۋاتقان ئالتۇن سېسىك كۆزلىرىنى چىڭ يۇمۇۋالغاندى.

— نېمىشقا ئۇندىمەيسىز ئالتۇن؟ — يۇسۇپ قىزنىڭ مۇزلاپ كەتكەن قوللىرىنى تۇتتى، — گېپىمنى ئاڭلاڭ ئالتۇن! ئەگەر ماڭا ئىشەنسىڭىز، ھازىرلا كېتەيلى. مەن سىزنى قاراقۇمغا ئېلىپ كېتەي.

قىز توساتتىنلا كۆزىگە ياش ئېلىپ:

— سىز، — دېدى تىترەپ، — سىز مېنى تاشلاپ كەتمەمسىز؟

يۇسۇپ كۈچلۈك قوللىرى بىلەن قىزنىڭ نازۇك بېلىدىن قۇچاقلاپ ئۆزىگە تارتتى.

— قاراڭ گېپىڭىزنى! مەن سىزنى تاشلىۋېتىدىغان بولسام، جېنىمنى ئالقىنىمغا ئېلىپ تۇرۇپ، شەھەرگە كىرەرمىدىم؟

قىز ياش بىلەن يۇيۇلغان يۈزىنى يىگىتنىڭ كەڭ كۆكرىكىگە ياقتى، بىرنېمىلەرنى پىچىرلاپ، ئۆكسۈپ ـ ئۆكسۈپ يىغلىدى.

— ئالتۇن! ئالتۇنۇم!...

قىز كۆز ياشلىرىنى سۈرتۈپ يىگىتكە قارىدى.

— مەيلى ئەمىسە، سىز نەگە كېتەيلى دېسىڭىز، شۇ ياققا كېتەيلى.

— قېلىنراق كىيىملىرىڭىزنى ئېلىۋېلىڭ.

— ياق! بۇ ئۆيگە قايتا كىرمەيمەن، — دېدى ئالتۇن سېسىك، — يېنىمدا سىزلا بولسىڭىز، سوغۇقتىن ئۆلۈپ قالماسمەن...

يۇسۇپ ئەمدى گەپ قىلمىدى. ئۇ قىزنى يېتىلىگىنىچە،

www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇر كىتاب تورى

تېيىلغاق يولدا تېيىلىپ ـ مۆدۈرلۈپ، قەشقەر دەرۋازىسى[1] تەرەپ-
كە قاراپ كەتتى. . .

× ×

ئەمىر لەشكەر بەي يەنخۇ تەگرى تېغىنىڭ شىمالىدىكى سوقۇشلاردا مانجۇلار بىلەن خېلى ئېلىشىپ باققان بولسىمۇ، ئەمما بەدۆلەتنىڭ بىقارارلىقى تۈپەيلىدىن، پۈرسەتنى قولدىن بېرىپ قويغانىدى. ئۈرۈمچى ئەتراپلىرىدا بولغان جەڭلەردە ئۇنىڭ قوشۇنلىرى زور تالاپەتكە ئۇچراپ، مەغلۇپ بولدى. شۇڭا، ئۇ قالغان قوشۇنلىرىنى ئېلىپ، قاراشەھەرگە چېكىنىپ، قايدۇ دەرياسىنى توساق قىلىپ تۇرۇپ، مانجۇلار بىلەن يەنە بىر قەپەس قاتتىق ئېلىشىپ كۆرمەكچى بولدى.

بەي يەنخۇ مانجۇلارنىڭ شىددەتلىك ھۇجۇمىغا تاقابىل تۇرۇشتا قايدۇ دەرياسىنىڭ ناھايىتى ئەپلىك تەبىئىي توساق ئىكەنلىكىنى چۈشىنەتتى. شۇڭا، ئۇ قارامۇدۇندا دەرياغا يوشۇرۇن دامبا سوقۇپ، دەريا سۈيىنى توراپ قايدۇرۇپ، پۈرسەت كۈتۈپ ياتتى. مانجۇلارنىڭ تۇرشاۋۇل قىسىملىرى قاراشەھەرگە ھۇجۇم قىلغاندا، ئۇنىڭ قوشۇنلىرى سەل ـ پەل قارشىلىق كۆرسىتىپ قويۇپلا، قايدۇ دەرياسىنىڭ ئۇ قېتىدىكى ناغرادۆك دېگەن يەردە بارگاھ قۇرۇپ ياتتى. مۇشۇ مەزگىلدە، ئۇ مانجۇلارنىڭ ئارقا سېپىگە بىر ـ ئىككى قېتىم ئاتلىق قوشۇن ئەۋەتىپ، ئۇلارنى پاراكەندە قىلدى، ئوت ئېتىپ پوپوزا قىلدى. ئەمما چوڭراق

---

[1] قاراشەھەر سېپىلىنىڭ كۈنچىقىش ۋە كۈنپېتىش تەرىپىدە بىردىن ئىككى دەرۋازىسى بار ئىدى. كۈنچىقىش تەرىپىدىكى دەرۋازا «ئۈرۈمچى دەرۋازىسى» دەپ ئاتىلاتتى؛ كۈنپېتىش تەرىپىدىكى دەرۋازا «قەشقەر دەرۋازىسى» دەپ ئاتىلاتتى.

ھەربىي ھەرىكەت قوللانمىدى. شەھەر قولدىن كەتكەندىن كېيىن، مانجۇلارنى ئۆزىنىڭ دەريادىن ئۆتمەكچى ئىكەنلىكىگە ئىشەندۈرۈش ئۈچۈن، ئاشكارا يوسۇندا باخشىن كۆرە ئەتراپلىرىغا قوشۇن يۆتكىدى ۋە يالقۇنتاغ ئارقىلىق نەنسەنگە تېگىش قىلماقچى ئىكەنلىكى توغرىسىدا پوپاڭ كۆتۈردى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، قايدۇ دەرياسىدىكى سۇنى بىراقلا ئۈزۈپ تاشلىماي، بىر قىسمىنى دەرياغا قويۇپ بېرىپ مانجۇلارنى قايمۇقتۇردى.

مانجۇلارنىڭ ئېگىز يەرگە بارىگاھ قۇرماي، يەر ھالىتى دەريا قېنىدىن تۆۋەن بولغان قاراشەھەر سىپىلىنىڭ ئىچىگە ئورۇنلىشىشى بەي يەنخۇ ئۈچۈن تېپىلغۇسىز پۇرسەت بولۇپ بەردى. «بۇ كەرەملىك ئاللانىڭ ماڭا مەدەت بەرگەنلىكى بولماي نېمە؟ — دەپ ئويلايتتى ئۇ ئىچىدە، — مانجۇلار تا ھازىرغىچە مېنىڭ ھەقىقىي مۇددىئايىمنى بىلەلىگىنى يوق. بۇ بىرنەچچە كۈندىن بۇيان، تاغدا يامغۇر يېغىپ تۇردى. قايدۇ دەرياسى بۈگۈن تاشمىسا قاچان تاشىدۇ؟ تاشقىن بولغاندا، دامبىنى بۇزۇپ، سۇنى قويۇپ بېرىدىغان بولساق، قارا شەھەر كۆزنى يۇمۇپ - ئاچقۇچىلىق ئارىلىقتا دېڭىزغا ئايلىنىدۇ. ئۇ چاغدا بۇ لەنىتى مەنچىڭلارنىڭ بېلىققا يەم بولمىغىنىنى كۆرۈڭ! . . . »

مانجۇلار قاراشەھەرنى تارتىۋالغاندىن كېيىن، تاكى 10 - ئاينىڭ باشلىرىغا قەدەر كۈن ئارىلاپ يامغۇر يېغىپ تۇردى. 10 - ئاينىڭ 7 - كۈنى، دەريادىكى سۇ بىراقلا ئازىيىپ كەتتى. بۇ غەلىتە ئەھۋالنى بايقىغان تۇرشاۋۇل دۇڭ فۇشياڭ: «دۈشمەن شەھەرنى سۇغا باستۇرماقچى، — دەپ ئويلىدى، — نەچچە كۈندىن بۇيان ياغقان يامغۇردا كوچىلاردا نەچچە گەز چوڭقۇرلۇقتا سۇ توختاپ كەتتى. بىراق، دەريادىكى سۇ كۆپەيمەستىن، بارغانسېرى ئازلاپ كېتىۋاتىدۇ. . . »

ئۇ، شۇ كېچىسىلا ئۆز قىسمىغا دەرھال شەھەردىن چېكىنىپ چىقىشقا بۇيرۇق چۈشۈردى. مانجۇلار ئەمدىلەتىن شەھەر

سىرتىغا چىكىنىپ چىقىشىغا، تۇيۇقسىز قاتتىق بوران چىقىپ، ئارقىدىنلا قارا يامغۇر چېلەكلەپ قۇيۇۋەتتى. تۇمەنلىگەن ئات چېپىشىپ كېلىۋاتقاندەك ياكى يەر ـ جاھاننى لەرزىگە كەلتۈرگەن ناغرا، دەھۇل ـ دۇمباق ساداسىدەك ئاۋازنى ئاڭلاپ، مانجۇلار چۆچۈپ كېتىشتى. قارايدىغان بولسا، ئۆگزە بويى كەلكۈن ھەر تەرەپتىن ئۆي ـ تاملارنى ئۆرۈپ، ھەممىنى باستۇرۇپ كېلىۋې-تىپتۇ. تېخى چېكىنىشكە ئۈلگۈرەلمىگەنلەرنى قايدۇ دەرياسىنىڭ بۇ كەلكۈنى ئېقىتىپ كەتتى. شەھەر ئاتنىڭ دۇمبىسى چىلاشقۇ-دەك چوڭقۇرلۇقتىكى سۇ ئاستىدا قالدى. . .

ئەتىسى شامال توختىدى. يامغۇرمۇ توختىدى. شەھەر ئىچىدە بولسا، لايقىلاشقان سۇ دولقۇنلىرى مەۋج ئۇرۇپ تۇراتتى. ئۇ يەر ـ بۇ يەردىن سۇ ئاستىدا قالغان ئۆيلەرنىڭ تورخۇنلىرى دىڭگىيىپ چىقىپ تۇراتتى. نەملەشكەن سېپىل، كېسەك ئۆيلەر سۇدا ئىۋىپ، ئاستا ـ ئاستا يىقىلماقتا. كىشىلەر توپا ـ خىش توشۇپ، سېپىلنىڭ بۇزۇلغان يەرلىرىنى ئېتىپ توسۇۋالالماي، ئاۋارە ئىدى.

قاراشەھەر — بۇ ئىككى مىڭ بەشيۈز يىللىق تارىخقا ئىگە قەدىمكى شەھەر بىر كېچىدىلا پايانسىز دېڭىزغا ئايلاندى. سۇ كوچىلارنى شاخاپقا ئايلاندۇرۇپ، ئۆي ـ ئىمارەتلەرنى ئۇرۇپ يىقىتىپ، ۋەج ـ بىساتلارنى ئېقىتىپ كېتىۋەردى. شەھەر خېلى ئۇزۇنغىچە سۇغا چىلىنىشىپ تۇردى. سۇ يېنىپ، يەر ـ زېمىن قۇرۇغاندىن كېيىنمۇ، قاراشەھەرنىڭ تۇپرىقى يەنىمۇ زەيپىلدە-شىپ، شور ئۆرلەپ تۇرىدىغان بولۇپ قالدى. ئۇرۇش ئوتىدىن ئامان قالغانلار تاشقىندا غەرق بولۇپ ئۆلدى ياكى خارابىيلىقلار ئاستىدا قالدى. شەھەر بويىچە پەقەت ئامبال يامۇلى بىلەن قەشقەر مەسچىتى خىشتىن سېلىنغانلىقى ئۈچۈنلا كېيىنكىلەر ئۈچۈن نەمۇنە سۈپىتىدە ساقلىنىپ قالدى.

بەي يەنخۇ قاراشەھەرنى سۇغا باستۇرۇۋەتكەندە، ساغان زا-

لىكمۇ مانجۇلار بىلەن بىللە شەھەر سىرتىغا قېچىپ چىققانىدى. شەھەر ئىچىدە، قېچىپ چىقالماي قالغان نۇرغۇن ئادەملەر ئامبال يامۇلىنىڭ قوڭغۇراق راۋىقىنىڭ ئۈستىگە، مەسچىتنىڭ قۇببە-سىغا چىقىۋالغانلىقتىن ئامان قالدى. سۇ توختىغاندىن كېيىن، كىشىلەر قولۋاقلىرىنى ھەيدەپ كېلىشىپ، بۇ ئادەملەرنى قۇت-قۇزدى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە يۈسۈپ قويچىنىڭ ئاغىنىسى مەتنىياز-مۇ بار ئىدى. ئۇ دولقۇنلۇق سۇ ئىچىدە قولۋاق بىلەن ئۈزۈپ يۈرۈپ، نۇرغۇن كىشىلەرنى قۇتقۇزۇۋالدى.

ساغان زالىڭ ئۈچۈن قىزى ئالتۇن سىپسىكنى يەنە كۆرۈش نېسىپ بولمىدى. پەقەت بۇ قېتىمقى تاشقىندا سۇدا ئۆلگەن بىر جۈپ قىز - يىگىتنىڭ مۇھەببەت ھېكايىسىدىن ئۇ قىزنىڭ يۈسۈپ قويچى بىلەن دەھشەتلىك سۇدا غەرق بولغانلىقىنى بىلدى.

يۈسۈپ ئالتۇن سىپسىكنى ئېلىپ قېچىپ چىققاندا، قاراشە-ھەر سۇ ئاستىدا قالدى. ئۇ قىزنى يېتىلىگەن پېتى سىپىل سىرتىغا قاراپ قاچتى. ئەمما، يۈگەنسىز ئاتتەك چاپچىپ كېلى-ۋاتقان دەھشەتلىك سۇ ئاخىر ئۇلارغا يېتىشىۋالدى. بىر دولقۇن كۆكلەپ كەلگىنىچە، ئالتۇن سىپسىكنى يۆگەپ قايىنامغا ئېلىپ كىرىپ كەتتى. . .

يۈسۈپنىڭ ئۆز سۆيگىنىنى قۇتۇلدۇرۇپ چىقىش ئۈچۈن ئۆركەشلەپ ئېقىۋاتقان قايدۇ دەرياسىنىڭ قايىنىمىغا ئۆزىنى ئاتقاذ-لىقىنى، ھەتتا شىددەت بىلەن ئۆرۈلۈۋاتقان دولقۇنلارغا بوي بەرمەستىن، سۆيگىنىنىڭ يېنىغىچە بېرىپ ئۇنى قولىدىن تۇتۇۋې-لىشقىمۇ ئۈلگۈرگەنلىكىنى بەزى ئادەملەر كۆرگەن. لېكىن، قاتتىق ھالسىراپ كەتكەنلىكتىن، ئاقىۋەت تاشقىن سۇ ئۇلارنىڭ ھەر ئىككىلىسىنى يالماپ يۇتۇپ كەتكەن. ئۇلۇق سۇ يانغاندىن كېيىن، كىشىلەر ئىمىن ھاجىمنىڭ تاللىقى دېگەن يەردە بىر يىگىت بىلەن بىر قىزنىڭ جەسىتىنى تاپقان. سۇ دولقۇنلىرى ئۇلارنى ئۆرۈپ قىرغاققا چىقىرىپ قويغانىدى. كىشىلەر بىر

قاراپلا يىگىتنىڭ يۇسۇپ ئىكەنلىكىنى، قىزنىڭ ئالتۇن سىبىسنىڭ ئىكەنلىكىنى بىلىۋېلىشقان. ئۇيغۇر يىگىتى يۇسۇپنىڭ قولى گۈزەل موڭغۇل قىزى ئالتۇن سىبىسكىنىڭ نازۇك بىلىكىنى مەھكەم تۇتۇۋالغانىدى.

× ×

ليۇ جىڭتاڭنىڭ يارىسى ساقىيىپ قالدى. ئۇ دۇڭ فۇشياڭنىڭ تۇرشاۋۇل قىسىملىرىنىڭ قاراشەھەرنى ئانچە كۆپ كۈچ سەرپ قىلماي پەتھ قىلغانلىقىنى ئاڭلاپ خۇشال بولۇپ تۇراتتى. بىر دىنلا «داخۇ تۇڭگانى قاراشەھەرنى سوغا باستۇرۇۋېتىپتۇ. تۇرشاۋۇل قىسىملار قاراشەھەردىن چېكىنىپ چىقىپ قايدۇ دەرياسىنىڭ باش قىسمىدىكى لابرىن[1] دېگەن يەردە بارگاھ تىكىپ يېتىپتۇ» دېگەن خەۋەر يېتىپ كەلدى.

ليۇ جىڭتاڭ دەرھال قوشۇنغا خوتۇنسۇمۇل تەرەپكە قاراپ ئىلگىرىلەشنى بۇيرۇدى.

مانجۇلار قىل قۇيرۇق بولۇشۇپ مېڭىپ، لابرىن دېگەن يەرگە يېتىپ كېلىپ ئورۇنلاشتى. ليۇ جىڭكاڭنىڭ ئوردۇگاھىمۇ لابرىنغا قۇرۇلدى.

ئەتىسى، ليۇ جىڭتاڭ دۇڭ فۇشياڭ، تاڭ رېنخې قاتارلىق سەردارلىرىنىڭ ھەمراھلىقىدا، دەريا ياقىسىدىكى بىر ئېگىزلىككە چىقىپ، قارشى تەرەپنىڭ يەر شارائىتىنى كۆزەتكىلى تۇردى.

— ئۇ قاتتا داخۇ تۇڭگانىينىڭ قانچىلىك لەشكىرى بار ئىكەن؟ — دەپ سورىدى ليۇ جىڭتاڭ يېنىدىكى تاڭ رېخېدىن.

— بۇ قاتتا تۇرۇپ كۆزەتسەك بىرمۇ ئادەم كۆرۈنمەيدۇ، تۇغ - ئەلەم ۋە لەشكەرگاھلارمۇ كۆرۈنمەيۋاتىدۇ، — دېدى تاڭ.

[1] لابرىن — جاي ئىسمى. ھازىر خوتۇنسۇمۇل ناھىيىسىگە قارايدۇ.

رېنخي.

— بۇنىڭدا جەزمەن بىر ھىيلە بار دەپ ئويلايمەن، — دېدى دۇڭ فۇشياڭ. بەي يەنخۇ قاراشەھەرنى سۇغا باستۇرۇۋەتكەندە، ئۇنىڭ قوشۇنىنىڭ بىر قىسمى تالاپەتكە ئۇچرىغانىدى.

— ئالدىرىماي تۇرۇڭلار، مەن يامىزالغا چىقىپ، ئۇ قاتقا دۇربۇن تارتىپ تەپسىلىي كۆزىتىپ باقاي، شۇ چاغدا زادى قانداق ئىش ئىكەنلىكى مەلۇم بولىدۇ، — دېدى ليۇ جىڭتاڭ.

شۇنىڭ بىلەن، ئۇ ئېگىز بىر يامىزالغا چىقىپ، ئۇ قاتقا دۇربۇن تارتىپ قارىدى. ئۇ بىر كۆزەنىڭ كەينى تەرىپىدىكى دەرەخلىك ئارىسىدا ئۇيان - بۇيان يۈرۈشكەن ئادەملەرنى ئاران ئىلغا قىلالىدى. ئۇ يېنىدىكى مۇشاۋىر جۇ خۇەن ھەزرەتتىن:

— دەريادىن ئۆتۈپ تېگىش قىلىپ باقساق قانداق بولار؟ — دەپ سورىدى.

— ھەربىي دەستۇرلاردا: «ئۇرۇشتا راستلىق - ساختىلىق ئارىلاشقان بولىدۇ» دېيىلگەن، — دېدى مۇشاۋىر جۇ خۇەن ھەزرەت، — داخۇ تۇڭگانىي خان لەشكەرلىرى بىلەن تولا سوقۇشۇپ، بۇرنىغا يەپ قاقباش بولۇپ كەتكەن. ئۇ خان لەشكەرلىرىنىڭ يېتىپ كەلگەنلىكىنى كۆرۈپ تۇرۇقلۇق، تەييارلىق كۆرمەي تۇرارمۇ؟ جانابلىرى ھەرگىز ئالدىراقسانلىق قىلمىسىلا، دەريادا سۇ ئۇلۇق، يېيىلىپ ئاقماقتا. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ھازىر دەريادا تۇمان قويۇق بولغانلىقتىن، ئۇ قاتتىكى ئىشلارنى بىلىپ كېتىش قىيىن. ئەتە يەنە بىر قېتىم كۆزىتىپ بېقىپ، راستىنلا لەشكەر بولمىسا، ئاندىن تۇرشاۋۇل قىسمىنى دەريادىن ئۆتكۈزۈپ تېگىش قىلىپ باقايلى.

كەچ كىرگەندىن كېيىن، ليۇ جىڭتاڭ قارشى تەرەپنى داۋاملىق كۆزىتىپ تۇرۇشقا قاراۋۇللارنى قالدۇرغاندىن كېيىن، سەردارلىرىنى ئېلىپ ئوردۇگاھىغا قايتتى.

ئەتىسى ھاۋا ئوچۇق بولدى. ئاسمان غۇبارسىز بولۇپ،

تىنىق ئەينەكتەك كۆپكۆك كۆرۈنەتتى. ئۇ قاتمۇ تۇنۇگۇنكىگە قارىغاندا ئېنىق كۆرۈنۈۋاتاتتى. لىيۇ جىڭتاڭ سەردارلىرىنىڭ ھەمراھلىقىدا قاراۋۇلخانىغا يېتىپ كېلىپلا، ئۇ قاتنى كۆزەتكىلى تۇردى. ئۇ، ھېلىقى كۈرەنىڭ كەينىگە بىر لەشكەرگاھ ئورۇنلاشتۇرۇلغانلىقىنى كۆردى. قارشى قىرغاقنى دۇربۇن بىلەن تۆت - بەش داپقۇر كۆزىتىپ چىققاندىن كېيىن، ئۇ دۇربۇننى دۇڭ فۇشياڭغا بەردى ۋە لايقىپ ئېقىۋاتقان قايدۇ دەرياسىغا بىر پەس تىكىلگىنىچە، ئويلىنىپ تۇرۇپ قالدى. خېلى ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن، دۇڭ فۇشياڭدىن:

— ئۇ قاتتىكى كۈرەنى نېمە دەپ ئاتايدۇ؟ — دەپ سورىدى.

— يەرلىك قالماقلار باخشىن كۈرە دەپ ئاتايدىكەن. ئۇ قاراشەھەرلىك بەيسى ساغان دېلىكنىڭ جاڭزىسى ئىكەن، — دەپ جاۋاب بەردى دۇڭ فۇشياڭ.

لىيۇ جىڭتاڭ يىراقتىكى خان خۇرا تېغىغا بىر قارىۋەتكەندىن كېيىن:

— داخۇ تۇڭگانىينى بۇ قېتىم چوقۇم تۇتىدىغان بولدۇم، — دېدى تولۇق ئىشەنچ بىلەن.

— زۇڭتۇڭ دارېن، قانداق دەيدىلا؟ — دەپ سورىدى دۇڭ فۇشياڭ چۈشەنمەستىن.

— جانابلار، كۆرۈپ تۇرۇپسىلەر، — دېدى لىيۇ جىڭتاڭ ئۇدۇل تەرەپنى كۆرسىتىپ تۇرۇپ، — داخۇ تۇڭگانىينىڭ سول تەرىپىدە خان خۇرا تېغى بار. ئالدىدا ئۆركەشلەپ ئېقىۋاتقان قايدۇ دەرياسى بار. ئۇنىڭ كەينىدە سەردارىمىز جاڭ ياۋ تۇرۇپتۇ. داخۇ تۇڭگانىينىڭ قارامۇدۇن دېگەن جايغا بارگاھ قۇرۇشى نېمە ۋەجىدىن؟ ئۇ بىز دەريادىن ئۆتۈۋاتقان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، بالغۇنتاي تەرەپكە سەكرەپ ئۆتۈۋېلىپ، نەنسەندىكى ئارقا سېپىمىزگە تېگىش قىلماقچى. بىز «ئۇنداق قازانغا مۇنداق چۆمۈچ» قىلىمىز، تاشدەڭنى ئىگىلىۋېلىپ، باشئەگمىنى تارتىۋال-

ساق جەنۇبتا كورلىغا تەھدىد سالغىلى بولىدۇ، شەرقتە داخۇ تۇڭگانىينىڭ نەنسەنگە قېچىش يولىنى ئۈزۈپ تاشلىغىلى بولىدۇ ـ دە، بىر چالمىدا ئىككى پاختەكنى سوقۇش مەقسىتىگە يەتكىلى بولىدۇ. بۇ ھەربىي ئىلىمدە «بېلىق»نى «چولما»[①]غا سۈلاش دەپ ئاتىلىدۇ.

ئەتراپتا تۇرغانلار لىيۇ جىڭتاڭنىڭ سۆزىنى ماقۇللاپ باشلىرىنى لىڭشىتىشتى:

— دانا، ھەقىقەتەن دانا ئىكەنلا، زۇڭتۇڭ دارېن، بۇنداق دانا تەدبىر بىر سىلىدىن چىقمىسا، بىزلەر نەدىن يىلەيلۇق؟!

لىيۇ جىڭتاڭ لابرېندىكى ئوردۇگاھىغا قايتىپ كېلىپ دەرھال ھەرقايسى قوشالاردىكى سەردارلارنى كېڭەشكە چاقىردى ۋە دەريادىن ئۆتۈپ تاشدەڭنى ئىشغال قىلىش ھەققىدە بۇيرۇق چۈشۈردى...

نەزمە:

گۈل توزۇپ تىكىنى قالدى،
خەزىنە تۈگىدى، يىلان قالدى.
قىلماقلىق نەيزىگە كۆزنى پىدا،
دۈشمەن يۈزىنى كۆرۈشتىن ئەلا.

— شەيخ سەئىدى

---

① چولما — بېلىقنى قاۋۇۋېلىپ تۇتىدىغان كۆلچەك.

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يىگانە تور بېكىتى

ئونىنچى باب

غالىپلار ۋە مەغلۇپلار

«قامىتى ئېگىز بولسىلا، قەدىر ـ قىممىتى ئۇستۇن بولۇۋەرمەيدۇ. چۈنكى، قوي پاكىزە، پىل پاسكىنا.»
— **شەيخ سەئىدى**

مىلادى 1877 ـ يىلى 12 ـ ئاي.

مانجۇلار قەشقەر سېپىلىغا قىلىدىغان ھۇجۇم ۋاقتىنى مۇسۇلمانلارنىڭ قۇربان ھېيت كۈنىگە توغرىلىدى. بۇ كۈنى ھېيت نامىزىمۇ قىسقا ئوقۇلدى. كىشىلەر نامازدىن قايتىپ، قۇربانلىقلىرىنى قىلىشقا باشلىۋىدى، «مانجۇلار كەلدى!» دېگەن خەۋەر ئاڭلاندى. بەي يەنخۇ ۋە يۈي شياۋخۇلار ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ، مانجۇلارغا قارشى تۇرۇش ئۈچۈن دەرھال ئاتلاندى.

مانجۇلار ئۆزلىرىنىڭ سېپىل بۇزۇش قورالى بولغان چېقىن توپلارنى ئىشقا سېلىش ئارقىلىق ئاخىرى شەھەرنىڭ تۆشۈك دەرۋازىسىنى بۇزۇپ تاشلاشقا مۇۋەپپەق بولۇشتى. ئۇلارنىڭ ئاتلىق چېرىكلىرى بۇزۇلغان دەرۋازىدىن خۇددى توسمىنى بۇزۇپ شارقىراپ ئاققان شىددەتلىك كەلكۈن سۈيىدەك كوچا ـ كوچىلارغا ئات سېلىپ كىرىپ، چاپ ـ چاپ قىلىشقا كىرىشتى. كەسكىن كوچا ئۇرۇشى يۈز بەردى. كوچىلاردا جەسەتلەر تاغ بولۇپ دۆۋىلىنىشكە كەتتى. ئۆلگەنلەرنىڭ ئىچىدە مانجۇلارمۇ، تۇڭگانىيلارمۇ، قەشقەرلىقلارمۇ، ئەنجانلىقلارمۇ بار ئىدى. داخۇ تۇڭگانىي قالايمىقانچىلىق ئىچىدە، شياۋخۇ تۇڭگانىنىڭ بىر توپ قارا

چېرىكلەرنىڭ قورشاۋىدا قالغانلىقىنى كۆردى. بىراق، ئۇ قارا چېرىكلەرگە زادىلا بوي بەرمەيۋاتاتتى. ئۇ ئۆلۈمنى جانبازلىق قىلىپ، ئالدىغا ئېتىلىپ كەلگەنلىكى قارا چېرىكنى گەيدە- كەينىدىن چېپىپ تاشلاۋاتاتتى.

داخۇ تۇڭگانى ئۆز يولدىشىنى قارا چېرىكلەرنىڭ قورشاۋىدىن قۇتۇلدۇرۇپ چىقىش ئۈچۈن، قولىدىكى قىلىچى بىلەن ئالدىغا توغرا كەلگەن بىر قارا چېرىكنىڭ ئېتىنىڭ تۇمشۇقىغا ئۇردى. ئات ۋە ئات ئۈستىدىكى قارا چېرىك گۈلدۈر - غالاپ قىلىپ ئۇنىڭ ئېتىنىڭ ئالدىغا يىقىلدى. ئۇ، قولىدىكى تاپانچى- سى بىلەن يەردىكى چېرىكنى ئېتىپ تاشلاپ تۇرۇشىغا، قالغان تۇڭگانىلارمۇ ئات سېلىشىپ يېتىپ كېلىشتى - دە، چاپ - چاپ بىلەن شياۋخۇ تۇڭگانىينى قارا چېرىكلەرنىڭ مۇھاسىرە ھالقىسى- دىن قۇتۇلدۇرۇپ چىقتى. ھەممە يەر «ئۇر! چاپ! يىقىت!» دېگەن قىقاس - چوقان ساداسى بىلەن تولغانىدى.

مانجۇلار ۋىژىلداپ ئۇچۇپ يۈرگەن ئوق دېڭىزىغا شۇڭغۇپ، يالت - يۇلت قىلىپ كۆتۈرۈلگەن قىلىچلار ئارىسىدا چېپىشىپ يۈرۈشەتتى. مېڭىسى قىزىپ كەتكەن بۇ ئادەملەر ئۆزىنىڭ ۋە دۈشمىنىنىڭ كۈچى ھەققىدە ئالدىنئالا ئويلىشىپ كۆرۈشنى، مۆلچەرلەشنىمۇ ۋە ھېسابلاشنىمۇ ئۇنتۇپ كېتىشكەنىدى. ئۇلار- نىڭ كۆزىگە قىلىچ تېگىپ ئۈزۈلۈپ چۈشۈپ يەردە دومىلاپ يۈر- گەن ئادەم باشلىرى، ئوق تېگىپ يىقىلىۋاتقان ئاتلارمۇ كۆرۈن- مەيتتى. ئۇلارنىڭ كۆزلىرىگە قان تولغانىدى. ئۇلار ئالدىغا ئۇچرىغاننى چېپىپ، ئۆلۈۋاتقانلارنىڭ ئاھ - زارىغا پىسەنتمۇ قىلماي، ئىنرچىل ئالغا قاراپ ئىلگىرىلەيتتى.

داخۇ تۇڭگانىلار قومەرۋازىسى تەرەپكە چېكىنىپ كېتىپ باراتتى. تۇساتتىن ئوردا ئالدىنىڭ يان تەرىپىدىكى بىر كوچىدىن بىر توپ مانجۇلار ئات سېلىشىپ چىقىپ كېلىشتى. ئۇلار «ئۇر! چاپ!» دەپ ھۆركىرەشكىنىچە داخۇ ۋە شياۋخۇ تۇڭگانىيغا تاش-

لاندى. داخۇ تۇڭگانىي ئىتىنى بىر سەكرىتىپلا پاكار قالماق ئىتى مىنگەن بىر مانجۇنىڭ ئۈستىدىن ئاتلاپ ئۆتۈپ، قورشاۋدىن چىقىپ كەتتى. شياۋخۇ تۇڭگانىي ئىتىنىڭ بېشىنى چەپقولغا بۇراي دېۋىدى، ئۇنىڭ ئالدىنى يايلىلىق قالماق ئىتى مىنگەن، پارقىراق قىلىچىنى ئېگىز كۆتۈرگەن، كۆزلىرى قىيسىق، بۇرنى پاناق، بەتبەشىرە بىر مانجۇ توغرا توراپ تۇرۇۋالدى. ھېلىقى مانجۇ چېرىكى قولىدىكى قىلىچىنى چاپاي دېيىشىگە، شياۋخۇ تۇڭگانىي ئىتىنى چاققانلىق بىلەن بۇراپلا، يوغان بىر توپ چىنارنىڭ كەينىگە ئۆتۈۋالدى. شۇ ئەسنادا، بېشىغا قارا مەخمەلدىن تۆت ئىلمەك قىر قويۇلۇپ تىكىلگەن، قىزىل قۇببىلىك دىڭ قالپاق كىيگەن مانجۇ سەردارى — خۇاڭ ۋەنپىڭ تاپانچىسىدىن ئۇنىڭغا قارىتىپ ئوق ئۇزدى. ئوق شياۋخۇ تۇڭگانىينىڭ بىلىگە تېگىپ، ئۇنى ئاتتىن دۇملىتىۋەتتى. ئۇنىڭ قولىدىكى تاپانچىسى ئۇچۇپ چىقىپ كەتتى. بىر قارا چېرىك ئاتتىن سەكرەپ چۈشكىنىچە بېرىپ، شياۋخۇ تۇڭگانىينىڭ تاپانچىسىنى ئېلىۋالدى. ئۇنىڭ كەينىدىن ئىتىلىپ كەلگەن يەنە بىر قارا چېرىك شياۋ خۇ تۇڭگانىينى قۇچاقلىۋالدى. قارا چېرىكنىڭ بۇرنىدىن چىققان ئىسسىق تىنىق شياۋخۇ تۇڭگانىينىڭ بوينىغا ئۇرۇلۇپ تۇراتتى. ئۇ پەملەپ تۇرۇپ، ئارقىچىلاپ قىلىچ ئۇرۇۋىدى، ھېلىقى قارا چېرىك سىيرىلىپ يىقىلىۋېتىپ، ئۆز سالمىقى بىلەن ئۇنىمۇ يىقىتىۋەتتى.

شياۋخۇ تۇڭگانىي ئورنىدىن تىرەجەپ تۇرماقچى بولۇۋىدى، بىر ئوق دەل ئۇنىڭ كۆكرىكىنى تېشىپ ئۆتۈپ كەتتى. ئۇ يەرگە يېنىچە يىقىلدى. مانجۇلار ئۇنى تىرىك تۇتۇش ئۇچۇن دەۋرەپ كېلىشتى. ئۇ: «ئەسىر چۈشكىنىمدىن ئۆلگىنىم ياخشىراق» دەپ ئويلىدى ـ دە، قىينىلىپ تۇرۇپ، يېنىدىن پىچاقنى تەسلىكتە چىقاردى ۋە ئۇنى ئۆزىنىڭ بوغۇزىغا قويۇپ بىر سۈرۈۋېلا، ئۆزىنىڭ بېشىنى ئۈزۈۋەتكىلى تاس قالدى. . .

مانجولار توقسۇن — تۇرپان — داۋانچىنىڭ ئۈچبۇرجەك رايونىدا بەدۆلەتنىڭ قوشۇنلىرىنىڭ قارشىلىقىنى بىتچىت قىلغاندىن كېيىن، ئارقا سەپنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، ئۆزلىرى بويسۇندۇرغان ھەربىر جايدا ئەسكەر قالدۇرۇپ، ئاندىن ئالدىدىكى شەھەرلەرنى بىر - بىرلەپ ئېلىپ، سالماق قەدەم بىلەن ئالغا ئىلگىرىلەپ كەلمەكتە ئىدى. ئۇلار كورلىنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، ئالتە كۈن ئىچىدە توققۇز يۈز چاقىرىم يول يۈرۈپ، قەمەرىيە 9 - ئاينىڭ 12 - كۈنى كۇچاغا[1] يېتىپ كەلدى. قەمەرىيە 9 - ئاينىڭ 18 - كۈنى ئاقسۇنى [2] ئىشغال قىلدى.

مانجۇلار ئاقسۇ ۋە ئۈچتۇرپان قاتارلىق جايلاردا يېڭى تەرتىپ ئورنىتىپ، داۋاملىق كۈنپېتىش تەرەپكە قاراپ ئىلگىرىلەش تەييارلىقىنى قىلىۋاتقاندا، قەشقەردىكى قۇدالاي[3]نىڭ قەمەرىيە 9 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرى[4]سەككىز يۈزدەك يېڭى مۇسۇلماننى باشلاپ شياۋپاشادىن[5]يۈز ئۆرۈپ، گۈلباغ قەلئەسىنى ئىگىلىۋالغانلىقى ھەققىدىكى خەۋەر يېتىپ كەلدى. بۇ چاغدا، بەگقۇلبەگ خوتەندە نىياز ھېكىمبەگ بىلەن ئۇرۇشۇۋاتقانىدى. قەمەرىيە 9 - ئاينىڭ ئاخىرلىرى[6]، كۇچا ئەتراپلىرىدا مانجۇلار تەرىپىدىن تارمار كەلتۈرۈلگەن داخۇ - شياۋخۇلار قالدۇق سەرۋاز - يىگىتلىرىنى ئېلىپ قەشقەرگە يېتىپ كەلگەنىدى. قەمەرىيە 10 - ئاينىڭ 2 - كۈنى[7]، بەگقۇلبەگمۇ قوشۇنلىرىنى باشلاپ خوتەندىن ئالدى-

---

① شەمسىيە 1877 - يىل 10 - ئاينىڭ 18 - كۈنى.
② شەمسىيە 1877 - يىل 10 - ئاينىڭ 24 - كۈنى.
③ قۇدالاي — خې بۇيۈن. ياقۇپبەگ قوشۇنلىرىنىڭ باش مەشقاۋۇلى.
④ شەمسىيە 1877 - يىلى 10 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرى.
⑤ شياۋ پاشا — بەگقۇلبەگ.
⑥ شەمسىيە 1877 - يىلى 11 - ئاينىڭ باشلىرى.
⑦ شەمسىيە 1877 - يىل 11 - ئاينىڭ 6 - كۈنى.

راش يېتىپ كەلدى ـ دە، داخۇ ـ شياۋخۇلارغا قوشۇلدى. ئۇلار بىرلىشىپ، گۇلباغ قەلئەسىگە بېكىنىۋالغان قۇدالاي باشچىلىقىدىكى يېڭى مۇسۇلمانلارغا قاتتىق ھۇجۇم قىلىشقا باشلىدى. ئۇلار كەلگۈچە، ئالاشبي دادخاھ گۇلباغ قەلئەسىنى مۇھاسىرە قىلىپ تۇرغانىدى.

بەدۆلەت زامانىسىدىن تارتىپلا، گۇلباغ قەلئەسى خەزىنە ئىمارەت ۋە دۆلەتخانىغا تەئەللۇق پۈتۈن خەزىنە دۇنيا ساقلىنىدىغان، ئەمىر لەشكەر، ئەمرائىي پەنساد قاتارلىق چوڭ ـ كىچىك ئوفىتسېرلارنىڭ خوتۇن ـ بالىۋاقىلىرى تۇرىدىغان، ئۆي ـ تەئەللۇقاتلىرى بار مۇھىم قەلئە بولۇپ كېلىۋاتقانىدى. شۇڭا، بەگقۇلبەگ باشلىق ھەم ئەمىرلەشكەرلەر ۋە يىگىت ـ سەرۋازلار گۇلباغ قەلئەسىنى قايتۇرۇۋېلىش ئۈچۈن جانپىدالىق بىلەن ئۇرۇش قىلىشتى. ئۇلارغا تەڭ كېلەلمەيدىغانلىقىغا كۆزى يېتىپ، قۇدالاي دەرھال ئاقسۇ تەرەپكە — ليۇ جىڭتاڭنىڭ ئالدىغا ياردەم تەلەپ قىلىپ ئادەم ماڭدۇردى. . .

× ×

ئەسلىدىكى پىلان بويىچە، ليۇ جىڭتاڭ ئالدى بىلەن يەكەننى ئىشغال قىلىپ بولۇپ ئاندىن قەشقەرگە يۈرۈش قىلماقچى بولغانىدى. ئەھۋالدا جىددىي ئۆزگىرىش يۈز بەرگەنلىكتىن، ئۇ پىلانىنى دەرھال ئۆزگەرتتى: ئەمىر نۆكەر يۈ خۇئېنگە ئۈچ يىڭ پىيادە چېرىك، يېرىم يىڭ ئاتلىق چېرىك جەمئىي ئىككى مىڭدەك قارا چېرىكنى ئېلىپ، مارالبېشى ئارقىلىق ئۇدۇل ئىلگىرىلەشنى بۇيرۇدى؛ باش بۇغ گوي شىجىنغا بىر يىڭ ئاتلىق چېرىكنى ئېلىپ، يۈ خۇئېنغا ھەمدەم بولۇشنى بۇيرۇدى، ئەمىر نۆكەر خۇاڭ ۋەنپىڭگە چىشەننىڭ ئالتە قوش ئاتلىق چېرىكىنى باشلاپ

ۋە باش بوغ جاڭ جوننىڭ ئۈچ يىلڭ پىيادە چېرىكىنى ئېلىپ، قاراجول[1] ئارقىلىق قىرغىزلار رايونىنى كېسىپ ئۆتۈپ، قەشقەر-نىڭ ئۈستىدىكى چاقماق يولىنى توسۇشقا بۇيرۇدى ھەمدە ئۇلار-نىڭ ھەممىسىگە قەمەرىيە 11 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى[2] بىرلا ۋاقىتتا قەشقەرگە يېتىپ بېرىش ھەققىدە ئىجراسى قاتتىق سۈرۈك بەلگى-لەپ بەردى؛ يۇ خۇئېننى بۇ ئىككى تارام قوشۇنغا باش قوماندان قىلىپ بەلگىلىدى. ئۇلار يولغا چىققاندىن كېيىن، قاش قوۋۇق-تىن چىققان مانجۇ قوشۇنلىرىنىڭ تۇرشاۋۇل سانغۇنى، زۇڭتۇڭ دارېن ليۇ جىڭتاڭ خوتەن، يەكەن تەرەپلىرىنى ئىسكەنجىگە ئې-لىش، تۇرشاۋۇل قىسىملارغا ھەمدەم بولۇش ئۈچۈن، قالغان ئاتلىق، پىيادە چېرىكلەرنى باشلاپ قەمەرىيە 11 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى[3] مارالبېشى ئارقىلىق جەنۇبقا قاراپ يولغا چىقتى.[4] سەپنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، ئىككىنچى يەزەكتىكى قىسىملار بولغان جاڭ ياۋنىڭ ئەنخۇي قوشۇنىغا ئالغا ئىلگىرىلەشكە بۇيرۇق چۈ-شۈردى. قەمەرىيە 10 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى[5]، جاڭ ياۋنىڭ قىسمى قاراشەھەرگە كىرىپ ئورۇنلاشتى، قەمەرىيە 10 ـ ئاي-نىڭ 22 ـ كۈنى[6]، كۇچاغا يېتىپ باردى، ئۇ يەردىن يەنە

---

① قاراجول — ئاتۇش شەھىرىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى تاغلىق يۇرت-نىڭ نامى. ھازىر ئاتۇش شەھىرىگە قارايدۇ.

② شەمسىيە 1877 ـ يىل 12 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى.

③ شەمسىيە 1877 ـ يىل 12 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى.

④ شۇ زاماندا ئاقسۇدىن قەشقەرگە بارغىلى بولىدىغان ئىككى يول بار ئىدى. ھۆكۈمەت يولى مارالبېشى ئارقىلىق مېڭىپ، جەنۇبقا بۇرۇ-لۇپ يەكەنگە باراتتى. يەنە ئۇ يەردىن يېڭىسار ئارقىلىق قەشقەرگە تۇتۇشاتتى؛ كارۋان يولى مارالبېشى ئارقىلىق مېڭىپ، غەربكە بۇرۇلۇپ پەيزاۋات ئارقىلىق قەشقەرگە تۇتىشاتتى.

⑤ شەمسىيە 1877 ـ يىل 11 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى.

⑥ شەمسىيە 1877 ـ يىل 11 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى.

www.uyghurkitap.com

داۋاملىق ئىلگىرىلەپ ئاقسۇغا يېتىپ باردى. يى كېجۈننىڭ ئەنـ
يۈەن قوشۇنى (تۆت پىيادە يىڭ، ئۈچ ئاتلىق چېرىكلەر سۆتنىـ
سى) قاراشەھەر ۋە كورلىدىن تارتىپ كۇچا، باي ئەتراپلىرىغىچە
بولغان ئارىلىقتىكى كەڭ جايلاردا يېڭى تەرتىپ ئورنىتىشقا مەسـ
ئۇل بولدى؛ باش بۇغ ليۇ فىڭچىڭ بۇيرۇققا بىنائەن ئەنخۇي
قوشۇنلىرىنىڭ ئىككى يېڭىنى باشلاپ ئايرىم ـ ئايرىم هالدا
توقسۇن بىلەن چۇقۇغا ئورۇنلاشتى؛ بىر يىڭ پىيادە چېرىك،
ئىككى سۆتنە ئاتلىق چېرىك تورپان بىلەن قۇمۇلنىڭ ئارىلىقىدىـ
كى ھەرقايسى مەنزىل — راباتلاردا تۇرۇشقا مەسئۇل بولدى.
دېمەك، زوزۇڭتاڭنىڭ مۇشۇنداق ئەتراپلىق ئورۇنلاشتۇرۇشى
ئارقىسىدا «سۇجۇ، جيايۈگۈەندىن تورپانغىچە، توقسۇندىن تارـ
تىپ كۇچاغىچە بولغان جايلاردا باقاۋۇل قىسىملار ئورۇنلاشتۇـ
رۇلدى؛ قوشۇنلار كۇچادىن ئاقسۇ، بارچۇققا قەدەر بولغان ئارىـ
لىقتىكى جايلارغا ھەم باقاۋۇل قىسىملار ھەم ھىراۋۇل قىسىملار
ئورۇنلاشتۇرۇلدى؛ مارالبېشىدىن قەشقەر، يېڭىسارغىچە بولغان
ئارىلىقتىكى جايلارغا ئاساسلىق ئىلغار[1] قىسىملار ئورۇنلاشتۇـ
رۇلدى. خۇددى بېشىنى كۆتۈرسە قۇيرۇقىمۇ تەڭ مىدىرلايدىغان
ئەجدىھادەك نەچچە مىڭ چاقىرىم ئۇزۇنلۇقتا سوزۇلدى. سەركەرـ
دە ـ سەردارلار ئىچىدە ئومۇمىيلىقنى قەلبىدە تۇتىدىغان هالەت
بارلىققا كەلدى.»[2]

قەمەرىيە 11 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى.[3] خۇاڭ ۋەنپىڭ
قىسمى ئەسلىدىكى پىلان بويىچە قەشقەر شەھىرىنىڭ يۇقىرىسىـ
دىكى چۇمبۇس دېگەن يەرگە يېتىپ كەلدى؛ يۈ خۇئېن قىسمى

---

① ئىلغار — ھەربىي ئاتالغۇ. ئۇرۇشتا ئاساسلىق ھۇجۇمچى سەپ
نامى.

② «مەرىپەتلىك، مەدەتكار زوزۇڭتاڭ ھەزرەتلىرى ئەسەرلىرى، خانغا
يوللانغان نامىلەر». 51 ـ جىلد، 71 ـ بەت.

③ شەمسىيە 1877 ـ يىل 12 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى.

قەشقەر شەھىرىنىڭ كۈنچىقىش تەرىپىدىكى تۆشۈك دەرۋازىسى-نىڭ سىرتىدىكى سۈزاق دېگەن يەرگە كېلىپ ئورۇنلاشتى. شۇ كۈنى ئاخشىمى، مانجۇلار شەھەرگە يېقىنلاپ چېقىن توپلىرىنى قورۇشۇپ، تۆشۈك دەرۋازىسىنى توپقا تۇتۇش ئۈچۈن جىددىي تەييارلىق كۆرۈشكە باشلىدى. ئەتىسى، دەل چۈش ۋاقتىدا، مانجۇلار قەشقەر سېپىلىنى شىددەت بىلەن توپقا تۇتۇشقا باشلى-دى...[1]

× ×

خۇاڭ ۋەنپىڭ شياۋخۇ تۇڭگانىيىنىڭ ئۇزۇلمەي قالغان كال-لىسىنى بىر پىچاق ئورۇپلا كېسىۋالدى - دە، زوزۇڭتاڭغا تۆھپە قىلىپ تۇتۇش ئۈچۈن، ئۇنى ئېتىنىڭ ئىگىرىگە غانجۇغىلىدى.

× ×

ياقۇپبەگ ھايات ۋاقتىدا، نىياز ھېكىمبەگ كورلىدىكى شا-ھىنشىندا خالىي قالغان كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئۇنىڭغا: «مانجۇلار-نىڭ لوداربىن دېگەن كاتتىسىدىن: ‹ . . . داخۇ، شياۋخۇ تۇڭگا-نىيلارنى تۇتۇپ بىزگە تاپشۇرۇپ بەرسەڭلارلا، بىز سىلەرگە چېقىلمايمىز›، ئۇلار كورلىدا خانغا قارا ساناپ، نۇرغۇن قارا چېرىكلىرىمىزنى زايا قىلىپ قاچتى» دەپ گۇڭسا خەت كېلىپتۇ دەپ مەلۇم قىلغانىدى. ياقۇپبەگ ئۇنىڭدىن: «قانداق قىلىمىز؟» دەپ سورىغاندا، ئۇ: «جانابىي ئالىيلىرى، ھەرنە يولىيورۇق، ئەمر - پەرمان ئۆزلىرىدىن چىقىدۇ» دەپ، ئۇدۇل جاۋاب بېرىشتىن ئۆزىنى

---

[1] قۇربان خالىد ۋەلى ئەپەندىنىڭ دېيىشىچە: «مانجۇلار 12 - ئاينىڭ 7 - كۈنى شەھەرگە ھۇجۇم قىلغان» ئىكەن.

www.uyghurkitap.com

قېچورۇپ تۇرۇۋالغانىدى. ياقۇپبەگ تازا ئىشەنچ قىلالماي، ئاخىرى داخۇ تۇڭگانىينى يېنىغا چاقىرتىپ، ئۇنىڭغا:

— مانجۇ خانى بىلەن قانداق مۇئامىلە قىلىش ھەققىدە سىز مېنىڭدىن جىق بىلىسىز، ئۇلارغا تاقابىل تۇرۇش ئۇچۇن سىزچە قانداق تەدبىر قىلىش كېرەك؟ — دەپ سورىغانىدى. ئۇ:

— خاننىڭ قارا چېرىكلىرى بىزنى قورشاپ كېلىۋاتىدۇ. مۇبادا سىز جانابىي ئالىيلىرى بىز ئىككىمىزنى تۇتۇپ[1] بەرسىڭىزلا، خاننىڭ سىز بىلەن كارى بولمايدۇ. بىراق، تۇڭگان تايپىسىدىن بىر كىشىمۇ قالمىغۇچىلىك، بىز ئىككىمىزنى ئۇلارغا تۇتۇپ بېرەلمەيسىز! — دەپ، ئۆزلىرىنىڭ مانجۇلار بىلەن قەتئىي ئېلىشىدىغان ئىرادىسىنى بىلدۈرگەنىدى.

ئۇنىڭ سۆزى ياقۇپبەگكە ياراپ كەتكەنلىكتىن، ئۇ داخۇ تۇڭگانىينى يانداش ئەمرۇل ئۇمرا، شياۋخۇ تۇڭگانىينى بولسا ئەمىرلەشكەر قىلىپ تەيىنلىگەنىدى.

تۇڭجى خاننىڭ تۇتىنچى يىلى قەمەرىيە[2] 2 ـ ئايدا، چىڭخەيدىكى قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن خۇيزۇلارنىڭ سەردارى سۇجۇ[3] شەھىرىنى بېسىۋېلىپ، خان لەشكەرلىرىنى كۆپ قېتىم زور چىقىمدار قىلدى. كېيىنچە، ئەنخۇي قوشۇنىنىڭ سەردارى شۇي جيەنبياۋ قارا چېرىكلەرنى باشلاپ سۇجۇ ئايمىقىغا باستۇرۇپ كەلگەندە، ما ۋېنلۇ ئۇرۇمچىدىكى داۋۇت خەلپە ۋە كۇنپېتىش تەرەپكە قېچىپ كەلگەن خۇيزۇ قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ يەنە بىر سەردارى بەي يەنخۇ بىلەن بىرلىشىۋېلىپ، قاتتىق قارشىلىق كۆرسەتتى. شياۋ خۇ تۇڭگانىي شۇ چاغدا، داخۇ تۇڭگانىينىڭ

---

① ئۆزى بىلەن يۇ شياۋخۇ ئىككىسىنى دېمەكچى.

② مىلادى 1865 ـ يىل.

③ سۇجۇ — ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ جۇ چۇەن شەھىرىنىڭ تارىختىكى نامى.

قول ئاستىدىكى يارامىلىق سەردارلىرىنىڭ بىرى ئىدى.

مانجۇلار سۈجۈنى بىر يېرىم يىل قورشىدى. ئەمما، شەھەر چاپسان پەتھ بولماي، پۈتۈن ئەجرى شامالغا سورۇلدى. بۇ چاغدا، قوۋۇقنىڭ سىرتىدىكى ۋەزىيەت بارغانسېرى يامانلىشىپ كېتىۋاتقانىدى. مانجۇلار تەڭرى تاغلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى ھەرقايسى شەھەرلەردىن ئارقا - ئارقىدىن قوغلاپ چىقىرىلىۋاتاتتى. بۇ چاغدا ئىلىدىمۇ ۋەقە چىقىپ، ئۇ يەردىكى مانجۇلاردىن ئۆلىدىغىنى ئۆلۈپ، قاچىدىغىنى قېچىپ، چەنتۇلار بىلەن تۇڭگانىيلار ئۇ يەرنى ئۆزىچە سورايدىغان بولۇۋالغانىدى. بۇ پاراكەندىچىلىكتىن بېشىنىڭ ئىچىمۇ - تېشىمۇ قاتقان مانجۇ خاقانى زوزۇڭتاڭ بىلەن جىن شۈنلەرگە: «ئاسىي پاراكەندىلەر بەلگىلەنگەن سۈرۈك ئىچىدە يوقىتىلسۇن. مۇدۇتلىقىمىز ئىچىدە ئامانلىق ئورنىتىلسۇن»[1] دەپ يارلىق چۈشۈردى.

قەمەرىيە 8 - ئاينىڭ 12 - كۈنى[2] زوزۇڭتاڭ قوزغىلاڭچى خۇيزۇلارنى باستۇرۇش ئۇرۇشىغا نازارەتچىلىك قىلىش ئۈچۈن لەنجۇدىن سۈجۈغا يېتىپ كەلدى. ئىككى كۈندىن كېيىن، قوزغىلاڭچىلارنىڭ سەردارى ئادەم ئەۋەتىپ، ئۆزىنىڭ ئەل بولۇش نىيىتىنى بىلدۈرگەندە، زوزۇڭتاڭ رەت قىلدى. ئۇ: «شەھەردىكى ئۇلۇغ - ئۇششاقلار بىلەن مەزلۇملارغىلا كەڭچىلىك قىلىنىدۇ. مۇبادا سىلەر چىن كۆڭلۈڭلاردىن ئەل بولۇشنى خالىساڭلار. بىر تەرەپ قىلىنىشىڭلارنى كۈتۈپ شۈك تۇرۇڭلار» دەپ جاكارلىدى. قەمەرىيە 9 - ئاينىڭ 15 - كۈنى[3] ما ۋېنلۇ زوزۇڭ-

---

① «گەنسۇدىكى تۇڭگانىيلار ئىسيانىنى تىنجىتىش ئىشلىرىغا ئائىت قىسقىچە خاتىرىلەر» 12 - توم. «خۇيزۇلار قوزغىلىڭىغا ئائىت ماتېرىياللار» 4 - قىسىم، 181 - بەت.

② شەمسىيە 1865 - يىل 10 - ئاينىڭ 3 - كۈنى.

③ شەمسىيە 1865 - يىل 11 - ئاينىڭ 12 - كۈنى.

تاڭنىڭ بارگاھىغا كېلىپ تەسلىم بولدى. سەككىز كۈندىن كېيىن، زوزۇڭتاڭنىڭ بۇيرۇقى بويىچە، خۇيزۇ قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ سەركەردىلىرىدىن ما ۋېنلۇ، ما يۈنفۇ، ما جاۋ ۋە ما جىنلۇڭلارنىڭ كاللىسى ئېلىندى. خۇيزۇ قوزغىلاڭچى قوشۇننىڭ تايانچىلىرىدىن بىر مىڭ بەشيۈز يەتمىش ئۈچ نەپەر كىشى قىرىپ تاشلاندى. شۇ كۈنى كېچىدە، مانجۇلار شەھەرگە باستۇرۇپ كىرىپ، ئومۇمىي قىرغىن يۈرگۈزۈپ، قولىدا تۆمۈرنىڭ سۇنۇقىمۇ بولمىغان خۇيزۇ خەلقىنى كەڭ كۆلەمدە قىرغىن قىلدى. «قېرى - چۆرى، ئاغرىق - سىلاق، ئۇلۇغ - ئۇششاق دەپ ئايرىپ ئولتۇرماستىنلا، مىلتىق بىلەن ئېتىپ، نەيزە بىلەن سانجىپ بەش مىڭ تۆت يۈزدىن ئارتۇقراق خۇيزۇنى قىرىپ تاشلىدى.»①

خۇيزۇلار قوزغىلىڭى تىنجىتىلغاندىن كېيىن، خۇيزۇلارنىڭ ئىسلام دىنىدىن پايدىلىنىپ قايتا ئىسيان كۆتۈرۈشىدىن ساقلىنىش ۋە مەسچىتلەردىن ھەربىي مەقسەتتە پايدىلىنىپ كېتىشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن، ئوردا خۇيزۇلارنىڭ مەسچىتلىرى ھەققىدە ئىجراسى قاتتىق بولغان بەلگىلىمىلەرنى تۈزۈپ ئېلان قىلدى. بەلگىلىمىلەردە: مەسچىتلەرنىڭ تېمى «ئېگىزلىكى ئىككى غۇلاچ تۆت گەزدىن ئاشماسلىقى كېرەك. مەسچىتنىڭ ئىچىنىڭ كەڭلىكى ئون غۇلاچتىن ئاشماسلىقى لازىم. دەرۋازىدىن كىرگەندىلا ئىككى قاسناقتىكى ئۆيلەر تالىپلار تۇرىدىغان ئۆي قىلىنىشى، ئۇنىڭدىن ئۆتكەندە، دالان بولۇشى، دالاندىن ناماز ئۆتەيدىغان چوڭ زالغا كىرگىلى بولىدىغان بولۇشى لازىم. يۈلەك-

① «گەنسۇدىكى تۇڭگانىيلار ئىسيانىنى تىنجىتىش ئىشلىرىغا ئائىت قىسقىچە خاتىرىلەر» 12 - توم. «خۇيزۇلار قوزغىلىڭىغا ئائىت ماتېرىياللار» 4 - قىسىم 185 - بەت.

تە يەنە جارۇپكەش تۇرىدىغان ئۆي بولۇشى كېرەك؛ مەسچىتنىڭ تېمىنىڭ قېلىنلىقى ئىككى يېرىم گەزدىن ئاشماسلىقى كېرەك. مەسچىتنىڭ ئىچى ۋە تېشىدا ئۇچما راۋاق[1] ياساش مەنئىي قىلىندۇ[2] دېيىلگەنىدى.

ماۋ بىنلۇ قاتارلىق خۇيزۇ سەردارلىرى زىيانكەشلىككە ئۇچرىغاندىن كېيىن، بەي يەنخۇ بىلەن يۇشياۋخۇ خۇيزۇ قوزغىلاڭچى قوشۇنىنىڭ قالدۇقلىرىنى باشلاپ شىنجاڭغا قېچىپ چىققان ۋە ئۆزلىرىنى ياقۇپبەگنىڭ قوينىغا ئېتىشقانىدى.

× ×

ئەمدى باشتىكى سۆزىمىزگە كېلەيلۇق. تۆشۈك دەرۋازىسى مانجۇلارنىڭ شىددەتلىك توپقا تۇتۇشى بىلەن بۇزۇپ تاشلانغاندىن كېيىن، چۇمبۇستا ئىستىھكام قۇرۇپ شەھەرگە ھۇجۇم قىلىشقا تەييار تۇرغان خۇاڭ ۋەنپىڭ قىسمى شەھەرنىڭ ئۇستىدىكى ياۋاغ دەرۋازىسى تەرەپتىن ھۇجۇم باشلىدى. ئىككى تەرەپتىن شەھەرگە ئۇزلۇكسىز دەۋرەپ كىرىۋاتقان قارا چېرىكلەرنىڭ كۆپلىكىدىن، داخۇ تۇڭگانىي قوشۇنىنى باشلاپ ھېلى سېپىلغا يۈگۈرسە، ھېلى كوچىلاردا قوچاقلاشما جەڭ قىلىپ، ئاخىرى ھالىدىن كەتتى. بۇ چاغدا، ئەنجانلىق مىرزا ئەھمەت قوشبېگى بىر بۆلۈك ئادىمى بىلەن شەھەرنىڭ قۇمدەرۋازىسىدا، تاكى ئەنجانلىق يىگىت - سەرۋازلار ۋە سودىگەرلەر شەھەردىن ئامان - ئېسەن چېكىنىپ چىقىۋالغانغا قەدەر قاتتىق تىركىشىپ تۇردى. شەھەر ئاخىرى

① ئۇچما راۋاق — پوتەي، ئۇگەك.

② «گەنسۇدىكى تۇڭگانىيلار ئىسيانىنى تىنجىتىش ئىشلىرىغا ئائىت قىسقىچە خاتىرىلەر» 12 - توم. «خۇيزۇلار قوزغىلىڭىغا ئائىت ماتېرىياللار» 4 - قىسىم، 185 - بەت.

قولدىن كەتتى.[1]

ليۇ جىنتاڭ قوشۇنلىرىنى باشلاپ مارالبېشىدىن يولغا چىققاندىن كېيىن، قەمەرىيە 11 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى[2] يەكەننى ئىشغال قىلدى. ئۈچ كۈندىن كېيىن يېڭىسارغا كېلىپ ئورۇنلاشتى. ئۇ يەردىن يەنە قەشقەرگە يۈرۈش قىلىپ، قەمەرىيە 11 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنى[3] قەشقەرگە يېتىپ كەلدى.

ليۇ جىنتاڭ باش بۇغ دۇڭ فۇشياڭنى خوتەننى ئىشغال قىلىشقا ئەۋەتتى. قەمەرىيە 11 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى[4] مانجۇلار خوتەننى تولۇق ئىشغال قىلدى. پەقەت ئىلىلا چارروسىيە ئىشغالىيىتىدە قېلىپ قالدى.

بەگقۇلبەگ ۋە داخۇ تۇڭگانىيلار ئۆزلىرىنىڭ ئائىلە ـ تاۋابىئاتلىرىنى ئېلىپ، قالدۇق ئادەملىرى بىلەن، چاقماق يولى ئارقىلىق ئەنجان تەرەپكە قاراپ قاچتى.

شۇ يىلى قىش تولىمۇ قاتتىق كەلگەنلىكتىن، قاچقۇنلارنىڭ كۆپلىرى سوغۇقتا توڭلاپ ئۆلدى ياكى كۆچكەن قارنىڭ ئاستىدا قالدى. ساق قالغانلىرى قىرغىزلارنىڭ ياردىمى بىلەن ئۆلۈمنىڭ ئاغزىدىن قۇتۇلۇپ قېلىپ، چارروسىيە تەۋەلىكىدىكى نارىن قورغىنىغا ئاران يېتىۋالدى.

شۇ قېتىمقى قاچ ـ قاچتا، مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، چارروسىيە تەۋەسىگە قېچىپ كىرگەن تۇڭگانىيلار تۆت مىڭ تۆت يۈز ئاتمىش كىشى بولغان. بۇ تۇڭگانىيلار شۇ قاچقانچە توقماققا كېلىپ توختىدى ۋە قارا قوڭغۇز دېگەن يەردە يەرلەشتى. ھازىر

---

① بەزى مەلۇماتلاردا: «قەشقەر 1877 ـ يىل 12 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى مانجۇلار تەرىپىدىن ئىشغال قىلىندى» دېيىلگەن.

② شەمسىيە 1877 ـ يىل 12 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى.

③ شەمسىيە 1877 ـ يىل 12 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى.

④ شەمسىيە 1878 ـ يىل 1 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى.

شۇ يەردە ياشاۋاتقان تۇڭگانىيلار شۇلارنىڭ ئەۋلادلىرىدۇر.[1]

مانجۇلار ئەنجانلىقلارنى قوغلاپ چىقارغاندىن كېيىن، يۇرت - يۇرتلارغا جاكارچى چىقىرىپ، «ئەل ئامان!» دەپ جاكارلاتقۇزدى ۋە: «تىنچ بولۇپ، پۇقراچىلىق قىلىڭلار. ياۋاش - يۇمشاق بولۇپ، يامانلىقنى ئويلىماڭلار. ئۇلۇغ خانىمىز سىزلەرنىڭ ئىلگىرىكى گۇناھىڭلارغا ئەپۇ قەلىمىنى سۈرۈپ يارلىق چۈشۈرگەن» دەپ، ھەرقايسى شەھەرلەرگە ۋە سەھرا - كەنتلەرگە گۇڭسا خەتلەرنى چاپلىدى. يۇرت چوڭلىرىنىڭ گېپىگە ئاساسەن، ئىلگىرى بەدۆلەتنىڭ قولىدا ئىشلەپ، ئەمەل تۇتۇپ دۆلەت سۈرگەن ئادەملەرنىڭ ئىچىدە يامانلىرى بولسا تۇتۇپ جازالىدى. ياخشىلىرىغا بولسا تەگمىدى. ھەرقايسى شەھەرلەرگە يەرلىك كىشىلەردىن ھاكىمبەگلەرنى تەيىنلەپ، يۇرتدارچىلىق ئىشلىرىنىڭ تىزگىنىنى ۋاقتىنچە شۇلارنىڭ قولىغا تۇتقۇزدى.

قەشقەرگە ۋاقىتلىق خان ئامبال بولۇپ يېڭىدىن تەيىنلەنگەن دۆڭ دارېن دېگەن ئادەم جۇرئەت ۋە غەزەپتە تولىمۇ ئۈستۈن بولۇپ، گوياكى بىر بالائى ئەزەم ئىدى. ئۇ قەشقەرلىقلەرنى «لوپاشانىڭ ئۆلۈكىنى كۆرسىتىپ بەرسۇن» دەپ قىستاپ، يامان تەڭلىكتە قويدى. ئۇلار نائىلاج كۆرسىتىپ بەردى. دۆڭ دارېن قارا چېرىكلىرىنى ئاپپاق خوجامغا ئېلىپ چىقىپ، ياقۇپبەگنىڭ گۆرىنى ئاچقۇزدى. ئۇنىڭ جەسىتىنى تارتىپ چىقىرىپ، تازا قامچىلاتقۇزغاندىن كېيىن، نۇرغۇن ئوتۇن دۆۋىلەپ ئوتتا ئۆرتەپ، كۈلىنى كۆككە سورۇۋەتتى...

× ×

مانجۇ خاقانلىقى ئالتە شەھەر تەرەپلىرىنى يېڭىۋاشتىن ئۆز

---

① 1996 - يىلى، مەركىزىي تېلېۋىزىيە ئىستانسىسى بەي يەنخۇنىڭ نەۋرىسىنىڭ شەنشىدىكى قەدىمكى يۇرتىنى زىيارەت قىلىپ قايتقانلىقىنى خەۋەر قىلغانىدى.

www.uyghurkitap.com

تەسەررۇپىغا ئالغاندىن كېيىن، يۇرت ـ ئايماقلارنى ئىدارە قىلىش ـ باشقۇرۇش ئىشلىرىدا ناھايىتى قابىلىيەتلىك، مالىيە ئىشلىرىدىن خەۋەردار مەنسەپدارلارنى قويدى. بىراق، بۇ مەنسەپدارلار تەبىئىتى زۇلۇم ۋە پاسىقلىققا مايىل، نەپسى بالا كىشىلەر ئىدى. مانجۇلار قەشقەرنى ئىككىنچى مەرتىۋە ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، ئىلگىرىكىگە ئوخشاشمايدىغان تۈزۈم، جازا، باج ۋە سېلىقلارنى يولغا قويۇشقا باشلىدى. ئۇلار، ئىلگىرى تۆلەنمەي قەرز قالغان باج ـ سېلىقلارنى ئېنىقلاپ ئىدىتلاپ چىقتى، ھەر ـ قانداق كىشىنىڭ يەر ـ زېمىن ۋە مال ـ مۈلكىنى چىزىلاپ ۋە پۈتلاپ ئۆلچەپ، بۇغداي، قوناق، ئوت ـ سامان ئالۋان قويۇپ، ئۇلارنىڭ ئۆلچىمىنى دەپتەرگە بىر ـ بىرلەپ ئولتۇرغۇزدى، ھەربىر شەھەرنىڭ چىقىم ـ كىرىملىرىنى خەتلەپ توختىتىپ چىقتى. خاندىن «جۇنلى[1]» دېگەن يارلىق چۈشكەندىن كېيىن، ھەرقايسى شەھەرلەرنىڭ مەنسەپدارلىرى تەيىن قىلىپ توختىتىلغان ئاشلىقنى ئۆز قەرەلىدە كېچىكتۈرمەي ۋە كېمەيتتۈرمەي يىغىۋالدى. زورلۇق ۋە قاتتىق قوللۇقلۇق ئاۋۋالقىدىنمۇ نەچچە ھەسسە ئېشىپ ۋە كۈچىيىپ كەتتى. بۇ مەنسەپدارلار ئۆزى قانداق زالىم ۋە پاسىق بولسا، ئۇلارنىڭ غالچىلىرىمۇ ئۇلاردىن ئۆتە زالىم ۋە پاسىق ئىدى. شۇ زامانلاردا بۇ ئىشنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن ۋە ئۆز قۇلىقى بىلەن ئاڭلىغان موللا مۇسا سايرامى مۇنداق دەپ يازغانىدى:

«. . . خالايىق شۇ دەرىجىگە يەتتىكى، ئۇلار ئەجدادلىرىدىن قالغان مۈلكى مىراس زېمىنلىرىنى تاشلاپ، ھەر تەرەپكە قېچىپ كېتىشتى. ھويلا ـ ئاراملىرى، ھەرەمباغلىرى، مال ـ مۈلكى ۋەيران بولۇپ، دىۋە ـ پەرىلەرگە ماكان بولدى. ئۇلار يۇرتدارچىلىق ئالۋانلىرىنى تۆلەشتە ئاجىز قىلىپ، يەر ـ زېمىنلىرىنى باشقا ئادەمگە بىكارغا بەرسىمۇ، ئۇلار ئالمايدىغان بولدى. خاقانىي چىن مەنسەپدارلىرىنىڭ ئىچكى كۆڭۈللىرىدىكى مۇددىئا ـ غەرەز ـ

---

[1] «جۇنلى» — «تەستىقلىدىم» دېگەن مەنىدە.

لىرى بولسا، چەنتۇ پۇقرالار ئۆز خۇداسىنىڭ رەھىم ـ شەپقەتلە-
رىگە سېغىنىپ، خۇداسىدىن باشقا ھېچ مەخلۇقتىن ياخشى ۋاپا
ۋە ئۈمىد كۈتمىسۇن، پەقەت بىزنىلا ئارزۇ ـ ھەۋەس قىلسۇنكى،
بىھۇدە جەۋرى ـ مۇشەققەتلەرنى چېكىپ، ئۆمرىنى زايا قىلمى-
سۇن، يەنە ئىككىنچى مەرتىۋە باشقا تايىپە ۋە پادىشاھلارنى تەلەپ
قىلىپ، بىزگە ناشۇكۇرلۇك قىلمىسۇن. ئاسمان ۋە زېمىن خۇدا-
سى كىمنى خالاپ ۋە كىمنى ئۇلۇغ قىلىپ بەرسە، شۇلارنىڭ ئەمر ـ
پەرمانلىرىدىن چىقماي، سەۋر قىلسۇن دېگەنلىكتىن ئىبارەت
ئىكەن. ئەگەر ئۇلارنىڭ يۇرت سورايدىغان مۇددىئاسى بولسا ئى-
دى، پۇقرا ـ خالايىققا مۇنچىلىك زۇلۇم قىلىشنى راۋا ۋە لايىق
كۆرمەس ئىدى. بەلكى، ئۇلار مۇسۇلمان زالىملىرى ۋە خىتاي
ئەمەلدارلىرىنىڭ ئەھۋالىدىن خەۋەردار بولۇپ سىياسەت يۈرگۈز-
گەن بولاتتى. خۇداۋەندە ئۆز رەھىمى ۋە پەزىلەتلىرى بىلەن بۇ
لەنتى زالىملارغا يەنىلا ئىنساپ ۋە ئادالەت ئاتا قىلسا ئەجەب
ئەمەس.»[1]

نەزمە:

يىقىلىپ چۈشسە ئۈجمىدىن،
ئۈجمە تىككەن گۇناھكار.
يىقىلىپ چۈشسە ئۆگزىدىن،
گۇناھكارى بىناكار.

— ئۇيغۇر خەلق ماقالى

---

① «تارىخ ھەمىدى»، بېيجىڭ مىللەتلەر نەشرىياتى 1986 ـ يىلى 12 ـ ئاي 1 ـ نەشرى، 1988 ـ يىلى 10 ـ ئاي بېيجىڭ 2 ـ باسمىسى 614 ـ، 615 ـ بەتلەرگە قارالسۇن.

www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇر كىتاب تورى

ئون بىرىنچى باب

نىياز ھېكىمبەگ

مىلادى 1878 ـ يىلى 3 ـ ئاي.

نىياز ھېكىمبەگ مەخسۇس ساندۇق، تۇلۇملارغا قاچىلانغان
ئالتۇن ـ كۇمۇشلەرنى ئېلىپ، ئىشەنچلىك مۇلازىم ۋە ياساۋۇل-
لىرى بىلەن مانجۇلاردىن ياخشىلىق ئۈمىد قىلىپ، كىرىيە يولى
ئارقىلىق كورلىغا قاراپ قاچتى. ئۇ چاقىلىقتىن ئىككى يۈز
سەكسەن چاقىرىم غەربتە چەرچەن دەرياسى بويىدىكى دۆڭگۈلدىمە
كۆلىگە بىر قىسىم ئالتۇن قاچىلانغان تۆمۈر ساندۇقلىرىنى چۆك-
تۈرۈۋەتكەندىن كېيىن، كورلىغا كېلىپ، مانجۇ مەنسەپدارلىرى
بىلەن كۆرۈشتى. مۇشۇ كۈنلەردە مانجۇ مەنسەپدارلىرىنىڭ چوڭ-
لىرىدىن زۇڭتۇڭ دارىن ليۇ جىڭتاڭ ئاقسۇدا، لوشەي دارىن
دۇڭ فۇشياڭ بايدا ئىدى. نىياز ھېكىمبەگ كورلىدىكى مانجۇ
ئەمەلدارلىرىغا ئاپارغان ئالتۇن ـ كۇمۇشلىرىنى بەردى. بۇلار
زۇڭتۇڭ دارىن بىلەن لوشەي دارىنلارغا خەۋەر يەتكۈزدى. ئۇلار-
دىن «كەلسۇن!» دېگەن پەرمان كەلدى. ئاڭغىچە، زۇڭتۇڭ
دارىن قەشقەرگە كەتكەنىدى. نىياز ھېكىمبەگ زۇڭتۇڭ دارىن
بىلەن كۆرۈشمەكچى بولۇپ قەشقەرگە كەلدى.

زۇڭتۇڭ دارىن ئۇنى گۇلباغدىكى بەدۆلەتنىڭ ئوردىسىدا
قوبۇل قىلدى.

نىياز ھېكىمبەگ ئۈچىسىغا تەتىللادىن تون، بېشىغا ئەسلە-
دىكى دىڭ قالپىقىنى كىيىپ، بېلىنى خوتەن شايىسىدىن قىلىن-
غان پوتا بىلەن باغلاپ، يا مانجۇ مەنسەپدارلىرىغا ئوخشىمايدى-

غان، يا بەدۆلەتنىڭ مەنسەپدارلىرىغا ئوخشىمايدىغان قىياپەت بىـ
لەن، زۇڭتۇڭ دارىننىڭ ھۇزۇرىغا كىرىپ كەلدى.

— خۇداۋەندىكەرىم ئۇلۇغ خاننىڭ ئۆمرىنى ئۇزۇن، تەختىـ
نى زىيادە قىلغاي، ئەنجانلىقلارنى قوغلاپ چىقىرىپ، خان پۇقرا-
لىرىنىڭ بېشىغا ئاپتاپ چۈشۈرگەن زۇڭتۇڭ دارىن، لوشەي
دارىن باشلىق بارلىق ئەكابىر ـ ئەشرەپلەرگە ئامانلىق ئاتا قىلـ
غاي، — دەپ دۇئا قىلىپ كەينى ـ كەينىدىن تەزىم بەجا كەلتۈر-
دى نىياز ھېكىمبەگ.

نىياز ھېكىمبەگ ئەسلىدىلا تۇڭچى بولغاچقىمۇ، ئۇلارنىڭ
تىلىدا راۋان سۆزلىيەلەيتتى.

— نىياز ھاكىمبەگ، سەن ھاكىم بولۇشتىن ئىلگىرى نېمە
ئىش قىلغان؟ — دەپ سورىدى زۇڭتۇڭ دارىن.

— مەن، مەن يەكەندە تۆتىنچى دەرىجىلىك ئىشىكئاغا بولـ
غان، — دەپ دەرھال قۇللۇق بىلدۈردى نىياز ھېكىمبەگ.

— خوتەندە قانچە ئۇزاق يۇرت سورىدىڭ؟

— مەن خوتەنگە ئون ئىككى يىل ھاكىم بولدۇم. خوتەن
ئۆلكىسىنىڭ ئۇلۇغ خاقانغا بېرىدىغان ئون ئىككى يىللىق غەللە ـ
پارىقىنى يىغنۇېلىپ، مەخپىي ساقلاپ قويغانىدىم.

— لوپاشاغا بەرمىدىڭمۇ؟

— بەدۆلەتكە پۇقرالاردىن ئارتۇق يىغىۋالغان قىسمىنى بېـ
رىپ، ئۇنى ئالداپ كەلگەنىدىم.

— خانغا يىغىپ قويغانلىرىڭنى قانداق ساقلىدىڭ؟

— جانابلىرىغا مەلۇم بولغايكى، ئوردا بېغىمنىڭ كۈنچىقىش
تەرىپىدە ئىگىز ـ پەس بىر دۆڭلۈك زېمىن بار ئىدى. مەن
خادىملىرىم ئارقىلىق بۇ يەردە شېھىتلەرنىڭ مازىرى بار ئىكەن
دەپ گەپ تارقىتىپ ئەتراپىنى ئېگىز تام بىلەن قورۇققا ئالدۇر-
دۇم. قورۇق تامنىڭ ئىچىگە خانىقا، ئاشخانا، ئاتخانا بىنا قىلـ
دۇردۇم. يەنە ئىككى ئېگىز مازار سالدۇردۇم. ئاندىن ھەربىر

www.uyghurkitap.com

قەبرىنىڭ ئىچىگە بىرمىڭ بەشيۈزدىن يامبۇ، بىرنەچچە چارەكتىن كېپەك ئالتۇن قاچىلاپ، ئاغزىنى مەھكەم ئەتكۈزدۈم. قەبرىلەرنىڭ ئۈستىگە تۇغ - شەددە، ئەلەم - بايراقلارنى قاداپ، ئۇ يەرنى كاتتا ئىسىل مازار قىلىپ، شەھەر - ئايماقلارغا جاكارچى چىقاردىم.

— بۇنداق چوڭ ئىشنى لوپاشادىن قانداق پىنھان تۇتالىدىڭ؟

— بۇ جايغا ئالتۇن - كۈمۈشلەرنى كۆتۈرۈپ ئاپىرىپ، يەرنى كولاپ كۆمگەن ھاشارچى - مەدىكار، يىگىت - مەھرەملەرنىڭ ھەممىسىنى ئاشۇ ئالتۇن - كۈمۈشلەر بىلەن قوشۇپ قەبرىگە كۆمدۈرۈۋەتتىم. بۇ سىرنى ئۆلار ئۆزلىرى بىلەن بىللە ئۇ ئالەمگە ئېلىپ كېتىشتى. بەلكى، بۇ سىردىن ئازراق خەۋىرى بولغانلارنىمۇ سۈرۈشتە قىلىپ، تېپىپ يوقاتتىم. شۇبۇ خەزىنىنىڭ ئىس - پۇرىقىنى بەدۆلەت تۇرماق، باشقا ھېچكىممۇ بىلەلمىدى.

— سەن ھەقىقەتەن يامان ئادەم ئىكەنسەن. ئۇچاڭدىكى تەتىللا تونىنى قاچان تىكتۈرگەن؟

— بۇ تونىنى بەدۆلەت ماڭا مۇكاپات تەرىقىسىدە ئىنئام قىلغان.

— قارا! نىياز ھېكىمبەگ، — دېدى زۇڭتۇڭ دارېن، — مەن ئۇچامغا كەيگەن ئەمەلدارلىق تونىنى خان ئوردا ئىشخانىسىدا مەخسۇس تىكتۈرۈپ بەرگەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇ ساپلا قارا بۆزدىن تىكىلگەن. لوپاشا ساڭا تەتىللادىن تون - لىباس ئىنئام قىلىپتۇ. ئەمما، مەن ساڭا ئۇنداق قىلالمايمەن. سەن نىيىتىڭ ناھايىتى يامان ئادەم ئىكەنسەن. سېنى بىر چوڭ ئۆلكىگە ئون ئىككى يىل ھاكىم قىلغان، تۇز بەرگەن ئۇلۇغۇڭغا خىيانەت قىلىپسەن. . .

— نىياز ھېكىمبەگ مانجۇلارنى خوتەنگە ئۆزى باشلاپ بېرىپ، ھېلىقى «مازار» نىڭ تۇغ - شەددىلىرىنى، ئەلەم - بايراقلىرىنى يۇلۇپ تاشلاپ، «ئۇلۇغ مازار» دەپ خالايىقنى ئالداپ يۇرگەن قەبرىلەرنى ئېچىپ، ئىچىدىن ئالتۇن - كۈمۈشلەرنى

ئېلىپ، ھەممىسىنى مانجۇلارغا تاپشۇرۇپ بەردى.

نىياز ھېكىمبەگ يەنە بىر بېغىغا مىڭ يامبۇنى كۆمۈپ، ئۈستىگە ئانار، ئۈزۈم، شاپتۇل كۆچەتلىرىدىن تىكتۈرۈۋەتكەنىدى. بۇ كۆچەتلەرنىمۇ يۇلۇپ قومۇرۇپ، تېگىدىن يامبۇلارنى ئېلىپ، مانجۇ مەنسەپدارلىرىغا بەردى. باغدىكى كۆلنىڭ تېگىدىن بىر مۇنچە پاكىز، چىرايلىق قاشتېشىنى سۇزۇۋېلىپ مەنسەپدارلارنىڭ ئالدىغا قويدى. باغنىڭ يەنە بىر تەرىپىدىن يەتتە يۈز يامبۇنى كولاپ ئەكىلىپ تاپشۇردى. ئۇ، نۇرغۇن ئالتۇن - كۈمۈشنى ۋە مانجۇلار ياخشى كۆرىدىغان مەرغۇپ تاشلارنى مۇشۇ تەرىقىدە يوشۇرۇپ قويغانىدى، ھەممىنى تاپشۇردى. چوڭ - كىچىك مانجۇلار بۇنى كۆرۈپ خۇشال بولۇشۇپ، باشمالتاقلىرىنى چىقىرىشىپ، ئۇنىڭغا ئاپىرىنلار ئوقۇشتى.

نىياز ھېكىمبەگ مانجۇ مەنسەپدارلىرىدىن ئۆزىنىڭ تۆھپىسى باراۋەرىگە ناھايىتى چوڭ مەنسەپ تەمە قىلغان بولسىمۇ، ئاران يەكەنگە ھاكىم قىلىپ تەيىنلەندى. ھالبۇكى، يەكەن ھاكىملىقىنى نىياز ھېكىمبەگ نەزەرىگىمۇ ئېلىپ قويمىدى. «مەن ئەقىدە قىلغان ۋە ئارزۇ قىلغان مانجۇلار بۇلار ئەمەس ئىكەن، — دەپ ئويلايتتى ئۇ ئىچىدە، — ئەتتەڭەي، ھېچبولمىغاندا بىر قەبرىدىكى ئالتۇن - كۈمۈشلەرنى بولسىمۇ بەرمەي تۇرغان بولسام بوپتىكەن.»

نىياز ھېكىمبەگ ئەسلىدە يەكەننىڭ كارىۋات دېگەن يېرىدە بىر ئاددىي دېھقان ئائىلىسىدە تۇغۇلغانىدى. ئۇ كىچىكىدىن تارتىپ، مانجۇ مەنسەپدارلىرىنىڭ ئىشىكىدە يۈرۈپ، ئۇلارنىڭ چاكارلىقىنى قىلىپ كەلگەنلىكتىن، قەدىمكىلەرنىڭ «دوستۇڭ قارىغۇ بولسا، بىر كۆزۈڭنى قىسۋال» دېگەن ماقالىسىنىڭ مەزمۇنىغا مۇۋاپىق، مانجۇلارنىڭ خۇي - پەيلىنى ئۆزىگە ئادەت قىلغان ۋە كېيىن ئۇلارنىڭ تىلىنى، خېتىنى ئۆگىنىۋالغانىدى. ئۇ بۇنىڭدىن مەنپەئەت ئېلىپ، مەنسەپ - مەرتىۋىسى دەرىجىمۇ-

دەرىجە ئۆسۈپ، يەكەنگە تۆتىنچى دەرىجىلىك ئىشىكئاغا بولغاندى. يەتتە شەھەردە قوزغىلاڭلار يۈز بەرگەندە، نىياز ھېكىمبەگ يەكەندە ئابدىراھمان ھەزرەتنىڭ ھۇزۇرىدا مۇلازىم بولدى، ئۇنىڭدىن كېيىن، تۇڭگانىيلارنىڭ خىزمىتىدە بولدى. راشىدىن خوجا باشچىلىقىدىكى كۇچالىق خوجىلار يېتىپ كەلگەندە، ئۇلارغا خىزمەت قىلدى؛ قەشقەردە ئاتالىق غازى باش كۆتۈرگەندە، ئاتالىق غازىغا خىزمەت قىلدى. ھەممىسىگە ئوخشاش مادارا قىلىپ، ئاشكارا ۋە مەخپىي خىزمەتتە بولدى ھەم خۇشامەت قىلىپ كەلدى. بەزىلەر نىياز ھېكىمبەگنىڭ قىلمىشلىرىنى بىلگەندىن كېيىن: «سىلى ھەممە دەۋردىكى ئۇلۇغلار بىلەن كۆرۈشۈپ تۇرىدىكەنلا، بىرەر ئۇلۇغنىڭ خىزمىتىدە مۇقىم بولمايدىكەنلا، بۇ ئىشلىرى ئوبدان بولماپتۇ» دېگەندە، ئۇ: «بۇ يۇرتنىڭ ئاخىرقى ھېساباتتا كىمنىڭ قولىدا تۇرىدىغانلىقىنى بىلمەيمەن. شۇ سەۋەبتىن، ھەممىسىگە خىزمەت قىلىمەن. ئەگەر سىلى بىلىمەن دېسىلە، جەزىم قىلىپ ئېيتىپ بەرسىلە، مەن شۇ كىشىنىڭ ئىشىكىدىن باشقا ئىشىككە بارمايمەن» دەپ تىلىنى چاينىغانىدى.

نىياز ھېكىمبەگ خوتەن ئۆلكىسىنىڭ دۇنيا ـ دەپىنىسى بىلەن مانجۇ مەنسەپدارلىرىنىڭ كۆڭلىنى ئۇتقان بولسىمۇ، ئەمما ئۆزى زادىلا تىنجىيالمىدى. بۇ قېتىمقى ئىشتا، بەدۆلەت ھۇزۇرىدا مەنسەپ تۇتقان ئادەملەر ئارىسىدا ئەڭ پايدا ئالغىنىمۇ نىياز ھېكىمبەگ ئىدى. مانجۇلار بۇ ئەلۋەك زېمىنىنىڭ بايلىقىغا ئېرىشكەن بولسا، نىياز ھېكىمبەگ بۇنىڭ بەدىلىگە ھەر ھالدا يەكەننىڭ ھاكىمبەگلىكى (7 ـ دەرىجە) مەنسىپىگە ئېرىشكەنىدى.

بىراق، ئۇ ئۆزىنىڭ يۇرتدارچىلىق ۋە مەئىشەت جەھەتتە قولغا كەلتۈرگەن بۇ ئۇتۇقلىرى بىلەن قەلبىنىڭ چوڭقۇر يېرىدىكى ئاغرىقىنى پاسالمىدى. ئۆزىنىڭ شۇنچىۋالا كۆپ تۆھپە بەدەلىگە ئاران يەكەننىڭ ھاكىمبەگلىك مەنسىپىگە ئېرىشىشى ئۇنىڭ كۆڭلىنى ئەنسىزلىككە سېلىپ قويدى.

بەدۆلەت مانجۇلارغا قارشى ئۇرۇش قىلىۋاتقان ئەڭ ئېغىر كۈنلەردە پۈتۈن ئۈمىدىنى ئۇنىڭغا باغلىغانىدى: مانجۇلارمۇ يەتتە شەھىرىنى پەتھ قىلىش ئىشىدا ئىچكى جەھەتتىن ھەمدەم بولۇش ئۈمىدىنى ئۇنىڭغا باغلىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ تاغىسىنى ئۆز قولى بىلەن ئۇجۇقتۇردى. كېزىك ئازابىدا تولغىنىپ ياتقان بەدۆلەتنى، چوڭقۇر قۇدۇققا يىقىلىپ بوينى ئۇزۇلۇپ ئېغىراشقىمۇ ئۇلگۇرمەي ئۆلگەن تاغىسىنى، پۈتۈن تۆھپىسى بەدىلىگە، ئۆزىگە ئاران يەكەننىڭ ھاكىمبەگلىكى تەگكەنلىكىنى ئويلىغىنىدا، ئۇنىڭ يۈرىكىنى مۇشۈك تاتىلىغاندەك بولۇپ كېتەتتى. ئۇ ئاچچىق يۇتۇۋالغانىدى. ئۇ ئۇخلىغاندا، ئۇنى ھەمىشەم دېگۈدەك قارا باسىدىغان بولۇپ قالدى. ئۇ، چۈشىدە، بەدۆلەتنىڭ پۇشايمان، ئۆكۈنۈش ئىچىدە ئۆزىگە قولىنى شىلتىۋاتقانلىقىنى كۆرەتتى، تاغىسىنىڭ بېشىنى قولىدا تۇتۇپ، ئۆزىگە قاراپ كېلىۋاتقانلىقىنى كۆرەتتى. . .

نىياز ھېكىمبەگ گەرچە خوتەن ئۆلكىسىنىڭ پۈتۈن دۇنيا دەپىنىسى بىلەن مانجۇ ئەمەلدارلىرىنىڭ ئىشەنچىسىگە ئېرىشكەن بولسىمۇ، ئەمما شۇ مەزگىللەردە زۇڭدۇ دارېن بىلەن زۇڭتۇڭ دارېن ئوتتۇرىسىدا نىياز ھېكىمبەگنى ئىشلىتىش - ئىشلەتمەسلىك ھەققىدە خېلى تالاش - تارتىش يۈز بەرگەنىدى. زۇڭتۇڭ دارېن ئەڭ ياخشىسى ئۇنى ئىشلەتمەسلىك كېرەك دەپ ئويلايتتى. ئەمما، يەتتە شەھەر ئەھلىنى ئەمىن تاپقۇزۇش ئۈچۈن نىياز ھېكىمبەگدەك ئادەملەرنى ئىشقا سالمايمۇ بولمايتتى. چۈنكى، چەنتۇلار ئىسيانىنى تىنجىتىپ، ئەنجانلىقلارنى قوغلاپ چىقارغاندىن كېيىن، بۇ يەرلەردە ئۇنچىۋالا كۆپ لەشكەر تۇرغۇزۇشنىڭ ئۆزى پايدىسى زىيىنىنى قاپلىيالمايدىغان بىر ئىش ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، چەنتۇلارنى چەنتۇلار ئارقىلىق ئىدارە قىلىش — مانجۇ خاقانىنىڭ بۇ يۇرتلاردا يولغا قويۇپ كېلىۋاتقان سىياسىتى بولۇپ، بۇ خىل يول بىلەن، ئۆز گۆشىنى ئۆز يېغىدا قورغىلى بولاتتى. ئەمما، نىياز ھېكىمبەگدەك ئادەملەرنى خىزمەتكە كۆپ

قويۇۋەتكەن بىلەنمۇ بولمايتتى، چەنتۇلارنىڭ نارازىلىقىنى قوزغاپ قويۇشلىرى مۇمكىن ئىدى، ئاز قويۇپ قويسا، چەنتۇلارنى ئۇنۇملۇك باشقۇرۇپ كېتەلمەسلىكتىن ئەنسىرەيتتى. مۇشۇ ۋەجىدىن زۇڭتۇڭ دارىن بىر قارارغا كېلەلمەي، ئاخىرى گۇلباغدىكى بۇتخانىنى سەيلى قىلىپ كەلمەكچى بولدى.

گۇلباغ بۇتخانىسى داۋگۇاڭ پادىشاھىنىڭ 14 - يىلى سېلىنغان كونا بۇتخانا ئىدى. بەدۆلەت گۇلباغنى پەتھ قىلغاندا، بۇ يەر ۋاقىتلىق جەبخانە[1] قىلىنغان بولغاچقا، ۋەيران بولۇپ كەتمىگەنىدى.

مانجۇ چېرىكلىرى بىلەن بىللە كەلگەن مۇشاۋىر جۇ خۇەن ھەزرەت بۇ بۇتخانىغا شەيخ بولغانىدى. ئۇ زۇڭتۇڭ دارىننى كۆرۈپ، ئىتتىك ئېتىكاپتىن تۇردى - دە، ئۇڭ قولىنى كۆتۈرۈپ:

— ئامىتابا، بەندىلىرىڭنىڭ كۆڭلىگە ئىنساپ بەرگەيسەن! — دەپ دۇرۇت ئوقۇدى ۋە، — دارىن جانابلىرىنىڭ مۇبارەك قەدەملىرىگە قۇتلۇق بولسۇن، قۇتلۇق بولسۇن! — دېدى.

— يوقسۇ، يوقسۇ، كەمىنىلىرى كەم ئەقىل، ئۇستازدىن ئەقىل تىلەپ، بۇ تەرەپلەرگە ئۆتكەنىدىم.

— قېنى، مەرھەمەت! ھوي، قايسىڭلار بار؟ لۇڭجىن چېيى دەملەپ كەلتۈرۈڭلار! — دېدى جۇ خۇەن ھەزرەت زۇڭتۇڭ دارىننى ئۆزىنىڭ دۇئا - تىلاۋەتخانىسىغا باشلىغاچ.

نىياز ھېكىمبەگ باشلاپ بارغان مانجۇ قوشۇنلىرى قەمەرنىيە 11 - ئاينىڭ 29 - كۈنى[2] خوتەننى ئىگىلىگەندىن كېيىن، تەڭرى تاغلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى مۇھارىبىيە ئىشلىرى ئاساسەن ئاياغلىشىپ

---

[1] جەبخانە — قورال - ياراق ئىسكىلات.
[2] شەمسىيە 1878 - يىل 1 - ئاينىڭ 2 - كۈنى.

قالغانىدى. مانجۇ ھاكىمىيىتى بۇ جايلاردا ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى يېڭىۋاشتىن قارار تاپقۇزدى. زۇڭتۇڭ دارىن لىيۇ جىڭتاڭ ئۆزدىنىڭ قارارگاھىنى قەشقەر يېڭىشەھەردىكى گۈلباغ قەلئەسىگە قۇردى. بۇ چاغدا، ئۇنىڭ مۇشاۋىرى جۇ خۇەن ھەزرەت نېمىشقىدۇر تەرىقەتنى خالاپ، راھىبكالان بولۇشنى ئارزۇ قىلىپ قالدى.

— مۇشاۋىر ھەزرەت، — دېدى لىيۇ جىڭتاڭ ئۇنىڭغا، — ئەنجانلىقلار يوقىتىلدى.① جاھان تىنجىتىلدى. ئەمدى، يۇرت سوراپ، دۆلەت سۈرۈشنىڭ پەيزىنى كۆرىمىز دەۋاتقاندا، ئۆزلىرىنىڭ سەلتەنەت ئىشلىرىنى تەرك ئېتىپ، تەرىقەت يولىغا ماڭىمەن دەۋاتقانلىقلىرى نېمىسى؟

— تەرىقەت بىلەن سەلتەنەت ئارىسىدا، — دېدى ئۇ، — قارىماققا، ئاسمان - زېمىن پەرق باردەك قىلغىنى بىلەن، ئەمەلىيەتتە ئۇنچىۋالا چوڭ پەرق يوق. زۇڭتۇڭ دارىن، سىلى ياش، نەۋقىران چاغلىرىدىلا چوڭ ئىشلارنى قىلىشقا بەل باغلىغان سەركەردە، سىلىنى پېقىر بىلەن سېلىشتۇرۇش ئەسلا مۇمكىن ئەمەس. مەن قېرىپ قالغان ئادەممەن. بۇ مەككار جاھاننىڭ كۆپ قازانلىرىدا قاينىغان، بۇ رەڭۋاز زاماننىڭ ناز - خۇلقىنى كۆپ

---

① مانجۇلار جەنۇبىي شىنجاڭنى قايتا ئىگىلىگەندىن كېيىن، يالغۇز قەشقەردىلا «لوپاشاغا خىزمەت قىلغان» دېگەن جىنايەت بىلەن، ياقۇپبەگنىڭ خوتۇن - بالىلىرى، نەۋرىلىرى، جىن شىياڭيىڭ ۋە ئۇنىڭ بالىلىرى باشلىق خۇيزۇلار ۋە باشقا چوڭ - كىچىك ئەمەلدارلاردىن بىر مىڭ بىر يۈز ئالتە ئادەمنى دارغا ئاسقان، يەتمىش مىڭ بىر يۈز ئەللىك ئۈچ سەر سەككىز مىسقال ئالتە فۇڭ كۈمۈشنى مۇسادىرە قىلغانىدى. بۇ ھەقتە: «ئىززەتلىك ئاسايىش تۆرە زوزۇڭتاڭنىڭ خانغا يوللىغان مەكتۇبلىرىنىڭ داۋامى»، 72 - جىلد «شىنجاڭنىڭ ئەھۋالىدىن سۇنۇلغان قاتلاق مەكتۇب» كە قارالسۇن.

www.uyghurkitap.com

كۆرگەنمەن. سەلتەنەت ئىشلىرىنى ئادا قىلىش يولىدا كۆپ هار- دىم. قەددىم پۈكۈلدى. ئەمدى، تەرىقەت كۇرسىدا جىنىدەك ئولى- تۇرۇپ، دىمىمنى ئالغاچ، زامانىنىڭ رەپتارىنى كۆزىتىپ باقسام- مىكىن، دەيمەن. مۇبادا، خالىسىلا، قەدىمكى زاماندا يۈز بەر- گەن مۇنداق بىر ئىشنى هېكايە قىلىپ بەرگۈم بار.

— مەرهەمەت!

— رىۋايەتلەردىن قارىغاندا، جۇ يۈەنجاڭ[1] پادىشاه بولغاندىن كېيىن، مىجەزى ئوساللىشىپ، گۇمانخور، شەپقەتسىز، خاپىغان بولۇپ قاپتۇ. بولۇپمۇ ئۆزىنىڭ ئەتراپىدىكى بىر تۈركۈم تۆهپى- كار ئەركانلىرىغا ئىشەنمەس بولۇپ قاپتۇ. «مۇبادا، مەن ئۆلۈپ كېتىپ قالسام، — دەپ ئويلايدىكەن ئۇ، — ئۇلار خۇددى ماڭا سادىق بولغاندەك، ۋەلىئەهدىگىمۇ سادىق بولۇپ خىزمەت قىلى- دۇ».

شۇنىڭدىن باشلاپ، جۇ يۈەنجاڭ تۆهپىكار ئەركانلىرىنى قاند- داق قىلىپ ئۇجۇقتۇرۇش ئۈستىدە باش قاتۇرىدىغان بولۇپ قاپ- تۇ. ئۇ، «تارىخىي خاتىرىلەر»[2] گو جيەنىنىڭ تەرجىمىھالى»[3] دا يېزىلغان: «شىكار تۈگىدى. ئوقيا — ساداقنى تاشلاش كېرەك؛ تۈلكە — توشقان تۈتۈلدى، تايغاننى سويۇش كېرەك» دېگەن سۆزدىن ئىلهاملىنىپ، ئۇلارنى بىراقلا يىغىشتۇرۇۋېتىش قارارى- غا كېلىپتۇ.

ئەتىسى، جۇ يۈەنجاڭ «تۆهپىكارلار راۋىقى» ياساش هەققىدە

---

① جۇ يۈەنجاڭ (1328 — 1398) — مىڭ تەيزۇ. مىڭ سۇلالىسىنى قۇرغان كىشى.

② «تارىخىي خاتىرىلەر» — دۆلەتمىزنىڭ غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ياشىغان مەشهۇر تارىخچىسى سىماچيەن تەرىپىدىن يېزىلغان تۇنجى سالنامە.

③ گو جيەن (مىلادىدىن ئىلگىرى 473 — ؟) — دۆلىتىمىزنىڭ ئەمىنىيە دەۋرىدىكى يۆ بەگلىكىنىڭ بېگى.

پەرمان چۈشۈرۈپتۇ. ئۇنىڭ پۈتۈن سارايدىكى ھەربىي، مۈلكىي ئەمەلدارلارنى قاپاقفا سېلىپ كولدۇرلىتىۋاتقانلىقىنى خانىكە — ما خۇاڭخۇ تۇيۇپ قاپتۇ. ئۇ پادىشاھنىڭ تۆھپىكار ئەركانلارنى شەپقەتسىزلىك بىلەن يوقىتىماقچى بولغانلىقىنى بىلىپ، تۆھپىكار ۋەزىر، خەلپەتىبېگى ليۇ جىنى بۇ ئىشتىن خەۋەرلەندۈرمەكچى بوپتۇ. ئەمما، قانداق خەۋەر قىلىشنى بىلمەي، بېشىنىڭ ئىچىمۇ - تېشىمۇ قېتىپتۇ. چۈنكى بۇ سىر ئاشكارىلىنىپ قالسا، باش كېتىدىغان ئىش ئىكەن.

خەلپەتىبېگى ليۇ جى ۋەلىئەھدىگە ساۋاق بېرىش ئۈچۈن ھەر كۈنى دېگۈدەك ھەرەمگە كىرەتتىكەن. خانىكە ئۆزىنىڭ يېقىن مۇلازىملىرىغا بۇيرۇپ، خەلپەتىبېگى ئولتۇرىدىغان تەختىراۋاننىڭ ياغىچىنى پورلىشىپ كەتكەن ياغاچقا ئالماشتۇرۇپ قويغۇزۇپتۇ. نەتىجىدە، خەلپەتىبېگى ئولتۇرغان تەختىراۋاننىڭ ياغىچى ئۇشتۇلۇپ كېتىپ، ئۇنىڭ پۇتى سۇنۇپ كېتىپتۇ.

خانىكە ئۇنىڭدىن ھال سوراپ، ھەرەم ئاغىلىرىدىن سوۋغا ئەۋەتىپتۇ. بۇ سوۋغا — بەرخۇت بىلەن قاپلانغان قۇتىلارنىڭ بىرىنىڭ ئىچىگە سېلىنغان بىر تال سوقا چىلان بىلەن يەنە بىرىنىڭ ئىچىگە سېلىنغان بىر تال توغاچ شاپتۇل ئىكەن. «ئوردىدا نازۇنېمەتلەر شۇنچە مول تۇرسا، خانىكىنىڭ بۇ نېمە قىلغىنىدۇر؟ — دەپ ئويلاپتۇ خەلپەتىبېگى ليۇ جى، — خۇددى باشقا نەرسە تېپىلمىغاندەك، ئاران بىر تال سوقا چىلان بىلەن بىر تال توغاچ شاپتۇل سېلىپ ئەۋەتكىنى نېمىسى؟ . . . » ئۇ ھېچنېمىنى چۈشەنمەي تۇرسا، مۇلازىم: «ئەمىر لەشكەر شۈي دا قەدەم تەشرىپ قىلدى!» دەپ مەلۇم قىپتۇ.

— خەلپەتىبېگى جانابلىرى، ئۇقتىلامىكىن، — دەپتۇ شۈي دا، — كەرەملىك پادىشاھ ئالىيلىرى تۆھپىكارلار راۋۇقىدا زىياپەت بەرمەكچى بوپتۇ. بۇ زىياپەتكە پەقەت تۆھپىكارلارنىلا چىللاپتۇدەك.

بۇ گەپنى ئاڭلاپ خەلپەتبېگى لىيۇ جىننىڭ كۆڭلىدىن بىر نەرسە كەچكەندەك تۇيۇلۇپتۇ ـ دە، تەختىمراۋان ياغىچىنىڭ سۇنۇپ كېتىشى ۋە خانىكىنىڭ ئۆزىگە بىر تال سوقا چىلان بىلەن بىر تال توغاچ شاپتۇل سوۋغا قىلىپ ئەۋەتكەنلىكى ئۈستىدە ئويلىنىپ قاپتۇ.

«ھە، ئىش مۇنداق ئىكەن ـ دە، — دەپ ئويلاپتۇ ئۇ، — خانىكە ئۇنىڭغا سوقا چىلان بىلەن توغاچ شاپتۇل سوۋغات قىلىش ئارقىلىق ‹بېشىڭغا ئىش كەلمەكچى، دەرھال قاچ!› دەپ بىشارەت بەرمەكچى ئىكەن ـ دە!»[1]

ئەمما ئۇ ئويلىغانلىرىنى ئەمىرلەشكەر شۈي داغا ئاشكارا دېيىشنى بىئەپ كۆرۈپ:

— ئەمىرلەشكەر جانابلىرى، — دەپتۇ، — گېپىمگە ئوبدان قۇلاق سالغايلا: سەلتەنەتكە سادىق بولۇپ، پادىشاھىمىزغا چىنلىك ئەگەشكەيلا، — چۈشەندىلىمۇ؟

— سىلىچە، بۇ زىياپەت بىرەر يامانلىقتىن دېرەك بېرەرمۇ؟ — دەپ سوراپتۇ ئۇ يەنىلا چۈشەنمەي.

— كۆپ سورىمىسىلا، ۋاقىت ـ قەرەلى كەلگەندە بىلىلا، مېنىڭ دېگەنلىرىمنى ئەسلىرىدە مەھكەم ساقلىسىلىلا، ھېچ ئىش يۈز بەرمەيدۇ!

تومۇز ئاخشىمى، پادىشاھ جۇ يۈەنجاڭ ئۆزىنىڭ تۆھپىكار ئەركانلىرى بىلەن بىر يەرگە جەم بولۇپ بەزمە خۇشاللىقىغا كىرىشىپتۇ. قەدەھ ئۈچ قېتىم ئايلانغاندىن كېيىن، پادىشاھ:

— بۇگۈنكى بۇ زىياپەتكە داخىل بولغان ئەكابىر ـ ئەشرەپ-لەر، ئەمىر ۋول ئۇمرا، ئەركانى دۆلەتلەرنىڭ ھەممىسىنىڭ ئەملى

---

[1] خەنزۇچىدە سوقا چىلان — (چېنزاۋ» دېيىلىدۇ؛ توغاچ شاپتۇل — «تاۋزى» دېيىلىدۇ. بۇ ئىككى سۆز «چېنزاۋ تاۋزى» (دەرھال قاچمىساڭ، ئىش چاتاق!) دېگەن سۆز بىلەن ئاھاڭداش.

ئۈچ دەرىجە ئۈستۈرۈلسۇن، ئۇلار ئۈچ ئەۋلادىغىچە بۇ ئىمتىياز-
دىن بەھرىمەن بولىدىغان قىلىنسۇن! دەپ پەرمان چۈشۈرۈپتۇ.
ئەركانلارنىڭ: «ياشىسۇن! ياشىسۇن! تۇمەنمىڭ يىللار يا-
شىسۇن! » دەپ قىلىشقان تەنتەنە سادالىرى راۋاقنى قاپلاپتۇ.
پادىشاھ جۇ يۇەنجاڭ ئورنىدىن تۇرۇپ:
— بىز شاھىنشىنغا قايتقايمىز، ئەركانلىرىمىز بەھۇزۇر
بەزمە قىلغاي! — دەپتۇ ـ دە، تۆھپىكارلار راۋىقىدىن چىقىپ
كەتمەكچى بولۇپ مېڭىپتۇ. ئۇ چىقىپ كېتىۋېتىپ، ھەرەمبېگى
لى تەيجەنگە:
— جانابلارنى ئوبدان كۈتۈپ، كۆپ رازى قىلغايسىلەر! —
دەپ ئالاھىدە تاپىلاپتۇ.
جۇ يۇەنجاڭنىڭ چىقىپ كېتىۋاتقانلىقىنى كۆرگەن ئەمىر
لەشكەر شۈي دا دەرھال خەلپەتبېگى لىيۇ جىنىڭ «سەلتەنەتكە
سادىق بولۇپ، پادىشاھىمىزغا چىڭ ئەگەشكەيلا! » دېگىنىنى
ئەسلەپتۇ ـ دە، گەپ قىلماستىن پادىشاھنىڭ كەينىدىن قالماي
ئەگىشىپ مېڭىپتۇ.
پادىشاھ جۇ يۇەنجاڭ كەينىگە قاراپ، ئەمىر لەشكەر شۈي
دانىڭ تاپ بېسىپ كېلىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، خاپا بوپتۇ ۋە:
— ئەركانىم، شۇنداق كاتتا زىياپەتكە داخىل بولماي، نې-
مىشقا كەينىمدىن ماڭىسىز؟ — دەپ سوراپتۇ.
— ئالىيھەزرىتىمنىڭ ئوردىغا قايتماقچى بولغىنىنى كۆرۈپ،
پاسىبان بولۇپ ئۇزاتقىم كەلدى، — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ شۈي
دا.
ئەمىرلەشكەرنىڭ بۇ سۆزى بىلەن ئاغزى تۇۋاقلانغان پادىشاھ
جۇ يۇەنجاڭ باشقا گەپ قىلالماپتۇ ـ دە، ئۇنىڭ پاسىبانلىقىدا
ئوردىغا قايتىپتۇ.
بەزمە بىر ھازاغىچە داۋام قىپتۇ. ھەرەمبېگى لى تەيجەن

ئەكابىر ـ ئەشرەپ، ئەركانى دۆلەت، ئەمىردان ئۇمرالارنى داستىخاندىكى مول نازۇنېمەتلەرگە ھېلىدىن ـ ھېلىغا تەكلىپ قىلىپ، قەدەھلىرىنى مەي ـ شاراپ بىلەن ئارقا ـ ئارقىدىن تولدۇرۇپ تۇرۇپتۇ. داستىخاندىكىلەر كەيىپ ئىچىدە ئەقلى خىرەلىشىپ، دىلى لال بولۇپ تۇرۇشقىنىدا، بىرىسىنىڭ توساتتىنلا «ۋاي بولمىدى! ئوت كەتتى!» دەپ ۋارقىرىغىنى ئاڭلىنىپتۇ. ئەمىرۇل ئۇمرا، ئەكابىر ـ ئەشرەپ، ئەركانى دۆلەت، ۋەزىر ـ ۋۇزرالار ئەقلىنى تېپىشىپ، «ۋاي بۇ نېمە ئىشتۇر؟» دەپ ئىككى تەرەپكە قاراپ تۇرغان ئارىلىقتا، پۈتۈن تۆھپىكارلار راۋىقى ئوت دېڭىزىغا ئايلىنىپتۇ. بۇ كىشىلەر جان قايغۇسىدا قاچماق بولۇپ تاتما تەرەپكە يۈگۈرۈشۈپ بارسا، راۋاقنىڭ تاتمىسى ئاللىقاچان ئېلىۋېتىلگەنىكەن. شۇنداق قىلىپ، پادىشاھ جۇ يۈەنجاڭ بىلەن قان كېچىپ يۇرت ئالغان بۇ تۆھپىكارلار ئاخىرىدا پادىشاھقا ئۆز جېنىنى «تۆھپە» قىلىشىپتۇ...

بۇ چاغدا، پادىشاھ بىنەپشە ھەرەمدە ئۆزىنىڭ ئايىملىرى بىلەن كۆڭۈل خۇشى قىلىشىپ تۇرۇشقانىكەن. تۆھپىكارلار راۋىقىغا ئوت كەتكەنلىكىنى ئاڭلاپ، پادىشاھ جۇ يۈەنجاڭ دەرھال ئوت ئۆچۈرۈشكە ئادەم ماڭغۇزغان بوپتۇ. ساقچىلار راۋاق يېنىغا يېتىپ كېلىشكەندە، تۆھپىكارلار راۋىقى ئاللىقاچان كۆيۈپ كۇلگە ئايلانغانىكەن. «قاتتىق غەزەپلەنگەن» جۇ يۈەنجاڭ ھېلىقى ھەرەمبېگى لى تەيجەننى دەرھال ئۆلۈمگە بۇيرۇپتۇ.

خەلپەتبېگى لىيۇ جى بۇ ئىش يۈز بېرىشتىن بىر كۈن ئىلگىرى، ئەمىلىنى تاشلاپ يۇرتىغا قېچىپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن، ئامان قاپتۇ.»

— دېمەكچىمەنكى، — دەپ سۆزىنى داۋاملاشتۇردى جۇ خۇەن ھەزرەت، — مەن ئۆزۈمنىڭ ئادا قىلىشقا تېگىشلىك بۇرچۇمنى ئادا قىلىپ بولدۇم. مۇھاربىيە ئىشلىرىنىڭ مۇشەققىتى

جېنىمغا پاتتى. ئەمدى ماڭا ھاردۇق يەتتى. شۇڭا، ئۆمرۈمنىڭ ساناقلىق كۈنلىرىنى بۇددىھاغا تىلاۋەت قىلىپ خاتىرجەم ئۆتكۈزەي دېگەن نىيەتكە كەلدىم. ئەمدىغۇ چۈشەنگەنلا. زۇڭتۇڭ دارىن! سەلتەنەت بىلەن تەرىقەتنىڭ ئارىسىدا بىر غىرىچچىلىكلا پەرق بار!

زوڭتۇڭ دارىن راھىب بالا ئەپكىرگەن پۇراقلىق كۆك چاينى بىر ئوتلىۋەتكەندىن كېيىن، سۆزىنى ئەگىتمەي ئۇدۇللا باشلىدى:

— كەمىنىلىرىنىڭ سىلىدىن سورايدىغان بىر ئىشى بار ئىدى ئۇستاز. ئېغىر كۆرمەي يول كۆرسەتكەيلا.

— دارىنىنىڭ سورايدىغىنى بۇددا تەرىقىتىگە ئائىت ئىشلار بولمىسۇن يەنە؟

— يوقسۇ، پېقىر يۇرتدارچىلىق ئىشلىرىدا بىر قىيىن مەسىلىگە دۇچكەلگەنىدىم. ئۇستازنىڭ ماڭا يول كۆرسىتىپ، مۇشكۇلاتنى ئاسان قىلىپ بېرىشىگە ئىنتىزارمەن.

— مەرھەمەت، مەرھەمەت، — دېدى ئۇستاز قولىدىكى تەسۋىسىنى سىيرىشنى توختىتىپ تۇرۇپ.

— خان لەشكەرلىرى ئەنجانلىقلارنى قوغلاپ چىقىرىپ، چەنتۇلار يۇرتىنى ئەمىن تاپقۇزدى. كونىلاردا: «ئات ئۈستىدە يۇرت ئالماق ئاسان، ئات ئۈستىدە يۇرت سورىماق قىيىن» دېگەن سۆز بار. چەنتۇلار يۇرتى ئەمىن تاپقىنى بىلەن، ئوغرى - يالغان بېسىقمىدى. ھەزرىتىم، ئېيتىپ باقسىلاچۇ، چەنتۇلار يۇرتىنى تەلتۆكۈس ئەمىن تاپقۇزۇش ئۈچۈن، يەنە نېمىلەرنى قىلماق زۆرۈردۇر؟

— بۇنى ياخشى دېدىلە، زۇڭتۇڭ دارىن، — دېدى جۆ خۇەن ھەزرەت سەل ئويلىنىۋالغاندىن كېيىن، — مەنمۇ سىلىنىڭ سەمىلىرىگە سېلىپ قوياي دېۋىدىم. ئالدىنقى يىللاردا، بۇ يۇرتلار-

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

نىڭ سەلتەنەتىمىزنىڭ تەسەررۇپىدىن چىقىپ كېتىشىدىكى ئاسا-
سىي سەۋەب، بىزنىڭ بۇ يەرگە قويغان ئەمەلدارلىرىمىزنىڭ ئارى-
سىدا خىيانەتچىلىك، پارىخورلۇق، چىرىكلىك ئەۋج ئېلىپ كەت-
كەنلىكتىن بولغان. چۈنكى، پارىخورلۇقنى يىلتىزىدىن قۇرۇت-
مىغاندا، ئەل ئاسايىشلىق تاپالمايدۇ، خىيانەتچىلىكنى يوقاتمى-
غاندا، يۇرتدارچىلىق ئىشى رۇناق تاپمايدۇ؛ چىرىكلىكنى تۈگى-
تەلمىگەن سەلتەنەتنىڭ نوپۇزى بولمايدۇ. پۇقرالار پارىخورلۇق-
قا، خىيانەتچىلىككە، چىرىكلىككە چىش تىرنىقىدىن ئۆچلۈك
قىلىدۇ. ئۇلارغا بولغان زۇلۇمى ئەمەلدارلارنىڭ مانا شۇ ئىللەت-
لىرىدىن كېلىدۇ. تارىختىن ئالىدىغان بولساق، كېيىنكى خەن[①]
پادىشاھلىرى ھەرەمبەگلىرىگە يول قويۇۋېرىپ، ئاپەتنىڭ ئۇرۇ-
قىنى تېرىۋەتكەنلىكى ئۈچۈن، ئاخىرى «ئون ھەرەمبېگى توپىلى-
ڭى»[②] يۈز بېرىپ، دۆلەت مۇنقەرز بولدى. تاڭ شۈەنزۇڭ[③]
گەرچە تارىختا دانا پادىشاھ دەپ نام ئالغان بولسىمۇ، ئەمما

---

① سۇلالە نامى. ئادەتتە شەرقىي خەن سۇلالىسى دەپ ئاتىلىدۇ.

② شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى خەن لىڭدى زامانىسىدا مۇنار-خىيەنى كونترول قىلىۋالغان ھەرەمبەگلىرى گۇرۇھىنىڭ نامى. ئۇلار: جاڭ راڭ، جاۋجوڭ، شيايۈن، گۇ شېڭ، سۈن جاڭ، بى لىيەن، لى سۈن، دۈەن گۇيى، گاۋ ۋاڭ، جاڭ گوڭ، خەن لى، سۇڭ دىيەن قاتارلىق ئون ئىككى ئادەمنى كۆرسىتىدۇ. بۇ ئون ئىككى ئادەمنىڭ ھەممىسى ئىشىك ئاغىسى بولۇپ، بەگلىك مەرتى-ۋىسىگە ئېرىشكەن. ئۇلارنىڭ جەددى - جەمەتى ھەرقايسى ئايماق - ۋىلايەتلەردە ئەمەل تۇتۇپ دەۋر سۈرگەن. ئۇلار تولىمۇ زالىم، ئۆكتەم بولغاچقا، تارىختا «ئون ھەرەمبېگى» دەپ سېسىق نامى قالغان.

③ تاڭ ئىمپېرىيىسىنىڭ ئىمپېراتورى لى لۇڭجى (مىلادى 685 - يىلىدىن 762 - يىلىغىچە ياشىغان، 712 - يىلىدىن 756 - يىلىغىچە سەلتەنەت سۈرگەن.

ياڭلارغا ھەددىدىن زىيادە كەڭ قورساقلىق قىلغان، ئامراق بانوسى ياڭ ئايىمنى تاڭ [1] ئىمپېراتورلۇقىنىڭ پۇجۇ ئايمىقىدىكى يۇڭلۇ ھەددىدىن زىيادە ئەتىۋارلاپ، قېيناغىسى ياڭ گوجۇڭ[2] دەك ئىقتىدارسىز، پەزىلەتسىز ئادەمنى چوڭ ئىشلارغا قويغان. ئاخىرى «ئەن لۇشەن — شى سىمىن توپىلىڭى» [3] يۈز بېرىپ، بۈيۈك تاڭ دۆلىتىنى مۇنقەرزلىككە دۇچار قىلدى؛ مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى پادىشاھى چوڭ جېن يۇرتدارچىلىق[4] ئىشلىرىدا تىرىش-

① ياڭ تەيجېن (مىلادى 719 — 756) — ئىمپېراتور تاڭ شۈەنزۇڭنىڭ ئامراق ئادىمى. تاڭ ئىمپېراتورلۇقىنىڭ پۇجۇ ئايمىقىدىكى يۇڭلۇ دېگەن يەردىن. ياڭ يۇ خۇەن دەپمۇ ئاتالغان. مۇزىكىغا ئۇستا. ئوردا ئايىملىقىغا تاللىنىپ، پادىشاھ تاڭ شۈەنزۇڭنىڭ ئەتىۋارلىشىشىغا نائىل بولغان. 745 - يىلى بانۇلىققا تاللىنىپ «ياڭ گۈيفېي» دەپ ئاتالغان. ئۇنىڭ ئىگىچى - سىڭىللىرىنىڭ ھەممىسى مەرتىۋە تاپقان. بىر نەۋرە ئاكىسى ياڭ گوجۇڭ سەلتەنەتنى چاڭگىلىغا ئېلىۋالغانلىقتىن، تيەنباۋنىڭ 14 - يىلى ئەن لۇشەن «ياڭ گوجۇڭنى يوقىتىپ، پادىشاھنى قۇتۇلدۇرىمىز» دېگەن نام بىلەن توپىلاڭ كۆتۈرگەن.

② ياڭ گوجۇڭ — ياڭ گۈيفېينىڭ بىر نەۋرە ئاكىسى. يۇقىرىقى ئىزاھاتقا قاراڭ.

③ ئۆڭلۈك — سۈيگىن توپىلىڭى: «بۇ مىلادى 755 - يىلى تاڭ پادىشاھلىقىنىڭ ھىراۋۇلى لۇڭچۇنلۇك ئۇيغۇر ئۆڭلۈك بىلەن ئالىي سانغۇن، لۇكچۇنلۇك ئۇيغۇر سۈيگىن ئىككىسى قوزغىغان توپىلاڭنى كۆرسىتىدۇ.

④ يەنى مىڭ سۇلالىسىنىڭ سىزۇڭ خانى — جۇ يۇجيەن (مىلادى 1611 — 1644) ئۇ مىلادى 1627 - يىلدىن 1644 - يىلغىچە سەلتەنەت سۈرگەن. ئۇ تەختتە ئولتۇرغان يىللاردا لى زىچېڭ رەھبەرلىكىدىكى دېھقانلار قوزغىلىڭى يۈز بەرگەن. مىلادى 1644 - يىلى، لى زىچېڭ ئاستانىگە باستۇرۇپ كىرگەندە ئۇ مېيشەن تېغىدا ئېسىلىپ ئۆلۈۋالغان.

چان، پۇقراپەرۋەر بولسىمۇ، ئەمما بىقارار، لىڭتاسما بولغانلىق-تىن، قاراقچىلارغا كەسكىن تەدبىر قوللىنالمىدى. سەددىچىن-نىڭ شىمالىدا باش كۆتۈرگەن مانجۇلار ئالدىدا بىچارە بولۇپ قالدى. نەتىجىدە لى زىچىڭ ئاستانىگە باستۇرۇپ كىردى. ۋۇ-سەنگۈي چاڭموزا[1] مانجۇلارنى سەددىچىن قوۋۇقىدىن باشلاپ كىر-گەچكە، ئاخىرى بۈيۈك مىڭ خاندانلىقى مۇنقەرز بولدى.

— ھەزرىتىم ناھايىتى بەلەن مۇلاھىزە قىلدىلا، بۇ سۆزلى-رىنى ئاڭلاپ، كۆڭلۈم پاللىدە يورىغاندەك بولدى، — دېدى لىۋ جىڭتاڭ بېشىنى لىڭشىتىپ تۇرۇپ، — ئېيتسىلاچۇ، يۇرتدار-چىلىق ئىشىدا يەنە نېمىلەرگە دىققەت قىلىش لازىمدۇر؟

— بايامقى دېگەنلىرىمدىن باشقا يەنە، ئادەم ئىشلىتىشمۇ ناھايىتى مۇھىم! — دېدى جۇ خۇەن ھەزرەت.

— مەنمۇ بۇ ئىش ئۈستىدە كۆپ ئويلاندىم. ھازىر تازا ئادەم ئىشلىتىدىغان پەيت. ئەمما، ئىشلەيمىز دەۋاتقانلار ناھايىتى كۆپ. قايسىنى ئىشلىتىش، قايسىنى ئىشلەتمەسلىك ئىشىدا بىر قارارغا كېلەلمەي، بېشىمنىڭ ئىچىمۇ تېشىمۇ قېتىپ، نېمە قىلارىمنى بىلمەي قالدىم...

— زۇڭتۇڭ دارىن، ئويلىغانلىرىنى ئېيتىپ باقسىلا قېنى، مەن ئاڭلاپ بېقىپ بىر نېمە دەي.

— كەمىنىلىرى ئوتتۇزدەك ئىت باقتاندىم. ھازىر جاھان تىنجىپ، يۇرت ئامان، پۇقرالار بىخارامان زامان بولدى. باققان ئىتلىرىم بىكارچىلىقتىن توخۇ - ئۆردەك قوغلاپ، قوشنا - قولۇملارغا ئارام بەرمەيۋاتىدۇ. ئۇستاز، سىلىچە بۇ ئىتلارنى نېمە قىلسام بولار؟

ئۇستاز ئاڭلاپ سوغۇق كۈلۈپ قويدى - دە:

---

① ۋۇسەنگۈي (مىلادى 1612 — 1678) — لياۋنىڭ ئۆلكىسىنىڭ لياۋياڭ دېگەن يېرىدىن. مىڭ سۇلالىسىنىڭ باش بۇغى.

www.uyghurkitap.com

— دارىن جانابلىرى، بىر بۆلۇكىنى قالدۇرۇپ قويۇپ، قالغانلىرىنى سويدۇرۇۋەتسىلە.

— كەمىنىلىرى تېخى ھەممىسىنى سويدۇرۇۋەتسەممىكىن دەپ ئويلىغان، — دېدى ليۇ جىڭتاڭ.

— يوقسۇ، يوقسۇ، — دېدى ئۇستاز كەسكىنلىك بىلەن، — مۇشۇ تاپتا ئۇنىڭ ئىككى كۆزىدىن نەشتەردەك سوغۇق نۇر چېچىلىپ تۇراتتى، — بىلەمدىلا، ئىت كۆپ بولۇپ كەتسىمۇ ئىش بۇزۇلىدۇ، ئىت بولمىسىمۇ ئىش بۇزۇلىدۇ.

ئىككىسى قاقاقلاپ كۈلۈشۈپ كېتىشتى. زوۋچۇتۇڭ دارىن مۇشۇ تاپتا ئۆزىنى قىيناپ كېلىۋاتقان ئاشۇ قىيىن مەسىلىگە جاۋاب تاپقانىدى. دېمەك، جو خۇەن ھەزرەت سۆزىنى ئاخىرى شۇ يەرگە ئەكىلىپ، زوۋچۇتۇڭ دارىننىڭ مۇشكىلاتىنى ئاسان قىلىۋېدى، زوۋچۇتۇڭ دارىن جو خۇەن ھەزرەتنىڭ بۇ پىلانىغا بارىكاللا دېمەكتىن باشقا ئامال تاپالمىدى.

× ×

مىلادى 1877 ـ يىلى، سۈنبۇلە ئايلىرىنىڭ ئاخىرى. ئۇ-رۇك ئەمدى پىشقان مەزگىل ئىدى.

يېرىم كېچىدە، چاقىلىقنىڭ ھاكىمبېگى توخسۇن بەگنىڭ چوڭ دەرۋازىسى ئەنسىز تاراقلىدى. توخسۇن بەگ كەچلىك بەز-مىدە كەيپى چاغ بولۇپ نەشىنى تولا چېكىپ، باشلىرى ئېغىرلى-شىپ كەتكەنىدى. توخسۇن بەگ دالان ئۆيدە ئۇخلاۋاتقان ئوغلى ياسىنغا چىقىپ قاراپ بېقىشنى بۇيرۇدى.

— كىم؟ — دەپ سورىدى ياسىن ئىشىكنى ئاچماي تۇرۇپ.

— بىز! دادىڭىزنى چاقىرىڭ. نىيە تەرەپتىن كەلدۇق، — دېگەن بوم ئاۋاز ئاڭلاندى ئىشىك سىرتىدىن.

ئۇنىڭغىچە توخسۇن بەگ يەكتىكىنى ئۇچىسىغا سالغان پېتى

يېتىپ كەلدى ـ دە، ئوغلىغا ئىشىكنى ئېچىشنى ئىما قىلدى. تالادا نىياز ھېكىمبەگ تۇراتتى. ئۇنىڭ يېنىدا توخسۇن بەگنىڭ بىر مالچىسىمۇ تۇراتتى. توخسۇن بەگ نىياز ھېكىمبەگنى ئۆيگە تەكلىپ قىلدى، ئۇ كىرىشكە ئۇنىمىدى. توخسۇن بەگ ھېلىقى مالچىنى ھويلىغا كىرگۈزۈۋېتىپ، نىياز ھېكىمبەگنى باغدىكى راۋاق تەرەپكە باشلاپ ماڭدى. ئۇلار سۆزلىشىپ تۇراتتى، ياسىنمۇ يېتىپ كېلىپ بىر چەتتە قاراپ تۇردى. نىياز ھېكىمبەگ گەپنى يوشۇرۇپ ئولتۇرمايلا، ياسىننىڭ ئۆزىنى قۇم دەريا تەرەپ بىلەن قۇمۇلغا — مانجۇ ئەسكەرلىرى تەرەپكە باشلاپ بېرىشى لازىملىقىنى ئېيتتى. ياسىن ئانچە ھايالىشمايلا، نىياز ھېكىمبەگ ئېلىپ كەلگەن ئالتە ئات ۋە ئۆزى مىنىدىغان ئىككى ئاتنى جابدۇپ، شۇ كېچىسى تاڭ ئاتماستىنلا، ئىككى كىشى سەككىز ئاتلىق بولۇپ يۈرۈپ كەتتى. يولدا ئاتلارنى ھاردۇرۇپ قويماسلىق ئۈچۈن، ھەربىر سائەتتە ئاتتىن ـ ئاتقا ئالمىشىپ مېڭىشتى. ئۇلار قۇمۇلغا يېتىپ كەلگەندە، ياسىننىڭ ھارغىنلىقتىن جېنى تۇمشۇقىغا كېلىپ قالغان بولسىمۇ، نىياز ھېكىمبەگ يېشىنىڭ چوڭلۇقىغا قارىماي تېخى تېتىك ئىدى.

خاننىڭ ئەسكەرلىرى قۇمۇل دىيارىغا بېسىپ كىرىشتىن ئىلگىرى، نىياز ھېكىمبەگ بىر تاغىسىنى لەنجۇ تەرەپكە زۇڭدۇ دارىنىدىن ھال سوراپ، مانجۇلارنىڭ ئەھۋال ـ ۋەزىيەتلىرىنى بىلىپ كېلىشكە، توغرىراقى ئۇلارنى تەكلىپ قىلىپ كېلىشكە ئەۋەتكەنىدى. ئۇ ئادەم ئەچچە ئاي يول مېڭىپ، زۇڭدۇ دارىن① بىلەن كۆرۈشۈپ، ئۇلاردىن خەت ـ خەۋەر ئېلىپ سالامەت يېنىپ كەلدى. نىياز ھېكىمبەگ زۇڭدۇ دارىننىڭ خېتىنى كۆرۈپ، ۋاقىپ بولۇپ ھەم تاغىسىنىڭ ئاغزىدىنمۇ ئاڭلاپ ئوبدان بىلىۋالغاندىن كېيىن، بىر ئۆينىڭ ئىچىگە قۇدۇق قېزىپ، ئاغزىنى

---

① زۇڭدۇ دارىن — زوزۇڭتاڭ.

www.uyghurkitap.com

بىلىنمىگۈدەك قىلىپ يېپىپ، ئۈستىگە كىگىز سېلىپ قويدى. تاغىسىنى شۇ ئۆيگە تەكلىپ قىلىپ قۇدۇق تەرەپكە باشلىدى. تاغىسى ئۇ يەرگە قەدەم قويغان هامان هېلىقى قۇدۇققا تىك موللاق ئېتىپ چۈشۈپ كەتتى. ئۇ دەرهال زەمبىلدە توپا، قۇم ئەكەلدۈرۈپ، قۇدۇقنى كۆمدۈرۈۋەتتى. بۇنى بىلىپ قالغان بىر مەھرىمى ئاتالىق غازىغا ئەرز بېرىپ، بۇ ۋەقەنى مەلۇم قىلدى. ئاتالىق غازى: «پالانى مەھرەم شىكايىتىڭىزنى قىلىپ ئەرز بەر-گەندى. مەن قۇلاق سالمىدىم. شۇ مەھرەمنىڭ جازاسىنى بەر-گەيسىز» دەپ نىياز ھېكىمبەگكە دەرهال ئىنايەتنامە ئەۋەتتى. بۇ ئىنايەتنامىنى كۆرگەن هامان، ئۇ هېلىقى مەھرەمنى يوق قىلدى.

نىياز ھېكىمبەگ قۇمۇلدا زۇڭتۇڭ دارېن ليۇ جىڭتاڭ بىلەن كۆرۈشۈپ، ئۈچ كۈندىن كېيىن دەرهال ئارقىغا ياندى. يىگىرمە يەتتە كۈن دېگەندە قۇمۇلغا يەنە بىر بېرىپ، چاقىلىقا قايتىپ كەلدى. بۇ يەردە بىر ھەپتە ئارام ئالغاندىن كېيىن، توخسۇن بەگلەر نىياز ھېكىمبەگنى چەرچەنگە ئاپىرىپ قويۇپ ئارقىغا يېنىشتى. . .

نىياز ھېكىمبەگ: «مەن ئەقىدە ۋە ئارزۇ قىلىپ كەلگەن مانجۇلار بۇلار ئەمەس ئىكەن» دەپ، يەنە نىيىتىنى بۇزۇپ، كونا ئادىتىنى تەكرارلىدى. ئۇ يەكەندە مەخپىي جەبخانە قۇرۇپ، يو-شۇرۇن قورال - ياراق تەييارلىدى. شەھەر - سەھرالاردىن تونۇش - بىلىشلىرىنى بىر - بىرلەپ قىچقىرىپ مېھمان قىلىپ، ئۇلارنى ۋەدە - قەسەملەر بىلەن خۇش قىلدى، ئۆزىگە تارتىپ ئۈمىدۋار قىلدى. ئۆزىچە ۋاقىت - قارارى پىشتى دەپ ئويلىدى بولغاي، كۆتۈرىدىغان مۆھلەتنى تەيىن قىلدى. ۋەقەنىڭ تەرەققى-ياتى «ئورنى كىم كولىسا، ئۆزى چۈشىدۇ» دېگەندەك يولدى. نىياز ھېكىمبەگدىن كۆڭلى قاتتىق ئاغرىغان مامۇت قونداقچى بۇ

www.uyghurkitap.com

ئىشلارنىڭ تەپسىلاتىنى يەكەندىكى خان ئامبال دۇڭ فۇشياڭغا چېقىپ قويدى. دۇڭ دارىن كىشى ئەۋەتىپ تەكشۈرۈش قىلدۇردى، بۇ ۋەقە راست بولۇپ چىقتى. دۇڭ دارىن بىر مانجۇ پەنسادنى يىگىرمە چېرىك بىلەن نىياز ھېكىمبەگنىڭ قورۇسىغا ئەۋەتتى. ھېلىقى مانجۇ پەنساد دۇڭ دارىن بەرگەن خانئوقىنى نىياز ھېكىمبەگنىڭ قورۇسىنىڭ دەرۋازىسىغا قاداپ قويدى.

يىگىرمە ئۈچ كۈن بولغاندا، قەشقەردىن بىر مانجۇ مەنسەپدارى كېلىپ، نىياز ھېكىمبەگنى كۆشۈك ھارۋىغا سېلىپ خار ۋە ئېتىبارسىزلىق بىلەن قەشقەرگە ئېلىپ كېلىپ، گۈلباغ زىندانىغا تاشلىدى. ئەتىسى زۇڭتۇڭ دارىن لىيۇ جىڭتاڭ ھوشۇر بەگ مەھرەمنى قەشقەرگە ئەۋەتىپ، زەينىلئابىدىن مەخدۇمنى ئۆز ھۇزۇرىغا تەكلىپ قىلدى.

زەينىلئابىدىن مەخدۇم بەدۆلەتنىڭ ۋاقتىدا مىرزابېشى بولغانىدى. بەدۆلەت ۋاپات قىلغاندىن كېيىن، ئۇ بەگقۇلبەگنىڭ ھۇزۇرىدا بىر مەزگىل ئىشلىدى. كېيىنكى چاغلاردا، خان لەشكەرلىرى قەشقەر دىيارىغا قاراپ توختاۋسىز بېسىپ كېلىۋاتقاندا، بەگقۇلبەگ موللا زەينىلئابىدىن مەخدۇمنى قىرىق ئاتلىق ئادەم بىلەن لىيۇ جىڭتاڭنىڭ ئالدىغا ئاقسۇغا ماڭدۇردى. ئۇلار مارالبېشىدىن ئۆتكەندىن كېيىن، خاننىڭ تۇرشاۋۇل قىسىملىرى بىلەن دوقۇرۇشۇپ قالدى. ئۇلار ئۆزئارا تىل بىلىشمىگەنلىكتىن، مۇددىئالىرىنى چۈشىنەلمەي قالدى، مانجۇ چېرىكلىرى قوراللىق ئادەملەرنى كۆرۈپ مەڭدەپ قالدى ـ دە، ئۇلارنى دەرھال ئوققا تۇتۇپ، بۇ قىرىق ئادەمنىڭ ھەممىسىنى يوق قىلدى. زەينىلئابىدىن مەخدۇمغىمۇ ئوق تېگىپ، ھوشىدىن كېتىپ يىقىلىپ قالدى. شۇ ئەسنادا، ھوشۇربەگ مەھرەم ۋە ئاقسۇلۇق سىدىقبەگلەر زۇڭتۇڭ دارىنغا تۇڭچى بولۇپ كەلگەنىكەن، ئۇلار ھوشسىز ياتقان زەينىلئابىدىن مەخدۇمنى كۆرۈپ تونۇپ، زۇڭتۇڭ دارىنغا: «بۇ كىشى لوپاشانىڭ چوڭ ئادىمى بولۇپ، ئۆزى ناھايىتى

بەلەن، ياخشى كىشى ئىدى» دەپ تونۇشتۇردى. زۇڭتۇڭ دارىن: «ئۇنداق بولسا ياخشى ئاسراپ، مەن چۈشكەن جايغا تىنچ - ئامان ئاپىرىڭلار» دەپ بۇيرۇدى. زۇڭتۇڭ دارىن ئۇستا جەرراھ - تېۋىپلارنى چاقىرتىپ، زەينىلئابىدىن مەخدۇمنى ئوپېراتسىيە قىلدۇرۇپ، بەدىنىدە تۇرۇپ قالغان ئوقنى ئالدۇرۇۋەتكەندىن كېيىن، ئۇ ئاندىن ھۇشىغا كەلدى. يارىسى سەل ياخشى بولۇپ ماغدۇرىغا كەلگەندىن كېيىن، مەقسەت - مۇددىئالىرىنى زۇڭتۇڭ دارىنغا بىر - بىرلەپ سۆزلەپ بېرىۋىدى، زۇڭتۇڭ دارىن: «راست گەپ قىلدىڭ» دەپ ئىشەنچ بىلدۇرۇپ: «ئوبدان تەمىنات بىلەن خەۋەر ئېلىڭلار. ئۇل زاتنىڭ مۈشكۈلىنى ھەر ۋاقىت ئاسان قىلىپ بېرىڭلار» دەپ، ئۆز ئەئيانلىرىغا ئالاھىدە تاپىلىدى. قەشقەرگە بارغاندىن كېيىن، ئۇنىڭغا ئوبدان يەردىن جاي - ماكان تەييارلاپ بەردى. تۆت - بەش كۈندە بىر قېتىم ئالاھىدە تەكلىپ قىلىپ كېلىپ، ئۇنىڭدىن گەپ سوراپ، نۇرغۇن ئىلتىپاتلارنى كۆرسەتتى.

ھوشۇربەگ مەھرەم زەينىلئابىدىن مەخدۇمنى قەشقەر شەھەرىدىن گۈلباغ قەلئەسىگە تەكلىپ قىلىپ ئەكەلگەندىن كېيىن، زۇڭتۇڭ دارىننى خەۋەرلەندۇردى. زۇڭتۇڭ دارىن ئۇل زاتنىڭ ئالدىغا ئالايىتەن چىقىپ، ئۇنى ئۆز خۇپىيەخانىسىغا باشلاپ كىردى. ھال - ئەھۋال سورىغاندىن كېيىن، ئۇ نىياز ھېكىمبەگنىڭ قىلمىش - ئەتمىشلىرىنى زەينىلئابىدىن مەخدۇمغا سۆزلەپ بەردى ۋە ئۇنىڭدىن ئۇنى قانداق بىر تەرەپ قىلىش ھەققىدە پىكىر سورىدى.

— زۇڭتۇڭ دارىن، — دېدى زەينىلئابىدىن مەخدۇم، — نىياز ھېكىمبەگ ھىيلە - مىكىردە ئوت بىلەن سۇنى بىر - بىرىگە قوشالايدىغان، تىل ياغلىمىچىلىقتا تاشنى مومدەك ئېرىتىۋېتەلەيدىغان ئادەم. ئۇ ئۆزىنىڭ تاغىسىنى سۇيىقەست بىلەن يوق قىلدى؛ ئاتالىق غازىغا ۋاپا قىلمىدى؛ ئۇ تۆت ئۇلۇغ كىتاب بويىچە

ئىپتىقاندىمۇ قەتلى قىلىنىشى ۋاجىپ بولغان قانخور. ھەركىم ياماتلىق قىلسا، ياخشىلىقتىن ئۈمىد كۈتمەسلىكى لازىم. «ھەر- كىمگە ناشكەر لازىم بولسا، ھەنزەل[1]تېرىماسلىقى لازىم.»

— سىز پاھايىتى ياخشى گەپ قىلدىڭىز، — دېدى زۇڭتۇك دارىن ۋە ئاندىن مۇلازىملىرىنى نىياز ھېكىمبەگنى دەرھال تەييار قىلىشقا بۇيرۇدى.

زۇڭتۇك دارىن زەينىلئابىدىن مەخدۇمنى باشلاپ داتاڭغا چىقىپ، تەيمۇ تەق بولۇپ تۇردى.

نىياز ھېكىمبەگ داتاڭغا ئېلىپ كىرىلدى. ئۇ داتاڭدا ئول- تۇرغانلارغا ئالاق - جالاق قاراشقا باشلىدى. ئۇ داتاڭنىڭ تۆرىدە- كى شىرە ئالدىدا ئولتۇرغان زۇڭتۇك دارىننى كۆرۈپ، بېلىنى پۈكۈپ ئېگىشكەن پېتى ئۇنىڭ ئالدىغا باردى - دە، دۇم ياتتى ۋە يەرنى سۆيۈشكە باشلىدى. بىراق، زۇڭتۇك دارىن نېمە دەر- كىن؟ دېگەن ئوي بىلەن، ئۇنىڭغا ھېلىدىن - ھېلىغا ئالاق - جالاق قاراۋەردى. زۇڭتۇك دارىن ئاخىرى ئۇنىڭغا قارىدى - دە:

— نىياز ھېكىمبەگ، سىزنىڭ يەنە دەيدىغان نېمە گېپىڭىز بار؟ — دېدى.

— زۇڭتۇك دارىن جانابلىرى، سىلى دانا، ئۇلۇغ ئادەم! سىلى تەڭداشسىز، مەردانە ئادەم! شۇڭا، سىلى مېنىڭدەك خاد- نىڭ ئىشەنچلىك، سادىق قۇلىغا رەھىم - شەپقەت قىلىشلىرى كېرەك، — دېدى ئۇ كۈچۈكلىنىپ.

— ساڭا زادى قانداق رەھىم - شەپقەت قىلىشىم لازىم؟ — دېدى زۇڭتۇك دارىن چىرايىنى پۈرۈشتۈرۈپ.

— مەن خانغا بۇرۇنمۇ خىزمەت قىلغان، ھازىرمۇ داۋاملىق خىزمەت قىلىپ كېلىۋاتىمەن.

نىياز ھېكىمبەگ جىم بولۇپ قالدى - دە، پىسەنت قىلماي

---

[1] ھەنزەل — بىر خىل ئاچچىق تاۋۇز، دورا ئۆسۈملۈكى.

ئولتۇرغان زۇكتۇك دارىننىڭ نىمىلەرنى ئويلاۋاتقانلىقىنى بىلگۈسى كەلگەندەك، ئۇنىڭغا تەلمۈردى.

— ساڭا زادى نېمە كېرەك؟ قانداق تەلىپىڭ بار؟ — دېدى زۇكتۇك دارىن.

— رۇخسەت بولسا، خانغا يەنە خىزمەت قىلسام!

زۇكتۇك دارىن ئۇنىڭغا جاۋاب بەرمەي، ئۇن — تۈنسىز ئولتۇردى. ئۇنىڭ جىمىپ كەتكەنلىكىنى كۆرگەن نىياز ھېكىمبەگ تېخىمۇ داددىللىق بىلەن سۆزلەشكە باشلىدى

— ئىچكىرىدە مېنىڭ سىلىگە كېرىكىم يوقتۇر بەلكىم. بىراق بۇ چەنتۇلار يېرىدە، مېنىڭ سىلىگە، خانغا كەلتۈرىدىغان پايدام ناھايىتى كۆپ. ماڭا رەھىم قىلسىلا! مېنى قەشقەرگە ھاكىمبەگ قىلىپ بەلگىلىسە! ھەرقانچە بولسىمۇ، مەن سىلەر ئۈچۈن، خان ئۈچۈن كۆپ تۆھپە كۆرسەتكەن ئادەمغۇ؟

نىياز ھېكىمبەگ سۆز ئارىسىدا «ماۋۇ مېنى قوللارمۇ؟» دېگەندەك زەينىلئابىدىن مەخدۇمغا قاراپ — قاراپ قوياتتى. بىراق، زەينىلئابىدىن مەخدۇم تەتۈر قارىۋالغانىدى.

زۇكتۇك دارىن يەنە سۆزلەشكە باشلىدى:

— ئۆز پادىشاھىغا خائىنلىق قىلغان ئادەمنى ياخشى ئادەم دېگىلى بولمايدۇ. ئۇنداق ئادەم بىزنىڭ خانغىمۇ ۋاپاسىزلىق قىلىدۇ، ئۇنى سىنىتۇۋېتىشتىن يانمايدۇ.

— مەن سىلەرگە سادىقلىق بىلەن خىزمەت قىلغانىدىمغۇ؟ — دېدى نىياز ھېكىمبەگ جىلى بولۇپ يىغلىۋېتىشكە تاس — تاس قېلىپ، — مەن خانغا زور خىزمەتلەرنى كۆرسەتكەنىدىم. بەدۆلەتنىڭ دەپنە — دۇنياسىنىڭ نەدىلىكىنى كۆرسىتىپ بەرگەن مەن ئەمەسمىدىم؟ . . .

— شۇنداق.

— مەن سىلەرگە ئۆز ئىختىيارىم بىلەن كېلىپ خىزمەت قىلغانىدىمغۇ؟ ئەگەر بولمىغاندا، ئاشۇ ئىشنى بولسىمۇ ئېتىبارغا ئالساڭلارچۇ؟

— بىزگە كەلمەي يەنە نەگە بارالايتتىڭ؟ سېنىڭ ئۇنىڭدىن باشقا يەنە نېمە ئامالىڭ بار ئىدى؟ دەسلەپ خانغا خىيانەت قىلىپ، كوچالىق غوجىلار تەرەپكە ئۆتتۇڭ، كېيىن ئۇلارغا خىيانەت قىلىپ لو پاشا تەرەپكە ئۆتتۇڭ، كېيىن لو پاشاغا خىيانەت قىلىپ، بىز تەرەپكە ئۆتتۇڭ. ئاندىن يەنە خانغا خىيانەت قىلماقچى بولۇپ، يوشۇرۇن قورال - ياراق تەييارلىدىڭ. .

— شۇنداقتىمۇ. . .— دېدى نىياز ھېكىمبەگ يىغلامسىراپ.

زۇڭتۇڭ دارىن زەينىلئابىدىن مەخدۇمغا بۇرۇلۇپ:

— مىرزا جانابلىرى، سىلى ماڭا ئۆز ۋاقتىدا نىياز ھېكىمبەگنىڭ لوپاشاغا قانداق خىيانەت قىلغانلىقىنى سۆزلەپ بېرەمەن دېگەنىدىلىغۇ! — دېدى.

زەينىلئابىدىن مەخدۇم ئويقۇدىن چۆچۈپ ئويغانغاندەك بېشىنى ئىتتىك بۇرىدى - دە، زۇڭتۇڭ دارىنغا تىكىلىپ قارىدى ۋە خىرىلدىغان ئاۋازى بىلەن سۆزلەشكە باشلىدى:

— زۇڭتۇڭ دارىن جانابلىرى، بۇ لەنتى يۇندىخور بەدۆلەتكە خائىنلىق قىلدى. بەدۆلەت بۇ كۆپرانى نىمەت، ئىككى يۈزلىمىچى، تۇزكورنىڭ ئىززەت ئىكرامىنى ھەددىدىن زىيادە ئاشۇرۇۋەتكەنىدى. ھۆكۈمرانلىق، يۇرتدارچىلىق ئىشىدا ۋە پەرمان راۋانلىقتا، ئۇنى بارچىمىزدىن يۇقىرى تۇتقانىدى. ئۇ بەدۆلەت ئالىيلىرىغا ئاخىرى خىيانەت بىلەن جاۋاب بەردى. ئۇ، بەدۆلەتنىڭ چىيىغا ۋە ئىچىدىغان دورىسىغا ئوغا سالدۇرۇپ، ئۇنى زەھەرلەپ ئۆلتۈردى، چوڭ بىگىمنى كىچىك بىگىمگە قارشى دەيدەيگە سېلىپ، چوڭ بىگىمنىڭ قولى بىلەن كىچىك بىگىمنىڭ جېنىنى ئالدى.

— ھەي، نىياز ھېكىمبەگ! — دەپ خىتاب قىلدى زۇڭتۇڭ دارىن، — سەنىزە ئۆزۈڭچە مۇشۇنداق قىلسام، خان گۇناھىمدىن كېچىدۇ، ماڭا چوڭ ئەمەل بېرىدۇ، دەپ ئويلاپسەن - دە!

لوپاشانىڭ بېشىدىن دۆلەت قۇشى كەتمىگەن، كۈچ ـ قۇدرىتى تېخى بار چاغدا، سەن ئۇنىڭ ئۈچۈن ئۆلۈشكە تەييار ئىدىڭ. ئۇنىڭ ھوزۇرىغا كىرگەندە، پۈتۈڭنىڭ ئۇچىدا دەسسەپ مېڭىپ، يورغىلاپ كېتىدىغان بولغىيتىڭ تايلىق؟

زۇڭتۇڭ دارىن ليۇ جىڭتاڭ ئاستا بۇرۇلۇپ نىياز ھېكىمبەگكە قاراپ قويدى ۋە:

— ۋاپاسىز خائىنلار ئۈچۈن بېرىلىدىغان جازانىڭ قانداق بولىدىغانلىقىنى بىلەمسەن؟ — دەپ سورىدى.

بۇ گەپنى ئاڭلىغان نىياز ھېكىمبەگنىڭ پۈت ـ قولىدا جان قالمىدى. «مېنى ئۆلتۈرۈۋېتەرمۇ؟» دەپ ئويلاپ، يەرگە باش ئۇرۇپ زار يىغلاپ، زۇڭتۇڭ دارىننىڭ ئايىغىنى قۇچاقلاپ، ئۇنىڭ لاتا خىيىنى سۆيۈشكە باشلىدى. زۇڭتۇڭ دارىن ئۇنى ئىتتىرىۋەتتى ۋە ئۇنىڭ ئەسكى لاتىدەك پۈرۈلۈپ، تامدەك تاتىرىپ كەتكەن چوقۇر يۈزىگە ئالىيىپ قاراپ قويدى.

— شۈنچىۋالا ئىشلارنى قىلالىغان ئادەم ئۆلۈمدىن قورقامدۇ؟ — دېدى زۇڭتۇڭ دارىن.

— خۇدا يار بولغاي جانابلىرى، مېنى كەچۈرسىلە. مېنى ئايىسىلا. . . — دەيتتى نىياز ھېكىمبەگ كىچىككىنە ئورۇق قوللىرى بىلەن زۇڭتۇڭ دارىننىڭ بىلەكلىرىگە مەھكەم ئېسىلىپ.

— بولىدۇ. . . ئۇنداق بولسا تىرىك قېلىۋەر. . . سېنى دەرھال ئۆلتۈرمەيلى!

نىياز ھېكىمبەگ بۇ سۆزنى ئاڭلاش بىلەن، زۇڭتۇڭ دارىننىڭ قېلىن چەملىك لاتا خىيىنى يەنە چوكۇلدىتىپ سۆيۈشكە باشلىدى.

— ئەمدى كېتىۋەر! بەشاڭ![1] نۆكەرلەرگە ئېيت. ماۋۇ نىياز ھېكىمبەگنى جايىغا ئاپىرىپ قويسۇن، ئۇنى ئوبدان كۈتۈڭلار.

---

① بەشاڭ — جىنايەتچىلەرنى سوراق قىلىدىغان داتاڭغا ئەپچىقىدىغان دورغىنىڭ نامى.

نىياز ھېكىمبەگكە شۇ كۈندىن باشلاپ تاماق بېرىلمىدى. ئۈچ كۈندىن بېرى ئاغزىغا بىر بۇردىمۇ نان سالمىغان نىياز ھېكىمبەگ بەشاڭغا: «قورساقتا يېگۈدەك بىرنەرسە بېرىڭلار! بولمىسا، ئاچلىقتىن ئۆلۈپ قالىمەن» دەپ زار ـ زار قاخشاپ يالۋۇردى.

ئاخشىمى قولىدا پەتنۇس كۆتۈرگەن بەشاڭ بەستلىك كەلگەن ئۈچ گۈندىپايىنى ئەگەشتۈرۈپ نىياز ھېكىمبەگ ياتقان زىندانغا كىرىپ كەلدى.

— نىياز ئاڭلاپ تۇر، — دېدى ئۇ زەھەرلىك كۈلۈپ تۇرۇپ، — بۈگۈندىن باشلاپ، ساڭا ئىسسىل قورۇما بىلەن شېرىن مەي بېرىلىدىغان بولدى.

بۇ گەپنى ئاڭلاپ، ئاچلىق ئازابىدا يىلاندەك تولغىنىپ ياتقان نىياز ھېكىمبەگ بېشىنى تېز كۆتۈردى. ئۇنىڭ خۇنى قاچقان كۆزلىرىدە ئازراق ئۈمىد ئۇچقۇنلىرى پارلىداشقا باشلىدى.

ئۇنىڭدىكى بۇ ئۆزگىرىشلەرگە دىققەت قىلىپ تۇرغان بەشاڭ كەينىگە ئۆرۈلۈپ، ھېلىقى گۈندىپايلارغا ئىشارەت قىلدى. ئۈچ گۈندىپايىنىڭ بىرى شاققىدە نىياز ھېكىمبەگنى تۇتۇپ دۈم قىلدى ـ دە، ئۇنىڭ شىلىلىسىگە مىنىپ ئىككى قولىنى يەرگە نىقتاپ بېسىپ تۇردى. يەنە بىر گۈندىپاي ئۇنىڭ ئىككى پۇتىدىن چىڭ تۇتۇپ تۇردى. يەنە بىر گۈندىپاي يېنىدىن ئىككى بىسلىق خەنجەرنى چىقاردى ـ دە، نىياز ھېكىمبەگنىڭ ئىشتىنىنى يىرتىپ تاشلاپ، ئوڭ يوتىسىنىڭ سىرتى تەرىپىدىن بىر پارچە گۆشنى شىلىۋالدى ۋە قان تامچىپ تۇرغان گۆشنى بەشاڭنىڭ قولىدىكى پەتنۇسقا تاشلىدى.

دەسلەپتە نېمە ئىش بولۇۋاتقانلىقىنى چۈشىنەلمەي تېڭىرقاپ قالغان نىياز ھېكىمبەگ كېيىن ئىشنىڭ چاتاق ئىكەنلىكىنى چۈشىنىپ، تىپىرلاپ باققان بولسىمۇ، ئۈستىگە مىنىۋالغان ھې-لىقى بەستلىك گۈندىپايىنىڭ ئېغىرلىقىدىن زادىلا قىمىرلىيالماي قالدى. يوتىسىنىڭ گۆشىنى پىچاق بىلەن شىلىغاندا، خۇددى

يۈرىكىگە نەشتەر سانجىلغاندەك بولۇپ، بىرخىل ئاچچىق ئاغرىق سېزىمى ئۆرلەپ چىقىپ، بېشىدىن تۈتۈن چىقىرىۋەتتى. ئۇ خۇددى سويۇلۇدىغان تۇڭگۇزدەك قاتتىق بىر چىرقىرىدى - دە، ئۇنى پاتلا ئۆچتى. . .

بەشاڭ قۇمغاندىكى سوغۇق سۇنى ھوشىدىن كەتكەن نىياز ھېكىمبەگنىڭ يۈزىگە چېچىۋىدى، نىيا ھېكىمبەگ ھوشىغا كەلدى. بۇ چاغدا ئۇ چىلىق - چىلىق قارا تەرگە چۆمۈلگەنىدى.

بەشاڭ پەتنۇستىكى قاچىدىن بىر چىمدىم تۇزنى ئالدى ۋە ئۇنى نىياز ھېكىمبەگنىڭ قان ئارىلاش زەرداپ سۇ تەپچىپ تۇرغان يارىسىغا تەكشى سېپىپ چىقتى. تۇزنىڭ ئاچچىقىدا، نىياز ھېكىمبەگ يەنە بىر قېتىم ھوشىدىن كېتىپ قالدى. . .

شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، زىنداندا ياتقان نىياز ھېكىمبەگ سۇنىڭ ئورنىغا ھاراق ئىچىشكە، ئوزۇقنىڭ ئورنىدا ئۆزىنىڭ تېنىدىن شىلىۋېلىنغان گۆشتىن قورۇلغان قورۇمىنى يېيىشكە مەجبۇر بولدى. شۇنداق قىلىپ، يىگىرمە بەش كۈن بولدى دېگەندە، ئۇنىڭ جىنى كۆپ يەرلىرىنىڭ گۆشى شىلىۋېلىنغان، زەي زىنداندا سېسىپ، يىرىڭلاپ، قۇرتلاپ، بەدبۇي ھىد تارقىتىۋاتقان تېنىدىن جۇدا بولدى. بەشاڭ ئۇنىڭ ئۆلۈكىنى مەھبۇسلارغا بوردغا يۆگەتكۈزۈپ، كۆتەرتىپ، يېڭىشەھەرنىڭ كۈنچىقىش تەرىپىدىكى بارىن قەبرىستانلىقىغا ئېلىپ بېرىپ، شۇ پېتى كۆمدۈرۈۋەتتى.

نەزمە:

بۇ جاھان توغرىسىدا دەپتۇ ئاقىللار شۇنى:
تىرىمىغىن يامانلىق، ئورارسەن ئاخىر ئۇنى.

— شەيخ سەئىدى

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېگانە تارىيسى

ئون ئىككىنچى باب

«خان مۆپەتتىش زو زۇڭتاڭ ياق دېدى»

«يولۋاسنىڭ ھجايغىنى كۆلگىنى ئەمەس!»
— ئۇيغۇرلارنىڭ ئەقلىيە سۆزلىرىدىن

مىلادى 1879 ـ يىل 10 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى.

«چۇڭخۇ جۇڭگو بىلەن روسىيە ئوتتۇرىسىدا تۈزۈلگەن رىۋا-كىيە شەرتنامىسىگە قول قويۇپتۇ!» دېگەن خەۋەر پۈتۈن بېيجىڭ-نى زىلزىلىگە كەلتۈردى. خان ئوردىسىنىڭ ئىچى ۋە تېشى بىر پەستىلا خۇددى قاينىغان قازاندەك پاراقشىپ كەتتى. ھەممەيلەن دېگۈدەك چۇڭخۇنى ئەيىبلەپ، ئۇنىڭ ئەجدادىنى قويماي سۆكۈپ چىقىشتى. چۈنكى ئۇ، روسىيە بىلەن جۇڭگو ئوتتۇرىسىدا ئۇ-رۇش پارتلىمىغان، جۇڭگو مەغلۇپ بولمىغان ئەھۋال ئاستىدا، دۆلەتنىڭ ئابروينى تۆكۈپ، مىللەتنى ئاھانەتكە قويىدىغان شەرت-نامىگە قول قويغانىدى.

ئەسلىدە، مانجۇ قوشۇنلىرى تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىدىكى جايلارنى بەدۆلەتنىڭ قولىدىن قايتۇرۇۋالغاندىن كېيىن، خانلىق-نىڭ خارجى ئىشلىرى ياموُلى چارروسىيىنىڭ جۇڭگودا تۇرۇشقا يېڭىدىن بەلگىلىگەن ۋەكىلى ك. ي. بيۇتزوۋنى چاقىرتىپ، ئۇنىڭ بىلەن ئىلىنى قايتۇرۇۋېلىش ئىشى ھەققىدە سۆزلەشكەنىدى.[1]

---

[1] بۇ ھەقتە بۇ كىتابنىڭ 2 ـ قىسمىنىڭ «پوچى خوجام» دېگەن بابىغا قارالسۇن.

گەرچە، چارروسىيە ھۆكۈمىتى خاننىڭ لەشكەرلىرى «قو-
ۋۇقنىڭ ئىچى ۋە سىرتىدىكى قاراقچىلارنى تازىلاپ، ئۈرۈمچى،
ماناس قاتارلىق شەھەرلەرنى پەتھ قىلغاندىن كېيىن، (ئىلىنى)
دەرھال قايتۇرۇپ بېرىمىز»[1] دەپ ئېنىق ئىپادە بىلدۈرگەن بول-
سىمۇ، ئەمما، خۇددى ئەنگلىيىلىك سەيياھ لانسدېئو: «بەزى
روسىيە ئەمەلدارلىرى ماڭا: ‹ئۇ كۈن مەڭگۈ كەلمەيدۇ› دەپ
قارايدىغانلىقىنى ئېيتتى»[2] دېگىنىدەك، ئۇلار مانجۇ ھۆكۈمىتى-
نىڭ شىنجاڭنى تولۇق قايتۇرۇۋېلىش ئىقتىدارىغا ئىشەنمىگەنى-
دى. تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىدىكى سەككىز مۇسۇلمان شەھىرى
قايتۇرۇۋېلىنىپ، ئەنجانلىقلار بۇ جايلاردىن پاك - پاكىزە قوغلاپ
چىقىرىلغاندىن كېيىن، مانجۇ ھۆكۈمىتى چارروسىيە ھۆكۈمىتى-
دىن ئەلچى ئەۋەتىپ، زوزۇڭتاڭ بىلەن ئىلىنى قايتۇرۇپ بېرىش —
قايتۇرۇۋېلىش ئىشى ھەققىدە بىۋاسىتە سۆھبەت ئۆتكۈزۈشنى يەنە
بىر قېتىم تەلەپ قىلدى.

شىنجاڭ ۋەزىيىتىدە يۈز بەرگەن مۇنداق تېز ئۆزگىرىش چار
پادىشاھ ئالېكساندىر II نى مانجۇ ھۆكۈمىتى بىلەن سۆھبەت
ئۆتكۈزۈشكە ماقۇل بولۇشقا مەجبۇر قىلدى. ئۇ دەرھال قۇرۇق-
لۇق ئارمىيە مىنىستىرى، گراف مىليوتىن باشچىلىقىدا، مالىيە
مىنىستىرى ئا. س. گېرىگ، خارجى ئىشلىرى مىنىستىرىنىڭ
ياردەمچىسى ك. ن. گىرىس قاتارلىقلار قاتناشقان بىر «پەۋقۇل-
ئاددە ھەيئەت» تەسىس قىلىش ھەققىدە پەرمان چۈشۈردى. بۇ
«پەۋقۇلئاددە ھەيئەت» قەمەرىيە 3 - ئاينىڭ 29 - كۈنى[3] يىغىن
چاقىرىپ، ئىلىنى قايتۇرۇپ بېرىش مەسىلىسىنى مۇھاكىمە قىل-

① «شىنجاڭنىڭ خەرىتىلىك تەزكىراتى»، 54 - جىلد. «خارجى
ئالاقىلەر». 2 - بەت.
② «روسىيىگە قارام ئوتتۇرا ئاسىيا»، لوندون، 1885 - يىلى نەش-
رى، 1 - توم، 627 - بەت.
③ شەمسىيە 4 - ئاينىڭ 23 - كۈنى.

دى. بۇ يىغىندا: «روسىيە سودىگەرلىرىنىڭ جۇڭگونىڭ ئىچكى-
رىسىدىكى جايلىرىغا بېرىپ سودا قىلىشىغا رۇخسەت قىلىنغاندىلا
ۋە تېكەس ۋادىسىدىكى جايلار بىلەن مۇز داۋانىنى روسىيىگە كېس-
سىپ بەرگەندىلا، ئاندىن ئىلىنى جۇڭگوغا قايتۇرۇپ بېرىشكە
بولىدۇ.»[1] دەپ قارار قوبۇل قىلىندى.

چۇڭخۇ مانجۇ ئاقسۆڭەكلىرىدىن كېلىپ چىققان بولۇپ، خانىنىڭ ئەمەلدارلىق ئىمتىھانىدىن ئۆتۈپ خەتمەكەردىلىك دەرى-جىسىگە ئېرىشكەن كىشى ئىدى. ئۇ، ئىككىنچى قېتىملىق ئەپيۇن ئۇرۇشىدىن كېيىن، گۇڭچىنۋاڭ يىشىن ئەنگلىيە ــ فرانسىيە ۋەكىللىرى بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزۈپ، «بېيجىڭ شەرتنا-مىسى» نى ئىمزالىغاندا، ئۇنىڭغا ياردەمچى بولغانىدى. كېيىن ئۇ ئۈچ پورتنىڭ سودا ۋەكىلى بولغان ھەمدە 1870 ــ يىلى «تيەنجىن كاتولىكلار ۋەقەسى» نى بىر تەرەپ قىلىشقا قاتنىشىپ خانغا ۋاكالىتەن فرانسىيىگە «ناماقۇل بولۇش ئۈچۈن» بارغانى-دى. ئۇ مانجۇلارنىڭ ئارىسىدا «ئەجنەبىلەر ئىشىدا ئالدىنقى قاتاردا تۇرىدىغان ئىقتىدارلىق كىشى» بولغاچقا، 1878 ــ يىلى-نىڭ ئاخىرلىرى خان ئۇنى ئىلىنى قايتۇرۇۋېلىش سۆھبىتىگە قاتنىشىدىغان خان مۇيەتتىش قىلىپ تەيىنلەپ روسىيىگە ئەۋەتكە-نىدى.

چۇڭخۇ روسىيىگە بارغاندىن كېيىن چار پادىشاھ ئالېكساند-دىر II نىڭ قوبۇل قىلىشىغا مۇيەسسەر بولدى. ئۇ خۇشاللىقى-دىن قىن ــ قىنىغا پاتماي، ئۆزىنىڭ ۋۇجۇدىدىكى قۇللارغا خاس پەسكەشلىكىنى تولۇق ئىپادىلىدى.

— ئىككى ئالەم سەرۋەرىگە ھەمدۇ شۈكرانىكىم، كەرەملىك

---

① «1860 ــ 1895 ــ يىللاردا كاپىتالىستىك كۈچلۈك دۆلەتلەرنىڭ يىراق شەرقتىكى مۇستەملىكىچىلىك سىياسىتى» ئا. پ. نارچىنە-چىكى يازغان 1956 ــ يىل موسكۋا نەشرى، 232 ــ بەت.

www.uyghurkitap.com

پادىشاھ ئالىيلىرى، — دېدى ئۇ قوبۇل ۋاقتىدا چار پادىشاھىنىڭ پەلەي سېلىنغان قولىغا سۆيۈپ تۇرۇپ، — مەندەك پەقىر ۋە ئاجىز بىز ناتىۋاننى سىلى پادىشاھ ئالىيلىرىنىڭ مۇبارەك جامالىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرۈشكە مۇيەسسەر قىلدى. مېنىڭ بىز ئىككى دۆلەت سۆھبىتىدە سىلىنىڭ مۇبارەك ناملىرى بىلەن قەدەم باسىدىغىنىمغا ئىشەنگەيلا، سىلىنىڭ يوللىرىنى مۇنەۋۋەر ئەيلەپ، سىلىنىڭ مۇبارەك كۆڭۈللىرىنى شەۋكەت ۋە ھالاۋەتكە تولدۇرغايمەن!

چۇڭخۇ مۇشۇ تاپتا ئەقەللىسى ئۆزىنىڭ مانجۇ خاقانلىقىنىڭ ئەئيانى ئىكەنلىكىنى پۈتۈنلەي ئۇنۇتقانىدى. بۇنداق پەسكەشلىك — چۇڭخۇلار ئۈچۈن ھېچقانداق نومۇس بولۇپ سانالمايتتى. ئۇنىڭ نەزەرىدە خۇددى مانجۇ خاقانلىقىدا زېمىن، ئالتۇن ـ كۈمۈش دېگەنلەر تولا گەپتەك. بۇ چوڭ خاقانلىق بۇنداق چۈكىنەك ئىشلاردا مەرد بولمىسا زادى بولمايدىغاندەك ھېسابلىناتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، مانجۇ خانى ئۆز پۇقرالىرىنى قىرىشتا باتۇر بولغىنى بىلەن، ئەجنەبىلەر بىلەن سوقۇشۇشتىن ئۆلگۈدەك قورقاتتى.

روسىيىلىكلەرمۇ دەل مانجۇ خانىنىڭ مۇشۇنداق روھىي ھالىتىدىن پايدىلىنىپ، مانجۇ خاقانلىقىنى تازا بىر قاقتى ـ سوقتى قىلىۋالماقچى بولدى. شۇڭا، سانت ـ پېتىربورگدا چار روسىيە خارجى ئىشلىرى مىنىستىرى گىرىسنىڭ چۇڭخۇ بىلەن ئۆتكۈزگەن سۆھبىتى خېلى «ئوڭۇشلۇق» بولدى.

چۇڭخۇ بىلەن گىرىس ئوتتۇرىسىدا ئىلىنى قايتۇرۇۋېلىش ـ قايتۇرۇپ بېرىش ئۈچۈن ئۆتكۈزۈلۈۋاتقان جۇڭگو ـ روسىيە ئىككى دۆلەت سۆھبىتىدە ئاخىرى ئون سەككىز ماددىلىق بىر كېلىشىم ھاسىل قىلىندى. بۇ كېلىشىمنىڭ بىرىنچى ماددىسىدا، روسىيەنىڭ ئىلىنى جۇڭگوغا «قايتۇرۇپ» بېرىدىغانلىقى قەيت قىلىنغان ھەمدە بۇ كېلىشىمنىڭ ئاخىرقى بىر ماددىسىدا بۇ كېلىشىمنى ئۆزئارا ئالماشتۇرۇش تەرتىپلىرى بەلگىلەنگەندىن باشقا، قالغان ئون ئالتە ماددىنىڭ ھەممىسىدە، جۇڭگو تەرەپ ئادا قىلىشقا

تېگىشلىك مەجبۇرىيەتلەر، جۇملىدىن جۇڭگو تەرەپنىڭ روسىيە تەرەپكە بەش مىليون روبلى (يىگىرمە سەككىز تۈمەن سەركۈمۈش) تۆلەم تۆلەيدىغانلىقى؛ قورغاس دەرياسىنىڭ غەربىدىكى رايونلار بىلەن ئىلىنىڭ جەنۇبىدىكى تېكەس ۋادىسىدىكى جايلارنىڭ روسىيىگە كېسىپ بېرىلىدىغانلىقى؛ «جۇڭگو ـ روسىيە غەربىي چېگرىنى ئۆلچەپ ـ ئايرىش خاتىرىسى» دە بەلگىلەنگەن زەيسان كۆلى ئەتراپى ئىككى دۆلەتنىڭ چېگرىسى بولىدۇ دېگەن ماددىغا تۈزىتىش كىرگۈزۈلىدىغانلىقى ۋە روسىيىگە شىنجاڭ، موڭغۇلىيە ۋە جىيايۇگۇەن ئەتراپلىرىدىكى بىرقانچە شەھەرلەردە كونسۇلخانا قۇرۇشقا رۇخسەت قىلىنىدىغانلىقى بەلگىلەنگەنىدى. بۇ شەرتنامە بۇيىچە بولغاندا، ئىلى نامدا مانجۇ خاقانلىقىغا قايتۇرۇپ بېرىلگەندەك كۆرۈنسىمۇ، ئەمەلىيەتتە شىنجاڭنىڭ جەنۇبى بىلەن شىمالىنى تۇتاشتۇرۇپ تۇرىدىغان ستراتېگىيىلىك مۇھىم جاي بولغان غۇلجا شەھىرى ئۈچ تەرەپتىن تەھدىتكە ئۇچراپ، ئاسان قولدىن كېتىدىغان بىر يېتىم شەھەرگە ئايلاندۇرۇپ قويۇلغانىدى.

چۇڭخۇ شەرتنامىنىڭ مەزمۇنىنى خانغا تېلېگراما بىلەن مەلۇم قىلغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ تەستىقلىشىنى كۈتمەستىنلا، «ئەھۋالغا قاراپ ئىش كۆرسە بولىدىغان تولۇق ھوقۇقلۇق خان مۇپەتتىش» لىك سالاھىيەت بىلەن، 10 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى، چار پادىشاھ ئالېكساندىر II نىڭ قارا دېڭىز ساھىلىدىكى ئارامگاھى بولغان يالتادىكى رىۋاكىيە ئوردىسىدا، روسىيە خارجى ئىشلىرى مىنىستىرى گىرس بىلەن بۇ شەرتنامىگە ئىمزا قويدى. مانا بۇ — «رىۋاكىيە شەرتنامىسى» ئىدى.

چارروسىيىنىڭ بۇ شەرتنامە ئارقىلىق قولغا كەلتۈرۈۋالغان مەنپەئەتى ئۇنىڭ ئۇرۇش خەۋپىگە قارىماي ساقلاپ قالغان مەنپەئەتىدىن كۆپ ئېشىپ كەتتى!»[①]

---

① چارلىس ۋە بابارا. يېرىۋىچ بىرلىكتە يازغان «روسىيە شەرقتە (1876 — 1880)» دېگەن ئەسەرگە قارالسۇن.

«رىۋاكىيە شەرتنامىسى»نىڭ ئىمزالانغانلىقى ھەققىدىكى خەۋەر خاقانلىققا يېتىپ كەلگەندىن كېيىن، قارا دىۋاندىكىلەر: «چۇڭخۇ بالانىڭ چوڭىنى تېرىپتۇ. ئەمدى ئۇنىڭ ئوردىنىڭ ئىچى ۋە سىرتىدا باشقىلارنىڭ مالامەت ئوقىغا دۇچ كەلمىگەنلىكىنى كۆرۈڭ!» دېيىشتى. ئەمما، چۇڭخۇ ھېچ ئىش بولمىغاندەك، گېدىيىپ قايتىپ كەلدى! مانجۇ خاقانى ئەجدادلىرىنىڭ باش كۆتۈرگەن يىللىرىدىكى سەلتەنەت كىبىرىنى ئاللىقاچان يوقاتقانىدى. شۇڭا ئۇ، «خىزمەت ئورنىدىن ئۆز ئىختىيارىچە ئايرىلىپ، دۆلەتكە قايتقان» دېگەن نام بىلەن، چۇڭخۇنى ۋەزىپىسىدىن ئېلىپ تاشلىدى، مۇشۇنداق قىلىش ئارقىلىق، جامائەتنىڭ ئاغزىنى تۇۋاقلىماقچى بولدى.

چۇڭخۇنىڭ ساتقىنلىق قىلغانلىقى ھەققىدىكى خەۋەر تارقالغاندىن كېيىن، ئوردىنىڭ ئىچى ۋە سىرتىدىكىلەر بىردەك «ساتقىن چۇڭخۇنى ئۆلتۈرمىگىچە، ئاۋامنىڭ غەزىپىنى پەسەيتكىلى بولمايدۇ» دېيىشتى. خان ئاۋامنىڭ غەزىپىنى پەسەيتىش ئۈچۈن، چۇڭخۇنى دەرھال قاماققا ئېلىپ، ئۇنى «ئۆلۈم جازاسىغا ھۆكۈم قىلىنىدىغانلار زىندانى»غا قاماش ھەققىدە پەرمان چۈشۈردى.

بۇ چاغدا، لەنجۇ ئۆلكىسىنىڭ زۇڭدۇسى، خان مۇپەتتىش زو زۇڭتاڭ بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ دەرھال ئوردىغا قاتلاق مەكتۇپ سۇنۇپ، چۇڭخۇنى قاتتىق سۆكۈپ، ئۇنىڭ ۋەتەن ساتقۇچلۇق قىلىپ، مانجۇ سەلتەنەتىگە ئېغىر ئاھانەتلەرنى كەلتۈرگەنلىكىنى ئەيىبلىدى. «... ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، يەر كېسىپ بېرىش ھېسابىغا سۈلھ تەلەپ قىلىنسا، — دەپ يازدى ئۇ ئۆزىنىڭ قاتلاق مەكتۇپىدا، — بۇنى ھەر ھالدا چۈشىنىش مۇمكىن. ئەمما، ھازىرقى ئەھۋال قانداق؟ بۇ رۇسلار بىر پايمۇ ئوق ئاتمىغان ئەھۋالدا، ئۇلارنىڭ تويماس نەپسىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن، سەلتەنەتىمىزنىڭ زېمىنىنى ئۇلارغا كېسىپ بېرىشكە ئالدىراپ كەتكەنلىك بولماي نېمە؟ بۇ خۇددى ئاچ قالغان غالجىر

ئىتقا بىر پارچە سۆڭەك تاشلاپ بەرسە، ئۇ قانائەتلەنمىگەندەكلا بىر ئىش. ھېلىتىن بېشىمىزغا بۇنچىۋالا بالالار كەلگىلى تۇرسا، بۇنىڭدىن كېيىن، يەنە مۇنداق بالا ـ قازالىق قىسمەتكە دۇچار بولمايمىز دېيىش مۇمكىنمۇ؟ ئىسىت! ئىسىت، شۇنچە كۆرسەتكەن تىرىشچانلىقىم ھالا بۇگۈنگە كەلگەندە بىكارغا كېتەرمۇ؟»[1] ئۇ ئۆزىنىڭ چارروسىيىگە قارشى قەتئىي ئىرادىسىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن «روسىيە بىلەن ھەل قىلغۇچ جەڭ قىلىپ، غەلىبىنى قەتئىي قولغا كەلتۈرۈش»[2]نى تەلەپ قىلدى ھەمدە گۇاڭشۈينىڭ 6 ـ يىلى قەمەرىيە 10 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى[3] ھىماتچى قوشۇنلارنىڭ قارارگاھىنى تيەنشۈي دېگەن يەردىن قۇمۇلغا يۆتكەپ چىقىشنى قارار قىلدى ۋە ئۆزى مىڭدىن ئارتۇق لەشكەرنى ئېلىپ، جيايۈگۈەن ئارقىلىق قوۋۇقتىن چىقتى.

بۇ چاغدا، پۈتۈن مەملىكەتتە غايەت زور ۋەتەنپەرۋەرلىك دولقۇنى كۆتۈرۈلگەنىدى. خان ئوردىسىدىكىلەردىن لى خۇڭجاڭ قاتارلىق ئاز سانلىق ۋەزىر ـ ۋۇزرالارنى ھېسابقا ئالمىغاندا، قالغانلىرىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك «رىۋاكىيە شەرتنامىسى»نى ئۆزگەرتىپ، باشقىلەتىن تۈزۈشنى تەلەپ قىلىشتى. ئەمما، لى خۇڭجاڭ بۇ ھەقتە باشقىچە پىكىردە ئىدى. «چۇڭخۇنى روسىيىگە ئەلچىلىككە ئەۋەتكەندە، — دېگەنىدى ئۇ، — پەرمان بويىچە ئۇنىڭغا ئىشلارنى ئەھۋالغا قاراپ بىر تەرەپ قىلىدىغان تولۇق ھوقۇق بېرىلگەن. شۇڭا، ئۇنىڭ شەرتنامىگە قول قويىدىغان نېمە ھوقۇقى بار ئىكەن؟ دېسەك بولماس. مۇبادا، باشتا ماقۇل دەپ،

---

① «مەرىپەتلىك، مەدەتكار زوزۇڭتاڭ ھەزرەتلىرى ئەسەرلىرى. نامەلەر» 55 ـ جىلد، 3 ـ بەت؛ 56 ـ جىلد، 10 ـ بەت.

② «مەرىپەتلىك، مەدەتكار زوزۇڭتاڭ ھەزرەتلىرى ئەسەرلىرى. نامەلەر» 55 ـ جىلد، 3 ـ بەت؛ 56 ـ جىلد، 10 ـ بەت.

③ مىلادى 1880 ـ يىل 5 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنى.

www.uyghurkitap.com

ئاخىرىدا لەۋزىمىزدىن يېنىۋالىدىغان بولساق، ئىنتايىن نامەرد-
لىك قىلغان بولامدۇق؟»①

ئۇ، زو زوڭتاڭنىڭ قومۇلغا ئەسكەر باشلاپ ماڭغانلىقىنى ئاڭلاپ، ئۇنى «قېرىغىنىغا باقماي، نام ـ ئاتاق قازانماقچى بولغان ئۆلەرمەن» دەپ مازاق قىلدى.

زو زوڭتاڭ قومۇلغا قاراپ ئاتلانغاندا، ئۆزىنىڭ قەتئىي ئىرادىسىنى نامايان قىلىش ئۈچۈن، مېيىتىنى سالىدىغان ساندۇقنى ئۆزى بىلەن بىللە ئېلىپ ماڭغانىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە، شۇ چاغلاردا، ئۇ ئۆتكۈر ئۆت ياللۇغىغا گىرىپتار بولۇپ قالغانلىقتىن، ئاتقا قولتۇقىدىن ئىككى ئادەم يۆلەپ مىندۈرۈپ قويمىسا، ئۆزى مىنەلمەيتتى. شۇڭا، لى خۇڭجاڭ تەئەددى قىلىپ:

— ئۆلۈمتۈك قېرى، ئىككى ئادەم قولتۇقىدىن يۆلىمىسە، ئاتقا ئوڭلاپ مىنەلمەيدۇ. يەنە تېخى رۇسلار بىلەن سوقۇشىمەن دەۋاتقىنىنى قارىمامدىغان ئۇنىڭ! — دېگەنىدى.

لى خۇڭجاڭنىڭ تەئەددىسىدىن خەۋەر تاپقان زوزوڭتاڭ:

— ئۇ راست ئېيتىدۇ. مېنى ئاتقا مىندۈرگىلى دەرۋەقە ئىككى ئادەم كېرەك. ئەمما، مېنى ئاتتىن يىقىتقىلى بولسا، مىڭ ئادەم كېرەك، — دەپ تەنە بىلەن جاۋاب بەرگەنىدى.

قەمەرىيە 5 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى،② زو زوڭتاڭ قومۇلغا يېتىپ كەلدى ھەمدە يول ئازابىدىن قوزغىلىپ قالغان كېسىلىگىمۇ قارىماستىن، دەرھال ھەربىي كېڭەش چاقىرىپ، ئىلىنى قايتۇرۇۋېلىش ئىشىنى مەسلىھەتلەشتى.

ھەربىي كېڭەشنىڭ قارارى بويىچە، خاقانلىقنىڭ شىنجاڭدا

---

① «ساداقەتلىك، مەرىپەتلىك لى خۇڭجاڭ ھەزرەتلىرى ئەسەرلىرى. خانغا يوللانغان مەكتۇبلار»، 35 ـ جىلد، 15 ـ بەت.

② شەمسىيە 1880 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى.

تۇرۇشلۇق قوشۇنلىرى ئىلىنى قايتۇرۇۋېلىش ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ تۇرۇشلۇق ھەرقايسى جايلاردىن ئۈچ تارامغا بۆلۈنۈپ ئىلگىرىلەيدىغان بولدى:

شەرقىي تارامدىكى ئىلى جياڭجۈنى جىن شۈننىڭ قارمىقىدىكى بىر تۈمەن لەشكەر چاررۇسىيە قوشۇنلىرىنىڭ شەرققە قاراپ ئىلگىرىلىشىنى توسۇش ئۈچۈن، جىڭ ئەتراپلىرىدا ئىستىھكام قۇرۇپ مۇداپىئەدە تۇرىدۇ. ئۇلارغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن، جىن يۈكچاڭنىڭ «غالىب قوشۇنى» دىن ئىككى مىڭدەك ئاتلىق ـ پىيادە چېرىك يۆتكەپ بېرىلىدۇ؛ ئوتتۇرا تارامدىكى قىسىملار ئاساسلىق ھۇجۇم ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالىدۇ. بۇ قىسىم ئەنخۇي قوشۇنلىرىنىڭ تۆگلىكى، گۇاڭدۇڭ پىيادە چېرىكلىرىنىڭ باش بۇغى جاڭ ياۋنىڭ قوماندانلىقىدىكى بەش مىڭ كىشىلىك پىيادە، ئاتلىق قىسىم (تۆت مىڭ بەش يۈز پىيادە چېرىك، بەشيۈز ئاتلىق چېرىك) ئاقسۇدىن يولغا چىقىپ، مۇزداۋان ئارقىلىق تېكەس دەرياسىنى بويلاپ ئىلىغا قاراپ ئىلگىرىلەيدۇ، ئۇنىڭغا ياردەم ئۈچۈن يەنە ئىككى مىڭ پىيادە، ئاتلىق چېرىك يۆتكەپ بېرىلىدۇ؛ غەربىي تارامدىكى قىسىم — خۇنەن قوشۇنلىرىنىڭ باش بۇغى لىيۇ جىنتاڭ قوماندانلىقىدىكى ئون مىڭ پىيادە، ئاتلىق چېرىك (سەككىز مىڭ بەش يۈز يەتمىش پىيادە چېرىك، بىر مىڭ بەشيۈز ئاتلىق چېرىك) تىن تەشكىل تاپقان بولۇپ، ئۇلار ئۈچتۇرپان ئارقىلىق ئىلىغا قاراپ ئاتلىنىدۇ. زو زۇڭتاڭ ئۆزىنىڭ قارارگاھى بىلەن يەنىلا قۇمۇلدا تۇرۇپ بۇ ئۇرۇشقا قوماندانلىق قىلىدۇ ۋە ھاكازالار.

× ×

چاررۇسىيە ھۆكۈمىتىنىڭ «رېۋاكىيە شەرتنامىسى» نى ئەمەـ

ـزالاش ئارقىلىق قولغا كەلتۈرۈۋالغان غايەت زور مەنپەئەتى مانا
مۇشۇنداق قىلىپ كۆپۈككە ئايلاندى.
مانجۇ خاقانلىقىنىڭ لەۋزىدىن يېنىۋالغانلىقىغا قاتتىق غە-
زەپلەنگەن چارروسىيە ھۆكۈمىتى بىر تەرەپتىن ئۆزىنىڭ بېيجىڭدا
تۇرۇشلۇق ۋەكالەتچىسى ئا. ئى. كىياندىپنى خاقانلىقنىڭ خارجى
ئىشلىرى يامۇلىغا ئەۋەتىپ، ئىغۋاگەرچىلىك قىلىپ پوپۇزا قىل-
سا، يەنە بىر تەرەپتىن، چېگرىغا ھەدەپ ئەسكەر يۆتكەپ ھەربىي
ئىغۋاگەرچىلىك قىلدى. چارروسىيىنىڭ مانجۇ خاقانلىقى بىلەن
چېگرىلىنىدىغان جايلارغا يۆتكىگەن ئەسكەرلىرى بىرنەچچە تۈمەن-
گە يەتتى. يالغۇز ئىلىدا تۇرۇشلۇق ئەسكىرىي كۈچىنى بىراقلا
ئالتە ـ يەتتە ھەسسە كۆپەيتىپ ئون ئىككى مىڭغا، توپ ـ
زەمبىرەكلىرىنى ئەللىككە يەتكۈزدى. زەيسان كۆلى ئەتراپىدىكى
جايلارغا ئون ئىككى مىڭ بەشيۈز پىخود ئەسكەر، ئالتە مىڭ
ئىككى يۈز ئەللىك ئاتلىق ئەسكەر، ئاتمىش ئىككى دانە توپ ـ
زەمبىرەك ئورۇنلاشتۇردى ھەمدە پەرغانە ئۆلكىسىدىن ئۇدۇل
قەشقەرگە باستۇرۇپ كىرىش ئۈچۈن بەش مىڭ كىشىلىك بىر
قىسىمنى يۆتكەپ كەلدى ۋە بۇ قىسىمغا ئوتتۇز دانە توپ ـ
زەمبىرەك سەپلەپ بەردى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئۇرۇش پارتلاپ
قالسىلا، خېيلۇڭجياڭ، جىلىن ئۆلكىلىرىگە بېسىپ كىرىش ئۈ-
چۈن، ئامۇر دەرياسىنىڭ شىمالى ۋە ئۇسسۇرى دەرياسىنىڭ شەر-
قىدىكى جايلاردا تۇرۇشلۇق ھەربىي قىسىملىرىنى كۆپەيتتى.
ئۇنىڭدىن باشقا، مانجۇ خاقانلىقىنى دېڭىزدىن قامال قىلىش ئۈ-
چۈن، يىگىرمە نەچچە ھەربىي پاراخوتتىن تەشكىل قىلىنغان
فلوتنى (بىرونلانغان پاراخوت، كىرەيسىر، مۇداپىئە تىرالى قا-
تارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) قارا دېڭىزدىن ياپونىيىنىڭ خى-
رۇسىما شەھىرىگە يۆتكەپ كەلدى. دېمەك، تېگىپ كەتسىلا
ئۇرۇش پارتلايدىغان ھالەت شەكىللەندى.

قەمەرىيە 5 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى[1] خاننىڭ بېيجىڭدىكى ئوردىسىدا جىددىي ساراي كېڭىشى چاقىرىلدى. بۇ چاغدا، تەسلىمچىلەرنىڭ ۋەكىلى بولغان لى خۇڭجاڭ ساراي كېڭىشىنى كونترول قىلىۋالغانىدى. ئۇنىڭغا دارىلئۇلۇمنىڭ ياندىش مىرزىدسى چۈەنچېڭ، تەمىرات پىرقىسىنىڭ دىۋانبېگى ۋېن تۇڭخې، شىغاۋۇل پىرقىسىنىڭ دىۋانبېگى شۈي دۇڭ ۋە شۇنىڭدەك نەنياڭ ۋەزىرى، قوشۇمچە جېجياڭ، جياڭشى ئۆلكىلىرىنىڭ زۇڭدۇسى ليۇ كۈنيى قاتارلىقلار دوست تارتىشىپ بەردى. ئۇلار: ئارنومۇسقا چىداپ، روسىيە بىلەن سۈلھ قىلىشنى قۇۋۋەتلەپ چىقىشتى ھەمدە يىغىننىڭ قارالمىسىنى خانغا سۇندى.

مانجۇ خانى بىر تەرەپتىن چار روسىيە ۋە ھەرقايسى جاھانگىر كۈچلۈك دۆلەتلەر (ئەنگلىيە، گېرمانىيە، فرانسىيە، ئامېرىكا قاتارلىق دۆلەتلەر چۈڭخۇنى جازالىغانلىق مەسىلىسى ھەققىدە مانجۇ ھۆكۈمىتىگە نارازىلىق ئولتىماتومى تاپشۇرغانىدى) نىڭ بېسىمىغا تېز يۈكۈپ، چۈڭخۇنى «ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىنغانلار زىندانى» دىن چىقىرىپ، ئۇنىڭغا بېرىلگەن ئۆلۈم جازاسىنى كەچۈرۈم قىلىشقا يارلىق چۈشۈرگەن بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، خاقانلىقنىڭ ئەنگلىيە بىلەن فرانسىيەدە تۇرۇشقا ئەۋەتكەن تولۇق ھوقۇقلۇق ۋەكىلى، زېڭ گوفەننىڭ ئوغلى زېڭ جىزېنى سانت ـ پېتېربورگقا ئىلى مەسىلىسى ھەققىدە روسىيە بىلەن يېڭىۋاشتىن سۆھبەت ئۆتكۈزۈشكە ئەۋەتتى.

× ×

1880 ـ يىل 7 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنى. زېڭ جىزې سانت ـ پېتېربورگقا يېتىپ كەلدى. 8 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى، ئۇ رەسمىي

---

[1] شەمسىيە 1880 ـ يىل 6 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى.

سۆھبەت ۋەكىللىك ماندانتنى تاپشۇرۇۋالدى.

ئەتىسى، زېڭ جىزې روسىيە خارجى ئىشلىرى مىنىستىرلى-
كىگە بېرىپ، خارجى ئىشلىرى مىنىستىرى گىرس، روسىيىنىڭ
مانجۇ خاقانلىقىدا تۇرۇشلۇق ۋەكىلى بيۇتزوۋ ۋە ئالىي دەرىجى-
لىك مەسلىھەتچى رېمىن قاتارلىقلار بىلەن كۆرۈشتى. كۆرۈ-
شۈش مۇراسىمىدا، ئۇ ئۆزىگە بېرىلگەن ھوقۇقىقا بىنائەن، جۇڭگو -
روسىيە ئىلىنى قايتۇرۇۋېلىش - قايتۇرۇپ بېرىش شەرتنامىسى —
«رىۋاكىيە شەرتنامىسى» غا تۈزىتىش كىرگۈزۈش ئۈچۈن كەلگەن-
لىكىنى ئىزھار قىلدى. ئەمما گىرس تولىمۇ ھاكاۋۇر، تولىمۇ
ئۆكتەم بىر ئادەم ئىدى.

روسىيىلىكلەر زېڭ جىزېنىڭ سۆزىنى ئاڭلاپ بولۇپ، مۆ-
رىلىرىنى قىسىپ قويۇشتى - يۇ، ھېچقايسىسى لام - جىم
دېمىدى.

زېڭ جىزېنىڭ ئالدىدا تۇرغان بيۇتزوۋ دېگەن رۇسنىڭ ئىك-
كى كۆزى چاناقلىرىدىن چاچراپ چىقىپ كەتكۇدەك دەرىجىدە
پولتىيىپ چىققان بولۇپ، ئۇنىڭ يا خاپا بولغىنىنى، يا خۇشال
بولغىنىنى ئاسانلىقچە ئۇققىلى بولمايتتى، ئۇ مۇغەمبەر، شەپقەت-
سىز، تاقابىل تۇرۇش تولىمۇ قىيىن بولغان كاززاپ بىر ئادەم
ئىدى. زېڭ جىزېنىڭ دىققەت - نەزەرى ئۇنىڭدىن يۆتكىلىپ
خارجى ئىشلىرى مىنىستىرى گىرسنىڭ ئۇستىگە ئاغدۇرۇلدى.
بۇمۇ ئۆتۈپ كەتكەن تۈلكە، كازراپ، ھىيلىگەر بىر ئادەم ئىدى.

زېڭ جىزې خارجى ئىشلىرىنىڭ قائىدە - رەسمىيىتى بويى-
چە، ئۆزىنىڭ چار پادىشاھقا دۆلەت خېتى تاپشۇرماقچى ئىكەنلى-
كىنى ئىزھار قىلدى.

— جانابىي زېڭ جىزې تۆرە، سىلى مانجۇ خانىنىڭ ئەنگلىيە
ۋە فرانسىيىدە تۇرۇشلۇق تولۇق ھوقۇقلۇق ۋەكىلى ئىكەنلا، ھالا
بۈگۈن يەنە بۈيۈك روسىيە ئىمپېراتورلىقىمىزدا تۇرۇشلۇق ۋەكى-
لى بولۇپ-تەيىنلىنىپتىلا، بىلىدۇقكى، جانابىلىرىنىڭ نەچچىنچى

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

دەرىجىلىك ۋەكىل ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ بەرگەن بولسىلا، — دېدى گىرىس چىرايىنى ئۆزگەرتمەستىن.

ئۇ زېڭ جىزېنى قەستەنگە كولدىرلىتىۋاتاتتى. مانجۇ خاقانلىقىنىڭ خارجى ئىشلىرى يامۇلىنىڭ نوتىسىدا ئۇنىڭ ئەھۋالى روسىيە خارجى ئىشلىرى مىنىستىرلىكىگە تونۇشتۇرۇلغانىدى.

زېڭ جىزې قائىدە - يوسۇن يۈزىسىدىن يەنىلا ئۆزىنى زورىغا بېسىۋالدى.

— ئىككىنچى دەرىجىلىك ۋەكىل بولۇپ ھېسابلىنىمەن، — دەپ جاۋاب بەردى ئۇ چىرايىنى قىلچىمۇ ئۆزگەرتمەي.

— ئۇنداق بولسا، سىلەردىن كەلگەن چوڭ دارېن، — نەچچىنچى دەرىجىلىك ۋەكىل بولۇپ ھېسابلىنىدۇ؟ — دەپ يەنە سورىدى گىرىس زەھەرخەندىلىك بىلەن.

— بىرىنچى دەرىجىلىك ۋەكىل بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

— سىلى ئىككىنچى دەرىجىلىك ۋەكىل بولسىلا، — دېدى گىرىس تۇيۇقسىزدىنلا، — ئۇنداق بولسا، سىلى بۇ قېتىم كەلگەندە تولۇق ھوقۇقلۇق ۋەكىل مانداتىنى ئېلىپ كەلگەن ئوخشىماملا؟ ئىلگىرى، خاقانلىقىڭىزلارنىڭ چوڭ دارېن دېگەن ئۇ ۋەكىلىمۇ بىرىنچى دەرىجىلىك پوسۇل، تولۇق ھوقۇقلۇق ۋەزىرلىك مانداتىنى ئېلىپ كەلگەن، ئۇ كىشى مانجۇ خانىنىڭ تولۇق ئىشەنچىسىگە ئېرىشكەن، ئۇنىڭ مۇددىئاسىغا ئەڭ ۋەكىللىك قىلالايدىغان بولغاچقا، ئۇنىڭ بىلەن كېلىشىمگە كەلگەنىدۇق. ئەمما، بۇ كېلىشىمنىڭ سىياسى تېخى قۇرۇماي تۇرۇپلا، لەۋزىڭلاردىن يېنىۋالدىڭلار. ھالا بۈگۈنگە كەلگەندە، سىلى بۇ كېلىشىمگە تۈزىتىش كىرگۈزۈش ئۈچۈن كەلدىم دەۋاتىلا. ھالبۇكى، بىرىنچى دەرىجىلىك ۋەكىل، تولۇق ھوقۇقلۇق ۋەزىر ئىمزا قويغان كېلىشىمنى بىردەم تۈزۈپ، بىردەم ئۆزگەرتىپ، لەۋزىڭلاردىن يېنىۋېلىپ تۇرساڭلار، ئىككىنچى دەرىجىلىك ۋەكىل، ئۇنىڭ ئۈستىگە، تولۇق ھوقۇقلۇق مانداتقا ئىگە بولمىغان سىلىدەك

بىر ئادەمنىڭ قولىدىن قانچىلىك ئىش كېلىدۇ؟

تەرجىمان گىرىسنىڭ تەنە - تەئەددىلىرىنى زېڭ جىزېغا ئۆرۈپ بەرگەندىن كېيىن، زېڭ جىزې قىلچىمۇ تۈزۈت قىلىپ ئولتۇرمايلا:

— مۆھتەرەم گىرىس، بېيۇتزوۋ جانابلىرىغا مەلۇم بولغايكى، — دېدى، — مەن سىلەر ئىككىيلەننى ئۇزۇن يىللاردىن بۇيان خارجى ئىشلىرى مىنىستىرلىكىدە ئىشلەپ، ھەرقايسى ئەللەر بىلەن كۆپ مۇئامىلە قىلىپ، خېلى قائىدە - يوسۇن ئۆگەنگەن دېسەم، ئەقەللىسى ئۆيۈڭلەرگە كەلگەن مېھمانغا قانداق مۇئامىلە قىلىشنىمۇ بىلمەيدىغان ئوخشايسىلەر! غەربلىكلەرنىڭ ھەممە ئېتىراپ قىلغان قائىدە - يوسۇنلىرى بويىچە بولغان تەقدىردىمۇ، دۆلەت تەرىپىدىن چەت ئەللەرگە ئەۋەتىلگەن ۋەكىل مەيلى بىرىنچى دەرىجىلىك بولسۇن، ئىككىنچى دەرىجىلىك بولسۇن ۋە ياكى تولۇق ھوقۇقلۇق مانداتىغا ئىگە بولغان ياكى بولمىغان بولسۇن، تۈزگەن كېلىشىملىرىنى ئاۋۋال ئۆز پادىشاھىغا مەلۇم قىلىدۇ. بۇ كېلىشىملەر پادىشاھ تەستىقلىغاندىن كېيىن ئاندىن كۈچكە ئىگە بولىدۇ. بۇنى بىلسەڭلار كېرەك؟ ئالدىنقى نۆۋەت، چۇڭخۇ دارېن سىلەر بىلەن كېلىشىم تۈزگەندە، ئۆز بېشىمچىلىق قىلىپ، خاقانىمىزنىڭ ئىرادىسىگە مۇخالىپ ئىش قىلىپ قويدى. غەربتىكى ھەرقايسى ئەللەرنىڭ ۋە مانجۇ خاقانلىقىنىڭ ئەمرۇ - مەرۇپلىرى پۈتۈلگەن رىسالە - دەستۇرلارنى ئوقۇغان بولساڭلارلا، بۇ دەستۇرلاردا بۇنداق ئىشقا شىپى كەلتۈرگىلى بولىدىغان بىرەرمۇ ماددىنىڭ يوقلۇقى ئۆزۈڭلەرگىمۇ مەلۇم بولىدۇ. دۆلەتنىڭ زېمىن پۈتۈنلىكىگە بېرىپ چېتىلىدىغان بۇنداق ئىشنى چوقۇم خاقانىمىزنىڭ تەستىقىدىن ئۆتكۈزۈش لازىملىقى ھەممىگە ئايان بىر ئىشقۇ؟

باياتىن زېڭ جىزېغا يەۋەتكۈدەك قىلىپ تىكىلىپ تۇرغان بېيۇتزوۋ ئەمدى كۆزىنى ئۇنىڭدىن ئەپقېچىشقا مەجبۇر بولدى.

— ئۇنداق بولسا، چاتاق بولدىغۇ بۇ ئىش؟ — دەپ غۇدۇڭشىدى گىرىس، — يا بىرىنچى دەرىجىلىك ۋەكىل، تولۇق ھوقۇقلۇق ۋەزىرنىڭ دىگىنى ھىساب بولمىسا، يا ئىككىنچى دەرىجىلىك ۋەكىلگە تولۇق ھوقۇقلۇق مانداتى بېرىلمىگەن تۇرسا، بۇ قانداق بولغىنى؟

بىر پەس سۈكۈتتىن كېيىن، گىرىس يەنە مۇنداق دېدى:

— دۆلىتىڭلارنىڭ بىز بىلەن شەرتنامە تۈزىدىغان مۇددىئاسى بار ئىكەن ھەمدە بۇ شەرتنامىگە تۈزىتىش كىرگۈزسەك دەپ تۇرۇغلۇق، نېمىشقا غەربكە ئەۋەتىلگەن قوشۇنىڭلارنى كۆپەيتىسىلەر؟ بۇ بىزنىڭ بۈيۈك روسىيە ئىمپېراتورلىقىمىزغا قىلىنغان قىپ - قىزىل ئىغۋاگەرچىلىك ئەمەسمۇ؟ بىزگە مۇشۇنداق پوزىتسىيە بىلەن مۇئامىلە قىلساڭلار، بىز سىلەرنىڭ شەرتنامىگە تۈزىتىش كىرگۈزۈش ھەققىدىكى تەكلىپىڭلارغا قانداقمۇ ماقۇل بولىمىز؟

— خاقانلىقىمىزنىڭ ھۇدۇتلۇقىمىزنىڭ ئامان - ئېسەنلىكىنى مۇستەھكەملەش مەقسىتىدە شىنجاڭغا ئەسكەر چىقارغانلىقىنى ئىغۋاگەرچىلىك دېسەڭلەر تولىمۇ كۆلكىلىك ئىش ئەمەسمۇ؟ مەن گىرىس دارىيننىڭ شەرتنامىگە تۈزىتىش كىرگۈزۈش ھەققىدە بىز بىلەن مەسلىھەتلىشىش نىيىتىگە كەلگەنلىكىنى كۆرۈپ كۆپ خۇرسەن بولدۇم ھەمدە بۇ ئىشنى چار پادىشاھ ئالىيلىرىغا چوقۇم يەتكۈزىدىغانلىقىغا ئىشەنچىم كامىل!

بىر پەس سۈكۈتتىن كېيىن، گىرىس مۇنداق دېدى:

— بولىدۇ، ئەمىسە، مەن ۋەكىل جانابلىرىنىڭ مۇددىئاسىنى پادىشاھ ئالىيلىرىغا يەتكۈزەي. سىلىنىڭ دۆلەت خېتى تاپشۇرىدىغان ۋاقىتلىرى ھەققىدە ئۇل جانابىي ئالىيلىرىنىڭ كۆرسەتمىسىنى ئالاي!

روسىيە خارجى ئىشلىرى مىنىستىرلىكىدىن قايتىپ چىققاندىن كېيىن زىڭ جىزېنىڭ كۆڭلى سەل ئورنىغا چۈشكەندەك

بولدى.

8 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى، زېڭ جىزې سانت ـ پېتربورگدىن پويىزغا ئولتۇرۇپ سارسىك ۋوگزالىغا يېتىپ كەلدى ۋە ئۇ يەردىن ئۇدۇل چار پادىشاھ ئالېكساندىر Ⅱ نىڭ يازلىق سارىيىغا كەلدى. ئۇ قوبۇل زالىدا بىر سائەتتەك ئولتۇرغاندىن كېيىن، روسىيە دۆلىتىنىڭ شىغاۋۇل مىنىستىرلىكىنىڭ مىنىستىرى دا-ۋىدوۋ زېڭ جىزېنى باشلاپ قوبۇلخانىنىڭ چوڭ زالىنى كېسىپ ئۆتتى ـ دە، ئۇنى چار پادىشاھنىڭ كابېنىتىغا باشلاپ كىردى.

چار پادىشاھنىڭ كابېنىتى سانت ـ پېتر زالىنىڭ ئوڭ تەرد-پىدىكى بىر ياسىداق ئۆيدە ئىدى. بۇ چاغدا، چار پادىشاھى ئالېكساندىر Ⅱ ئىشىككە قاراپ ئۆرە تۇرغانىكەن. زېڭ جىزې ئۇنىڭغا ئارقىمۇئارقا ئۈچ نۆۋەت تەزىم بىجا كەلتۈرگەندىن كې-يىن، دۆلەت خېتىنى قوش قوللاپ ئۇنىڭغا سۇندى ۋە ئۆزىنىڭ خانىنىڭ پەرمانىغا بىنائەن، «رىۋاكىيە شەرتنامىسى» غا تۈزىتىش كىرگۈزۈشنى مەسلىھەتلىشىش ئۈچۈن كەلگەنلىكىنى ئىزھار قىلدى. چار پادىشاھ ئالېكساندىر Ⅱ زېڭ جىزې تاپشۇرغان دۆلەت خېتىنى قوبۇل قىلىپ ئالدى ۋە ئۇنى قارشى ئېلىش نۇتقى سۆزلىدى. ئاندىن ئۇنىڭ بىلەن بىرنەچچە ئېغىز ئەھۋاللاشقاندىن كېيىن، شاھنىشنىغا كىرىپ كەتتى.

مۇشۇ قىسقىغىنە كۆرۈشۈش مۇراسىمىدا، چار پادىشاھ ئا-لېكساندىر Ⅱ جۇڭگو تەرەپنىڭ ئىلى مەسىلىسى ھەققىدىكى سۆھ-بەتنى يېڭىۋاشتىن باشلاش ھەققىدىكى تەلىپىگە ئاخىر ماقۇل بولدى.

8 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى، زېڭ جىزې گىرس بىلەن كۆرۈشتى. گىرس ئۇنىڭدىن ئىككى تەرەپ مەسلىھەتلىشىشكە تېگىشلىك بولغان ھۆججەت ـ ئالاقىلەرنىڭ ھەممىسىنى تېزلىكتە روسىيە تەرەپكە يەتكۈزۈپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى. زېڭ جىزې يېنىدىن دەرھال ئالدىن تەييارلاپ قويۇلغان «رىۋاكىيە شەرتنامى-

www.uyghurkitap.com

سى» غا تۇزىتىش كىرگۈزۈشكە ئائىت نوتىنى چىقىرىپ ئۇنىڭغا تاپشۇرۇپ بەردى. بۇ نوتىدا مۇنداق ئالتە مەزمۇن قەيت قىلىنغانىدى: روسىيە ئىلىنى مانجۇ خاقانلىقىغا چوقۇم تولۇق تاپشۇرۇپ بېرىشى كېرەك؛ تارباغاتاي بىلەن قەشقەرنىڭ چېگرىسى يەنىلا «جۇڭگو ـ روسىيە غەربىي چېگرىنى تەكشۈرۈپ ئايرىش شەرتنامىسى» بويىچە بولىدۇ؛ روسىيىنىڭ شىنجاڭدىكى سودا بېجىنى تامامەن كەچۈرۈم قىلىشقا بولمايدۇ؛ روسىيە تەرەپ ئىلىنى مانجۇ خاقانلىقىغا تولۇق قايتۇرۇپ بەرگەندىلا، خاقانلىق نىۋچېنىسك، قۇبدۇ سودا يولىنى ئېچىپ، ئۇنى جيايۇگۇەن بىلەن تۇتاشتۇرىدۇ ۋە ھاكازالار.

زېڭ جىزېنىڭ روسىيە تەرەپكە تاپشۇرغان بۇ نوتىسىدا خان تەرىپىدىن بېكىتىلگەن ۋە رەت قىلىنىشقا تېگىشلىك ماددىلار بىراقلا تىلغا ئېلىنماستىن، بەلكى «بۇنىڭدىن باشقا ھەرقايسى كىچىك نۇقتىلار ئىككى تەرەپ ئورتاق كېڭەشكەندىن كېيىن، ئاندىن ئوتتۇرىغا قويۇلىدۇ» دەپ قەيت قىلىنغانىدى.

گىرس جۇڭگو تەرەپنىڭ نوتىسىنى كۆرۈپ بولغاندىن كېيىن:

— زېڭ دارېن سۇنغان بۇ ھۆججەتتە ئۆزگەرتىلىدىغان جايلار بەك كۆپ بولۇپ كېتىپتۇ. شۇنىڭغا قارىغاندا، ئەمدى مادارا قىلىشنىڭ ئورنى قالمىغان ئوخشايدۇ، — دەپ توڭ تەگدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇنجى قېتىملىق سۆھبەت مۇشۇنداق كۆڭۈلسىزلىك كەيپىياتى ئىچىدە ئاياغلاشتى.

8 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى، چارروسىيە قۇرۇقلۇق ئارمىيە مىنىستىرى مىليۇتىننىڭ رىياسەتچىلىكىدە، خارجى ئىشلىرى، قۇرۇقلۇق، دېڭىز ئارمىيە دائىرىلىرى قاتناشقان بىرلەشمە يىغىن چاقىرىلىپ، زېڭ جىزې تاپشۇرغان نوتا مۇھاكىمىگە قويۇلدى. يىغىن ئاخىرىدا: «جۇڭگو ـ روسىيە سۆھبىتىنى پېكىنۋاشىتىن ئۆتكۈزۈشكە بولىدۇ، ئەمما ئاۋۋالقى شەرتنامىدىكى ئاساس-

لىق مەزمۇنلارنى ئۆزگەرتىشكە بولمايدۇ» دەپ قارار قوبۇل قىل-
دى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، گىرس روسىيە بىلەن جۇڭگو ئىككى
تەرەپ ئوتتۇرىسىدا يېڭىۋاشتىن ئۆتكۈزۈلىدىغان سۆھبەتنىڭ
ئورنى بېيجىڭدا بولۇشى شەرت دەپ چىڭ تۇرۇۋالدى ۋە بېيۇتزوۋ-
نى بېيجىڭغا ئەۋەتىشنى قارار قىلدى. مانجۇ ھۆكۈمىتىگە بېسىم
ئىشلىتىش ئۈچۈن، ئادمىرال لېيۇزوۋسكىي قوماندانلىقىدىكى بىر
فىلوت جۇڭگونىڭ دېڭىز ياقىلىرىغا ئەۋەتىلىدىغان بولدى.
بېيۇتزوۋ روسىيە تەرەپنىڭ سۆھبەت ۋەكىلى بولۇپ تەيىنلەن-
گەندىن كېيىن، ئۇدۇل مانجۇ خاقانلىقىغا قاراپ يولغا چىقماي،
بەلكى «ئائىلە - تاۋابىئاتلىرىمنى ئورۇنلاشتۇرۇپ قويۇپ ئاندىن
بارىمەن» دېگەن باھانە بىلەن، «قېنى، ۋەزىيەتتە نېمە ئۆزگى-
رىش بولىدۇ؟ قاراپ باققاندىن كېيىن بىر نېمە دەرمىز» دېگەن-
دەك قىلىپ، شىۋېتسىيىدە يېتىۋالدى.
زېڭ جىزې روسىيە تەرەپنىڭ جاۋاب نوتىسىنى تاپشۇرۇۋال-
غاندىن كېيىن، بېيۇتزوۋنىڭ شەرتنامىگە تۈزىتىش كىرگۈزۈش
ئىشىنى مەسلىھەتلىشىش ئۈچۈن خاقانلىققا بارماقچى بولۇۋاتقانلى-
قىنى تېلېگرامما ئارقىلىق خانغا مەلۇم قىلدى. تېلېگراممىنى
تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن خاننىڭ پۇشقىقىغا پىت چۈشتى - دە،
«بۇنداق بولىدىغان بولسا، ۋەزىيەتنى يىغىشتۇرۇۋالغىلى بولماس-
مىكىن؟» دەپ ئەنسىرەپ، سەراسىمىگە چۈشۈپ قالدى ھەمدە
زېڭ جىزېغا: «ھەرقانداق زىيان تارتىدىغان ئىش بولسىمۇ،
سۆھبەتنى روسىيىدە ئۆتكۈزۈشنى قولغا كەلتۈر!» دەپ تېلېگ-
رامما ئەۋەتتى.
زېڭ جىزې خاننىڭ تېلېگراممىسىنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كې-
يىن، دەرھال روسىيە خارجى ئىشلىرى مىنىستىرلىكىگە كېلىپ
رېمىن بىلەن كۆرۈشۈشنى تەلەپ قىلدى. بۇ چاغدا، چار پادىشاھ
ئالېكساندىر II گىرس قاتارلىقلارنىڭ ھەمراھلىقىدا، دەم ئې-
لىش ئۈچۈن قارا دېڭىز ساھىلىدىكى يالتاغا كەتكەنىدى.

— بىز سۆھبەتنى شەرتنامىگە تۈزىتىش كىرگۈزۈلىدىغان نۇقتىلار بويىچە ئۆتكۈزۈش تەلىپىمىزدىن ياندۇق، — دېدى زېڭ جىزې، مۇشۇ تاپتا ئۇنىڭ چىرايى تۇتۇلۇپ كەتكەنىدى، — بىراق، بىز يول قويغان بولغاندىكىن، سىلەرمۇ ئازراق ئىنساپ قىلساڭلار بولارمىكىن؟

ئۇ شۇ ئارقىلىق روسىيە تەرەپكە جۇڭگو تەرەپنىڭ يول قويۇشقا رازى بولغانلىقى ھەققىدە بىشارەت بەردى. ئەمما ئۇ ئارقىدىنلا: «ئاۋادا سىلەر ئىككى تەرەپ سۆھبىتىنى بۇ يەردە ئۆتكۈزۈشكە قوشۇلمايدىغان بولساڭلار، بىزمۇ سۆھبەتنى بېيجىڭدا ئۆتكۈزۈشكە قوشۇلمايمىز. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئەگەر ئىككى تەرەپ سۆھبىتى بېيجىڭدە ئۆتكۈزۈلىدىغان بولسا، ئۆكتىچىلەر يېغى قوپۇپ، سۆھبەتنى پايدىسىز ھالەتكە چۈشۈرۈپ قويىدۇ-دە، سۆھبەتنىڭ ئوڭۇشلۇق ئېلىپ بېرىلىشىغا تەسىر يېتىدۇ. شۇڭا، ئىككى تەرەپ سۆھبىتىنى روسىيىدە داۋاملاشتۇرۇش ئۈچۈن، روسىيە تەرەپ بيۇتزوۋنى دەرھال چاقىرتىۋالمىسا بولمايدۇ!» دەپ چىڭ تۇرۇۋالدى.

ئاخىرى، روسىيە تەرەپ بيۇتزوۋنى چاقىرتىۋالدى. ئۇ سانت-پېتېربورگقا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، زېڭ جىزې مانجۇ ھۆكۈمىتىنىڭ نوتىسىنى ئۇنىڭغا تاپشۇرۇپ بەردى. ئۇ نوتىنى تاپشۇرۇۋېلىپ:

— بولىدۇ، دۆلىتىڭلارنىڭ مۇددىئاسىنى پادىشاھ ئالىيلىرىغا يەتكۈزەي، — دەپ سوغۇق جاۋاب بەردى.

شۇنىڭدىن كېيىن، روسىيە تەرەپ ئۇدا بىرنەچچە كۈنگىچە لام-جىم دېمەي تۇرۇۋالدى. زېڭ جىزې روسىيە تەرەپنىڭ بۇ ھەقتە ئېنىق جاۋاب بېرىشىنى سۈيلەپ رىمىن بىلەن بىرقانچە قېتىم كۆرۈشتى. رىمىن:

— نېمىگە ئالدىرايلا، دەم ئالماملا. بۇ ئىشنى ھەل قىلىش خارجى ئىشلىرى مىنىستىرلىكىمىزنىڭ قولىدىن كەلمەيدۇ. مۇ-

www.uyghurkitap.com

بادا، دۆلەتەڭلار ئالدىراپ كېتىدىغان بولسا، دېڭىز ئارمىيە مىنىستىرلىكىمىزدىكىلەر بىلەن كۆرۈشۈپ باقاملا ـ يا؟ ئۇلار دۆلەتەڭلارغا ئۇرۇش ئېلان قىلىش خېتى تاپشۇرسا ئەجەپ ئەمەس! — دەپ پوپوزا قىلدى.

— ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش پارتلايدىغان بولسا، بېشىمىزغا كەلگەننى كۆرەرمىز، — دېدى زېڭ جىزې سوغۇق كۈلۈپ تۇرۇپ، — مۇبادا، سۆھبىتىمىزدىن بىرەر نەتىجە چىقماي، ئۇرۇش پارتلاپ قالسا، زىياننى يالغۇز بىزلا تارتمايمىز ـ دە؟ سىلەرگىمۇ زىيان بولار؟ خاقانلىقىمىز بىلەن روسىيىنىڭ ئورتاق چېگرىسى بىر تۈمەن چاقىرىمغا يېتىدۇ. مۇبادا، سىلەر بىز بىلەن بولغان ئىككى يۈز يىللىق ئىناق قوشنىدارچىلىقنىڭ يۈز ـ خاتىرىسىنى قىلماي، ئۇرۇش قوزغىماقچى بولساڭلار، ئىش يامىنىغا ئۆرۈلۈپ قالارمىكىن؟ مۇبادا مۇشۇنداق بولۇپ قالىدىغان بولسا، بىزدىن يامانلاپ يۈرمىسەڭلارمۇ بولىدۇ.

زېڭ جىزېنىڭ بۇ گەپلىرى روسىيە تەرەپنىڭ يېغىرىنى ئېچىپ قويدى. چۈنكى «تۆگە قانچە يولغان بولسا، يېرىغىمۇ شۇنچە بولىدۇ» ـ دە.

— مۇبادا روسىيە تەرەپ چۆچۈپ بىلەن تۈزگەن شەرتنامىنى بىكار قىلىشقا ماقۇل بولىدىغان بولسىلا، — دېدى زېڭ جىزې رېمىنىنىڭ يۈمشىغانلىقىنى كۆرۈپ، — ئىلىنى قايتۇرۇۋېلىش ئىشىنى ئەھۋالغا قاراپ كېچىكتۈرۈشنى ئويلىشىشىمىز مۇمكىن.

رېمىن خۇددى خوخىغا ئولتۇرۇۋالغاندەك دىڭگىدە چۆچۈپ كەتتى ـ دە، دەرھال:

— ئۇنداق بولسا، سىز دەرھال تىلىڭىزدىن روسىيە تەرەپ چۆچۈپ بىلەن تۈزگەن شەرتنامىنى بىكار قىلىشقا قوشۇلسىلا، بىزمۇ ئىلىنى قايتۇرۇۋالمايمىز دەپ خەت پۈتۈپ بېرىڭ! — دەپ لوقما تاشلىدى.

— ئىلى خاقانلىقىمىزنىڭ زېمىنى. ئۇنى سىلەرگە نېمىشقا

ئۆتۈنۈپ بېرىدىكەنمىز؟ — دەپ رەددىيە بەردى زىڭ جىزې رىمىننىڭ سۆزىگە.

رىمىننىڭ يىلى چىقتى.

مۇشۇ مەزگىللەردە، مانجۇ خانى مەملىكەت ئىچىدىكى قاتتىق قوللۇقلارنىڭ جاسارىتىنى بېسىش ئۈچۈن، قەمەرىيە 7 - ئاينىڭ 6 - كۈنى[1] زو زۇڭتاڭنى «مۇشاۋىر ئەزەم قىلىپ تەيىنلىگەن» لىكى ھەققىدە يارلىق چۈشۈرۈپ، ئۇنى قومۇلدىن بېيجىڭغا چاقىرتتى. 24 - كۈنى[2] يارلىق قومۇلغا يېتىپ كەلدى. زو زۇڭتاڭ يارلىقنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن، دىلى قاتتىق ئازار يەپ، روھىي چۈشۈپ كەتتى.

قەمەرىيە 11 - ئاينىڭ 10 - كۈنى[3] روسىيە تەرەپنىڭ باش ۋەكىلى، روسىيە خارجى ئىشلىرى مىنىستىرلىكىنىڭ مىنىستىرى گىرىس زىڭ جىزېدىن:

— ئاڭلىشىمىزچە، خان مۇپەتتىش زو زۇڭتاڭ جانابلىرى ھازىر پايتەختىڭلاردا خاقانىڭلار بىلەن ئەسكەر چىقىرىشنى مەسلىھەتلىشىۋېتىپتۇدەك. بۇ گەپ راستمۇ؟ — دەپ سورىدى.

بىر ئاي ئۆتكەندىن كېيىن، گىرىس، يۇتىرۋۇ قاتارلىقلار بۇ ئىشنى قايتا تىلغا ئالدى:

— ئاڭلىشىمىزچە، خاقانىڭلار ئەسكەر چىقىرىش مەسىلىسىنى مەسلىھەتلىشىش ئۈچۈن، زو زۇڭتاڭ دارىننى بېيجىڭغا چاقىرتىپتۇ - دەك، بىز ئىككى تەرەپ سۆھبىتىنى تېزرەك ئاياغلاشتۇرساق دەپ قارايمىز. بولمىسا، يوق يەردىن پۇتاق چىقىپ يۈرمىسۇن يەنە؟

زو زۇڭتاڭنىڭ ئاكتىپ ھالدا ئۇرۇش تەييارلىقى قىلغانلىقى ئىككى تەرەپ سۆھبىتىدە زىڭ جىزېغا ئارقا تىرەكلىك رول

---

[1] شەمسىيە 8 - ئاينىڭ 11 - كۈنى.

[2] شەمسىيە 8 - ئاينىڭ 29 - كۈنى.

[3] شەمسىيە 1880 - يىل 12 - ئاينىڭ 11 - كۈنى.

www.uyghurkitap.com ئۇيغۇر كىتاب تورى

ئۆيىندى.

ئەسلىدە، زو زۇڭتاڭ قۇمۇلدا چېغىدىلا، خارجى ئىشلىرى يامۇلىغا ئارقا ـ ئارقىدىن خەت سۇنۇپ، ئوردىنىڭ باشقىلارغا تېز پۈكۈپ، سۈلھ تەلەپ قىلىشقا قەتئىي قارشى تۇرغانىدى. «ئەھۋالدىن قارىغاندا، — دەپ يازغانىدى ئۇ خېتىدە، — زادى ئۇرۇشماي بولمايدىغاندەك قىلىدۇ. چۈنكى، ئۇرۇش — ئەرنىڭ قولىدىكى قامچىغا ئوخشايدۇ. مۇبادا ياخشىلىقچە گەپ ئاڭلىمىسا، قامچا بىلەن ساۋاپ قويغاننىڭمۇ پايدىسى بار!»[1]

ئۇنىڭ يېنىدىكى مۇشاۋىرلىرىدىن بىرى ئۇنىڭغا: «خاننىڭ چىشىغا تېگىپ قويمىسىلا. چۇڭخۇ مىڭ قىلغان بىلەن يەنىلا خاقاننىڭ ئۆز پۈشتىدىن. سىلە بىلەن بىز مىڭ قىلغان بىلەن يەنىلا يات سانىلىمىز. ‹گۆش بىلەن ياغ بىر تۇغقان، پىيازنىڭ كۆيگىنى كۆيگەن› دېگەن گەپنى ئاڭلىمىغانمۇ سىلى؟» دەپ نەسىھەت قىلىۋىدى. ئۇ:

— «لەببەيچى تولغان بۇ جەننەتتىن ۋاپادار ئەر چۈشكەن دوزاق ئەلا!» دەپ جاۋاب بەردى.

× ×

گۇاڭشۈينىڭ 7 ـ يىلى قەمەرىيە 1 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى[2]. مانجۇ خاقانلىقى بىلەن روسىيە ئوتتۇرىسىدا «تۈزىتىلگەن شەرتنامە» — «ئىلى شەرتنامىسى» ئىمزالاندى.

بۇ شەرتنامە بويىچە، چارروسىيە تۆۋەنكى ئىلىنى پۈتۈنلەي يۇتۇپ كەتتى، ئەمما يۇقارقى ئىلىنى جۇڭگوغا قايتۇرۇپ بەردى. يەنە تېكەس ۋادىسى (تەخمىنەن يىگىرمە نەچچە مىڭ كۋادرات

---

① «مەرىپەتلىك، مەدەتكار زوزۇڭتاڭ ھەزرەتلىرى ئەسەرلىرى، خەت ـ چەكلەر»، 24 ـ جىلد، 74 ـ بەت.
② مىلادى 1881 ـ يىل 2 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى.

www.uyghurkitap.com

كىلومېتىر كېلىدۇ) بىلەن مۇز داۋانى جۇڭگوغا قايتۇرۇپ بېرىشكە ماقۇل بولدى. بۇنىڭ ھېسابىغا جۇڭگونىڭ روسىيىگە تە-رەپكە تۆلەيدىغان ھەربىي تۆلەم پۇلى ئەسلىدىكى بەش مىليون روبلىدىن توققۇز مىليون روبلى (تەخمىنەن بەش مىليون توقسان مىڭ سەر كۈمۈشكە تەڭ) غا كۆپەيتىلدى.

بۇ شەرتنامىگە بىنائەن، ئىككى تەرەپ ئىلى خەلقىدىن رو-سىيە تەۋەلىكىگە ئۆتۈشنى «خالىغۇچىلار» نىڭ بىر يىل سۈرۈك ئىچىدە روسىيىگە تەۋە بولغان تۆۋەنكى ئىلىغا كۆچۈپ كېتىشىگە رۇخسەت قىلىنىدۇ دەپ پۈتۈشتى. مانجۇ ھۆكۈمىتى بىلەن رو-سىيە ھۆكۈمىتى بىرلىكتە چىقارغان بۇ قارار ئىلى ئۇيغۇرلىرىنى كېيىنكى چاغلاردا كىندىك قېنى تۆكۈلگەن ئاۋات يۇرتلىرىدىن ئايرىلىپ، تېخى ئېچىلمىغان جايلاردىكى ئەسكى تاملىقلاردا سەر-سان بولۇپ يۈرۈشتەك ئېغىر پاجىئەلىك قىسمەتكە دۇچار قىل-دى.

مانجۇ خاقانلىقى شىنجاڭنى قايتا ئىگىلىگەندىن كېيىن، خاقانلىقنىڭ شىنجاڭدىكى تەسەررۇپىنى يەنىمۇ مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، زو زۇڭتاڭ خانغا شىنجاڭنى ئۆلكە قىلىپ ئۆزگەرتىش تەكلىپىنى بەردى. ئۇ ئۆزىنىڭ «شىنجاڭنىڭ ئومۇمىي ۋەزىيىتى-گە قارىتا ئومۇمىي قاراشلىرىم ھەققىدە» دېگەن قاتلاق مەكتۇبىدا «شىنجاڭدا ئۇزاققىچە ئاسايىشلىق ئورنىتىش پىلانى» نى ئوتتۇرىغا قويدى: شىنجاڭدا يۈرگۈزۈلگەن «ھەربىي مەھكىمە تۈزۈمى» نى بىكار قىلىپ، «ئۆلكە تۈزۈمىنى يولغا قويۇش، ئىنالچىلىقنى ناھىيە تۈزۈمىگە ئۆزگەرتىپ»، مانجۇ خاقانلىقىنىڭ شىنجاڭ رايونىغا بولغان سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت جەھەتتىكى باشقۇرۇشىنى كۈچەيتىش كېرەك. بۇنىڭ ئۈچۈن قانداق قىلىش كېرەك؟ «بۇ قېتىم چوڭ قوشۇنىمىز مۇسۇلمان قاراقچىلىرىنى تازىلاپ، مۇستەھكەم شەھەر ـ قەلئەلەرنى ئارقا ـ ئارقىدىن تارتىۋالدى، — دەپ يازدى ئۇ ئۆزىنىڭ خانغا يوللىغان قاتلاق

مەكتۇبىدا، — ھالبۇكى، سانجى، قۇتۇبى، ماناس قاتارلىق جايلاردىكى مۇسۇلمانلار ئۆز جىنايىتىدىن قورقۇپ، تەڭرى تېغى-نىڭ جەنۇبىدىكى جايلارغا قېچىپ كەتكەنلىكتىن، بۇ جايلاردا ئاھالە ئازىيىپ كەتتى. بىز بۇ جايلارنى بېسىۋالغاندىن كېيىن، ئەمىنلىك ئورنىتىپ، پۇقرالارنى ئۆز يۇرتلىرىغا قايتىپ كېلىپ ئۆز تېرىكچىلىكىنى داۋاملاشتۇرۇشقا رىغبەتلەندۇردۇق. ھالا بۇ-گۈنگە كەلگەندە، ئادەم بارا - بارا كۆپىيىشكە باشلىدى. بولۇپمۇ ئۈرۈمچى ئايمىقىدا بۇنىڭ ئۈنۈمى ئالاھىدە بولدى. . . موردىن جىڭغا قەدەر بولغان ئارىلىقتىكى يەرلەر چۆل - جەزىرىنى ھېسابقا ئالمىغاندا ھەممىسى دېگۈدەك ئۈنۈمسىز يەرلەر ھېسابلانسىمۇ، ئەمما، بۇ يەرلەردە قاش قوۋۇقنىڭ ئىچىدىن كۆچمەنلەرنى كۆچۈ-رۈپ كېلىش ۋە يەرلىك ئاھالىنى ئورۇنلاشتۇرۇش ھەمدە چېرىك-لەرگە يەر تەقسىم قىلىپ بېرىش نەتىجىسىدە، ئۆزلەشتۈرۈلگەن تېرىلغۇ يەرلەر تەدرىجىي ئاۋۇشقا باشلىدى. شۇڭا، بۇ يەرلەردە ئىدارە قىلغۇدەك ئاھالە يوق دېگىلى بولمايدۇ. . . تۇرپانغا قارايدى-غان ئاۋۇل - قىشلاقلاردا، ئۈرۈمچى ۋىلايىتىدە بوز يەرلەر كۆپ ئەمەس. . . جەنۇبتىكى سەككىز شەھەر ئىچىدە يېڭىسارنىڭ زې-مىنى كىچىك، ئۇچتۇرپاننىڭ تۇپرىقى ئۈنۈمسىز بولغانلىقىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، قالغان جايلارنىڭ ھەممىسىلا تۇرپانغا ئوخ-شاش يەر بايلىقى مول جايلاردۇر. قەشقەر، خوتەن، يەكەن، ئاقسۇ قاتارلىق جايلار تولىمۇ باياشات، ئەلۋەك يۇرتلاردىن ھېساب-لىنىدۇ. ليۇ جىڭتاڭ، جاڭ ياۋلار ھازىر بۇ جايلارنى تۈجۈپىلەپ باشقۇرۇپ تۇرۇپتۇ. ئېرىق - ئۆستەڭ قازدۇرۇپ، يەرلەرنى ئۆلچەپ، ۋەيران قىلىۋېتىلگەن شەھەرلەرنى ياساپ، كۆل - ھاۋۇزلارنى كولىتىپ، رابات - ئۆتەڭلەرنى ئەھيا قىلىپ، پۇل - ئاقچا قۇيدۇرۇپ، ئىگىلىكنى ئەسلىگە كەلتۈرىدىغان بولساقلا، ھەممە ئىش يۇرۇشۇپ كېتەمدۇ؟ . . . ھازىر تەڭرى تېغىنىڭ شىمالى بىلەن جەنۇبىدىكى جايلارنى ئۆلكە تۈزۈمى بويىچە ئىدارە

قىلىدىغان پەيت پىشىپ قالدى. مۇشۇنداق قىلساق، بۇ ئىشىمىزـ
نى ئاسمان خۇداسىمۇ، زېمىن خۇداسىمۇ، پۇقرالارمۇ راۋا كۆرىدـ
دۇ. مۇبادا ھازىر بۇنداق قىلماي، پۇرسەتنى قولدىن بېرىپ قويىدىـ
غان بولساق، تولىمۇ ئەپسۇسلىنارلىق ئىش يۈز بېرىدۇ!»[①]

زو زۇڭتاڭ شىنجاڭدا ئۆلكە تۈزۈمى يولغا قويۇلغاندا، خاـ
قانلىقنىڭ شىنجاڭدىكى ھۆكۈمرانلىق مۇئەسسەسىلىرىنى تېخىمۇ
كۈچەيتىشكە پايدىسى زور بولىدىغانلىقىنى كۆرسەتتى. ئۇنىڭ
قارىشىچە، ئەسلىدىكى ئىلى جياڭجۈنى، يەكەن خان ئامبىلى،
باش بۈغ، مەسلىھەتچى ئامبال، خان ئامبال، ئاغلاقچى ئامبال
قاتارلىق مەنسەبدارلارنىڭ ھوقۇق دائىرىسى ئېنىق ئەمەس،
«ئوغرى ـ ياللغانىي تەپتىش قىلىشتا، ھەر قايسىسى مەسئۇلىيەتـ
نى بىر ـ بىرىگە ئىتتىرىشىپ، ئىشنى ئاقسىتىشماقتا»، بۇ
ئادەملەر «ئۆزاقىچە داتاڭدىن چىقماي» ياكى «لەشكەركەشلىك
بىلەنلا شۇغۇللىنىپ كەلگەچكە»، پۇقرالارنىڭ ھال ـ مۇڭىغا
يەتمىدى. (ئۇلار) «يۇرتدارچىلىق ئىشىغا خام ئاقنانچىلاردۇر.» ئۇنىڭ
ئۈستىگە، شىنجاڭنىڭ يېرى كەڭ بولغاچقا، «ھەربىي ئەمەلدارـ
لار كۆپ، مۇلكى ئەمەلدارلار يېتىشمەيدىغان» ھالەت شەكىللەـ
نىپ قالدى. ئۇلار «يۇرتدارچىلىق ئىشلىرىنى راۋانلاشتۇرۇشنى
ئويلىسىمۇ» ئەمما، بىرەر ئىشنى ۋۇجۇدقا چىقىرىپ باققان ئەـ
مەس. مۇبادا ئۆلكە تۈزۈمى يولغا قويۇلىدىغان بولسا، مۇلكى
ئەمەلدارلارنى كۆپەيتىپ ئىشقا سېلىپ، پاششاپلىقنى كەڭ يولغا
قويغىلى بولىدۇ ـ دە، «ئۆزاقىچە ئاسايىشلىق ئورنىتىش» تەلەـ
پىگە يەتكىلى بولىدۇ.

زو زۇڭتاڭ شىنجاڭدا ئۆلكە تۈزۈمىنى يولغا قويغاندا، يەنە

---

① «ئاسايىشلىق تۆرە زو زۇڭتاڭنىڭ قاتلاق مەكتۇبلىرى» (داۋامـ
ى) 72 ـ جىلد، «شىنجاڭنىڭ ئەھۋالىدىن خانغا يوللانغان قاتلاق
مەكتۇب».

ھەربىي خىراجەتنى كۆپلەپ ئازايتقىلى بولىدۇ دەپ قارايتتى.
ئۇنىڭ نەزەرىدە، ئۆلكە قۇرۇلغاندىن كېيىن، شىنجاڭدا تۇرۇش-
لۇق قارا چېرىكلەرنى يىلدىن - يىلغا تەدرىجىي ئازايتقىلى،
قوشۇنلارنى ئالماشتۇرۇپ تۇرۇشنى توختاتقىلى بولاتتى. ھەربىي-
لەرنىڭ ئايلىق مائاش تۇزۇمىنى لەڭ يېيىش تۇزۇمىگە ئۆزگەرت-
كەندە، يىلىغا بىر مىليون سەر كۈمۈشنى تېجەپ قالغىلى،
قىسىملارنىڭ يىللىق خىراجىتىنى ئۈچ مىليون سەر كۈمۈش
ئەتراپىدا كونترول قىلغىلى بولاتتى. ئۇنداق بولسا، ھەربىي
خىراجەتنى نەدىن ھەل قىلىش كېرەك؟ بۇ ھەقتە زو زوڭتاڭنىڭ
پىلانى مۇنداق ئىدى: بىرىنچىدىن، سۇ سېلىقىنى ئاشۇرۇش؛
ئىككىنچىدىن، چازا - جۇجۇق قۇرۇپ، ئۆتكەل - گۈمرۈكلار-
دىن ئېلىنىدىغان ئۆتكەل بېجىنى كۆپەيتىش؛ ئۈچىنچىدىن، خان
تەرىپىدىن مونوپولىيە قىلىنىدىغان دورا ماتېرىياللىرى، تېرە -
تەسەك، پاختا - يۇڭ قاتارلىق ئەشيالاردىن كىرىدىغان سودا
پايدىسىنى ئۆزىگە قالدۇرۇش؛ تۆتىنچىدىن، خان تەرىپىدىن
كونترول قىلىنىدىغان خوتەن قاشتېشى، ئالتاينىڭ ئالتۇنى،
قەشقەرنىڭ كۈمۈشى، كۇچانىڭ مىسى، ئۈلۈغچاتنىڭ قوغۇشۇ-
نى، كانسۇنىڭ تۆمۈرى، ياغبۇلاقنىڭ يەر يېغى قاتارلىق مەدەن
بايلىقلىرىدىن كىرىدىغان پايدىنى ئۆزىگە قالدۇرۇش ۋە ھاكازا-
لار. قىسقىسى، پۇقرالارنىڭ قان - تەرىدىن پايدىلىنىپ مانجۇ
خاقانلىقىنىڭ شىنجاڭدىكى ھۆكۈمرانلىقىنى قوغداش —
زوزوڭتاڭنىڭ شىنجاڭدا ئۆلكە تۇزۇمىنى يولغا قويۇشتىكى پىلا-
نىنىڭ تۈپ نىگىزى ئىدى.

زوزوڭتاڭ يەرلىك پۇقرالارنىڭ «ئۆرپ - ئادەتلىرىنى ئۆز-
گەرتىپ، خاقانلىق بىلەن ئوخشاش قىلىپ چىقىش» ئۈچۈن،
ئۆزىنىڭ پۈتۈن يۈرەك - قېنىنى سەرپ قىلىپ بىر يۈرۈش
تەدبىرلەرنى باش قاتۇرۇپ تۈزۈپ چىقتى. ئۇ تۈزگەن پىلان
مۇنۇلارنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى: شىنجاڭدىكى ھەرقايسى جايلاردا

شۆتاڭلارنى ئېچىشنى كۈچەيتىپ، بۇ شۆتاڭ (مەكتەپ) لەرگە مۇسۇلمانلارنىڭ پەرزەنتلىرىنى كەڭ كۆلەمدە قوبۇل قىلىش؛ شۆتاڭلاردا «مىڭ خەتلىك دەستۇر»، «ئۈچ خەتلىك دەستۇر»، «شەجەرى فامىلە»، «چاھار قاپىيە»، «ئالتە دەستۇر»، كۆڭزى يازغان «مۇھاكىمە ۋە بايان» قاتارلىق كونا كىتاب ـ نامىلەرنى دەرسلىك قىلىپ ئوقۇتۇش ۋەھاكازالار...

نەزمە:

سۆزلىمىسەڭ، يوقتۇر كىشىنىڭ كارى،
سۆزلىگەنىكەنسەن، دەلىللە ئارى.

— شەيخ سەئىدى

www.uyghurkitap.com
كىتاب تورىبېكىتى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يىگى ئادرىسى

ئون ئۈچىنچى باب

قاشنىڭ[1] قانلىق يېشى

«دوستلار زىنداندا ئەسقاتىدۇ، داستىخان ئۈستىدە
ھەممە ئادەم دوست كۆرۈنىدۇ.»
— شەيخ سەئدى

مىلادى 1881 ـ يىلى روزا ئېيى.

ئىلىنىڭ تىنىق ئىسسىقلىرىدا بۇغدايلار سارغىيىشقا باشلىدى. يىراقتىكى ئابرال تاغلىرىنىڭ ئارىسىدىن ئەگىپ ئاقىدىغان قاش دەرياسىنىڭ بويلىرىدىكى چەكسىز كەتكەن يانباغىرلارغا تېرىلغان ياپيېشىل زىرائەتلەرنىڭ خېلى كۆپ جايلىرى سارغايدى. دەريا ياقىسىدىكى سايازلىقلاردا بولۇق ئۆسكەن يېكەنلەر باش چىقىرىشقان، سۇ ياقىلىرىدا بولسا، ساپسېرىق ئېچىلغان، دانە ـ دانە بولۇپ چاقناپ تۇرغان گۈللەر ياپيېشىل مايسىلار ئارىسىدا ھۆپپىدە ئېچىلىپ كەتكەنىدى. ئابرال تاغلىرىنىڭ چوققىلىرى خۇددى بۇلۇتقا ئوخشاش كۆك ئاسماننىڭ چېتىگە يېپىشىپ تۇراتتى. قارلىغاچلار ۋىچىرلاپ سايراپ، بەزىدە سۇ يۈزىنى چېكىپ، گاھ ئۆرلەپ، گاھ پەسلەپ، ئۇياق ـ بۇياققا ئۇچۇپ يۈرۈشەتتى، ئارقىدىن، يانباغىرلاپ سىلىنغان، ئۇ يەردە ـ بۇ يەردە چۇقچىيىشىپ تۇرۇشقان پاكار ـ پاكار تارانچى ئۆيلىرىنىڭ پېشايۋانلىرىنىڭ ئاستىغا قونۇپ، تۈكلىرىنى تارىشاتتى. بۇ ئەتراپلاردا يام-

---

[1] قاش دەرياسى — ئىلى ۋادىسىدىكى بىر دەريانىڭ نامى.

غۇر كۆپ ياغىدىغانلىقتىن، يانباغىرلاردىكى ئېتىزلىقلار زادىلا سۇغۇرۇلمايتتى.

بۇ ياز پەسلىدە بۇرۇلۇش ھاسىل بولىدىغان مەزگىل بولۇپ، بىر يىللىق ھوسۇلنىڭ قانداق بولۇشى ئاشۇ مەزگىلدە مەلۇم بولاتتى. ئادەتتىكى يىللاردا بولسا، تارانچىلار كېلەر يىلنىق تېرىقچىلىق ئۇستىدە باش قاتۇرۇشاتتى، ئاندىن چالغا بىلەن ئوت - چۆپ ئورۇشقا دەرھال كىرىشىپ كېتەتتى. بۇغدايلىقنىڭ چېتىدىكى بىر پارچە بىنەمگە تېرىلغان قارا بۇغدايمۇ تولۇق دان تۇتقان بولۇپ، ئىسسىق شامالدا يېنىك دولقۇنلىنىپ تۇراتتى. يانباغىرنىڭ ئاستىدىن ئېقىپ ئۆتىدىغان قاش دەرياسى بويىدىكى ئوتلاقلاردا بولۇق ئۆسكەن ئوت - چۆپلەر چالغا كۇتۇپ تۇراتتى.

روزى ئېيىنىڭ 15 - كۈنى، بۈگۈن غۇلجىدىكى خەنزۇلار بازىرى باشقىچە مەنزىرىگە كىرگەنىدى. بازاردا ئادەملەر نۇرغۇن بولۇپ، تاشلەپكىدىكى دۇكانلارنىڭ ھېچقايسىسى ئېچىلمىغانىدى. ئادەملەر دەڭدەرۋازىسى، دولاندەرۋازىسى، بەيتۇللا مەسچىتى تەرەپلەردىن توپ - توپ بولۇشۇپ، خەنزۇلار بازىرى تەرەپكە ئاقماقتا ئىدى. ھەممە يەردە ھاياجانلانغان چىرايلار كۆرۈنەتتى، گۈرۈلدىگەن ئاۋازلار ئاڭلىناتتى.

— ئىسسىق ماكانلىرىمىزنى تاشلاپ، نەگە كۆچىدىكەنمىز؟ — دېگەن ئاۋازلار خۇددى ھۈركىگەن قۇشلارنىڭ شاۋۇلدىغان ئاۋازىدەك ھېلىدىن ھېلىغا ئاسمانغا كۆتۈرۈلۈپ، خالايىقنىڭ باش ئۇستىدە ياڭرايتتى. بىر پارچە تامنىڭ ئۇستىگە بېشىغا ساغرىپ كەتكەن نېپىز سەللە ئورىغان، ئۇستىگە كىرلىشىپ كەتكەن ئاق يەكتەك كىيگەن بىر ئادەم چىقىۋالغانىدى. ئۇ غۇلجىدىكى ھارۋىكەشلەرنىڭ بوتۇكى زوغرۇل كارۋان دېگەن كىشى ئىدى. ئۇ ئورۇق، ئىنچىكە بويلۇق بىر ئادەم بولۇپ، تېخى يېقىندىلا قەشقەر، ئۈرۈمچى تەرەپلەردىن ھارۋىسىنى ھەيدەپ قايتىپ كەلگەنىدى. ئۇ قوللىرىنى پۇلاڭلىتىپ، خالايىققا مۇراجىئەت قىل-

ماقتا ئىدى:
— مەن ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆردۈم. قولاق سىلىڭلار قېرىنداشلار. مەن يىراق قەشقەر، ئۇرۇمچى دېگەن يەرلەردىن كېلىۋاتىمەن. ئۇ يەرلەرگە ئۈچ يىلنىڭ ئالدىدا ئورۇس خوجايىنىنىڭ مېلىنى توشۇيمەن دەپ بارغانىدىم، يول توسۇلۇپ قېلىپ، ئەمدى قايتتىم. پايانسىز چۆللەرنى كەزدىم، ئېگىز تاغ – ئېدىرلارنى ئاشتىم، خەتەرلىك تەلكە داۋانلىرىدىن ئۆتۈپ ئاران كەلدىم. چېكەتكىدەك هەددى – هېسابسىز قارا چېرىكلەرنى كۆردۈم. هەممىلا يەردە بۇلاڭ – تالاڭ، ئېتىش – چېپىش، دارغا ئېسىش هۆكۈم سۈرۈۋېتىپتۇ. زۇلۇم – سىتەملەر هەددىدىن ئېشىپتۇ. پۇقرالارنىڭ ئاهۇ – زارى پەلەكتىن ئېشىپتۇ. قارا خان ئېلى خەلقىنى ئاق پاشاغا سېتىپتۇ. ئەمدى ئاق پاشانىڭ سولداتلىرى هەممىمىزنى ئاتام كۆرمىگەن، ئانام كۆرمىگەن يەرلەرگە هەيدەپ كەتمەكچى بولۇۋېتىپتۇ.
— بۇ ئورۇسلار دەسلەپتە كەلگەندە: «يۇرتۇڭلاردا ياخشىلىق، ئادالەت ئورنىتىمىز» دېمىگەنمىدى؟ ئۇلار بىزنى بۆرىلەرنىڭ يىرتقۇچ چىشلىرىدىن هىمايە قىلىمىز دېمىگەنمىدى؟ هالا بۈگۈن ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىمۇ بىزنىڭ جىگەر – باغرىمىزنى پارچە – پارچە قىلغۇچى يىرتقۇچ بۆرىلەردىن بولۇپ چىقتىمغۇ؟ قېنى بۇ جاندىراللار؟[①] ئۇلار ئىسسىق مەهكىمىلىرىدە ئولتۇرۇۋېلىشىپ، بىز تارانچىلارنىڭ مېهنەت تەرىدىن كەلگەن پۇللارنى ساناۋاتىدۇ. قېرىنداشلار، قارارغا كېلىڭلار، هەممىمىز بىرلىشىپ بۇ ياردىماسلارنى يۇرتىمىزدىن قوغلاپ چىقىرايلۇق!...
شۇ ئەسنادا، كورە دەرۋازىسى تەرەپتىن ئاتلارنىڭ تاراقلىغان ئاۋازى ئاڭلاندى. رۇس ژاندارمىلىرى يالىڭاچلانغان قىلىچلىرىنى

---

① «گېنېرال» سۆزىنىڭ بۇزۇپ ئېيتىلىشى.

باش ئۈستىدە ئۈينىتىپ، ئاتلىرىنى ئۇدۇل پىتىلا ئادەملەرنىڭ
ئۈستىگە چاپتۇرۇپ كەلمەكتە ئىدى. ئاياللارنىڭ قىيا ـ چىيا-
سى، بالىلارنىڭ چىرقىرىغان ئاۋازى ئاڭلاندى.

— تارقال! ھەممىڭ تارقىلىش! بولمىسا، كۆرگۈلۈكۈڭنى
كۆرۈشىسەن! — رۇس ژاندارمىسىنىڭ تىلماچى باقى تۆگچە-
نىڭ ئاچچىق قىلىپ ۋارقىرىغان ئاۋازى ئادەملەرنىڭ قىيا ـ
چىيالىرىنى بېسىپ چۈشتى. خالايىقنىڭ شاۋقۇن ـ سۈرەنلىرى
خۇددى ئۈستىدىن سۇ قۇيۇپ ئۆچۈرۈلگەن ئوتتەك دەررۇ بېسى-
لىپ قالدى. تامنىڭ ئۈستىدىكى زوغرۇل كارۋان مەڭدەپ قالغا-
نىدى.

— شتو كىتو[①]؟ — دەپ سورىدى ئۇنىڭدىن رۇس ناچالنى-
كى.

— مەن كىم بولاتتىم، زوغرۇل كارۋان دېگەن بولىمەن! — دەپ
جاۋاب بەردى ئۇ باقى تۆگچىگە قاراپ.

— سەن بۇ يەردە ئۆسەك گەپ تارقىتىپ، ئادەملەرنى قاي-
مۇقتۇرماقچىمۇ؟ ئادەملەرنى رۇس مەمۇرىيىتىگە قارشى قوزغىتا-
ماقچىمۇ؟

— قانداقچىسىگە ئۆسەك گەپ بولىدىكەن؟ مېنىڭ دەۋاتقان-
لىرىمنىڭ ھەممىسى مەن تاغ ئارقىسىدا ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆ-
رۈپ، قۇلىقىم بىلەن ئاڭلىغان ئىشلار تۇرسا؟ — دەپ ئېتىراز
بىلدۈردى ئۇ رۇس ناچالنىكىغا.

ژاندارما ناچالنىكى باقى تۆگچىگە قاراپ بىر ھازاغىچە كال-
دىرلاپ سۆزلىدى.

— جانابىي ناچالنىك ئېيتۇدۇلەركى، رۇس يېرىگە كەتسەڭ-
لەر نېمىسى يامان ئىكەن؟ بىزنىڭ ئۇ يەرلەردە ئېرىقلاردا سۇ

① روسچە: كىم سەن ئۆزۈڭ؟

ئورنىدا ماي ئاقىدۇ. زاغرا ئورنىغا سۈت بىلەن پىشۇرۇلغان بولكا يەيسىلەر، دەرەخلىرىدە سىلەرنىڭ مۇقەددەس مەككە مۇكەررەمەڭلەردىكىدەك شېرىن خورمىلار ساڭگىلىشىپ تۇرىدۇ.[①] ئۆگزىگە چىقىپ قارايدىغان بولساڭلار، سىلەرنىڭ خۇدايىڭلارنىڭ مۇقەددەس ئۆيى — بەيتۇل ھەرەم كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ! — دېدى باقى تۆڭچى.

— ناچالنىك جانابلىرى، — دېدى زوغرۇل كارۋاننىڭ يېنىدا تۇرغان تۇرسۇن گەلەنتىر[②] دېگەن كىشى، — بىز تارانچىلار ھالال مېھنىتىمىز بىلەن بالىلىرىمىزنى بېقىپ، روزىغارىمىزنى توزۇتماي كەلگەن خەقمىز. بالىلىرىمىز چوڭ بولۇشتى، يىگىت بولۇشتى، بىر - بىرىدىن چاققان ۋە باتۇر بولۇپ يېتىشىپ چىقىشتى. بىراق ھەممىسى غازاتتا مانجۇلار بىلەن ئېلىشىپ، كېيىن سىلەرنىڭ ئوقۇڭلاردا ئۆلۈشتى. مانا شۇنىڭدىن باشلاپ ساناپ باقىدىغان بولسام، ئۈچ مىڭ ئالتە يۈز قېتىم كۈن چىقىپ ئۈچ مىڭ ئالتە يۈز قېتىم پېتىپتۇ. ئەمما، سىلەر دەسلەپ كەلگەندە بىزگە لەۋزە قىلغان ئۇ ئاسايىشلىق قېنى؟ ئۆزۈمنى ئېلىپ ئېيتسام، ئانام بىچارە مېنى ئىنسان دەپ تۇغۇپتىكەن. ئەمدى ھېچكىم ئەمەسمەن. ئاللانىڭ ئەمرى بىلەن تېخىچىلا يورۇق دۇنيادا مۇدۇرۇلۇپ، سۆرۈلۈپ يۈرۈپتىمەن. زۇلۇم - سىتەم تارانچىلارنىڭ كۆزلىرىنىڭ خۇنىنى قۇرۇتتى. ئۇلارنىڭ

---

① بۇ ھەقىقەتەن بولغان ئىش. ئالمۇتالىق ئالىم ساۋۇت موللا ئابدۇۋ ئەپەندىنىڭ دېيىشىچە، شۇ يىللاردا كىشىلەر تۈركمەنىستاندىكى بەيرەم ئەلى دېگەن يۇرتقا بارغاندا، خورما كۆرۈنمىگەندىن كېيىن، باقى تۆڭچىدىن: «قېنى، سەن دېگەن خورمىلار؟» دەپ سوراشقان. ئۇ قوڭغۇراق تىكەننى كۆرسىتىپ: «مەن مۇشۇنى دېگەندىم» دەپ جاۋاب بەرگەنىكەن. شۇڭا، كىشىلەر قوڭغۇراق تىكەنگە «باقى خورمىسى» دەپ ئىسىم قويۇشقانىكەن — مۇئەللىپتىن.

② روسچە «تەنزىكەش» دېگەنلىك بولىدۇ.

www.uyghurkitap.com

يۈرەكلىرى ئازابتىن ئۆرتىنىپ، پارە - پارە بولۇپ كەتتى. ھالا بۈگۈن سىلەر بىزنى يۇرتىمىزدىن ھەيدەپ، ئاتام كۆرمىگەن، ئانام كۆرمىگەن جايلارغا ئېلىپ بارماقچى. بىز بېرىپ كۆرمىگەن ئۇ يەرلەر ئۆز يۇرتىمىزغا يېتەمدۇ؟

بۇ گەپنى ئاڭلاپ تارقىلىپ كەتكەن خالايىق يەنە گۇررىدە پەيدا بولۇشتى - دە، زوغرۇل كارۋان بىلەن تۇرسۇن گەلەنتىرنى ئورىۋېلىشتى.

رۇس ناچالنىكى دەرھال ژاندارمىلارغا زوغرۇل كارۋان بىلەن تۇرسۇن گەلەنتىرنى تۇتۇشنى بۇيرۇدى. ژاندارمىلار بۇ ئىككىسىنى تۇتۇپ، قول - پۇتلىرىغا كويزا - كىشەن سېلىپ، ئۇلارنى سۆرىگەن پېتى ئېلىپ كەتتى. خالايىقنىڭ بېشى ئۈستىدە رۇس ژاندارمىلىرىنىڭ قىلىچلىرى يەنە پەرۋاز قىلىشقا باشلىدى. . .

«ئىلى شەرتنامىسى» ئىمزالانغاندىن كېيىن، رۇس ئىشغالىيەتچى دائىرىلىرى: «ئىلى خەلقىدىن رۇس يېرىگە كېتىشنى خالىغانلار بىر يىل سۈرۈك ئىچىدە كۆچۈپ ماڭسا بولىدۇ» دەپ، يۇرت - يۇرتلاردا ئېلان چىقىرىپ جاكارلاتقۇزغانىدى. ئەمما، بەش ئاي ئۆتۈپ كەتكەن بولسىمۇ، ئىلىدىن روسىيىگە كۆچىدىغانغا بىرمۇ ئادەم چىقمىدى. مانجۇ ھاكىمىيىتى ئىلى دىيارىدىكى گەدەنكەش تارانچىلارنىڭ ھەممىسىنىڭ كۆچۈپ كېتىپ، ئۇ يەردىكى زېمىن بايلىقىنى بىكارلاپ بېرىشىنى ئۈمىد قىلاتتى. چار پادىشاھىمۇ يەتتە سۇ تەۋەسىدە يەر كەڭ، ئادەم شالاڭ، ئەمگەك كۈچى ئاز بولغانلىقتىن، ئۇ يەرگە ئىلىدىن كۆپلەپ ئاھالە كۆچۈرۈپ چىقىپ، ئۇلارنىڭ ئەمگەك كۈچىدىن پايدىلىنىپ، بوز يەر ئېچىپ، ئېرىق - ئۆستەڭ چاپتۇرۇپ، سۇ باشلاپ، بۇ ئۆلكىنى ئاۋات قىلىشنى مەقسەت قىلغانىدى. ئەمما كۆچ - كۆچ ئىشى تارانچىلارنىڭ قارشىلىق قىلىشى نەتىجىسىدە سۇغا چىلىشۋاتاتتى. شۇڭا، ئىككى تەرەپ تولۇق كېڭەشكەندىن كېيىن، مانجۇ

هۆكۈمىتى ئېلىدىكى رۇس ئىشغالىيەتچى دائىرىلىرىگە قاتتىق
تەدبىر قوللىنىپ، ئىلى ئاھالىسىنىڭ ھەممىسىنى دېگۈدەك يەتتە
سۇ تەرەپكە مەجبۇرى كۆچۈرۈش ھەققىدە تولۇق ھوقۇق بەردى.
چاررۇسىيە گەرچە «جۇڭگو ـ روسىيە ئىلى شەرتنامىسى»
نى ئىمزالاش ئارقىلىق، «ئىلى، قەشقەر، ئۈرۈمچى ۋە قوۋۇقـ
ـنىڭ سىرتىدىكى، تەڭرى تاغلىرىنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىدىكى
ھەرقايسى شەھەرلەردە سودا ـ سېتىق قىلغاندا، باج تۆلىمەيدىـ
ـغان»[①] ئىمتىيازلارغا ئېرىشىۋالغان بولسىمۇ، ئەمما بۇرۇنقىـ
ـدەك، ھەربىي سانائەتكە كېرەكلىك تۆمۈر، مىس رودىسى، تېرە
قاتارلىق خام ئەشيالارنى ئېلىدىن روسىيىگە بىۋاسىتە يۆتكەپ
كېتەلەيدىغان ئىمتىيازدىن پۈتۈنلەي مەھرۇم بولدى. ئۇنىڭ
ئۈستىگە، بۇ چاغدا چارروسىيىنىڭ تۈركىيىگە قارشى ئېلىپ
بارغان ئۇرۇشى ئاياغلاشقان بولۇپ، مالىيىسى قۇرۇغدىلىپ قېـ
ـلىپ، ئەللىك مىليون رۇبلىلىق قىزىل رەقەم كۆرۈلگەنىدى[②] . شۇڭا،
چار پادىشاھ مانجۇ خاقانلىقىغا قارشى ئۇرۇش قوزغاش ئارقىلىق،
ئىلىنى مەڭگۈ يۇتۇپ كېتىش نىيىتىگە كەلگەن بولسىمۇ، ئەمما
ئۇنىڭ مالىيە كۈچى چەكلىك بولغانلىقتىن، بۇ نىيىتىنى ئىشقا
ئاشۇرۇشقا جۈرئەت قىلالمىغانىدى. چارروسىيە خارجى ئىشلار
مىنىستىرلىكىنىڭ ئالى مەسلىھەتچىسى رېمىنىڭ مۇنۇ سۆزلىـ
ـرى بۇنىڭغا ئىسپات بولالايتتى: «. . . ئۇلارنى[③] تازا ئەدەپلەپ
قويۇش ئارقىلىق، تامامەن باش ئەگدۈرۈش مۇمكىن ئىدى. بىـ
ـراق، مەن شۇنى ئېتراپ قىلماي تۇرالمايمەنكى، بىزنىڭ قۇرۇغدىـ

---

① «تۈزىتىش كىرگۈزۈلگەن «جۇڭگو ـ روسىيە ئىلى شەرتنامىسى»
نىڭ 12 ـ ماددىسىغا قارالسۇن.
② «مىليۇتىن خاتىرىلىرى» 3 ـ توم. 287 ـ بەت.
③ مانجۇلارنى دېمەكچى.

www.uyghurkitap.com

لىپ قالغان مالىيىمىز بىزنى بۇنداق قىلىشقا يول قويمىدى!»[1]
چارپادىشاھ ئالېكساندىر II نىڭ يارلىقىغا بىنائەن، يەتتە سۇ
گوبېرناتورى ئىلىدىكى رۇس ئىشغالىيەتچى دائىرىلىرىگا: «ئىد-
لىنى مانجۇ دائىرىلىرىگە تاپشۇرۇپ بېرىشتىن ئىلگىرى، ئۇ
يەردىكى ئاھالىنىڭ ھەممىسىنى يەتتە سۇ گوبېرنىيىسىگە كۆچۈرۈش
كېرەك. بۇ ئىشقا گېنېرال شىمشىرووۋ ۋە غۇلجا ئىشلىرى جۇجۇ-
قىنىنىڭ ناچالنىكى نىكولايېۋىچ پانتىسوۋ كونكرېت مەس-
ئۇل بولسۇن» دەپ بۇيرۇق چۈشۈردى.
1881 - يىل 4 - ئاينىڭ 20 - كۈنى، ئىلىدىكى رۇس
ئىشغالىيەتچى دائىرىلىرىنىڭ شتابىدا يىغىن چاقىرىلدى. بۇ يى-
غىنغا قاتناشقانلار ئىچىدە غۇلجىدىكى بايلار، دىنىي ئەربابلار ۋە
ھەرقايسى يۈزلۈكلەرنىڭ يۈز بېگى قاتارلىق كىشىلەر بار ئىدى.
يىغىندا، رۇس ئىشغالىيەتچى دائىرىلىرىنىڭ چوڭلىرىدىن
شىمشىرووۋ تارانچىلارنىڭ چوڭلىرىغا: «ئىلى شەرتنامىسى»غا
ئاساسەن، ئىلى مانجۇ خاقانلىقىغا قايتۇرۇپ بېرىلىدۇ. ئىلى
ئاھالىسى يەتتىسۇغا چوقۇم كۆچۈرۈلىدۇ دەپ ئېلان قىلدى ۋە
بۇ ھەقتە بىر ھازاغىچە كالدىرلاپ چۈشەنچە بېرىپ ئۆتتى. ئۇنىڭ
سۆزى تۈگىگەندىن كېيىن، نىكولاي پانتىسوۋ ئورنىدىن تۇرۇپ
يىغىن ئەھلىگە بىر قارىۋەتكەندىن كېيىن:
— چار پادىشاھ ئالىيلىرىنىڭ ۋەكىلى بىلەن مانجۇ خاقانلى-
قى ۋەكىلىنىڭ سانت - پېتربورگدا ئۆتكۈزگەن سۆھبىتىنىڭ
نەتىجىسىگە بىنائەن، — دېدى ئۇ، — ياركەنت — بۇرغۇچىدىن
تاكى قورغاسقىچە، كەتمەن تەرەپ — ئۈزۈن تامدىن تاكى غالجات-
قىچە، يەنى پۈتۈن ياركەنت ئويمىزدى روسىيە ئىمپېراتورلىقىغا

[1] «روسىيە شەرقتە (1876 — 1880)» 118 - بەت.

تەۋە بولىدىغان بولدى. بۇنىڭ ھېسابىغا بىز غۇلجىنى مانجۇلارغا ئۆتكۈزۈپ بېرىدىغان بولدۇق. مانجۇلار ئىلىنى يېڭىۋاشتىن ئۆز تەسەررۇپىغا ئالغاندىن كېيىن، ھەممىدىن ئاۋۋال سىلەر تارانچىلارنى، بولۇپمۇ تارانچىلارنىڭ چوڭلىرى بولغان سىلەرنى جازالىماي قويمايدۇ. ئۇلاردا: «ئەركەك ئادەم ئۆچىنى ئون يىلدىن كېيىن ئالسىمۇ كېچىككەن بولمايدۇ» دېگەن سۆز بار. مانجۇلار سىلەر تارانچىلارنىڭ ئۇلارنى بۇ زېمىندىن قوغلاپ چىقارغانلىقىڭلارنى ھەرگىزمۇ ئۇنتۇلۇپ قالمايدۇ. ئۇلارنىڭ قولىغا قالساڭلار، سىلەرنى تىرىك تۇرغۇزۇپلا سويۇپ تاشلايدۇ! شۇڭا، سىلەر ئۆز بولۇسلىرىڭلارنى[1]نى باشلاپ رۇس يېرىگە كۆچۈپ كېتىڭلار. ئۇنىڭ ئۈستىگە، مانجۇ ھۆكۈمىتىمۇ سىلەرنىڭ مۇشۇنداق قىلىشىڭلارنى ئۈمىد قىلىدۇ. شۇنداق قىلساڭلارلا، سىلەرنىڭ ھاياتىڭلار ئاندىن تولۇق كېپىللىككە ئىگە بولالايدۇ!

بۇ گەپنى قىلغان نىكولاي نىكولايېۋىچ پانتىسوۋ ئەسلىدە چارروسىيە ئوخرانكىسى[2] يەتتىسۇغا ئەۋەتكەن خادىم بولۇپ، ئۇنىڭ ئۆمرىنىڭ تەڭدىن تولىسى كاۋكازدا ۋە قىرىمدىكى تاتارلار ئارىسىدا ئۆتكەنىدى. ئۇ تاتارچىنى خۇددى بەئەينى تاتارلارنىڭ ئۆزىدەكلا سۆزلىيەلەيتتى.

— جاندىرال جانابلىرى، — دېدى ئىلىدىكى داڭلىق بايلارنىڭ بىرى بولغان يولداش ئاخۇن ئوغلى ۋېلىباي، — ھۆكۈمەتچىلىك ئۇدۇمىدىن قارىغاندا، ئۇرۇشۇۋاتقان ئىككى تەرەپ ئەزەلدىن تىنچ پۇقراغا دەخلى - تەرۇز قىلمىغان. بىلمىدۇقكى، ئۆزىمىزنىڭ ئانا يۇرتىمىزنى تاشلاپ، ياقا يۇرتقا باش

① بولۇس — رۇسچە «يېزا، ئاۋۇل، قىشلاق» دېگەنلىك بولىدۇ.

② چارروسىيىنىڭ چەت ئەللەرگە تاجاۋۇزچىلىق قىلىش ۋە كېڭەيمىچىلىك قىلىشىدىكى قورالى، چارروسىيە مەخپىي ساقچىسىنىڭ نامى.

ئېلىپ چىقىپ كېتىش زادى قانچىلىك زوروريەتتىن بولۇۋاتقان ئىش ئىكىن؟

— سىلەرنىڭ تەقدىر تونۇڭلار پىچىلىپ بولۇنغان، — دېدى پانتىسوۋ بىرئاز سوكۇتتە تۇرۇۋېلىپ. ئۇ ئۆزى بىلىدىغان بەزى ئەھۋاللارنى ئىلى تارانچىلىرىنىڭ بۇ چوڭلىرىغا بىلدۈرۈپ قو-يۇشنى لازىم تاپتى، — مانجۇ خاقانلىقىنىڭ قاش قوۋۇقتىن چىق-قان قوشۇنلىرى بەدۆلەتنىڭ يەتتە شەھەر خانلىقىنى يوقاتتى. ئۇلار ئەمدى ئون يەتتە يىل بۇرۇنقى ئار - نومۇسىنى قان ۋە ئوت بىلەن يۇيۇپ ئاقلىمىغۇچە زادى بولدى قىلمايدۇ. دېمەك، بۇ سىلەرنىڭ يۇرتىڭلاردا بۇنىڭدىن كېيىن ئەمدى تىنچلىق، ئاسايىشلىق بولمايدۇ، دېگەن گەپ. بىزنىڭ سۆزىمىزگە كىرىپ، ئاپەتنىڭ شۇم قەدىمى تېخى بۇ يەرلەرگە يېتىپ كەلمىگەن چاغدا، خەلقىڭلارنى باشلاپ، يەتتىسۇغا كەتسەڭلار، تولىمۇ ئاقىلانىلىق قىلغان بولىسىلەر. ھەم ئۆزۈڭلارنى ساقلاپ قالىسىلەر، ھەم چار پادىشاھ ئالدىدا تۆھپە ياراتقان بولىسىلەر.

يىغىندا پانتىسوۋغا سوئال تاشلىغان كىشى — يولداش ئوغ-لى ۋېلىبايىنىڭ ئاتا - بوۋىسى ئەسلىدە قەشقەر تۆشۈك دەرۋازىسى-لىق بولۇپ، جىگدە يېغىلىقىدا ئىلىغا سۈرگۈن قىلىنغان. ۋېلى-باي ئىلىدە تۇغۇلۇپ ئۆسكەن، چوڭ بولغانىدى. ئۇ كىچىكىدىنلا زېرەك بولغاچقا، ئۆز تىرىشچانلىقىغا تايىنىپ بېيىپ كەتكەنلەر-نىڭ بىرى ھېسابلىناتتى. 1871 - يىلى، روسىيە ئىلىغا ھەربىي ئىشغالىيەت يۈرگۈزگەندىن كېيىن ئۇ ھەم زېمىندار، ھەم سودى-گەر، ھەم رۇس ئىشغالىيەتچى مەمۇرلىرىنىڭ خىزمەتچىسى بو-لۇش سۈپىتى بىلەن، ئىلى ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدا ھەممىگە تونۇل-غان ئىناۋەتلىك، پائالىيەتچان كىشىلەردىن بولۇپ قالغانىدى. ئۇنىڭ رۇس ئىشغالىيەتچى دائىرىلىرى بىلەن مۇناسىۋىتى ياخشى بولغاچقا، ئىشغالىيەتچى ھاكىمىيەت تەمىنلىگەن شەرت - شارا-ئىتلاردىن كۆچىنىڭ بارىچە پايدىلىنىپ كەلمەكتە ئىدى.

× ×

كاڭشى زامانىسىدا، مانجۇ خاقانلىقى تەگرى تېغىنىڭ جەنۇ-
بى بىلەن شىمالىدىكى كەڭ جايلارنى ئۆز تەسەررۇپىغا ئېلىش
نىيىتىگە كەلگەن چاغلاردىلا، چەنلۇڭنىڭ ئىستىلاچىلىق ھەرد-
كەتلىرىنى پۈتۈن كۈچى بىلەن قوللىغان يەكەنلىك خوجىلارنىڭ
ئەۋلادىدىن بولغان تۇرپانلىق ئىمىن ۋاڭ[1] خاقانىنىڭ سانغۇنى ئا-
گۇي بىلەن بىللە ئىلى دىيارىغا كەلگەنىدى. بۇ چاغدا، ئىلىدا
يەر ـ سۇ كۆپ، ئادەم ئاز بولغاچقا، ئۇلار تەگرى تېغىنىڭ
جەنۇبىدىكى ھەرقايسى ئۇيغۇر يۇرتلىرىدىن كۆپلەپ ئادەم كۆچۈ-
رۈپ كېلىپ، ئىلىنى ئېچىش پىلانىنى تۈزۈپ، بۇ پىلانىنى خانغا
يوللىغان، چەنلۇڭ بۇ ئىشنى ئىمىن ۋاڭنىڭ ئۈچىنچى ئوغلى،

---

① موللا بىلال نازىمى يازغان «غازات دەرمۈلكى چىن» دېگەن ئەسەردە
ئىمىن ۋاڭنىڭ ئەسلى يەكەنلىك خوجا ئەۋلادلىرىدىن ئىكەنلىكى
ھەققىدە مەلۇمات بېرىلگەن؛ «شىنجاڭ تەزكىرىسى» 12 ـ جىلد-
تا: «كاڭشىنىڭ 18 ـ يىلى (مىلادى 1679 ـ يىلى) ئىمىن خوجا
پىچانغا ھاكىم بولغان. ئۇ جۇڭغارلارنىڭ زۇلمىغا چىدىيالماي،
ئۆز قوۋمىنى باشلاپ، قوۋۇقتىن كىرىپ خاقانلىقىمىزغا بەيئەت
قىلدى» دەپ يېزىلغان. ئەمما بۇ قاراشقا يانۇنىيلىنىڭ ئالىم ساكۇ-
چى تورۇ ئەپەندى قوشۇلمايدۇ. ئۇ ئۆزىنىڭ «18 — 19 ـ ئەسىر-
لەردىكى شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائى ئەھۋالى» دېگەن ئەسىرىدە: «بۇ
خاتىرە ئاساس قىلغان تارىخى پاكىتلار ئېنىق ئەمەس. ئۇنىڭ
بەيئەت قىلغان ۋاقتىمۇ ئېنىق ئەمەس. ‹چىڭ ئوردىسىنىڭ ھەققى
خاتىرىلىرى› دە: ‹كاڭشىنىڭ 59 ـ يىلى (1720 ـ يىلى) پىچاد-
لىق مۇسۇلمانلارنىڭ ئاقساقىلى ئۈچيۈز ئادىمى بىلەن كېلىپ تەس-
لىم بولدى› دېيىلگەن. ئەمما، بۇ ئاقساقالنىڭ كىملىكى يېزىلمى-
غان. مېنىڭچە، بۇ كىشى ئىمىن خوجا بولسا كېرەك» دەپ يازغا-
نىدى.

www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇر كىتاب تورى

كېيىن ئۇچتۇرپان جىگدە يېغىلىقىنى باستۇرغان جاللاتلارنىڭ بىرى بولغان مۇساگۇلۇڭ[1] نىڭ بىر تەرەپ قىلىشىغا تاپشۇرۇپ پەرمان چۈشۈرگەنىدى. ئۇ، خانىنىڭ پەرمانىغا ئاساسەن، تۇنجى تۇركۇمدە، تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىدىكى ئۇچتۇرپان، سايرام، باي، شايار ۋە دولان قاتارلىق يۇرتلاردىكى ئۇيغۇر خەلقىدىن بەشيۈز تۈتۈننى ئىلىغا ھەيدەپ چىقىدۇ. بۇ ئۇيغۇرلار دەسلەپتە ئىلىدىكى قاينۇق، خونىخاي، غۇلجا ۋە بايتوقاي قاتارلىق جايلاردا ماكانلىشىپ دېھقانچىلىق قىلىدۇ. كېيىن ئۇلار غۇلجا كۆرە سېپىلىنى سوقۇشقا سېلىنىدۇ. غۇلجا سېپىلى ئىلگىرى ـ ئاخىر بولۇپ ئۈچ يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت سوقۇلۇپ، چەنلۇڭنىڭ 32 ـ يىلى[2] قەمەرىيە 8 ـ ئايدا پۈتۈپ چىقىدۇ.

مىلادى 1762 ـ يىل 12 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى، مانجۇ خاقانى شۇ چاغدىكى ئىستىلاچىلىق ئورۇنىنىڭ ئېھتىياجىنى كۆزدە تۇتۇپ، ئىلىدا «ئىلى قاتارلىق جايلارنىڭ ئومۇمىي ئىشلىرىنى بىر تۇتاش جۇڭقۇرىدىغان جاڭجۈن» («قىسقارتىلىپ «ئىلى جياڭجۇنى» دەپ ئاتالدى) مەھكىمىسىنى قۇرۇپ، سانغۇن مىڭرۇينى تۇنجى ئىلى جياڭجۈنلىكىگە تەيىنلەيدۇ.

ئىلى جياڭجۈن مەھكىمىسى بىلەن يەكەن خان ئامبال مەھ-

---

① مۇساگۇلۇڭ — ئىمىن ۋاڭنىڭ چوڭ ئوغلى سۇلايمان بىلەن بىللە مانجۇلارنىڭ خوجىلارنىڭ قارشىلىقىنى باستۇرۇشقا قاتناشقان (1759 ـ يىلى). كېيىن ئۇچتۇرپان ھاكىمبېگى ئەبەيدۇللا بىلەن ئۇچتۇرپان جىگدە يېغىلىقىنى باستۇرۇشقا قاتناشقان. بۇ تۆھپىلىرى ئۈچۈن، مانجۇ خانى ئۇنى ئىلىنىڭ ھاكىمبەگلىكى بىلەن تارتۇقلاپ، «گۇڭ» (تۆرە) لىق مەرتىۋە ـ ئۇنىغاتمۇ بەرگەن. بۇ ھەقتە «چىڭ ئوردىسىنىڭ ھەقىقى خاتىرىلىرى» گە قارالسۇن. ئۇنىڭغا يەنە «پۇگۇگۇڭ» (تايانغۇچ تۆرە) لىق مەرتىۋە ـ ئۇنىغاتمۇ بەرگەن.

② مىلادى 1767 ـ يىل.

كىمىسى خانغا ۋاكالىتەن تەڭرى تاغلىرىنىڭ شىمالىدىكى، بالقاش كۆلىنىڭ شەرقىي ۋە جەنۇبىدىكى كەڭ زېمىنىنى ۋە تەڭرى تاغلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى كەڭ زېمىنلارنى ھەربىي - مەمۇرى جەھەتتە بىر تۇتاش باشقۇرىدىغان ھوقۇقلۇق ئورگانلار ئىدى.

شۇ يىلى، مانجۇ خاقانى يەنە، ئىلى ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئىشىنى جۇڭقۇرىدىغان مەھكىمە — «ئىلى گۇڭ (تۆرە) مەھكىمىسى»نى قۇرۇش ھەققىدە يارلىق چۈشۈرۈپ، مۇسا گۇڭنى ئىلى مۇسۇلمانلىرىنىڭ ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان ھاكىمبەگ قىلىپ تەيىنلىدى. خۇيىيۇەن غۇلجا كورەسى ئىلى جياڭجۇنى تۇرۇشلۇق ئورۇن بولغاچقا، ھاكىمبەگ مەھكىمىسى ئۈچۈن پېكىندىن ئورۇن تاللاشقا توغرا كەلدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، مۇشۇ مەزگىللەردە، مانجۇ خاقانلىقى ئىلىدا تۇرۇشقا ئەۋەتكەن چېرىكلەرنىڭ سانى ھەدەپ كۆپىيىۋاتقاچقا، ئۇلارنى ئاشلىق بىلەن تەمىنلەش ئىشى بىر مەھەل ئاقساپ قېلىشقا باشلىدى. بۇ زىددىيەتنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، ئىلى جياڭجۇنى مىڭرۇي ۋە ئىلى ھاكىمبېگى مۇساگۇڭ ئىلىغا جەنۇبتىن يەنە كۆپلەپ ئاھالە يۆتكەش قارارىغا كەلدى ھەمدە ھازىرقى غۇلجا شەھرىنىڭ ئورنىنى ئۇيغۇرلارنىڭ سودا - سېتىق قىلىدىغان ۋە ھاكىمبەگ مەھكىمىسى تۇرىدىغان ئورۇن قىلىپ بەلگىلەپ، ئۇ يەرنى شەھەر سېلىشقا تاللىدى.

غۇلجا شەھىرىنىڭ سېپىلى 1760 - يىلىدىن ئېتىۋارەن سوقۇلۇشقا باشلىدى. بۇ سېپىلنىڭ تۆت تەرىپىدە تۆت قوۋۇق بولۇپ، يەرلىك خەلق تەرىپىدىن ئايرىم - ئايرىم ھالدا «كورە دەرۋازىسى»، «دەڭ دەرۋازىسى»، «دولان دەرۋازىسى» ۋە «سۇ دەرۋازىسى» دېگەن ناملار بىلەن ئاتالغانىدى.

غۇلجا سېپىلى شەھەرنى تىك تۆت بۇلۇڭ شەكىلدە ئوراپ تۇراتتى. شەھەر ئىچىدە پىلان بويىچە ئالدى بىلەن تۆت قوۋۇقنى بىر - بىرى بىلەن تۇتاشتۇرۇپ تۇرىدىغان «+» شەكىلدىكى توغرا كوچىلار ئېلىنغاندىن كېيىن، يان كوچىلار ئېلىنغان.

www.uyghurkitap.com

شۇڭا، شۇ چاغلاردا غۇلجىغا كەلگەن چەت ئەللىك سەيياھلار غۇلجىنىڭ كوچىلىرىنى تۈز، بىر ـ بىرىنى كېسىشىپ ئۆتىدۇ، دەپ يازغانىدى.

غۇلجىنىڭ ھەرقايسى كوچىلىرىنىڭ نامى شۇ كوچىلارغا ئۆي ـ جاي سېلىپ ئورۇنلاشقان يۇرت چوڭلىرىنىڭ نامى بىلەن ئاتالغانىدى. مەسىلەن، ئەسلىدىكى «موللا روزى ئەلەم كوچىسى»① نىڭ نامى شۇ زامانلاردا شەرئىي مەھكىمىگە خاتىپ بولغان موللا روزى دېگەن ئادەم نامىغا قويۇلغانىدى؛ جۈمە نامازلىرى بىلەن ھېيت نامىزى ئوقۇلىدىغان مەسچىت چۈشكەن كوچىنىڭ نامى «ھېيتكار كوچىسى»② دەپ ئاتالغانىدى؛ شۇ چاغلاردا مەھەممەتيار يۈزبېگى دېگەن كىشىنىڭ قورۇ ـ جايى جايلاشقان كوچا «مەھەممەتيار يۈزبېگى كوچىسى»③ دەپ ئاتالغان بولسا، مۇسا گۇڭنىڭ خەزىنىچىسى ئىسھاق خەزىنىچىبەگ قورۇ سالغان كوچا ئۇنىڭ نامى بىلەن «ئىسھاق خەزىنىچىبەگ كوچىسى» دەپ ئاتالدى ۋە ھاكازالار.

چەنلۇڭنىڭ 31 ـ يىلى④، ئىلىنىڭ ھاكىمبېگى مۇسا گۇڭ تەپ كېسەللىكى بىلەن ئاغرىپ، شۇ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى ئۆلۈپ كەتتى. ئۇنىڭ پەرزەنتى بولمىغانلىقتىن، مانجۇ خاقانى ئىمىن ۋاڭنىڭ تۆتىنچى ئوغلى ئەۋرەڭزىپ تەيجىنى 1 ـ دەرىجىلىك تەيجى مەرتىۋىسى بىلەن ئىلىغا ھاكىمبەگ قىلىپ تەيىنلەيدۇ. بۇ مەزگىلدە، ئۇچتۇرپان جىگدە يېغىلىقى مەغلۇپ بولۇپ، خاقانلىق جەنۇبتىن سەككىز مىڭ تۈتۈن ئۇيغۇرنى يانچى قىلىپ ئىلىغا پالىغانىدى. شەھەر ئىچى ۋە سىرتىدا بارغانسېرى كۆپ ئاھالە ئۆي ـ جاي سېلىپ ماكانلىشىشقا باشلىدى. ئىلى ھاكىم-

① ھازىر بۇ كوچا شىنخۇا غەربىي يولى دەپ ئاتىلىدۇ.
② ھازىرقى غۇلجا 3 ـ ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ ئارقىسىدىكى يان كوچا.
③ ھازىرقى نامى «ئەركىن كوچا»
④ مىلادىي 1766 ـ يىلى.

بېگى ئەۋرەڭزىپ تەيجى شەھەرنىڭ ئىچى ۋە تېشىنى سۇ بىلەن تەمىنلەپ، باغ ـ ۋارانلارنى كۆكەرتىش ئۈچۈن، شەھەرنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى ساسلىقتىن ئىككى ئۆستەڭ ئېلىشنى پىلانلاپ، غۇلجا شەھىرىنى ۋە شەھەر ئەتراپىنى سۇ بىلەن تەمىنلەش مەسىلىسىنى ھەل قىلماقچى بولدى.

بۇ ئۆستەڭلەرنىڭ بىرى «ھېكىم ئۆستەڭ» دەپ ئاتالدى. بۇ ئۆستەڭ ھازىرقى لەڭزە بېشىنىڭ كۈنچىقىش تەرىپىدىكى قارادۆڭ قاپتىلى ئارقىلىق ئۆتۈپ، ھاكىمبەگنىڭ جىرغىلاڭدىن تاكى تاش كۆۋرۈككىچە بولغان ئارىلىقتىكى بەش مىڭ خولۇق يېرىنى سۇغىراتتى؛ يەنە بىرى، «شاغىلىق ئۆستەڭ» دەپ ئاتالدى. بۇ ئۆستەڭ ھازىرقى غۇلجا شەھىرىدىكى خەنزۇلار بازىرى، قازانچى، ئايدۆڭ، ناغىرچى دېگەن مەھەللىلەرنى ئارىلاپ ئېقىپ، تاش كۆۋرۈكتىن تاكى ئايدۆڭ ئاستىغا قەدەر بولغان شاغىبەگ يەرلىرىنى سۇغىراتتى.

چەنلۇڭنىڭ 40 ـ يىلى[1]، ئەۋرەڭزىپ تەيجى ئىلى جياڭجۇنىنىڭ تەستىقى بىلەن، زىندان مەھكىمىسى ۋە زىندان سالدۇردى. شۇنىڭ بىلەن بۇ كوچا «زىندان كوچىسى»[2] دەپ ئاتالدى.

كېيىنكى چاغلاردا، ئىلى ھاكىمبەگ مەھكىمىسىگە قارايدىغان ئون يەتتە بەگنىڭ مائاشى بىلەن شەرئىي مەھكىمىدە ئىشلەيدىغان دىنىي زاتلارنىڭ تەمىناتىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، ھاكىمبەگ ئەۋرەڭزىپ تەيجى شاغىلىق ئۆستەڭدىن يەنە ئۈچ تارماق ئېرىق پارغۇزدى. بۇ ئېرىقلارنىڭ بىرى «ئاخۇن ئېرىق» دەپ ئاتالغان بولۇپ، ھازىرقى «تۆت دۇكان»، «نامەتمەن مەھەللىسى»، «بەشكىرەم مەھەللىسى» دېگەن مەھەللىلەردىن ئېقىپ ئۆتەتتى؛ يەنە بىر ئېرىقنىڭ نامى «بەگئېرىق» بولۇپ، ھازىرقى

---

① مىلادى 1775 ـ يىلى.

② ھازىرقى شەھەرلىك دېھقانچىلىق ـ چارۋىچىلىق ئىدارىسى جايلاشقان كوچا.

www.uyghurkitap.com

تاش كۆۋرۈك، «جىگدىلىك»، «قارىۋاي مەھەللىسى» دېگەن مەھەللىلەردىن ئېقىپ ئۆتەتتى؛ ھاكىمبەگ ئەۋرەكزىپ تەپجى يەنە بىر ئېرىق سۈنى ھازىرقى قازانچى مەھەللىسى تەرەپ بىلەن ئاققۇزۇپ، يۇز يانچىنى بۇ يەرگە ئورۇنلاشتۇردى. بۇ يۇز تۇتۇنىنىڭ بېگى — روزى دەپ ئاتالغانلىقتىن، يىزىمۇ شۇ كىشىنىڭ نامى بىلەن «روزىيوزى» دەپ نام ئالدى. بۇ يىزىنىڭ دائىرىسى شىمالدا «تېرەك مازار»، «سۇ دەرۋازىسى» قاتارلىق جايلاردىن تارتىپ، جەنۇبتا ئىلى دەرياسىغىچە بولغان يەرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى.

روزى ھېيتى، قۇربان ھېيتى ۋە نورۇز بايرىمى مەزگىلىدە، شەھەردە ناغرا چېلىناتتى. بايراملىق پائالىيەتلەر تۈگىگەندىن كېيىن، ناغرىچىلار ئۆز يىزىلىرىغا قايتىپ كېتىشەتتى. كېيىن، ھاكىمبەگ ئەۋرەكزىپ تەپجى يىگىرمە تۈتۈن ناغرىچىنى يىزىدىن كۆچۈرۈپ كېلىپ، «شاغىلىق ئۆستەڭ» بويىدىن ئازراق يەر ئايرىپ بېرىپ ئورۇنلاشتۇردى. شۇنىڭ بىلەن بۇ مەھەللە — «ناغرىچى مەھەللىسى» دەپ ئاتالدى.

كېيىنكى مەزگىللەردە، ئىلىدا كۆپ ئۆزگىرىشلەر يۈز بەردى. چاررۇسىيە كېڭەيمىچىلىك قىلىپ، ئەسلىدە ئىلى زېمىنىنىڭ بىر قىسمى بولغان يەتتە سۇ ئەتراپلىرىدىن جەمئىي تۆت يۈز قىرىق مىڭ كۋادرات كېلومېتىر زېمىننى بېسىۋالدى. 1857 ـ يىلى، چاررۇسىيە مانجۇ ھۆكۈمىتى بىلەن «ئىلى ـ تارباغاتاي سودا كېلىشىمى»نى ئىمزالاپ، ئىلى دىيارىدا سودا ۋەكالەتخانىلىرىنى بەرپا قىلدى ۋە كۆپلىگەن تاتارلارنى سودا ۋەكىلى قىلىپ ئىشقا سالدى. شۇنىڭ بىلەن، غۇلجىدا تاتارلار پەيدا بولۇپ، ئۆي ـ ماكان سېلىپ ئولتۇراقلىشىشقا باشلىدى. ئۇلار ئولتۇراقلاشقان جاي كېيىنكى چاغلاردا «نوغاي مەھەللىسى»[1] دەپ ئاتالدى. بۇ تاتارلاردىن مىرشانوپ دېگەن كىشى خەنزۇلار بازىرىغا ماڭىدىغان يول

---

[1] ھازىرقى ياشلار مەيدانى يېنىدىكى بازار بولىدىغان كوچا.

ئۈستىگە ئاستىنى تاش، ئۈستىنى پىششىق خىش بىلەن قوپۇ-
رۇپ، يىگىرمە ئىغىز ئەينەكلىك دۇكان ۋە بالىخانىلىق مېھمان
ساراي سالغۇزدى. بۇ كوچا كېيىنكى چاغلاردا «تاش لەپكە»[1]
دەپ ئاتالدى ۋە بارا - بارا شەھەرنىڭ مەركەزلىرىدىن بىرى بولۇپ
قالدى. ئادەتتە، ھاكىمبەگ ياكى ئىلى جياڭجۈنىنىڭ پەرمانلىرى
ۋە رۇس ئىشغالىيەتچىلىرى بېسىپ كىرگەن ئون يىل ئىچىدە
رۇس دائىرىلىرىنىڭ تۈرلۈك ئېلان - جاكارلىرى مۇشۇ تاش
لەپكىدە جامائەتكە جاكارلىنىدىغان بولدى.

× ×

ئابرال تاغلىرىنىڭ ئىچىدىن ئېقىپ چىقىدىغان قاش دەرياسى
قاپقارا قىيا تاشلار بىلەن تولغان تىك ۋە تار جىلغىنىڭ ئىچىدە
شارقىراپ ئاقاتتى. ئابرال تاغلىرىنىڭ ئۈچلۈق چوققىلىرى،
چۈقچىيىپ تۇرغان قىيا تاشلار ئارىلاپ - ئارىلاپ قۇياشنىڭ
سىلجىشىغا ۋە ھاۋادىكى ئۆزگىرىشلەرگە ئەگىشىپ نۇۋەت بىلەن
پارقىرايتتى، گاھ سېرىق، گاھ بېغىررەڭ، گاھ توق قىزىل
ياكى ئاچ قىزىل، گاھ تۇتۇق كۈل رەڭ كۆرۈنۈپ توختىماي
ئۆزگىرىپ تۇرىدىغان مەنزىرە ھاسىل قىلىپ تۇراتتى. قىيا تاشلار-
نىڭ ئۈستى ۋە ئاستىدىكى ئاراشلاردا ئىرماش - چىرماش ئوت - چۆپلەر
ئۈنگەنىدى. قاش دەرياسى ئىلى دەرياسىنىڭ مۇھىم كىچىكلىرى-
نىڭ بىرى بولغان ياماتۇنىڭ سەل ئۈستىدە ئىلى دەرياسىغا كې-
لىپ قۇيۇلاتتى. بۇ يەرگە بىر قەدىمكى قەلئە جايلاشقان بولۇپ،
دەريا قاش تەرەپتىكى قىرغاقنى بويلاپ ئاقىدىغانلىقى ئۈچۈن، بۇ
قەلئەدمۇ «قاش قەلئە» دەپ ئاتىلاتتى.

بۇ ئەتراپتىكى ئۇقارلىق، چاغان ئۇسۇ، قارا خاتۇ، موگەي-

---

[1] «تاش دۇكان» دېگەن مەنىدە.

تۇ، ئالماتۇ، ياماتۇ ۋە قاش قاتارلىق جايلاردىن تاشكۆمۈر بىلەن مىس چىقىدىغانلىقى ئۈچۈن، ئىلى جياڭجۈنى مىڭرۇي بۇ يەرگە چەنپەنلەرنى يۆتكەپ تاشكۆمۈر قازدۇرغان، مىس ئېرىتكۈزگەنىدى. بۇ چەنپەنلەرنىڭ پەيدىغان ئاشلىقىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، تەڭرى تاغلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى جايلاردىن كۆچۈرۈلگەن يانچى ئۇيغۇرلاردىن ئىككى يۈز تۈتۈننى قاش قەلئەسىنىڭ سىرتىغا ئورۇنلاشتۇرغانىدى. كېيىن، ئىلى ئۇيغۇرلىرىنىڭ قاش دەرياسى بويىدا بەرپا قىلغان ئېگىلىكى كۈندىن - كۈنگە راۋاجلاندى. شۇنىڭ بىلەن قاش — ئىلى دەريالىرىنى بويلاپ نۇرغۇن ئۇيغۇر مەھەللىلەرىمۇ پەيدا بولدى. دەريا قىرغىقىدا كۈنگە نەچچە ئونلىغان سال، كېمە توختايدىغان، سودا - سېتىق قىزىپ كېتىدىغان بولدى. يەنە كېيىنچە بۇ يەردە بەختىيار يۈزى، تۇردىيۈزى، سامىيۈزى، ئاۋاكىيۈزى، سۇلتانشاھيۈزى قاتارلىق چوڭ - كىچىك يېزىلا بەرپا بولدى. 1864 - يىلىدىكى ئىلى ئۇيغۇرلىرىنىڭ مادجۇ ئىستىبدادىغا قارشى قوزغىلىڭىمۇ ئەڭ دەسلەپتە مۇشۇ قاشتا پارتلىغانىدى.

ئىلى دىيارىدىكى رۇس ئىشغالىيەتچى دائىرلىرىنىڭ غۇلجىدىكى باش شتابىدا چاقىرىلغان يىغىنىنىڭ قارارى بويىچە، ئىلىدىن يەتتىسۇ ئۆلكىسىگە كۆچۈرۈلمەكچى بولغان ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ دەسلەپكىلىرىمۇ مۇشۇ قاشتىن يولغا چىقىشقا باشلىدى...

× ×

روزى ئېيىنىڭ ئاخىرلىرى. قاش دەرياسىنىڭ ياقىسىدىكى توقايلىقتا بىر توپ ئادەملەر سال باغلىشىۋاتاتتى. دەريادا بىر سال توختاپ قالغان بولۇپ، يالىڭاچلىنىپ سۇغا چۈشۈۋالغان يەتتە - سەككىز ئادەم سالنى ئىتتىرمەكتە ئىدى. ئەمما، تاشقا مىنىپ

قالغانمۇ ـ قانداق، سال ئۆرتىدىن زادىلا قوزغالمايۋاتاتتى. توقاي-لىقتا سال باغلىشىۋاتقان ئادەملەرنىڭ ئىچىدە، ئېگىز بويلۇق، تەمبەل بىر يىگىت: «توختاپ تۇرۇڭلار، مەن ئۆزۈم بېرىپ قاراپ باقاي، بولمىسا، سالنىڭ چېتىقلىرىنى بوشىتىۋېتىمىسىلەر! » دەپ ۋارقىرىدى. ئاندىن، دەرياغا ئۆزىنى تاشلاپ، بىر ـ ئىككى غۇلاچ تاشلاپ ئۈزۈپلا، سالنىڭ يېنىغا يېتىپ باردى.

ئەسلىدە، سال تاشقا مىنىپ قالغان بولماستىن بەلكى، سايازلىقتا چىقىپ پاتقاققا ئولتۇرۇپ قالغانىكەن. ھېلىقى ۋارقىرى-غان كىشى بىر ـ ئىككى چۆرۈپلا سالنى پاتقاقتىن چىقاردى ـ دە، سۇدا ئىتتىرگىنىچە، ئۇنى تېز ئېقىنغا سىلىۋالدى ھەمدە سالنىڭ رول ياغىچىنى سالنىڭ قاپ ئوتتۇرىسىدىكى موما ياغاچقا چىڭ بېكى-تىپ بەردى. شۇنىڭ بىلەن سال دەريا قىنىنى بويلاپ پەسكە قاراپ تېز يۈرۈپ كەتتى.

ئاق خان بىلەن قارا خان،
ئىنتىماق ئىكەن باشتا.
كەتمەكنى خىيال ئەيلەپ،
سالنى باغلىدۇق قاشتا.

بىز ئىلىدىن كۆچكەندە،
روزىغا ئالتە ئىدى.
بۇ دەھشەتلىك كۈنلەردە،
ئاتا ـ ئانا بولسىدى.
. . . .

سالچىنىڭ پىغانلىق ناخشا ساداسى ئىچىدە، سال ئۈستىدىكى يەتتە ـ سەككىز ئادەمنى ئېلىپ دەريا ئىچىدە بارغانسېرى يىراق-لىشىپ كۆزدىن يىتتى. . .

www.uyghurkitap.com

بۈگۈن ئاخىر كەچ بولدى. كېتەلمىگەنلەر توقايلىقتا ئەتىكى كۈننى كۈتۈپ گۈلخان يېقىپ، قىزىق پاراڭغا چۈشۈپ كەتتى.

ھېلىقى ئىگىز بويلۇق، تەمبەل يىگىت قىزىق پاراڭ سېلىپ بېرىۋاتقانىدى. پاشقىلار ئۇنىڭ سۆزىگە قۇلاق سېلىپ ئولتۇراتتى. ئۇ گاھ كۈلدۈرۈپ، گاھ يىغلىتىپ، سورۇننى ناھايىتى قىزىتىۋاتقانىدى. بۇ يىگىتنىڭ ئىسمى روسۇل بولۇپ، ئادەتتە سال ھەيدەيدىغانلىقى ئۈچۈن، كىشىلەر ئۇنى «روسۇل سالچى» دەپ ئاتىشاتتى. ئۇ ناخشىنى بەك ئوبدان ئېيتىدىغانلىقى ئۈچۈن، «روسۇل ۋاي دادەي» دەپمۇ ئاتىشاتتى. ئېغىر مېھنەت ئۇنىڭ قامەتلىك بەستىنى زادىلا پۈكەلمىگەنىدى. ھاياتتا بولغان پۈتمەس - تۈگىمەس مۇھەببەت، قىزىقچىلىق - شوخلۇق، زېرەكلىك — پەم - پاراسەتلىك ئۇنىڭ مىجەزىدە مۇجەسسەم ئىدى.

— روسۇلكا، بىلى سۇنۇپ كەتكەن ئادەمدەك ياتقىچە، تىك ئولتۇرۇپ پاراڭ سالساڭچۇ؟ — دەپ بىرەيلەي ئۇنىڭ ئاغزىنى چۇقچىلىدى ئۇنىڭ يانپاشلاپ يېتىۋالغانلىقىنى كۆرۈپ.

— ھە، ئەمدى نېمە ئاڭلىغىڭلار بار؟

— ئەمدى، سېنىڭچە بۇ قاراخان راستىنلا ئاق خاندىن يامانمىدۇر؟ قاراخاننى ئاق خان تولا يېڭىۋالىدىكەن دەپ ئاڭلايدىغان. ئەمدى ئاق خان نېمىشقا بىرنى ياقا يۇرتقا ھەيدەپ، ئىلىنى قاراخانغا بوشىتىپ بېرىدىكەن؟

— بۇنىڭ نېمىشقا شۇنداق ئىكەنلىكىنى مەنمۇ بەك چۈشىنىپ كەتمەيمەن، ئەمما، ئىشقىلىپ قاراخاننىڭ ئاق خاندىن يامان ئىكەنلىكىنى بىلىمەن.

— قانداقچىسىغا ئەمدى؟

— مەن سىلەرگە «چاشقان بىلەن مۈشۈكنىڭ ھېكايىسى»نى سۆزلەپ بېرەي. بەلكىم، بۇ ھېكايىنى ئاڭلاپ بىر نەرسىنى ھېس قىلىۋالساڭلار ئەجەپ ئەمەس.

— قېنى، سۆزلە، ئاڭلاپ ئولتۇرۇيتىمىز!

— بىر كۈنى، — دەپ ھېكايىسىنى باشلىدى روسۇل سالچى، — بىر كىچىك چاشقان «مۈشۈك شىر تەرىپىدىن قولغا ئېلىنىپتۇ!» دەپ ئاڭلاپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ بۇ خۇش خەۋەرنى چوڭ چاشقانغا يەتكۈزۈشكە ئالدىراپتۇ.

— ئالدىراپ خۇشال بولۇپ كەتمە! — دەپتۇ چوڭ چاشقان كىچىك چاشقانغا. — ئەگەر مۈشۈك بىلەن شىر تۇتۇشۇپ قالسا، جەزمەن شىر يېڭىلىدۇ. نېمىشقا دېمەمسەن؟ چۈنكى، دۇنيادا مۈشۈكتىن ياۋۇز ھايۋان يوق!

— ھا... ھا... ھا...

— يىگىتلەر ئەمدى ئۇخلايلى، ئەتە مەخپىر شاڭيۇغا سال باغلايمىز. شۇڭا بالدۇرراق ئۇخلايلى! — دېدى روسۇل سالچى ۋە كېپىنى تۈگىتىپلا چاپىنى بىلەن بېشىنى يۆگەپ يېتىۋالدى.

روسۇل سالچىنىڭ ياخشى ئۆتۈك، يېڭى چاپان كىيىپ، ياخشى مالخايلارنى قىرلاپ، بۇرۇتنى تولغاپ يۈرگەن ۋاقىتلىرىمۇ بولغان. ئۇ كۈچلۈك، چەبدەس يىگىت بولغاچقا، سال ھەيدىمىگەن بىكار ۋاقىتلىرىدا، قاشلىقلارنىڭ ئىككى - ئۈچ كۈنگە سوزۇلىدىغان مەشرەپ - ئايەملىرىدە تىنىماي دېگۈدەك «ۋاي دادەي» گە ناخشا توۋلاپ، ئۇسسۇل ئويناپ، قىز - جوكانلارنىڭ كۆڭلىنى ئۇتۇپ يۈرگەن ۋاقىتلىرىمۇ بولغان؛ ئوتتۇز ئوغۇل ئولتۇرۇشلىرىدا قىزىقچىلىق قىلىپ يىگىتلەرنىڭ كۆڭلىنى ئاچقان چاغلىرىمۇ بولغان. ئەمما، ئۇ باشقىلارنىڭ كۆڭلىنى ئاچالىغىنى بىلەن، ئۆزىنىڭ كۆڭلىنى نېمىشقىدۇر ئاچالماس بولۇپ قالغانىدى. ئۇنىڭ دەردىنى بىر ئۆزىدىن باشقا ھېچكىم بىلمەيتتى.

ئۇ سامىيۇزىدىكى مەخپىر شاڭيۇنىڭ قىزىغا — قۇربانىۋۇگە ئاشىق ئىدى!

قاش خەلقى ۋىلىبايىنىڭ باشلامچىلىقىدا كۆچۈشكە باشلىغاندىن كېيىن، مەخپىرشاڭيۇمۇ ئۆز يېزىسىدىكىلەرنى باشلاپ يەت-

تىنسۇ تەرەپكە كۆچۈش ئۈچۈن تەييارلىق كۆرۈشكە باشلىدى ھەم-
دە ئۆزى ۋە ئائىلىسى ئولتۇرىدىغان سالنى ھەيدەشكە رۇسۇل
سالچىنى تاللىۋالدى. شۇڭا، رۇسۇل ئالدىنقىلار بىلەن كەتمەي،
سال ياساۋاتقانلار بىلەن بىللە توقايلىقتا قالغانىدى.

قۇربانبۇۋى ساميۇزىدە ئۆتكۈزۈلگەن نورۇز بايرىمى مەشرى-
پىدە رۇسۇل سالچىنى دەستلەپتە كۆرۈپلا ياقتۇرۇپ قالغانىدى.
شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، قانچىلىغان كېچىلەرنى شېرىن خىياللار
ئىلكىدە بىدار ئۆتكۈزگەن قۇربانبۇۋى ئۆزى ياخشى كۆرگەن
يىگىتنىڭ ئۆز كۆچى بىلەن بىللە كەتمەي، توقايلىقتا ئۆزلىرىنى
ساقلاپ قالغانلىقىدىن خەۋەردار ئىدى.

ئاتىسىنىڭ «ئەڭ كېچىككەندىمۇ ئەتە كەچقۇرۇن سال بىلەن
يولغا چىقمىساق بولمايدۇ» دېگىنىنى ئاڭلىغان قىز بۈگۈن كېچە
تاكى ئۈچىنچى توخۇ چىللىغانغا قەدەر كىرپىك قاقماي چىقتى.
قاچانكى ئۈچىنچى توخۇ چىللىدى. قىزمۇ ئاستا ئانىسىنىڭ يېنى-
دىكى ياتقان يېرىدىن تۇرۇپ، قولىغا قاپاقنى ئالدى - دە، توقايغا
قاراپ ماڭدى. ئۇنىڭ ئامراق ئالا بويناق ئىتى بېشىنى كۆتۈرۈپ
قاراپ ئىگىسىنى تونىدى - دە، بېشىنى يەرگە يەنە قويۇپ يېتى-
ۋالدى. ئاسماندا يارقىن يۇلتۇزلار جىمىرلاپ تۇراتتى. ئەتراپ
تولىمۇ جىمجىت ئىدى. دەريا بىر خىلدا تىنچ ئاقماقتا ئىدى.
قىز ئۇدۇل توقايلىقنىڭ چېتىدىكى بىر تۈپ قارىياغاچنىڭ يېنىغا
كەلدى - دە، يارىنى كۈتۈپ تۈننى بىدار ئۆلتۇرۇپ ئۆتكۈزگەن
رۇسۇل سالچىنىڭ يېنىغا كېلىپ ئولتۇردى.

مۇشۇ تاپتا قىزنىڭمۇ، يىگىتنىڭمۇ يۈرەك تارلىرى بىر خىل
شېرىن تۇيغۇ ئىچىدە جىغىلدىماقتا ئىدى. قىز ھارارەت تەپتىدە
قىزىرىپ كەتكەن يۈزىنى يىگىتنىڭ بەقۇۋۋەت كۆكسىگە يېقىپ
خېلىغىچە لام - جىم دېمەي، ئەركىنى يىگىتنىڭ ئىختىيارىغا
بەرگەن ھالدا يىگىتكە يۆلىنىپ ئولتۇردى. ئاندىن بېشىنى كۆتۈ-
رۈپ، ياشقا تولغان كۆزلىرىنى ئېچىپ، يىگىتكە تەلمۈرۈپ قارى-

www.uyghurkitap.com

دى. قىزنىڭ ياشقا تولغان كۆزلىرىگە قاراپ، روسۇلنىڭمۇ كۆز - چاناق-
لىرىدىن ياش ئەگىپ، دېمەكچى بولغان سۆزلىرى بوغۇزىغا قاپ-
لىشىپ قالدى - دە، قىزنىڭ كۆڭلىنى ئالالىغۇدەك بىرەر ئې-
غىزمۇ سۆز قىلالمىدى.

ئانا يۇرت ئىشقى، شۇ ئەزىم ماكانغا تۆكۈلگەن كىندىك
قان، يۇرتىنىڭ ساپ ھاۋاسى، ئانىنىڭ ئوغۇز سۈتى، ئىللىق
قۇياش نۇرى، بۇ زېمىنغا تۆككەن ھالال مېھنەت تەرى بۇ ئىككى
ياشنىڭ قەلبىنى خۇددى پىچاق بىلەن تىلغاندەك ئۆرتىمەكتە ئې-
دى. راست، ئۇلار بۇ ئەلۋەك ماكانىنى تاشلاپ ياقا يۇرتلارغا
سەرسان بولۇپ كەتمەكچى. ئۇلارنىڭ ئاتا - بوۋىلىرىمۇ ئۆزلىرى-
نىڭ يۇرت - ماكانىنى تاشلاپ، تاغ ئاتلاپ بۇ يەرلەرگە كېلىپ
ئورۇنلاشقان، بۇ يەرلەرنى ئاچقان ۋە گۈللەندۈرگەنىدى. ھالا
بۈگۈن ئاتا - بوۋىلىرىنىڭ بېشىغا كەلگەن ئاشۇ ئېچىنىشلىق
قىسمەت خۇددى جۇدالىق بۇ ئەلدىكى خەلقنىڭ پېشانىسىگە تەقدى-
رى ئەزەل بولۇپ پۈتۈلگەندەكلا، ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭمۇ بې-
شىغا كەلگەنىدى. . .

ئېغىر ئەمما شېرىن سۈكۈنات ئىچىدە ئۇلار ۋاقىتنىڭ تېز
ئۆتۈپ كېتىۋاتقانلىقىنى تۇيمايلا قېلىشتى. شەرق تەرەپتە ئۇپۇق
ئاقىرىشقا باشلىدى، نېپىزلەپ كونا ئورغاقتەك بولۇپ قالغان ئاي
ئاسماننىڭ چېتىدە ئۆچۈپ تۇراتتى.

قۇربانبۇۋى يىگىتنىڭ ھارارەتلىك قوينىدىن خالار - خالى-
ماس يۇلقۇنۇپ چىقتى - دە، قارىياغاچ تۈۋىگە قويۇپ قويغان
قاپىقىنى ئېلىپ، ئۇدۇل بۇلاق ياقىسىغا قاراپ كەتتى.

ئەتىگەنلىك قۇياش ئابرال ئۈستىدە پارلاپ، خۇددى تۈز
يەردە سەكرىگەندەكلا بالقىپ چىقتى. بىر دەمدىن كېيىن ئەتراپنى
روسۇل سالچىنىڭ ناخشا ساداسى چاڭ كەلتۈردى:

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يىگانە ئادرېسى

كۆچ ـ كۆچ بولۇپ قوزغالدۇق،
قالدى باغۇ ـ بوستانلار.
يۇرتىمىزدىن ئايرىلدۇق،
يۈرەكتە مىڭ ئارمانلار.

چۆللەرگە چىقىپ كەتسەك،
چۆلنىڭ بورىنى باردۇر.
كۆچمەن كۆچكەن ئەللەرنىڭ،
قېرى ـ چۈرىسى باردۇر.

روزىنىڭ 25 ـ كۈنى، مەخپىر شاگىۋ بىر قىسىم تەئەللۇقاتلىرىنى ھارۋا بىلەن ئۆسەك تەرەپكە ماڭغۇزۇۋەتكەندىن كېيىن، ئۆزى خوتۇن ـ بالىۋاقىلىرى بىلەن روسۇل سالچى باغلىغان ئىككى چوڭ سالغا ئولتۇرۇپ، دەريا بىلەن جەنۇبقا قاراپ ئۈزۈپ كەتتى.

روسۇل سالچى مەخپىر شاگىۋلار چۈشكەن سالنى باشقۇرۇشنى خەمىت نوغايغا بېرىپ، ئۆزى قۇربانبۇۋىلەر چۈشكەن سالنى باشقۇرۇپ ماڭدى.

بۇ مەزگىللەردە قاش دەرياسىدا تاشقىن بولۇۋاتقان مەزگىل بولغاچقا، دەريادا سۇ نەچچە كۈندىكىدىن ئۇلغىيىپ قالغانىدى. شۇڭا، روسۇل سالچىغا سالنى باشقۇرماق ئانچە قىيىنغا توختىمىدى. ئادەتتە يۇقىرى ئېقىندا سۇ شارقىراپ ئاققىنى بىلەن، ياما تۇدىن ئۆتكەندىن كېيىن، دەريا قىنى بارا بارا كېڭىيىپ، سۇ يېيىلىپ ئاقاتتى.

دەريانىڭ ئىچىنى روسۇل سالچىنىڭ ناخشا ساداسى ياڭراتتى:

ياركەنتنىڭ يولى ئۆسەك،
ئۆسەكنى يېرىپ كۆرسەك.
ئۆسەكتىكى دوستلارنى،
قۇچاقلاپ تۇرۇپ سۆيسەك.

ئۆسەككە بارۇرمىز دەپ،
تارانچى خىيال قىلدى.
ياركەنت دېگەن يەرلەرگە،
كۆچۈپ بارغانلار بولدى.

كۆچمەكچى بولۇپ قالدۇق،
بىللە كېتىلى دوستلار.
ئارىدا قونۇپ يېتىپ،
چاپسان يېتىلى دوستلار.
. . . .

روسۇل سالچىلار خۇنۇخاي مازىرى[1] ئەتراپىغا يېتىپ كەلگەندە، كەچ كىرىپ كەتتى. ئۇ، مەخپىر شاگىيۇغا «قىرغاقتا قونۇپ ئەتە ماڭساق» دېۋىدى، مەخپىر شاگىيۇ: «قاراڭغۇ چۈشكەندە بىرنېمە دەرمىز» دەپ ماقۇل بولمىدى.

ئىلى دەرياسى خونۇخاي، غولىنىڭ ئاغزىغا يېتىپ كەلگەندە، بىردىنلا تېزلىشىپ شارقىراپ ئېقىشقا باشلايتتى. شۇڭا، ئادەتتە سالچىلار بۇ جايغا يېتىپ كەلگەندە، كېچىسى ھەرگىز ماڭمايتتى.

① ئىلى دىيارىدىكى مەشھۇر زىيارەتگاھلارنىڭ بىرى. مەۋلان يۈسۈپ سەككاكىنىڭ (1160 — 1228) مازىرى شۇ يەردە.

روسۇل سالچى رولنى ھېچكىمگە تۇتقۇزماي ئۆزى باشقۇرۇپ كەلمەكتە ئىدى. ئۇ ئاسمانغا قاراپ قويدى. ئاسماندا كۈندۈزدىكى تۇمان تارقاپ كەتكەن، لېكىن، بۇلۇت بار. يۇلتۇز شالاڭ ئىدى. دەريا ئاسماننى بېشىغا كىيىپ شارقىرايتتى. كېچىدە خونۇخاي غولىنىڭ ئۈستى تەرىپى قارىيىپ ھەيۋەتلىك كۆرۈنەتتى. دەريانىڭ جەنۇبىي قېتىدىكى تۆپىلىك ئۈستىگە دۆڭ مەھەللە، سالىدات، دولاتا، چوڭبوغۇز، كىچىكبوغۇز، سوپۇمبولاق، تىۋىلغا مەھەللە، خونۇخاي قاتارلىق سەككىز يېزا جايلاشقانىدى. ھازىر خونۇخاي باغرىغا جايلاشقان بۇ تارانچى يېزىلىرىدىمۇ كۆچ - كۆچ باشلانغانىدى.

— بۇ زاماندا بىزگە بەخت - سائادەت كۈلۈپ چىراي ئاچمايدىغان ئوخشايدۇ، — دەپ خۇرسىنىپ قويدى روسۇل سالچى ئىچىدە، — ئەلا سۇلتاندەك باھادىرلار دۇنياغا كۈنگە بىردىن كېلىۋەرمەيدۇ - دە! ئەتتەگەي... قاغۇرلارنىڭ زۇلمىدىن قان يىغلىغان ئەل - يۇرت ئۇنىڭدەك سەركەردىگە تەشنا. لېكىن، تەتۈر زامان يۇرتنى مانجۇلارغا بېرىپ، يۇرتنىڭ ئىگىسى بولغان بىزنى ۋەتەندىن جۇدا قىلىۋاتىدۇ. ئىلاھىم، بىزنىڭمۇ قەددىمىز كۆتۈرۈلىدىغان ياخشى كۈنلەر كېلەر!

روسۇل سالچى بارغانسېرى يىراقتا قېلىۋاتقان، قاپقارا بولۇپ كۆرۈنگەن ئابرال تاغلىرىغا تىكىلىپ قارىدى. كۆچ يولغا چىققان ئاشۇ توقايلىق ئېسىگە كەلدى. «ئابرال تەرەپتە ھەممە تىرىكچىلىك يوللىرى ئېتىلگەن بۇ ئەل، — دەپ ئويلىدى ئۇ، — ئەمدى، يەتتىسۇ تەرەپلىرىدە باشقىلارنىڭ ئالدىغا كۆز ئېچىپ چىقالامدىكىن؟ نېرىقى تەرەپلەردە قايتىدىن ئىگىلىك تىكلەش ئۈچۈن قانچىلىك زور كۈچ - قۇۋۋەت كېرەك - ھە؟!»

نىھايەت، تاڭ سۈزۈلۈشكە باشلىدى. كۈنچىقىش تەرەپتە ئۈپۈقنىڭ يۇپقا پەردىسى ئارقىسىدا — كۆز ئىلغا قىلالمايدىغان ئاشۇ يىراقلاردا ياپيېشىل ئابرال تاغلىرى، قاش بوستانلىقى بار،

ئەركىننى ئۇيىتاقشىپ ئاقىدىغان شوخ قاش دەرياسى بار. ئۇ، بىر چاغلاردا ئۆزىنىڭ شۇنداق كەڭ دەريا ساھىلىدا دولقۇن بىلەن چېلىشىپ، ئادەمنى پۈتۈن يۇتىدىغان ئىلى دەرياسىنىڭ خەتەرلىك دولقۇنلىرى ئارىسىدا خاتىرجەم، ئەركىن ئۈزۈپ يۈرگەن چاغلىرىنى ئەسلەپ قالدى. مۇشۇ تاپتا ئۇنىڭ يۈرىكى ئازابتىن پۇچۇلۇپ كېتىۋاتاتتى. «ئەل كۆچسە، تاغ كۆچىدۇ» دېگەندەك، ۋەتىنىدىن ئۆمۈرۋايەت ئايرىلىدىغىنى ئۇنىڭغا بەشقولدەك ئايان. ئىلگىرى ئۇ كىندىك قېنى تۆكۈلگەن ئانا يۇرتى قاشتا بىمالال كېزىپ يۈرگەندە ئانچە تۇيۇلمايدىغان ئانا ۋەتەن تۇيغۇسى ئەمدىلىكتە ۋەتىنىدىن ئايرىلىپ يىراقلارغا كېتىۋاتقاندا، ئۇنىڭ پۈتۈن ۋۇجۇدىنى قاپلىۋالغانىدى. ئۇ مانا شۇ قاش بويلىرىنى، قاش دەرياسىنى، ئىلى دەرياسىنى ئۇ چېتىدىن بۇ چېتىگە نەچچە - نەچچە مەرتىۋە ئۈزۈپ، كېزىپ چىقمىغانمىدى؟ ئۇنىڭ پۈتۈن بالىلىق چاغلىرى، پۈتۈن ياشلىق دەۋرى، پۈتۈن بارلىقى مانا مۇشۇ ئانا زېمىنغا يىلتىز تارتمىغانمىدى؟ ئەمدى بۇ يىلتىزنىڭ ھەممىسىنى يۇلۇۋېلىپ كېتىش مۇمكىنمۇ؟ بىر ئۇچى يۈرەككە بېرىپ چېتىلىدىغان ئاشۇ يىلتىزلارنىڭ ئاغرىقىغا چىداش مۇمكىنمۇ؟

روسۇل سالچىنىڭ بېشى ئايلانغاندەك بولدى. ئۇ خىيالغا چۆمۈپ ئولتۇرۇپ، سالنىڭ قاينامغا كىرىپ قالغانلىقىنى سەزمىگەنىدى.

ئىلى دەرياسى ئېقىپ خۇنۇخاي غولى ئەتراپىغا كەلگەندە، قىنىغا پاتماي، خۇددى بويىنىنى ئىچىگە تىقىۋېلىپ، مۆڭگۈپ چاپچىۋاتقان توسۇن تايدەك شىددەت بىلەن ئېقىپ تۇراتتى. كەينى - كەينىدىن قوغلىشىپ كېلىۋاتقان دولقۇنلار يارغا كېلىپ قاتتىق ئۇرۇلغاندىن كېيىن ئەتراپقا ئاپئاق بۇژغۇن چېچىپ كەينىگە ياناتتى - دە، شىددەتلىك قاينام ھاسىل قىلاتتى. بۇ قاينام چۆرگىلەپ - چۆرگىلەپ، ئېقىپ كەلگەن ئوت - چۆپلەرنى،

www.uyghurkitap.com

ياغاچ پارچىلىرىنى، ھەتتا پۈتۈنسۈرۈك ياغاچلارنىمۇ خۇددى يوھادەك دەم تارتىپ يۇتۇپ كېتەتتى.

ھازىر روسۇل سالچى ھەيدىگەن سالنىڭ تەقدىرىمۇ دەل ئاشۇ ئوت - خەستەك بولۇپ قالدى. شىددەتلىك دولقۇن بىردەم سالنى ئاسمانپەلەك يۇقىرىغا ئېرغىتىپ تاشلىسا، بىردەم تەكتى ئەسراغا تاشلىغاندەك، دولقۇننىڭ ئاستىغا ئەپكىلىپ تاشلايتتى. سالنىڭ تۇمشۇقىنى بىردەم ئوڭ قول تەرەپكە ئايلاندۇرۇپ بۇراپ تاشلىسا، بىردەم سول قول تەرەپكە ئايلاندۇرۇپ، زادىلا جىم تۇرغۇزمايۋاتاتتى. پۈتۈن سالنىڭ ئۈستىنى، ياق، پۈتۈن دەريا ساھىلىنى ئايالالارنىڭ ۋە بالىلارنىڭ قىيا - چىيالىرى قاپلاپ كەتكەنىدى. دەھشەتلىك قايىنامغا كىرىپ قالغان سال قاتتىق لەپەڭشىپ كېتىپ باراتتى. «قارىس!» قىلغان ئاۋاز بىلەن تەڭلا، روسۇل سالچىنىڭ قولىدىكى رول ياغاچ سۇنۇپ ئىككى نىمىتە بولۇپ كەتتى. رولسىز قالغان سالنى ئەمدى ئاشۇ دەھشەتلىك دولقۇن ھەر تەرەپكە تاشلاشقا باشلىدى. دولقۇننىڭ شاۋۇلدىغان ئاۋازى روسۇل سالچىنىڭ «چايىكىلاردا چىڭ ئولتۇرۇڭلار! بولمىسا دولقۇنغا غەرق بولىسىلەر!» دېگەن ئاۋازىنى بېسىپ كەتتى. سالنىڭ چېتىقلىرى شىددەتلىك سۇ دولقۇنىنىڭ توختاۋسىز ئېرغىتىپ تاشلاشلىرىغا بەرداشلىق بېرەلمەي چىرسىلداپ ئۈزۈلۈشكە باشلىدى.

نىھايەت، روسۇل سالچى ئەنسىرىگەن ئىش ئاخىرى يۈز بەردى!

سال قاپ ئوتتۇرىدىن ئىككى بۆلەك بولۇپ كەتتى. سالنىڭ ئۈستىدىكىلەرنىڭ ھەممىسى قايىنامغا چۈشۈپ كەتتى. «ئانا! ۋاي، مېنى قۇتقۇزۇڭلار!» قۇربانبۇۋىنىڭ ئاخىرقى ئاۋازىنى سۇ دولقۇنلىرى يۇتۇپ كەتتى. ئۇنىڭ قاپقارا سومبۇل چاچلىرى تاڭ يورۇقىدا خۇددى سۇ بوزغۇنلىرىدەك سۇ يۈزىدە يېيىلىپ تارالدى - دە، ئۇنى سۇ يۇتۇپ كەتتى!

— قۇربانبۇۋى! بەرداشلىق بېرىڭ! سىزنى قۇتقۇزغىلى كەلدىم! — دەپ ۋارقىرىغان پېتى ئۆزىنى دەريانىڭ ئاشۇ ئادەمخور قاينىمىغا ئاتقان روسۇلنىمۇ سۇ دولقۇنلىرى يۇتۇپ كەتتى!...

ئىخ، ئىلى دولقۇنلىرى! سەن ياشىنىمۇ، قېرىنىمۇ، ئوتتىنىمۇ، خەسىنىمۇ يۇتۇپ كېتىشكە قادىرسەن. سەن نى - نى بىغۇبار ئاشىق - مەشۇقلارنى، ۋىسالىغا يەتكۈزمەي يۇتۇپ كەتتىڭ! يەنە ۋاق، سەن بۇ زېمىندىكى زۇلۇمنى، تەڭسىزلىكنى، مەزلۇم خەلقنىڭ ئاھ - زارلىرىنى، سان - ساناقسىز كۆزلەردىن ئەسىر بويى تۆكۈلۈپ كەلگەن ئاچچىق ياشلارنى يۇتۇپ كېتىشكە قادىر بولالمىدىڭ - دە!

× × ×

يولداش ئوغلى ۋېلىباي باشلىغان كۆچنىڭ ئالدى روزى ھېيتنىڭ تۆتىنچى كۈنى روس يېرىنىڭ چېگرىسىغا، ئاندىن ئۆسەك بويىغا يېتىپ كەلدى. كۆچ ئەھلى ئېگىز يار ئاستىدىكى سۇزۇك سۇلۇق كۆكۈلمەيدان، تاللىق، قارىياغاچلىق بىر كەڭرى توقايلىققا چۈشكۈن قىلدى.

— خۇش كېلىپسىلەر، ئەزىز قېرىنداشلار! — دەپ قامەتلىك بىر چال كۆچنىڭ ئالدىغا قۇچاق ئېچىپ كەلدى. ئۇ بۇنىڭدىن ئوننەچچە يىل ئىلگىرى چار روسىيە گېنېرالى، ئىشغالىيەتچى كولپا كوۋسكىينىڭ سولداتلىرى تەرىپىدىن ئىلىدىن ئالمۇتادىكى سۇلتان قورغانغا يالاپ ئېلىپ كېتىلگەن سابىق سۇلتان — ئەلا پالۋان ئىدى.

يەتتىسۇ ئۆلكىسى گوبىرناتورىنىڭ غۇلجا ئىشلىرى بويىچە ياردەمچىسى نىكولاي پانتسوۋمۇ كۆچ ئەھلىنىڭ ئالدىغا چىقىپ، ۋېلىباي باشلىق يۇرت چوڭلىرى بىلەن كۆرۈشتى. ئۇ مۇشۇ جايدىكى روس مەمۇرىيىتىنىڭ كۆچ ئەھلىنى ئورۇنلاشتۇرۇش

ئىشىغا مەسئۇل ئىدى. ئۇ سابىق سۇلتان — ئەلا پالۋاننىڭ ئىلتىنجاسىغا بىنائەن، بىر بۆلۈك كۆچ ئەھلىنى سۇلتان قورغانغا بېرىشقا بۇيرۇدى. قالغان يۈزلۈكلەرمۇ ئۇنىڭ بۇيرۇقى بويىچە، يەتتىنسۇدىكى ئاقسۇ ـ كەتمەن تاغلىرى بىلەن چىلەك دەرياسىدىن تاكى ئالمۇتاغىچە سوزۇلغان كەڭ چۆللەرگە — غۇلجا يولى ئۈستىدىكى قاراسۇ بويىغا ئورۇنلىشىدىغان بولدى. كۆچنىڭ بېشى چارىن دەرياسى بويىدىكى ئۆتەڭگە بېرىپ يەتكەندە، يەنە ئىككى ياقتا بۆلۈنەتتى ـ دە، يەنە بىر قېتىم يىغا ـ زارە بىلەن ئايرىلاتتى.

كۆچ ئەھلى مۇشۇ توقايلىقتا، ماغدۇرىغا كېلىشۇالغىچە بىر ـ ئىككى كۈن دېمىنى ئېلىپ، ئاندىن ماڭىدىغان بولدى. پۈتۈن توقايلىقنىڭ ئۈستىنى كۆچ ئەھلىنىڭ ماڭغاللىرىدىن[①]كۆتۈرۈلگەن نېپىز بىر قەۋەت ئىس ـ تۈتەك قاپلىدى. يىراقتىن بىرسىنىڭ يىقىملىق نەي ئاۋازىغا تەڭكەش قىلىپ ئېيتقان ناخشىسى ئاڭلاندى:

كۆچ ـ كۆچ بولۇپ قوزغالدۇق،
قالدى باغۇ ـ بوستانلار.
يۇرتىمىزدىن ئايرىلدۇق،
يۈرەكتە مىڭ ئارمانلار.

قارىسام كۆرۈنمەيدۇ،
يۇرتىمىز ئابرال تېغى.
ئەجەپمۇ يامان ئىكەن،
تىرىك ئايرىلىش دېغى.

تۇغۇم كۆمدۇم ئوچاققا،

---

① ماڭغال — ئۈچ پۇتلۇق تۆمۈر ئوچاق.

ئېتىلغاندۇر بۇ چاغقا.
ئېلىدىكى تۇغقانلار،
سېغىنغاندۇر بۇ چاغقا؟
. . . .

ئۇزاققا قالماي، مىڭبېشى ۋېلىباي باشچىلىقىدىكى بىرنەچچە يۈزلۈك ئاھالە ئۆسەك بويىدىكى ئېگىز يارنى بويلاپ ماكانلىشىشقا باشلىدى.

ۋېلىباي تاغ باغرىدىكى بىنەم يەرلەردىن تاللاپ، تېرىلغۇ يېرى قىلماقچى بولدى. ئۇنىڭ پىلانى بويىچە، ئاستا ـ ئاستا بىرقانچە جاڭزا قۇرۇلدى. ئارقىدىنلا يان باغىرلاردا ئېرىق ـ ئۆستەڭ، مەھەللە، كوچا ۋە ئۆيلەرنىڭ ئىزنالىرى پەيدا بولۇشقا باشلىدى. . .

ئېلىدىن يەتتىسۇغا كۆچۈپ چىقىۋاتقانلارنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمەيۋاتاتتى. كۆچۈپ چىققان خەلقنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك كەمبەغەل ـ نامرات بولۇپ، مۇتلەق كۆپ ساندىكىلىرىنىڭ ئات ـ قارىسى ھەتتا ئېشىكىمۇ يوق ئىدى. تۇنجى تۈركۈمدە يەتتىسۇغا كۆچۈپ چىققانلار ئورۇنلىشىپ ماكان تۇتۇپ بولغۇچە، قىش چۈشۈپ قېلىپ، ئۇلارنىڭ زىمىستان سوغۇقتا كۆرمىگەن كۈنى قالمىدى.

يۇرتتىن يىراقتا كۆچمەك، بولۇپمۇ ئۆز ئېلىدىن يات ئەلگە كۆچمەك ھەقىقەتەن ئوڭاي ئىش ئەمەس ئىدى. خۇسۇسەن، كۆچىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمىنى تەشكىل قىلغان نامرات تارانچىلار ئۈچۈن، بۇ كۆچ تولىمۇ ئېغىر توختىغانىدى. شائىر سېيىت مۇھەممەت ئۇيغۇر كۆچمەنلىرىنىڭ يەتتىسۇغا كېلىپ قانداق ئېغىر ئەھۋالدا قالغانلىقىنى مۇنداق ئەينەن تەسۋىرلىگەنىدى:

قۇتى بار ئادەملەر تېنىمەس ئۇندا بارىپ،

قىلغۇسىدۇر ئۆي ـ ئىمارەت، باغۇ ـ بوستان، تېرەك.
پېقىر ـ پەقىرلار خىجالەت، تەڭگەسى يوق قولىدا،
ئايلىنىپ باشى قېتىپ ھەر كۈندە يۈزمىڭ غەم يېمەك.
. . . .

«ئۆڭكۈر بولسىمۇ، ئۆيۈك ياخشى» دېگەندەك، بۇ قارا قىش ئىسسىق ئۆي ـ ماكانىنى تاشلاپ چىققان ئۇيغۇر يوقسۇللىرى ئۈچۈن ھەقىقەتەن ئېغىر كەلدى.

ئاشۇ كۆچمەنلەرنىڭ ئىچىدىكى شائىر سېيىت مۇھەممەتمۇ مۇشۇنداق يوقسۇللارنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇ ئۆزىنىڭ ئەھۋالىنى مۇنداق دەپ تەسۋىرلىگەنىدى:

مەن پېقىر بىچارىمەن دىلىم شىكەستە ھەم غېرىپ،
رەنجۇ ـ ئەلەم، دەرد ـ پىغاندا چىرايىم سارغىيىپ.
نە ئاجايىپ ئىش كۆردۇق كۆرمىگەن يەرگە بېرىپ،
ئايرىلىپ بىز ئېلىدىن كېتەرمىز ئەمدى قول سالىپ.
. . . .

ھەممىمىز قالماي كېتۇرمىز خالىي قالماس بۇ ئېلى،
ھەرنە بولساق تەڭ بولايلى مۇشۇ كەتكەن يۇرت ئەھلى.
ئاۋۇلغا يەتمەك ئاسان ئەمەس، يول جاپالىق، دەرد ئەلەم بىللە،
ھەر يەرگە بارساقمۇ ئەمدى، تىنچ ـ ئامانلىقنى تىلە.
. . . .

مىلادى 1881 ـ يىلى كۈزدىن باشلاپ، يەتتىسۇدا كەتمەننى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئۇيغۇر يېزىلىرى پەيدا بولۇشقا باشلىدى.

كەتمەن ئەسلىدىنلا ئۇيغۇرلار ياشاپ كەلگەن بىر جاي بو-لۇپ، مانجۇ خاقانلىقىنىڭ ۋەكىلى چوڭخۇ چار پادىشاھىنىڭ

ۋەكىلى گىرس بىلەن ئىمزالىغان «تۈركىيە شەرتنامىسى» بويىـ
چە، ئىلى ۋىلايىتىدىن روسىيە تەۋەسىدىكى يەتتىسۇغا ئايرىپ
بېرىلگەن يەر ئىدى.

ئىلىدىن تۈنجى تۈركۈمدە كۆچكەن ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قىسمى
ئۆسەك دەرياسى بىلەن قورغاس دەرياسى ۋادىسىدىكى جايلارغا
ئورۇنلاشتۇرۇلدى. 1882 ـ يىلى ياركەنت شەھىرى بىنا بولدى؛
ئىككىنچى تۈركۈمدە 1881 — 1882 ـ يىل ئارىلىقىدا ئىلىدىن
كۆچۈپ چىققان ئۇيغۇرلار ئاقسۇ يېزىسىغا ئورۇنلاشتۇرۇلدى.
كېيىنكى چاغلاردا بۇلارنى ئاساس قىلىپ كىچىك ئاقسۇ، چوڭ
ئاقسۇ — دولاتا، سەككىزئون ۋە بايانقازاق يېزىلىرى پەيدا بولـ
دى. ئەمما، بۇ جايلاردا سۇ كەمچىل بولغانلىقتىن، 1883 ـ يىلى،
ئۇلاردىن ئىككى يۈز ئوتتۇز تۈتۈن ئادەم ئاقسۇ يېزىسىدىن چارىنـ
غا كۆچۈرۈلدى؛ ئىلىدىن ئۈچىنچى تۈركۈمدە كۆچۈپ چىققان
ئۇيغۇرلار مالىباي يېزىسىغا ئورۇنلاشتۇرۇلدى. كېيىنكى چاغـ
لاردا، ئۇلارنى ئاساس قىلىپ، مالىباي، بايسېيىت، ماساقباي،
قاينۇق قاتارلىق يېزىلار پەيدا بولدى؛ تۆتىنچى تۈركۈمدە ئىلىدىن
كۆچۈپ چىققان ئۇيغۇرلار قورام يېزىسىغا ئورۇنلاشتۇرۇلدى.
1881 — 1882 ـ يىل ئارىلىقىدا، ئۇلارنى ئاساس قىلىپ
تۈرۈپ، قورام، ئاسى، ئوتئوي، كېيىكباي يېزىلىرى پەيدا بولـ
دى؛ 1883 ـ يىلى ئاقسۇ يېزىسىدىن يەنە بىرقانچە يۈز تۈتۈن ئادەم
قورام يېزىسىغا كۆچۈپ كەلدى ۋە 1883 — 1885 ـ يىل ئارىلىقىدا
قارا تورۇق يېزىسى پەيدا بولدى؛ 1883 ـ يىلى، ئىلىدىن
بەشىنچى تۈركۈمدە كۆچۈپ چىققان ئۇيغۇرلار قاراسۇ يېزىسىغا
ئورۇنلاشتۇرۇلدى. كېيىنچە ئۇلارنى ئاساس قىلىپ، ساز، جاـ
رىلقاپ، ماناپ، تاشتىقارا، تەشكەنباي، پالتىباي قاتارلىق يېزىلاـ
ر پەيدا بولدى. ئۇلاردىن باشقا، چار پادىشاھنىڭ مەلىكىسىنىڭ
ئىمىنىيىسىنى كۆكەرتىش ئۈچۈن يەنە بىرقانچە يۈز تۈتۈن ئۇيغۇر

تۈركمەنىستاندىكى بەيرەمئەلى دېگەن جايىنىڭ ئاقتام يېزىسىغا كۆچۈرۈلدى.①

ئىلىدىن يەتتىسۇغا ئۇيغۇرلاردىن باشقا يەنە بىر مىڭ بىر يۈز قىرىق يەتتە تۈتۈن — توققۇز مىڭ تۆت يۈز سەكسەن توققۇز جان تۇڭگانىمۇ كۆچۈپ چىققان بولۇپ، ئۇلارمۇ ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا ياركەنت، چارىن، ئالمۇتا، پىشپەك②، توقماق، قورام ۋە قاراسۇ يېزىلىرىغا ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

مىلادى 1884 ـ يىلىغا كەلگەندە، ئىلىدىن يەتتىسۇغا جەمئىي توققۇز مىڭ يەتتە يۈز ئەللىك ئىككى تۈتۈن ئۇيغۇر كۆچۈپ چىقتى. بۇ ئۇيغۇرلاردىن ياركەنتكە ئىككى مىڭ تۆت يۈز يەتمىش توققۇز تۈتۈن — توققۇز مىڭ تۆت يۈز سەكسەن توققۇز ئادەم ئورۇنلاشتى. بۇنىڭ ئىچىدە بەش مىڭ ئىككى يۈز يىگىرمە يەتتە نەپەر ئەر، تۆت مىڭ ئىككى يۈز ئاتمىش ئىككى نەپەر ئايال بار ئىدى؛ ئاقسۇ ـ چارىنغا بىرمىڭ ئىككى يۈز ئوتتۇز تۆت تۈتۈن — بەش مىڭ توققۇز يۈز ئوتتۇز ئۈچ ئادەم ئورۇنلاشتى. بۇنىڭ ئىچىدە ئۈچ مىڭ ئىككى يۈز يىگىرمە ئالتە نەپەر ئەر، ئىككى مىڭ يەتتە يۈز يەتتە نەپەر ئايال بار ئىدى؛ كەتمەندە يەتتە يۈز ئاتمىش تۈتۈن — ئۈچ مىڭ يەتتە يۈز سەكسەن يەتتە ئادەم بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە ئىككى مىڭ بىر يۈز ئوتتۇز يەتتە نەپەر ئەر، بىر مىڭ ئالتە يۈز ئەللىك نەپەر ئايال بار ئىدى؛ مالىبايغا بىر مىڭ تۆت يۈز قىرىق ئىككى تۈتۈن — يەتتە مىڭ سەككىز يۈز ئاتمىش ئىككى ئادەم ئورۇنلاشتى. بۇنىڭ ئىچىدە ئۈچ مىڭ توققۇز يۈز ئوتتۇز بىر نەپەر ئەر، ئۈچ مىڭ ئۈچ يۈز ئوتتۇز بىر نەپەر ئايال بار ئىدى؛ قاراسۇغا بىر مىڭ بەش يۈز قىرىق سەككىز تۈتۈن — بەشمىڭ

---

① مەن 1985 ـ يىلى، تۈركمەنىستاندىكى ئۇيغۇرلار بەيرەمئەلى شەھىرى قورۇلغانلىقىنىڭ يۈز يىللىقىنى خاتىرىلىدى دەپ ئاڭلىدىم.

② ھازىرقى قىرغىزىستاندىكى پىشپەك شەھىرى.

بەش يۈز توقسەن سەككىز ئادەم ئورۇنلاشتى. بۇنىڭ ئىچىدە
ئىككى مىڭ توققۇز يۈز ئەللىك ئۈچ نەپەر ئەر، ئىككى مىڭ ئالتە
يۈز قىرىق بەش نەپەر ئايال بار ئىدى؛ قورامغا ئىككى مىڭ ئىككى
يۈز سەكسەن بەش تۈتۈن — ئون ئۈچ مىڭ ئۈچ يۈز تۆت ئادەم
ئورۇنلاشتى. بۇنىڭ ئىچىدە يەتتىمىڭ بىر يۈز ئەللىك تۆت نەپەر
ئەر، ئالتىمىڭ بىر يۈز ئەللىك نەپەر ئايال بار ئىدى. شۇنداق
قىلىپ تۆت يىلغا يەتمىگەن قىسقىغىنە ۋاقىت ئىچىدە ئىلىدىن
يەتتىسۇغا جەمئىي قىرىق بەش مىڭ ئۈچ يۈز يەتمىش ئۈچ جان
ئۇيغۇر مەجبۇرىي كۆچۈرۈلدى. بۇنىڭ ئىچىدە ئەر يىگىرمە تۆت
مىڭ ئالتە يۈز يىگىرمە سەككىز نەپەر، ئايال يىگىرمە مىڭ يەتتە
يۈز قىرىق بەش نەپەر ئىدى. بۇنىڭغا يەنە تۇڭگانىيلارنى قوشقان-
دا، جەمئىي ئون مىڭ سەككىز يۈز توقسەن توققۇز تۈتۈن —
ئەللىكمىڭ ئەللىك بەش جان ئادەم بولىدۇ.

روسىيە مەمۇرلىرى ئىلىدىن يەتتىسۇغا كۆچۈرۈلگەن ئۇي-
غۇرلار بىلەن تۇڭگانىيلارنى ئۇنۇملۇك ئىدارە قىلىش ئۈچۈن،
ياركەنت، ئاقسۇ - چارىن، مالىباي، قورام ۋە قاراسۇ قاتارلىق
بەش رايون تەسىس قىلدى. ئەسلىدىكى كەتمەن رايونى بىلەن
قوشۇلۇپ جەمئىي ئالتە رايون تەشكىل قىلىندى.

ئىلىدىكى يۈزلۈكلەرنىڭ ئەسلىدىكى يۈز بەگلىرى ئىلى ئۇي-
غۇرلىرى يەتتىسۇغا كۆچۈرۈلگەندىن كېيىنمۇ يەنە ئۆز يۈزلۈكلە-
رىگە بەگ بولۇپ قېلىۋەردى. مەسىلەن، غۇلجىلىق قاسىم يۈزبې-
گى ياركەنتكە بەگ بولدى؛ خونۇخايلىق خۇدابەردى يۈزبېگى ئاقسۇ —
چارىنغا بەگ بولدى؛ تاشئۆستەڭنىڭ يۈزبېگى ئابابەكرى قورامغا
بەگ بولدى؛ غۇلجىلىق جامالىددىن قاراسۇغا بەگ بولدى؛ مالى-
بايغا ناسىر دېگەن بىرەيلەن بەگ بولدى. ئۇلاردىن باشقا ئىلىدى-
كى چاغدىلا سايلانغان ئاقساقال، ئەللىكبېشى، قازى - قۇززات
دېگەنلەرمۇ يەتتىسۇغا يېنىپ چىققاندىن كېيىنمۇ يەنە ئۆز ئورنىدا
ئۆزگەرمەي قېلىۋەردى.

يەتتىسۇغا كۆچۈرۈلگەن ئۇيغۇرلار تاكى 1886 ـ يىلىغىچە گەمە كولاپ، كەپە سېلىپ تىرىكچىلىك قىلىپ كەلدى. بۇ جەرياندا ئۇلار تۈرلۈك كۈلپەتلەرنى يەتكىچە تارتىپ، ئىلىدىن كۆچۈپ چىققىنىغا جاق ـ جاق تويۇپ كېتىشتى. 1881 — 1883 ـ يىللىرى پەيدا بولۇپ، كېيىنچە خەلق ئىچىدە كەڭ تارقالغان ئۆسەك ناخشىلىرىدا يەتتىسۇغا كۆچۈپ چىققان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئاشۇ يىللاردىكى زۇلمەتلىك كەچۈرمىشلىرى مۇنداق دەپ ئەينەن تەسۋىرلەنگەندى:

كەتمەيمىز دېگەن بىلەن،
بۇ ئىشقا نېمە چار؟
زالىملارنىڭ دەستىدىن،
يۈرەك بولدى سەكپارە.

ياركەنتكە كېلىپ دوستلار،
يار بويىدا كۆپ ياتتۇق.
ئەسلا تارتمىغان دەردنى،
ياركەنتكە كېلىپ تارتتۇق.

ياركەنت بويىدا ئۆسەك،
ئۆسەكتىن ئۆتۈپ تۆرگىن.[1]
بىر جەبرىنى قىلدىڭ سەن،
ئاخىرى ئۆزۈڭ كۆرگىن.

ئۆسەككە بارۇرمىز دەپ،
ئەسكى تام ئارا ياتتۇق.

① تۆرگىن — جاي ئىسمى.

www.uyghurkitap.com

ئۆي ـ جايىمىز پۇتكىچە،
تۇپراق ـ تويىدا ياتتۇق.

ئۆسەككە بارغان خەقلەر،
ئەسكى تامنى ئۆي قىلدى،
ئۇندا خوتۇن ئالغانلار،
ئەسكى تامدا توي قىلدى.

كۆچ ـ كۆچ دېسە بىلمەيدۇ،
كۆچۈپ كۆرمىگەن ئەللەر.
ئۆز يۇرتىغا يېتەمدۇ،
بېرىپ كۆرمىگەن يەرلەر؟
. . . .

چار روسىيە ھۆكۈمىتى باشتا ۋەدە قىلغىنىدەك ئىلىدىن يەتتىسۇغا كۆچۈرۈلگەنلەرگە ئۇنداق ئوڭايلىق يارىتىپ بەرگىنى يوق. ئۇيغۇر يوقسۇللىرىنىڭ ئەھۋالى ئىلىدىكىدىن ياماننىڭ يامانلاشتىكى، ھەرگىزمۇ ياخشىلانمىدى. يەتتىسۇغا كۆچۈرۈلگەن ئۇيغۇرلارنىڭ ئەرلىرىگە بەش مودىن يەر تەقسىملەپ بېرىلگەن بولسىمۇ، بۇ يەرلەرنىڭ يېرىمىدىن كۆپرەكى تېرىلغۇغا يارىمايدىغان ئۇنۇمسىز يەرلەردىن ئىدى. يەتتىسۇنىڭ يەرلىرى ئىلىنىڭ يەرلىرىدەك ئۇنداق چىلان تۇپراق، مۇنبەت ئەمەس ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، بۇ يەردە سۇ ئاز بولغاچقا، يەر كۆپ ئەجرە ـ مېھنەت سىڭدۈرۈشنى تەلەپ قىلاتتى. ئەمما ئاز ھوسۇل بېرەتتىكى ياكى ھوسۇل بەرمەي قوياتتى. دېمەك، ئۆزلىرىگە بېرىلگەن يەرلەرنىڭ ئاز ۋە ئۇنۇمسىزلىكىدىن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ زىممىسىدىكى جەبرا ـ زۇلۇم تېخىمۇ ئېغىرلاشتى. بۇ ئەھۋالمۇ ئۆسەك ناخشىلىرىدا مۇنداق

دەپ سۇرەتلەنگەن:

يېڭى مايور يەر بەرمەس،
يول ئۈستىنى تەردۇرمەس.
باشقا قاتتىق كۈن چۈشتى،
بەش مولۇقتىن يەر بەرمەس.

× ×

«غېرىب ئۆلسە كىم يىغلار؟ غېرىبقا غېرىب يىغلار» دېگەندەك، قاشتىن تۈنجى رەتتە كۆچۈپ چىققان ئۇيغۇرلار يولداش ئوغلى ۋېلىبايىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، ئۆسەك بويىنى ئۆزگە ماكان تۇتۇپ، ئۆز روزىغارىنى مۇشكۇللۇك ئىچىدە يېڭىۋاشتىن تىكلەشكە باشلىدى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئانا يۇرتى — قاشنىڭ يېقىن جايدا قالغانلىقىنى بىلەتتى. «خۇدايىم بۇيرىسا، — دېيىشەتتى ئۇلار، — بۇ يەرلەرمۇ كەلگۈسىدە ئەزىم يۇرتىمىز قاش قەلئەسىدەك قەد كۆتۈرۈپ، يىراق - يېقىنغا تونۇلىدۇ. چۈنكى، كۆرۈنگەن تاغ يىراق ئەمەس!»

شۇنداق، كىشىلىك ھايات — ئايلىنىپ يۈرىدىغان يولغا ئوخشايدۇ. ئۇنىڭ باشلىنىش نۇقتىسى يەنە ئۆز نۆۋىتىدە ئۇنىڭ ئاخىرقى پەللىسى بولىدۇ. چۈنكى، كېلەچەك — ھازىرقى كۈننى توغرا كۆرەلىگەن، توغرا چۈشىنەلىگەن ئادەملەرنىڭكىدۇر. دەرۋەقە، ھايات ئۆز ئېقىنىدىن چىقىپ كەتسە، بۇلاققا ئوخشاش سان - ساناقسىز تارماقلارغا بۆلۈنۈپ كېتىدۇ. ئادەملەرنىڭ ھاياتىدىمۇ ئەنە شۇنداق تاسادىپىي ئەھۋاللار يۈز بېرىدۇكى، ئۇ خۇددى ئەتىياز، ياز كۈنلىرىدىكى ھاۋادەك، كىشىنى گاھ ئىللىتىپ، گاھ مۇزلىتىپ شۈركەندۈرىدۇ. ئادەم بالىسى جاپاغا ھېچنېمە بولمايدۇ. شۇڭا، ئادەملەر كۆپىنچە مىسكىنلىكتە كۈلۈشىدۇ ۋە

خورسەن بولۇشقىنىدا يېغىلىشىدۇ. ئادەم ھاياتىدىكى بۇ مەككار، ۋاپاسىز ئېقىننىڭ قايسى تارامىلارغا بۆرۈلۈشىنى ئالدىنئالا بىلەۋېلىشى قىيىن، شۇڭا، ئادەملەر گاھ تۇيۇقسىز كەلگەن ئامەتتىن كۆرەڭلەپ ئالچاڭلاپ كېتىشىدۇ؛ گاھ قىسمەتنىڭ ئادالەتسىزلىكىدىن ئاغرىنىپ، ھەممىدىن ۋاز كېچىشىدۇ. ھايات بۈگۈن سايازلىقتا ئوخشاش تېيىزلىشىپ، تېگىدىكى پۈتۈن چىركىن - مەينەتچىلىكلەرنىڭ ھەممىسىنى مانا دەپ ئاشكارىلاپ قويسا، ئەتىسى يەنە دەريادەك تاشقىن بولۇپ، ھەممىنى سۇ ئاستىغا يوشۇرۇپ، بىر خىل ئېقىپ كېتىۋېرىدۇ. شۇڭا، ھاياتنىڭ ئۆزى بىر ئارىلاشما: شاد - خۇراملىق بىلەن ئازاب - ئوقۇبەت، مېھىر - شەپقەت بىلەن قەبىھلىك، بەخت بىلەن بەختسىزلىك، چىنلىق بىلەن رەزىللىك، گۈزەللىك بىلەن سەتلىك، راستلىق بىلەن ساختىلىق بىر ۋاقىتنىڭ ئۆزىدە بىللە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ، بەزىدە ھەتتا ئۇنى پەرقلەندۈرۈش قىيىن بولىدۇ.

× ×

ئىلىدىن كۆچۈپ چىققان ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قىسمى شۇنداق قىلىپ ۋېلىباينى پاناھ تارتىپ ياركەنتتە ماكانلىشىپ قالدى. ياركەنت شەھەر قىياپىتىگە كىرىشكە باشلىغاندا، ۋېلىبايمۇ ياركەنتنىڭ مەركىزىدىكى چارسۇدا بىر مەدرىسە بىنا قىلىپ، ئۆزىنىڭ غۇلجىدا ئەمەلگە ئاشۇرالماي قالغان ئارزۇسىنى بۇ يېڭى شەھەردە — ياركەنتتە ئەمەلگە ئاشۇرماقچى بولدى.

ۋېلىباي ئىنتايىن ئىدىتلىق ھېسابچى، سودىغا ماھىر، يۇرتدارچىلىق ئىشلىرىغا قابىل بىر ئادەم ئىدى. ئۇ ياركەنتكە كەلگەندىن كېيىنكى مۇشۇ بىرنەچچە يىل ئىچىدە بىراقلا قەد كۆتۈرۈپ، تېرىلغۇ ۋە چارۋىدىن زور كىرىم ئالىدىغان، يېتىم - يېسىر، غېرىب - غۇرۋالارغا، ئەھلى ئىلىملەرگە غەمخورلۇق قىلىدىغان،

www.uyghurkitap.com

يىراق ـ يېقىندا داڭقى بار ساخاۋەتچى كاتتا بايغا ئايلاندى.
ئۇ، چارسۇدىكى مەيداندا سېلىنىدىغان بۇ كاتتا قۇرۇلۇشقا
خۇاڭ پىڭ دەيدىغان بىر خەنزۇ بىناكار بىلەن توختى مۇجاڭ
دەيدىغان بىر ياغاچچى ئۇستىنى سەركار قىلدى. ئۇ بىر تەرەپ-
تىن، ئۇلارغا قۇرۇلۇشنىڭ لايىھە ـ پىلانىنى سىزدۇرۇپ، ياغاچ ـ
تاش تەييارلاتسا، يەنە بىر تەرەپتىن، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بۇخارا،
سەمەرقەند قاتارلىق داڭلىق شەھەرلەردىن پىششىق خىش، گەنج
بوياق قاتارلىق بىناكارلىق قۇرۇلۇش ماتېرىياللىرىنى سېتىۋې-
لىشقا كارۋانلارنى ماڭغۇزدى.
شۇنداق قىلىپ، ۋېلىباي ساقمۇ ساق بىر يىل تەييارلىق
كۆرۈپ، ھەممە ئىشنى پۇختا ئىدىتلىۋالغاندىن كېيىن، مەدرىسە
بىناسى بىلەن دەرۋازا ئۆيلەرنىڭ تاملىرىنى تامچىلارنىڭ پۇتۇن
كۈچىنى سەرپ قىلىپ تۇرۇپ، تېزلا پۇتتۇردى. ئەمدى قالغان
ئىش خۇاڭ پىڭ دېگەن ھېلىقى خەنزۇ بىناكار بىلەن توختى
مۇجاڭنىڭ ئىستېداتىغا باغلىق بولۇپ قالدى. بۇ ئىككىسىنىڭ
يېتەكچىلىكىدە، ياغاچچى، تۇنىكىچى، سىرچى، خۇيلامچى قاتار-
لىق ئۇستىلار بىنانىڭ تۈۋرۈك ـ لىملىرىنى، خەر ـ جەگىلىرد-
نى بىر ـ بىرىنىڭ ئۇستىگە ياپسالاپ بېكىتىپ چىقىشقا باشلى-
دى. مەدرىسە سارىيىدىكى ئاساسىي تۈۋرۈكلەرنىڭ ئۇستىگە ئور-
نىتىلغان لىم، جەگە ـ چەگزىلەر ئۇستىلارنىڭ قولىدىكى پالتى-
سىنىڭ چۇلدۇسى بىلەن «تاڭ، تۇڭ» قىلىپ بىر ـ ئىككى
ئۇرۇلۇپلا، ئىزنا ـ جىپسىلىرىغا دەل چۈشەتتى ـ دە، زادىلا
بۇلجىماس بولۇپ ئۇيۇپلا قالاتتى. كېيىن، بىنانىڭ لەمپە ـ
چېدىر ياغاچلىرىغا مەخسۇس رەندىلەنگەن چەگزە ـ جەگە ياغاچلار
يېپتەك تارتىلىپ پۇختىلاندى؛ تۇنىكىچىلەر قولىدىكى ياغاچ بول-
قىلىرى بىلەن تۇنىكە ـ قاڭالتىرلارنى بۇ چەگزە ـ جەگىلەرنىڭ
ئۇستىگە جىپسىلاشتۇرۇپ، بىنانىڭ ئۇستىنى ھىم قىلىپ يېپىپ
چىقتى؛ سىرچىلارمۇ ياخشى ئىشلەپ، ئىشىك ـ دېرىزە، لىم ـ تۈۋرۈك-

لەرنى رەڭگارەڭ سىرلار بىلەن سىرلاپ ۋالىلدىتىۋەتتى؛ نەققاش-
لار مەدرىسە بىناسىنىڭ تاملىرىنى، مېھراب - مۇنبەر ئەتراپىدى-
كى تاملارنى ۋە گۈمبەزگە ئوخشايدىغان تورۇسنى نەقىشلەشكە
كىرىشىپ، قارا سەھەردىن باشلاپ ئىشلىگىلى تۇرسا تاكى خۇپ-
تەنگىچە ئىشلەپ، مەدرىسە بىناسىنىڭ ئۆگزە، پەشتاقلىرىدىن
زادىلا چۈشۈپ باقمىدى. ئۇلار ھەتتا تاماقلىرىنىمۇ جازا ئۈستىدە
يېيىشتى...
بىر نەچچە كۈندىن كېيىن، كىشىلەر چارسۇ مەيدانىدا قاناتلى-
رىنى لاچىندەك يېيىپ تۇرغان، بالىخانىلىق، ياغاچ - تاش - خىش
قۇرۇلمىلىق كاتتا بىر ئىسلام بىناسى بىلەن ئىسلام مۇنارىنىڭ
ئاسمان - پەلەك قەد كۆتۈرگەنلىكىنى كۆرۈشتى. بۇ ئىسلام
پاسونى بىلەن مانجۇ - موڭغۇل پاسونىنىڭ قوشۇلمىسىدىن ھا-
سىل بولغان ئۆزگىچە ئۇسلۇب، ئۆزگىچە شەكىلگە ئىگە كۆر-
كەم، ھەيۋەتلىك بىر ئىمارەت ئىدى!
ئەمما، بۇ ئىمارەت ياركەنتتىكى ئۇيغۇرلار ئىچىدە خۇراپات-
لىقنى ياقىلايدىغان بىر قىسىم موللا - ئىشانلارنىڭ قاتتىق قار-
شىلىقىنى قوزغىدى. ئۇلارچە بولغاندا، بۇ ئىمارەت دىنىي ئىس-
لامغا مۇخالىپ دەھرىيلىكنىڭ سىمۋولى ئىدى.
— ۋايەي، بىلمىمىز ئۇ كالتە قۇيرۇقنى! — دېيىشەتتى بۇ
پوشكالچىلار ۋېلىبايغا ھەسەت قىلىپ، — ھەرقانچە بېيىپ ئۆي-
نىڭ تاپىسىنى ئالتۇن - كۈمۈشتىن قىلسىمۇ، يەنىلا ئاشۇ
تۆشۈك دەرۋازىلىق[1]ياماقچىنىڭ ئوغلىغۇ ئۇ؟ ئازراق پۇل تېپىپ-
تىكەن، ئەمدى ئاسمانغا غادىيىپ، زېمىنغا پاتماي قاپتىمۇ؟
«قەلەندەر ئىككى نان تاپسا، بىرىنى داپ چالىدۇ» دېگەن مانا شۇ - دە!
مەدرىسە دېگەننىچۇ ئاكىسى، ئۇنداق سالمايدۇ! يا مانجۇنىڭكىگە

[1] قەشقەردىكى مەشھۇر قوۋۇقلارنىڭ بىرىنىڭ نامى. قەشقەرنىڭ
شەرقىگە جايلاشقان.

ئوخشىمايدۇ، يا ئۇيغۇرنىڭكىگە ئوخشىمايدۇ. ۋېلىباي بۇ مەدرە-
سىگە ئۆرۈستىن موللام تەكلىپ قىلىپ بالا ئوقۇتماقچى بولسا
كېرەك. شۇڭا، بۇنداق مەدرىسنى توگەتكەنلەر ئۆزىگە ئوخشاش كالتە
قۇيرۇق دەھرىي بولۇپ چىقماي، بىزدەك موللا بولۇپ چىقاتتىمۇ؟

— قوتۇر بىسىپ ھالىدىن كەتكەن ئىتنىڭ يالاق يالاۋېتىپمۇ قاۋىغى-
نىنى كۆرگەنمەن، — دېگەنىدى ۋېلىباي مىيىقىدا كۈلۈپ، —
ئۇلار داتلىمايدىغان ئىش يوق. ئۇلار داتلىمايدىغان ئادەم يوق.
شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇلار بىر سولكىۋايغىمۇ ئەرزىمەيدىغان تۇترۇق-
سىز ئادەملەردۇر. ئۇلار ئاتا - بوۋىلىرىمىزنىڭ ھەرقانداق ئىشتا
ئەقىل ئىشلىتىپ، مۇشكىلاتنىڭ چارىسىنى قىلىپ كەلگەنلىكى-
نى ئۇنتۇپ قېلىشقان! ئەمما، شۇنى ئەستە تۇتۇش لازىمكى، بىز
بۇ دۇنياغا ھەممىدىن داتلاپ، شىكايەت قىلىپ ياشىغىلى ئەمەس،
بەلكى، پايدىلىق بىرەر ئىشنى ۋۇجۇدقا چىقىرىپ ياشىغىلى كەل-
گەن. شۇڭا، دادام رەھمەتلىك: «ئاتالمىغان ئەردىن ئاتالغان
دۆڭ ياخشى» دەيدىغان. مانجۇ خاننىڭ زامانىسىدا، پۇلىمىز يوق
قولىمىز قىسقا، پۇلىمىز يوق تىلىمىز قىسقا، پۇلىمىز يوق
يولىمىز قىسقا، پۇلىمىز يوق ئەقلىمىز قىسقا بولۇپ كەلگەنى-
دۇق. ھالا بۈگۈن پۇلمۇ تاپتۇق، يولمۇ تاپتۇق، ئەقلىمۇ تاپ-
تۇق، قولىمىزمۇ ئۇزاردى. ئەمدى بۇ پۇلنى مازارغا خەجلەپ،
قىمارغا تۆلەپ، بەڭگە يۈگەپ چېكىپ بىھۇدە بۇزۇپ - چاچقىچە،
ئەھلى يۇرتقا، ئەھلى خەلققە، ئەۋلادلىرىمىزغا ياخشى ساۋابلىق
ئىشلارنى قىلىشقا سەرپ قىلساق، ئىلىم - مەرىپەت يولىدا
خەجلەپ مەكتەپ - مەدرىسە سالساق، يول ياسىساق، كۆۋرۈك
سالساق، بۇنىڭ نېمىسى يامان ئىكەن؟ . . .

× ×

سۇلتان قورغاندا ئۆز يۇرتلۇقلىرىغا ئاغىلىق قىلىۋاتقان سا-

بىق تارانچىلار سۇلتانى ئەلا پالۋان ياركەنتتىكى ۋېلىبايىنىڭ ئۆز خەلقىنىڭ پەرزەنتلىرىنى ئوقۇتۇپ، ئاغزىغا ئىلىم سالىدىغان كاتتا مەدرىسە ئىمارىتى سالدۇرغانلىقىنى ئاڭلاپ تولىمۇ خۇشال بولدى:

— ئاپىرىن ساڭا! — دەپ ماختاپ كەتتى ئۇ، — ۋېلىباي مەن قىلىشنى ئويلىغان، ئەمما قىلالمىغان ئۇلۇغ ئىشتىن بىرنى ئاخىرى ۋۇجۇدقا چىقىرىپتۇ. ھۇشتەرە!

ئەلا پالۋان يۇرتداشلىرىنىڭ بىر قىسمىنى سۇلتان قورغانغا باشلاپ كەلگەندىن كېيىن، بۇ ئەتراپنى ئاچقۇزۇپ، ئېتىز - ئېرىق بەرپا قىلىپ كۆكەرتىپ يېڭىدىن يۇرت - ماكان قۇرۇش ئۈچۈن تىرىشىپ، كۆپلىگەن قىيىنچىلىقلارغا دۇچ كەلگەن، بۇ قىيىنچىلىقلارنى ھەل قىلىشنىڭ ئېپىنى تاپالماي، بۇرۇختۇم بولۇپ ياتقانىدى. ئۇ ۋېلىبايىنىڭ ئىشلىرىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، تولىمۇ ئىلھاملىنىپ، قايىل بولۇپ، ئۇنىڭغا ئاپىرىن ئوقۇدى، يەنە بىر تەرەپتىن، موللا - ئىشانلارنىڭ يەتتىسۇ تەۋەسىدىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدىمۇ يەنە تەبىرنىقچىلىق ئۇرۇقىنى تېرىپ، ھەسەت قىلىشىپ، پىتنە قويۇشۇۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپ، ئىنتايىن غەزەبلەندى. «يېتىپ ئۇسۇرسا، كۆتى ئاغرىماپتۇ، دېگەن مۇشۇ ئەمدى؟ !» دەپ ئۇزاق كايىدى. ئاندىن چاپارمەنلىرىگە بۇيرۇدى:

— ھازىرنىڭ ئۆزىدىلا ئالدىمغا توغرىلاش ئۇ پوشكالچىلارنى! ھوي، بۇ ئاللانى دەستەك قىلىپ، ئاق كۆڭۈل خەلقنىڭ قېنىنى شورايدىغان چۈچۈن سۇپەت، ھەسەتخور موللا - ئىشانلارنىڭ پىتنىسىدىن قاچانغىچە قۇتۇلالمايمىز - ھە! خەپ، دىنىي ئىسلامنى شىپى كەلتۈرۈپ، خەلقىمىزنى ئاسارەتتە قالدۇرغان ئاشۇ بىر توپ ئىمانى سۇس، نائىنسابلارنى قانداق قىلىۋەتسەمىكىن؟ !

چىقىپ كېتىۋاتقان چاپارمەنلەرنى كۆرۈپ، ئەلا پالۋان بايە-

قى قارارىنى ئۆزگەرتتى ـ دە: «توختاڭلار! » دېدى. ئاندىن:
— ئاتنى توقۇپ كەلتۈرۈڭلار. مەن زادى ئۇ يار[1] نىڭ ئالدى-
غا بېرىپ زوكۇنلىشىمەن! — دېدى ۋە باياتىن بەدەشقان قۇرۇپ
ئولتۇرغاندا تىزىغا توغرا قويۇپ ئولتۇرغان كۈمۈش دەستىلىك
قىلىچىنى ئوڭ قولىغا ئېلىپ ئورنىدىن تۇردى، — بۇ ئانا
يۇرتىمدىن جۇدا بولغان تارانچى ئەھلىگە بىر ئادىل ئېگە چىقمايدى-
غانلىقىغا ئىشەنمەيمەن!
ئۇ شۇ دەقىقىلەردە ئۆزىنىڭ، ئۆز خەلقىنىڭ تەقدىرى ئۈس-
تىدە ئويلاپ، ئويىنىڭ باش ـ ئايىقىغا چىقالماي، ئۆرتىلىپ
كېتىۋاتاتتى.
سابىق سۇلتاننىڭ يېقىنلىرى:
— سۇلتان بېگىم، ئاچچىقلىرىغا هاي بەرسىلە، بۇ پوشكالى-
چى لومودىلارنىڭ ناشايان ئىشلىرىنى دەپ ئۆزلىرىنى كايىتىۋال-
مىسىلا، — دېيىشتى. شۇنىڭ بىلەن، ئەلا پالۋاننىڭ ئاچچىقى
بېسىلغاندەك بولدى ـ دە، ئورنىغا كېلىپ ئولتۇردى.
يېقىندىن بۇيان، ئەلا پالۋان نېمىشقىدۇر ئاز ئۇخلايدىغان
بولۇپ قالدى.
— ئىھ، ئىلى، ئەزىم يۇرت ئىلى! — دەپ پىغان بىلەن
ئۆپىرىناتتى ئۇ كېچە ـ كېچىلەپ بىدار ئولتۇرۇپ، —
ئەجدادلىرىمىنىڭ قان ـ تەر، ئەجىر ـ مېھنەتلىرى سىڭگەن،
بىزنىڭ كىندىك قېنىمىز تۆكۈلگەن ئەزىز ماكان، شېھىتلەرنىڭ
قېنى بىلەن بويالغان ئانا تۇپراق! سېنىڭ تۇتىيا توپاڭنى قايتا
كۆزىمىزگە سۈرەرمىزمۇ؟ ئوغۇز سۈتىدەك ئاق ئاقىدىغان ئەزىم
دەريا — ئىلى دەرياسى، سېنىڭ باغرىڭدا يەنە ئاشۇ مەسۇم چاغلى-
رىمىزدىكىدەك قانغىچە، بەھۇزۇر چۆمۈلۈپ ئۈزەرمىزمۇ؟ ئاق
ئۆستەڭ. ئارايوز ئۆستەڭلەر، سىلەرنىڭ سۆگەتلىك قاشلىرىڭلار-

---

[1] ئۇياز — روسچە: «هاكىم» دېگەنلىك بولىدۇ.

غا يەنە باغرىمىزنى يېقىپ ياتارمىزمۇ؟ مەۋلانە سەككاكى ھەزرەت-
لىرى بۇزۇرۇكۋارىمىزنىڭ مازار - شەرىپلىرىنىڭ تۇغ شەددە-
لىرىنى يەنە قاقارمىزمۇ؟ توغلۇق تېمۇر خاننىڭ مەقبەرىسىنى
يەنە تاۋاپ قىلارمىزمۇ؟ . . . ئەي، قەدىردانلىرىم، بۇ يات ئەلدە
تۇتقۇنلۇقتا ياشىغىچە، نېمىشقا شەۋكەتلىك ئاتا - بوۋىلىرىمنىڭ
قېنى بىلەن سۇغۇرۇلغان ئاشۇ جەڭگاھتا شېھىت بولمىدىم؟!
قەدىمكىلەر: «ئۆز قەدىر - قىممىتىنى چۈشەنگەن ئادەم
ھالاك بولمايدۇ» دەپ ياخشى ئېيتقان. ئەلا پالۋان بۇنىڭدىن
يىگىرمە يىل ئىلگىرى، مانجۇ چېرىكلىرى يامغۇردەك ياغدۇرۇ-
ۋاتقان ئوقلارغا پىسەنتمۇ قىلماي، باھادىر تارانچىلارنى باشلاپ،
ئەجەل مۇئەككەللىرىنىڭ ئالدىغا ئېتىلغان قاپلان ئىدى؛ ئۇ —
ئۆز ئېلىنىڭ ئازادلىقنى، ئۆز خەلقىنىڭ ئىنسانىي قەدىر -
قىممىتىنى دەپ، مانجۇ زالىملىرى بىلەن جەڭ مەيدانىدا باتۇرلار-
چە ئېلىشقان. خەلق تەرىپىدىن پالۋان دەپ تونۇلغان مەشھۇر
سەركەردە بولغان، ئۇ ئۆز ئېلىنى موللا - ئىشانلارنىڭ پىتنە - خۇسۇ-
مەت، ھىيلە - مىكىر كاشكۇلى بىلەن ئەمەس، بەلكى ئەجدادلىرى-
نىڭ يولى بويىچە، مەردلىك، ئادىللىق بىلەن سورىغان ۋە باش-
قۇرغان سۇلتان ئىدى. ئەمدىلىكتە ئەل - يۇرتنىڭ بېشىغا كەل-
گەن دەرد - ئەلەملەردىن بۇ ئۇلۇغ ئىساننىڭ قەددى پۈكۈلۈۋاتات-
تى. . .

نەزمە:

نە پايدا گۈلدىن ئالساڭ بىر تاۋاق؟
گۈلىستانىمدىن ساقلا بىر ۋاراق.
گۈلنىڭ ئۆمرى ئۇزۇن بولمايدۇ،
بۇ گۈلىستان مەڭگۈ سولمايدۇ.

— **شەيخ سەئىدى.**

ئۇيغۇر كىتاب تورى
uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېڭى ئادرېسى

ئون تۆتىنچى باب

قىرىق ياشلىق ئۇگۇتچى ئامبال

«بىر دانىشمەندىن سوراشتى:
— ئۈلۈك قول شۇنچىلىك ئارتۇقچىلىقتا ئىگە بولۇپ تۇرۇقلۇق، نېمىشقا ئۆزۈكنى سول قولىنىڭ بارمىقىغا سالىدۇ؟
— بىلمەمسەن؟ — دەپ جاۋاب بەردى ئۇ، — پەزىلەت ئىگىلىرى ھەمىشە مەھرۇملۇقتا بولىدۇ.»

مىلادى 1882 ـ يىل 12 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى.
مانجۇ خاقانلىقىنىڭ مەنسەپ ـ تۇتۇق پىرقىسى بىلەن تۇتۇن ـ سېلىق پىرقىسى ليۇ جىڭتاڭنىڭ «شىنجاڭدا ئۆلكە تۈزۈمىنى يولغا قويۇش لايىھەسى» نى تەستىقلاپ ئىجرا قىلىشقا چۈشۈردى.

× ×

زوزۇڭتاڭنىڭ قوماندانلىقىدىكى مانجۇ قوشۇنلىرى تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىي ۋە جەنۇبىدىكى كەڭ جايلارنى پەتھ قىلغاندىن كېيىن، ئىلىنى رۇسلارنىڭ قولىدىن قايتۇرۇۋېلىش ئۈچۈن يۈرۈش قىلماقچى بولغاندا، خان ئۇنىڭغا دەرھال بېيجىڭغا قايتىپ كېلىش ھەققىدە يارلىق چۈشۈردى.
بۇ يارلىقتا مۇنداق دېيىلگەنىدى:

«. . . ۋەزىر ئەزەمگە مەلۇم بولغايكى، مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، رۇسلار بۈيۈك مانجۇ خاقانلىقىمىزغا دېڭىز تەرەپتىن باستۇرۇپ كىرمەكچى بولۇۋېتىپتۇ. ئاستانە زور خەۋپ ئاستىدا قالدى. ئوردا مۇھارىبە ئىشلىرىدا سىز ۋەزىر ئەزەمگە ئوخشاش پىشقان ئادەمگە تولىمۇ موھتاج بولماقتا. شۇ ۋەجىدىن، قوۋۇقنىڭ سىرتىدىكى ئىشلارنى باشقۇرۇشقا قابىل ئادەملەرنى تاللاپ، ئۇلارغا سەلتەنەتىمىزنىڭ مۇددىئا ـ مەقسەتلىرىنى چۈشەندۈرگەيسىز. ئاندىن ۋەزىپىڭىزنى ئۇل ئادەملەرگە ئۆتكۈزۈپ بېرىپ، دەرھال ئاستانىمىزگە قايتقايسىز، ھەرگىز ھايال بولمىغايسىز. بولمىسا، ئۇۋالى ئۆزىڭىزگە. گەپ تامام. نامە ۋەسسالام. گۇاڭشۈي دەۋرانىنىڭ ئالتىنچى يىلى، قەمەرىيە 7 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى.»[1]

زوزۇڭتاڭ بۇ يارلىقنى تاپشۇرۇۋالغاندا، ئۇنىڭ قۇمۇلغا يېتىپ كەلگىنىگە ئەمدى ئىككى ئاي بولغانىدى. خاننىڭ بۇ يارلىقى ئۇنىڭغا خۇددى ئوچۇق ئاسماندا چاقماق چاققاندەك، يازدا قار ياغقاندەك تاسادىپىي تۇيۇلدى. ئۆزىنىڭ شىنجاڭدا ئۇزۇن يىللاردىن بۇيان يۈرەك قېنىنى سەرپ قىلىپ قولغا كەلتۈرگەن ئەجرە ـ تۆھپىسىنىڭ بىر يارلىق بىلەنلا شامالغا سورۇلغانلىقىغا زوزۇڭتاڭ نارازى بولدى.

ئۇ ئۆزىنىڭ خاننىڭ خارجى ئىشلىرى يامۇلىغا يازغان بىر مەكتۇبىدا بۇ نارازىلىقىنى ئاز ـ تولا ئاشكارىلاپ قويغانىدى:

«. . . بىز ئەجنەبىلەر بىلەن دېڭىزدا ئۇرۇش قىلغاندىن بۇيان، — دەپ يازغانىدى ئۇ، — داۋاملىق مەغلۇپ بولۇپ كېلىۋاتىمىز. ئەمدى ئويلاپ باقىدىغان بولسام، بۇنىڭ سەۋەبى خارجى ئىشلىرىدىن قىلچىمۇ خەۋىرى يوق ئادەملەرنىڭ بۇ ئىشلارنى باشقۇرۇپ كېلىۋاتقانلىقىدا ئىكەن. ئۇلار ئۆزىمىزنىمۇ، ئۆزگىلەرنىمۇ پەقەت چۈشەنمەيدىكەن. ئۇلار تاسادىپىي غەلىبە قازىنىش كويىدىلا بولغاچقا، قىلغانلا ئۇرۇشتا مەغلۇپ

---

[1] مىلادى 1880 ـ يىل 8 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنى. «چىڭ دېزۇڭ دەۋرانىغا ئائىت ئوردا خاتىرىلىرى»، 15 ـ جىلد، 6 ـ بەت.

www.uyghurkitap.com

بولۇۋېتىپتۇ. ھالا بۈگۈن، خارجى ئىشلىرىدىن خەۋەردارمەن دەپ مەيدىسىگە مۇشتلاپ يۈرگەن ئاشۇ ئادەملەرمۇ ئومۇمىي ۋەزىيەتنىڭ ناچارلىشىپ كېتىۋاتقانلىقىغا قارىماي، ئۆزىنىڭلا غېمىنى يېگەچكە، سەلتەنەتىمىزنىڭ چوڭ ئىشلىرىغا بەك دەخىل قىلماقتا!...»[①]

چاررۇسىيىنىڭ قارا دېڭىز فىلوتىنىڭ خاقانلىقنىڭ دېڭىز بويلىرىغا يېتىپ كەلگەنلىكىنى ئاڭلاپ، مانجۇ خانى قورقۇپ كەتكەنىدى. ئۇ، چاررۇسىيىنىڭ كۈنچىقىش تەرەپتىن مانجۇ خاقانلىقىنىڭ ئاستانىسىگە باستۇرۇپ كىرىشىدىن قورقۇپ، زوزۇڭتاڭنى دەرھال بېيجىڭغا چاقىرتىپ يارلىق چۈشۈرگەنىدى.

نىھايەت. قۇشقاچنىڭ تۇمشۇقىغىچىلىكلا ئارىلىقنى كۆرەلەيدىغان بۇ مانجۇ ئاقسۆڭەكلىرىگە ئەقىل ئۆگىتىپ بولالمىغان زوزۇڭتاڭ نائىلاج خانغا ئۆزى ئاستانىگە قايتقاندىن كېيىن شىنجاڭنىڭ مۇھاربىيە ئىشلىرىغا ليۇ جىڭتاڭدىن باشقا مۇۋاپىق ئادەم يوق ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ، ئۇنى شىنجاڭنىڭ ئومۇمىي ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا تەۋسىيە قىلىپ، قاتلاق مەكتۇپ سۇندى. خانمۇ زوزۇڭتاڭنىڭ تەۋسىيىسىگە ئاساسەن، دەرھال جىن شۈن بىلەن ليۇ جىڭتاڭنى شىنجاڭنىڭ مۇھاربىيە ئىشلىرىنى بىر تۇتاش باشقۇرىدىغان مۇۋەپپەق خان مۇپەتتىش قىلىپ تەيىنلىگەنلىكى ھەققىدە پەرمان چۈشۈردى. ئۇزاق ئۆتمەيلا، جاڭ ياۋنى ليۇ جىڭتاڭغا يانداش قىلىپ بەلگىلىدى.

بۇ چاغدا، ليۇ جىڭتاڭ قەشقەردە ئىدى. ئۇ ئوردىنىڭ پەرمانىنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن، ۋەزىپە تاپشۇرۇۋېلىش ئۈچۈن دەرھال يولغا چىقتى ۋە 11 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى قۇمۇلغا يېتىپ كەلدى.

ليۇ جىڭتاڭ ئەسلى خۇنەن ئۆلكىسىنىڭ شياڭشياڭ دېگەن يېرىدىن بولۇپ، تەيپىڭ تيەنگو ئىنقىلابى بىلەن نيەنجۈن قوزغىلاڭچىلىرىنى

[①] «مەرىپەتلىك، مەدەتكار زوزۇڭتاڭ ھەزرەتلىرى ئەسەرلىرى. نامىلەر» 24 ـ جىلد. 66 ـ بەت.

باستۇرغان، شەنشى، گەنسۇ، نىڭشيالاردىكى تۇڭگانىيلارنى قىرغان ليۇ سۇڭسەن دېگەن سانغۇننىڭ جىيەنى ئىدى. مەزكۇر ليۇ سۇڭسەن خاننىڭ شەنشى ئۆلكىسىگە ئەۋەتكەن شىمالىي يۆنىلىش ئارمىيىسىنىڭ باش بوغى بولۇپ، ۋەزىر زېڭ گوفەننىڭ قول ئاستىدا مۇھىم ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەنىدى. تۇڭجىنىڭ 9 ـ يىلى[①] 2 ـ ئايدا، شەنشى ئۆلكىسىنىڭ ماچەي دېگەن يېرىدە، قوزغىلاڭچى تۇڭگانىيلار بىلەن سوقۇش ئۆتكۈزگەندە، ئۇ تۇڭگانىيلارنى ھاقارەتلىگەنلىكى ئۈچۈن، غەزەپلەنگەن تۇڭگانىيلار تەرىپىدىن ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈلگەنىدى. ليۇ جىنتاڭ تاغىسىنىڭ بارگاھىدا ئىشلەپ سۆڭەكى قاتقان. كۆپ قېتىم تۇڭگانىيلارنى قىرىشقا قاتنىشىپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، ئەمىلى تەدرىجىي ئۆرلەپ بارغانىدى.

خان ليۇ جىنتاڭنىڭ بۇ تۆھپە ـ خىزمەتلىرى ئۈچۈن ئۇنى ئۇچىنچى دەرىجىلىك جەركە ـ ئۇنۋان بىلەن تارتۇقلىغانىدى. ئۇ كېيىنكى چاغلاردا زوزۇڭتاڭنىڭ قول ئاستىغا يۆتكىلىپ كېلىپ، ئۇنىڭ يارامىلىق قولچوماقى بولۇپ قالدى. . .

1876 ـ يىلى 4 ـ ئايدا، ليۇ جىنتاڭ زوزۇڭتاڭ تەرىپىدىن خاننىڭ قاش قۇۋۇقتىن چىققۇچى قوشۇنلىرىنىڭ تۇرشاۋۇل سانغۇنى، باش بوغى بولۇپ تەيىنلەنگەندىن كېيىن، جيايۇگۇەندىكى ھېلىقى تاش ئابىدە ئالدىدا زوزۇڭتاڭ بىلەن خوشلاشقاندىن تارتىپ بۈگۈنگە قەدەر تۆت يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت ئۆتكەنىدى.

ليۇ جىنتاڭ قۇمۇلغا كەلگەندىن بۇيان، بەش ـ ئالتە كۈنگىچە زوزۇڭتاڭنىڭ خابگاھىدىن تالا ـ تۈزگە زادى چىقىپ باقمىدى.

قەمەرىيە 10 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنى،[②] تۈن نىسپى بولۇپ كەتكەن بولسىمۇ، ئەمما، زوزۇڭتاڭنىڭ خابگاھىدا چىراغ ئۆچمىگەنىدى.

---

① مىلادى 1870 ـ يىلى.
② شەمسىيە 11 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى.

ئىنىم يېجەي[1] ، — دېدى زوزۇڭتاڭ، — سىز ئويلاپ باقتىڭىزمۇ ـ قانداق؟ رۇسلار بىلەن زادى بىر تۇتۇشماي بولمايدىغاندەك قىلىدۇ. مەن بۇ ئۇرۇشنىڭ پىلانىنى تۈزۈپ قويدۇم. يېڭىلىپ قېلىش خەۋپىگە دۇچ كەلگەن تەقدىردىمۇ، چەنلۇڭ دەۋرىدىن تارتىپ بىزگە تەۋە بولۇپ كېلىۋاتقان بۇ زېمىننى[2] رۇسلارنىڭ قولىدىن زادى قايتۇرۇۋالماي بولمايدۇ. سەلتەنەتىمىز بىلەن رۇسلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ماجرامۇ مانا مۇشۇ ئىشتىن كېلىپ چىققان. رۇسلارنىڭ لياۋخەينى كونسسىيە قىلىپ كېسىپ بەرمەيدىغان بولساڭلار، كورىيىنى تارتىۋالىمىز دېيىشىدىكى ئاساسىي سەۋەبمۇ مانا مۇشۇنىڭدا. ئىلگىرى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە غەليان تىنجىماي كەلگەنلىكتىن چەنلۇڭ خان ھەربىي ھەرىكەتلەردە قولغا كىرگۈزگەن مۇشۇ نەچچە مىڭ چاقىرىملىق جايلارغا قارىيالمىغاندۇق. شۇنىڭ بىلەن بۇ يەرلەر قولدىن كەتتى. بۇ ھەقتە شاھزادە گۇڭدى[3] خانغا مەكتۇپ سونۇپ: ‹خەرىتىگە تەپسىلىي قارىماپتۇق› دەپ ھەسرەت چەككەنىدى. ھالا بۈگۈن رۇسلار بىزگە تەۋە ئەيخۇچۇ دېگەن يەرنى بېسىۋالدى. مۇبادا، بىز شەنخەيگۇەندىن ئەسكەر چىقارغان بولساق، قولدىن كەتكەن ئاشۇ يەرلەرنى تارتىۋالغان، رۇسلارنىڭ بۇ ئەتراپتىكى تايانچى بازىلىرىنى بىتچىت قىلىپ تاشلىغان بولاتتۇق. ئۇلار يېڭىدىن قۇرغان خۇيجۈن قەلئەسىنى قومۇرۇپ تاشلىغان بولساق، رۇسلارنىڭ ئاتلىق ئەسكەرلىرى ماكانسىز ئاتلىق كۆچمەنلەرگە ئايلىنىپ، ئاسانلا تارمار بولاتتى![4] ئاڭلىشىمچە، خان ئالىيلىرىنىڭ بۇ قېتىم زو دارىننى ئاستانىگە جىددىي چاقىرتىشىدا، ۋەزىر لى جۇڭتاڭ — لى خۇڭجاڭ دارىن ئالاھىدە كۆچەپتۇدەك. خان مۇپەتتىش، بۇنى ئۇقتىلامىكىن؟ — دەپ سورىدى ليۇ

---

① يېجەي — ليۇ جىڭتاڭنىڭ لەقىمى.

② ئىلىنى دېمەكچى.

③ يىشىن.

④ «مەرپەتلىك، مەدەتكار زوزۇڭتاڭ ئەسەرلىرى، نامىلەر»، 24 ـ جىلد، 75 ـ بەت.

جىڭتاك ئېھتىيات بىلەن.

— بۇنىڭدىن تولۇق خەۋىرىم بار، — دېدى زوزۇڭتاك سەل قىزىشىپ، — سەلتەنەتىمىزنىڭ ئىستىقبالىمۇ دەل ئاشۇنداق كاززاپلارنىڭ قولىدا نابۇت بولماقتا. دەسلەپتە مېنىڭ شىنجاڭغا ئەسكەر چىقىرىش تەشەببۇسىمغا ھەممىدىن ئاۋۋال ئاشۇ لى خۇڭجاڭ قارشى چىققانىدى. بىزنى تەمىناتتىن قىسقانمۇ شۇ ئىدى. ھالا بۈگۈن بىزنىڭ ئىلىنى قايتۇرۇۋېلىشىمىزغا توسقۇنلۇق قىلىۋاتقانمۇ يەنە شۇ بولۇۋاتىدۇ. ئەھۋالدىن قارىغاندا، ئۇنىڭ زېمىنىمىزنى ئەجنەبىلەرگە سۇڭلاپ بېرىۋېتىپ، سەلتەنەتىمىزنى خۇددى ئۆچكە غاجىۋەتكەن شاپتۇلدەك قىلىۋەتمىگۈچە، كۆڭلى زادى ئىمىن تاپمايدىغان ئوخشايدۇ.

— جۇڭتاك دارېن نېمىشقا مۇنداق قىلىدىكىنا؟

— بۇ ئۇنىڭ ئۆز كۆمىچىگە چوغ تارتىۋاتقىنى بولماي نېمە؟ — دېدى خاپىچىلىقتا زوزۇڭتاك ئۆزىنى بېسىۋالالماي، — بىز غەربىي يۇرتتا نەچچە يىلدىن بۇيان قان كېچىپ جەڭ قىلىپ يۈرگەندە، ئۇ ئۆزىنىڭ شىمالىي دېڭىز ئارمىيىسىنى خۇددى بوۋاق بالىنى پەپىلىگەندەك پەپىلەپ چىقتى. ئەمدى بۈگۈن رۇسلارنىڭ قارا دېڭىز فىلوتى ئۇنىڭ دېڭىز ئارمىيىسىگە خىرىس قىلىۋىدى، ئۇ بىزنى غەربىي سەپتىن ئەسكەر چېكىندۈرۈشكە مەجبۇرلاش ئارقىلىق رۇسلارغا ياخشىچاق بولماقچى بولۇۋاتىدۇ. مۇبادا، راستىنلا دېڭىز سوقۇشى بولۇپ قالسا، ئۇ قۇرغان شىمالىي دېڭىز ئارمىيىسى رۇسلارنىڭ بىر پەشۋاسىغا يارامدۇ؟ مۇبادا، مەن خان ئالىيلىرىنىڭ قوبۇل قىلىشىغا مۇشەررەپ بولالىسام، كۆڭلۈمدىكى بۇ سۆزلەرنىڭ ھەممىسىنى ئۇنىڭغا تۆكۈپ، قەلبىمنى ئىزھار قىلىۋالغان بولاتتىم. مۇبادا، خان: «مەن ئەجەپ بىلمەپتىمەن، ئەمدى بىلدىم، ئەئىيانىم ئەمدى ئىزتىراپ بولۇپ يۈرمىگەي، بۇ ئىشنىڭ چارىسىنى ئۆزىمىز قىلغايمىز» دېسە، مەنمۇ ئاخىرقى ئۆمرۈمنى خاقانلىقىمىزنى قوغداشقا تىكىپ قويدۇم؛ مۇبادا، ئۇنىڭ ئىلتىپاتىغا مۇشەررەپ بولالمىسام، بۇمۇ مەيلى، ئۆزۈمنىڭ قېرىغىنىمغا باقماي چوڭ ئىشقا بەل باغلاپ ماڭا نېمە

كەپتۇ؟ ئويلىسام، ئۆمرۈمنىڭ تەڭدىن تولىسىنى قان كېچىپ ئۆتكۈزۈپتىمەن. ۋادەرىخا، بۇ دۇنيادا ئەمدى تالاشقۇدەك نېمە قالدى؟ ئىستىپا سورايمەن ـ دە، يۇرتۇمغا كېتىپ، ئۆمرۈمنىڭ ساناقلىق كۈنلىرىنى ئۆز ئۆيۈمدە ئەركىن ـ ئازادە ئۆتكۈزىمەن![1] . . .

— كۆڭلىڭىزنى توق تۇتۇڭ زو دارىن، بۇمۇ ئۆتۈپ كېتىدۇ، — دېدى لىيۇ جىڭتاڭ ئۇنىڭ كۆڭلىنى ياساپ.

— ئۇغۇ شۇنداق، — دېدى زوزۇڭتاڭ ئېغىر بىر تىنىپ قويغاندىن كېيىن، — قەدىمكىلەر: «بۇ دۇنيانىڭ راھىتى چاقماقنىڭ روشەنلىكىدەك قىسقا؛ مېھنىتى بولسا بۇلۇتنىڭ قاراڭغۇلۇقىدەك ئۇزۇن» دەپتىكەن. شۇڭا، ئۇنىڭ نېمىتىگە شاد، ئەمىلىگە خاپا بولغىچىلىكى يوق. ئۆرە تۇرغانىكەنسەن. مەڭگۈ يىقىلىپ چۈشمەيمەن دېيەلەمسەن؟ ياتقان ئادەملا مەڭگۈ يىقىلمايدۇ. قەدىمكى زاماندا، بىر مۇنەججىم ئاسماندىكى يۇلتۇزلارغا بېقىۋېتىپ، يەردىكى ئورەكنى كۆرمەي يىقىلىپ چۈشۈپتۇ. بۇنى كۆرگەن بىر چالا موللا:

— مۇنەججىم، سىلى ئادەتتە دۇنيانىڭ سىرىنى بىلىپ بولدۇم، دەيتتىلاغۇ؟ مانا ئەمدى ئالدىلىرىدىكى ئورەكنى كۆرمەي يىقىلىپ چۈشكەنلىرى نېمىسى؟ — دەپ ئۇنى گەپتە چېقىۋاپتۇ.

— ھەي نادان، بىلەمسەن؟ — دەپتۇ ھېلىقى مۇنەججىم، — ئۆرە تۇرغان ئادەمگىلا ئورەككە يىقىلىپ چۈشۈش نېسىپ بولىدۇ. ساڭا ئوخشاش نادان، بىلىمسىزلەرگە بۇ ھەرگىزمۇ نېسىپ بولمايدۇ. چۈنكى، نادان كىشى ئورەككە چۈشۈپ كەتسە، قانداق چىقىپ كېتىشنى بىلمەيدىغان گەندە قۇرتىغا ئوخشايدۇ. شۇنداق ئىكەن، سەن يىقىلغانىنىڭ لەززىتىنى قانداق بىلگەيسەن؟

دېمەك، شۇنداق ئادەملەرمۇ باركى، ئۇلار جاھاننىڭ ئىشلىرىنى

---

① «مەرىپەتلىك، مەدەتكار زوزۇڭتاڭ ھەزرەتلىرى ئەسەرلىرى. نامىلەر». 24 ـ جىلد، 67 ـ بەت.

چۈشەنمەيدۇ ـ يۇ، ئەمما، «ئۆزۈن ـ قىسقا»، «پەلەن ـ پەشمەت» دەپ باھا بېرىشكە ئۇستا. ئۇلار ئازراق ئىش قىلىپ قويسا، خۇددى «ئاينى چېپىپ ئېرىق ئالغان، مۇزنى چېقىپ بېلىق تۇتقان» دەك كۆرەڭلەپ، جاھانغا پاتماي كېتىشىدۇ. ئۇنداق ئادەملەر: «باشقىلارغا گۇناھ ئارتقاندا، ئۇلارنىڭ تېرىسىنى شىلىۋالمىغۇچە بولدى قىلىشمايدۇ؛ شەپقەت قىلغاندا بولسا، ئۆزىنىڭ ئىشتانسىز قالغىنىغا قارىماستىن، يېڭى كىيىم تىكىپ بېرىشىدۇ!

— يېجەي ئىنىم! — دېدى ئۇ سەل تىنىۋېلىپ، — شۇ نەرسە ئېسىڭىزدە بولسۇن، جاھاننىڭ ئىشلىرى شۇنداقكى: ئەنسىزلىكتىن ئاسايىشلىققا يۈزلىنىدۇ، ئاسايىشلىقتىن ئەنسىزلىككە يۈزلىنىدۇ. بۇ تارىخ مەڭگۈ دەۋر قىلىپ تۇرىدۇ. «جاھاننىڭ ئەنسىز بولۇشىدىكى ئاساسىي سەۋەب — ئەمەلدارلارنىڭ ساپاسىز بولغانلىقىدا. ساپاسىزلار جاھاننى قاپلاپ كەتكەنلىكتىن، ئەھلى پازىللار باش كۆتۈرەلمەيۋاتىدۇ. چۈنكى، ساپاسىزلار ئىستېداتلىقلارنى كۆرەلمەيدۇ ـ دە! جاھاننى تۈزەش ئۈچۈن، قابىلىيەتلىك، ئىستېداتلىق ئادەملەرنى ئىشقا قويۇش كېرەك. شۇنداق قىلغاندىلا، جاھاندىكىلەرنىڭ قەلبىنى مايىل قىلغىلى بولىدۇ. سەلتەنەتىمىزدە ئادەملەرنى ئاقارتىشقا سەل قارالغانلىقتىن، قالايمىقانچىلىق ئۆكسۈمەي كەلدى!»① شۇڭا، ئادەملەرنى ئىشلەتكەندە، بۇ ئىشقا ئالاھىدە دىققەت قىلىۇرسىز!

— چۈشەندىم. دارىن! مۇھارىبىيە ئىشلىرىدا قايسى تەرەپلەرگە دىققەت قىلىشىم كېرەكلىكىنى ئاگاھلاندۇرغان بولسىڭىز! — دېدى لىيۇ جىڭتاڭ ئىلتىجا قىلىپ تۇرۇپ.

— ئەمدى مۇھارىبىيە ئىشلىرىغا كەلسەك، قول ئاستىڭىزدىكى سەركەردە ـ سەردارلارغا قوشۇننى ياخشى يېتەكلەش ھەققىدە تەلەپ

---

① «مەرىپەتلىك، مەدەتكار زوزۇڭتاڭ ھەزرەتلىرى ئەسەرلىرى. خەت ـ چەكلەر»، 3 ـ جىلد، 37 ـ بەت.

قويۇشنى ئۇنۇتمىغايسىز. ياخشى قوشۇننىڭ ئۆلچىمى نىمە؟ مىنىڭچە، «داۋاملىق ئالغا ئىنتىلىدىغان بولۇش، ۋاپادار، رەھىمدىل، ئاق كۆڭۈل، ساداقەتمەن بولۇش، ھەرۋاقىت، ھەرجايدا قائىدە ـ يوسۇن، دىيانەت ـ ئەخلاقنى تەكىتلەيدىغان بولۇش. شۇنداق بولغاندىلا كۆڭۈل يورۇق بولىدۇ ـ دە، ئىشتا سەۋەنلىك ئاز سادىر بولىدۇ. شانخۇنلار ئۆزىنىڭ قول ئاستىدىكى مىڭبېشى، يۈزبېشى، ياساۋۇل، نۆكەرلەرگە شۇنداق تەلەپ قويۇشى، مىڭبېشى، يۈزبېشى، ياساۋۇل، نۆكەرلەرمۇ چېرىكلەرگە شۇنداق تەلەپ قويۇشى كېرەك. شۇنداق قىلغاندىلا قوشۇندىكىلەرنى ئىرادىلىك، غەيرەتلىك، شىجائەتلىك، قورقماس قىلىپ تەربىيىلەپ چىققىلى بولىدۇ. شۇنداق قىلالىسىڭىزلا، خاننىڭ تۇز ھەققىنى ئاقلىغان بولىسىز!»[1]

زوزۇڭتاڭ ئۆزىمۇ ئۆزى ئېيتقاندەك، خان ئۈچۈن قولچۇماق بولىدىغان ئىنتىزاملىق، جەڭگىۋارلىققا ئىگە بىر قوشۇن تەربىيىلەپ يېتىشتۈرۈش يولىدا ھەقىقەتەنمۇ ئاز ئەجىر سەرىپ قىلمىغان. «خاننىڭ تۇز ھەققىنى ئاقلاش» ئۇنىڭ «ياخشى قوشۇن» تەربىيىلەپ يېتىشتۈرۈپ چىقىشتىكى ئاخىرقى نىشانى ئىدى.

زوزۇڭتاڭنىڭ يۈرىكىنىڭ قات ـ قېتىدىن چىقىۋاتقان بۇ پىغان ـ نادامەتلىرىنى ئاڭلاپ، لىۇ جىنتاڭنىڭ قەلبىمۇ قاتتىق ئازابلاندى. . .

ئەتىسى ئەتىگەندە، زوزۇڭتاڭ خوشلىشىپ، جيايۇگۈەن تەرەپكە قاراپ ئاتلىق يۈرۈپ كەتتى. بۇ چاغدا ئۇنىڭ ئۆت ياللۇغى كېسىلى تېخى سەللىمازا بولۇپ كەتمىگەنىدى. لىۇ جىنتاڭ ئۇنى ئىككى ـ ئۈچ مەنزىل ئۇزىتىپ بىللە كەلدى. ئاخىر

---

① «مەرىپەتلىك، مەدەتكار زوزۇڭتاڭ ھەزرەتلىرى ئەسەرلىرى. تەستىقلار»، 7 ـ جىلد، 7 ـ بەت.

www.uyghurkitap.com

ئۇلار بىر ـ بىرىگە قىيىشمىغان ھالدا ئايرىلىشتى[1] . . .

1881 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى، ئاستانىگە قاراپ يولغا چىقىپ، 2 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى بېيجىڭغا يېتىپ كەلدى ۋە خارجى ئىشلىرى يامۇلىنىڭ ۋەزىرى بولۇپ، قوشۇمچە لەشكىرىي پىرقىنىڭ ئىشىغا مەسئۇل بولدى. كېيىن يەنە سۇ ئىنشائاتلىرى تەمىراتىغا مەسئۇل بولدى. 1884 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى. خاقانلىق فرانسىيىگە ئۇرۇش ئېلان قىلغاندا، زوزۇڭتاڭ ئوردا تەرىپىدىن فۇجىيەندىكى مۇھارىبىيە ئىشلىرىغا مەسئۇل خان مۇپەتتىش بولۇپ تەيىنلەندى. 1885 ـ يىلى ئۇنىڭ ئۆت كېسىلى يامانلىشىپ، 9 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى، جياڭنىڭدا يەتمىش ئۈچ يېشىدا ئۆلدى.

× ×

مۇۋەققەت خان مۇپەتتىش، شىنجاڭنىڭ مۇھارىبىيە ئىشلىرىنىڭ باش نازارەتچىسى ليۇ جىڭتاڭ ئۆزىنىڭ شىنجاڭدا ئۆلكە قۇرۇش تەسەۋۋۇرىنى مۇنداق ئوتتۇرىغا قويدى:

شىنجاڭ بىلەن گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ مۇناسىۋىتى چىش بىلەن كالپۇكنىڭ مۇناسىۋىتىگە ئوخشايدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە، لەشكەرلەرنىڭ مائاش ـ تەمىناتى، لەشكەر تولۇقلاش، لەشكەر يۆتكەش، يېڭىدىن يەر ئېچىپ، شەھەر ئەھيا قىلىشلارنىڭ ھەممىسىدە ئېچكىرىسىگە تايىنىشقا توغرا كېلىدۇ. شۇڭا، شەنشى، گەنسۇ زۇڭدۇسىغا بىۋاسىتە قارايدىغان شىنجاڭ ئۆلكىسىنى قۇرۇپ، ئۆلكىگە ئۇگۇتچى ئامبال تەيىنلەش لازىم؛

---

[1] زوزۇڭتاڭ مىلادى 1880 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى قۇمۇلدىن يولغا چىقىپ، 12 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنى لەنجۇغا يېتىپ كەلدى.

www.uyghurkitap.com

ئۇگۇتچى ئامبالنىڭ قول ئاستىدا تۆت ۋىلايەت تەسىس قىلىش، ۋىلايەت ئاستىدا يەنە مەھكىمە، نازارەت، ئايماق ۋە ناھىيە تەسىس قىلىش كېرەك؛ ئىلى جياڭجۈنى ئۆز ۋەزىپىسىنى ساقلاپ قالسا بولىدۇ. ئەمما، ئىلى جياڭجۈنى پەقەت ئىلى — تارباغاتايلارنىڭلا چېگرا مۇداپىئە ئىشىغا مەسئۇل بولىدۇ. يەرلىكنىڭ ئىشىغا قول تىقسا بولمايدۇ ۋەھاكازالار.

1882 ـ يىلىنىڭ ئاخىرلىرى، خان ليۇ جىڭتاڭنىڭ بۇ تەساۋۋۇرىنى قوبۇل كۆرۈپ رەسمى تەستىقلىدى. 1883 ـ يىلىدىن باشلاپ، ليۇ جىڭتاڭ خاننىڭ پەرمانىغا بىنائەن، تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىي ۋە جەنۇبىدىكى ھەرقايسى ۋىلايەت، مەھكىمە، نازارەت، ئايماق ۋە ناھىيىلەرنىڭ ئەمەلدار ـ مەنسەپدارلىرىنى خىزمەتكە تەيىنلەشكە باشلىدى.

مىلادى 1884 ـ يىل 11 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى، مانجۇ خانى يارلىق چۈشۈرۈپ، شىنجاڭ ئۆلكىسىنى قۇرۇشنى رەسمىي تەستىقلىدى ھەمدە گەنسۇ بىلەن شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ ئۇگۇتچى ئامباللىقىغا ۋە پەرمانبەردارلىقىغا ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا بىردىن ئادەم تەيىنلەپ، ئەسلىدىكى يەكەن خان ئامبىلى ۋە باشقا مەسلىھەتچى ئامبال، خان ئامباللارنى ۋە شۇنىڭدەك ھەرقايسى شەھەرلەردىكى ھاكىمبەگ، بەگلەرنى ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇپ، ھاكىمىيەت تۈزۈمىنى ۋىلايەت، مەھكىمە، نازارەت، ئايماق ۋە ناھىيە تۈزۈمىگە ئۆزگەرتتى:

گەنسۇ، شىنجاڭ ئۇگۇتچى — شىنجاڭ ئۇگۇتچى ئامبىلى دەپمۇ ئاتىلاتتى. ئۇگۇتچى ئامبال — خاننىڭ شىنجاڭدىكى ئەڭ ئالىي ھەربىي، مەمۇرىي ئەمەلدارى ھېسابلىناتتى. ئۇ ھەم لەشكىرىي پىرقىنىڭ ياندىش ئامبىلى، باش تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ ئوڭ قول چۈبدارى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنىمۇ قوشۇمچە ئۆتەيتتى. ئۇگۇتچى ئامبال شىنجاڭنىڭ ھەربىي،

مەمۇري، ھاكىمىيەت ئىشلىرىنىڭ ھەممىسىگە مەسئۇل ئىدى.

ئۈگۈتچى ئامبال يۇقىرىدا خاقان ئوردىسى بىلەن شەنشى، گەنسۇ زۇڭدۇسىنىڭ باشقۇرۇشىنى قوبۇل قىلسا، تۆۋەندە ھەرقايسى ۋىلايەتلەردىكى دوتەي، ئامبال، نازىر، زوراغا ۋە ھاكىملارنى ۋە شۇنىڭدەك شۇ جايلاردا تۇرۇشلۇق مانجۇ ـ خەنزۇ چېرىكلىرىنى باشقۇراتتى. ئۈگۈتچى ئامبال يامۇلى ئۆلكە مەركىزى — دىخۇا[1] دا ئىدى.

شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، شىنجاڭنىڭ مەمۇري، ھەربىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت مەركىزى شىمالدا ئىلىدا، جەنۇبتا يەكەندە بولۇشتىن قېلىپ، ئۈرۈمچىگە يۆتكەلدى.

11 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى، مانجۇ خانىنىڭ يارلىقى بويىچە، ليۇ جىڭتاڭ شىنجاڭنىڭ مۇھاربىيە ئىشلىرىغا مەسئۇل خان ـ مۇپەتتىش ۋە گەنسۇ، شىنجاڭ ئۆلكىلىرىنىڭ ئۈگۈتچىسى قىلىپ تەيىنلەندى. بۇ چاغدا ئۇ قىرىق ياشقا كىرگەنىدى.

ۋېي گۇاڭتاۋ شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ پەرمانبەردار[2] لىقىغا تەيىنلەندى.

مىلادى 1885 ـ يىل 5 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى، ليۇ جىڭتاڭ قۇمۇلدىن ئۈرۈمچىگە يۆتكىلىپ، ئۈگۈتچى ئامبال يامۇلىغا[3] كىرىپ ئورۇنلىشىپ، رەسمىي ئىش باشلىدى.

شىنجاڭ ئۈگۈتچى ئامبىلىنىڭ قول ئاستىدا بىر نەپەر پەرمانبەردار،

---

① دىخۇا — مانجۇلار شىنجاڭغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان چاغلاردىكى ئۈرۈمچىنىڭ نامى. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، مەركىزىي خەلق ھۆكۈمىتى بۇ نام، كەمسىتىش خاراكتېرىنى ئالغان دەپ قاراپ تارىختىكى ئەسلى ئاتىلىشى — ئۈرۈمچىنى ئەسلىگە كەلتۈرگەن.

② پەرمانبەردار — ئۆلكىنىڭ مالىيە ئىشلىرىغا مەسئۇل ئەمەلدار، ھازىرقى مالىيە نازارىتىنىڭ نازىرىغا تەڭ.

③ شىنجاڭ ئۈگۈتچى ئامبال يامۇلى — ھازىرقى ئۈرۈمچى شەھىرىدىكى شەھەرلىك 8 ـ ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ ئورنىدا ئىدى.

www.uyghurkitap.com

بىر نەپەر مۇپەتتىش خەلپەتبېگى[1] ، بىر نەپەر تەپتىش بەگ[2]، بىر پاششاببېگى[3] ئىشلەيتتى.

ھەرقايسى ۋىلايەتلەرگە دوتەي، مەھكىمىلەرگە ئامبال، نازارەتلەرگە نازىر ياكى دادخاھ، ئايماقلارغا زوراغا، ناھىيىلەرگە بولسا ھاكىم قويۇلغانىدى. شۇ چاغدا شىنجاڭ بويىچە تۆت ۋىلايەت، ئالتە مەھكىمە، توققۇز نازارەت، ئۈچ ئايماق، 23 ناھىيە (تارماق ناھىيىلەرنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) تەسىس قىلىنغانىدى.

ئۈرۈمچى ۋىلايىتى — مەركىزى ئۈرۈمچىدە بولۇپ، پۈتۈن شىنجاڭ ئەدلىيە - جازا ۋە جام - رابات، پوچتا - ئالاقە ئىشلىرىنى باشقۇراتتى؛ ئۈرۈمچى ۋىلايىتىنىڭ قارمىقىدا يەنە دىخۇا مەھكىمىسى بار ئىدى. دىخۇا مەھكىمىسىگە تۇرپان، قۇمۇل، جىنشى[4] ، كېرقارائۇسۇ[5] قاتارلىق تۆت نازارەت قارايتتى. بۇ نازارەتلەرنىڭ ئاستىدا يەنە دىخۇا ناھىيىسى، سانجى ناھىيىسى، قۇتۇبى ناھىيىسى، سۈيلەي ناھىيىسى[6] ، فۇكاڭ ناھىيىسى. فۇيۈەن ناھىيىسى[7] ، گۈچۈڭ ناھىيىسى، پىچان ناھىيىسى بولۇپ سەككىز ناھىيە بار ئىدى.

ئىلى - تارباغاتاي ۋىلايىتى — مەركىزى نىڭيۈەن[8] كۈرەسىدە بولۇپ، بىۋاسىتە ئىلى جياڭجۈنىنىڭ باشقۇرۇشىغا بويسۇناتتى. ۋىلايەت

---

[1] مائارىپقا مەسئۇل ئەمەلدار. ھازىرقى مائارىپ نازارىتىنىڭ نازىرىغا تەڭ.

[2] ھەر دەرىجىلىك ئەمەلدارلارنى تەپتىش قىلىشقا مەسئۇل ئەمەلدار. ھازىرقى رېۋىزىيە نازارىتىنىڭ نازىرىغا تەڭ.

[3] ئۆلكىنىڭ ئامانلىق - ساقچى ئىشلىرىغا مەسئۇل ئەمەلدار. ھازىرقى ج خ نازارىتىنىڭ نازىرىغا تەڭ.

[4] ھازىرقى بارىكۆل قازاق ئاپتونوم ناھىيىسى.

[5] ھازىرقى شىخو شەھىرى.

[6] ھازىرقى ماناس ناھىيىسى.

[7] ھازىرقى جىمسار ناھىيىسى.

[8] ھازىرقى غۇلجا شەھىرى.

ئاستىدا بىر مەھكىمە — ئىلى مەھكىمىسى بار ئىدى. مەھكىمە ئاستىدا ئىككى نازارەت — جىڭ نازارىتى بىلەن تارباغاتاي نازارىتى بار ئىدى. بۇ نازارەتلەرگە سۈيدۈڭ، نىڭيۈەن ناھىيىلىرى قارايتتى.

ئاقسۇ ۋىلايىتى — مەركىزى ۋېنسۇ[1] دا بولۇپ، ۋىلايەتنىڭ ئاستىدا ئىككى مەھكىمە — قاراشەھەر[2] مەھكىمىسى بىلەن ۋېنسۇ مەھكىمىسى بار ئىدى. مەھكىمىنىڭ ئاستىدا بىر نازارەت — ئۈچتۇرپان نازارىتى بار ئىدى. بىر بىۋاستە قاراشلىق ئايماق — كۇچا ئايمىقى بار ئىدى. شىڭخا ناھىيىسى[3] ، كەلپىن ناھىيىسى، باي ناھىيىسى، شەھرىيار ناھىيىسى[4] ، بۇگۇر ناھىيىسى، شىنپىڭ ناھىيىسى چاقىلىق ناھىيىسى قاتارلىق يەتتە ناھىيە بار ئىدى.

قەشقەر ۋىلايىتى — مەركىزى كونىشەھەردە[5] بولۇپ، ئۇنىڭ ئاستىدا، ئىككى مەھكىمە — يېڭىشەھەر مەھكىمىسى بىلەن يەكەن مەھكىمىسى ۋە ئىككى نازارەت — يېڭى ھىسار[6] نازارىتى بىلەن پۇلى[7] نازارىتى بار ئىدى. ئۇنىڭ ئاستىدا ئىككى ئايماق — بارچۇق[8] ئايمىقى بىلەن خوتەن ئايمىقى بار ئىدى. كونىشەھەر ناھىيىسى[9] پەيزاۋات ناھىيىسى، قاغىلىق ناھىيىسى، گوما ناھىيىسى، لوپ ناھىيىسى، كىرىيە

---

① ھازىرقى ئاقسۇ شەھرى.
② ھازىرقى يەنجى خۇيزۇ ئاپتونوم ناھىيىسى.
③ ھازىرقى شايار ناھىيىسى.
④ ھازىرقى لوپنۇر ناھىيىسى.
⑤ ھازىرقى قەشقەر شەھرى.
⑥ ھازىرقى يېڭىسار ناھىيىسى.
⑦ ھازىرقى تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسى.
⑧ ھازىرقى مارالبېشى ناھىيىسى.
⑨ ھازىرقى توققۇزاق.

www.uyghurkitap.com

ناھىيىسى قاتارلىق ئالتە ناھىيە بار ئىدى.

ئۇگۇتچى ئامبالنىڭ قول ئاستىدىكى ھەربىي ئەمەلدارلاردىن:

قوۋۇقتىن چىققان خەنزۇ قوشلىرىدا باش بۇغ[1]، ئوكۇرداي[2]، يانداش سانغۇن[3]، مەسلىھەتچى سانغۇن[4]، كېزەكچى سانغۇن[5]، ياساۋۇل بېگى[6]، باقاۋۇل[7]، لاۋازىبېگى[8]، يانداش ياساۋۇلبېگى[9]، كېزەكچى ياساۋۇلبېگى[10] قاتارلىق ئوفىتسېرلار بار ئىدى: ھەربىر خەنزۇ قوشىدا بىر نەپەر مەسلىھەتچى سانغۇن، بىر نەپەر كېزەكچى سانغۇن، بىر نەپەر ياساۋۇلبېگى، بەش نەپەر باقاۋۇل، ئون نەپەر لاۋازىمبېگى، ئون توققۇز نەپەر يانداش ياساۋۇلبېگى، يىگىرمە توققۇز نەپەر كېزەكچى ياساۋۇلبېگى، تۆت نەپەر نەسەبىي چەۋەنداز نۆۋكەر، بىر نەپەر كاندىدات چەۋەنداز نۆۋكەر، بىر چەۋەنداز ياساۋۇل، بىر مىڭ بەش يۈز ئاتلىق چېرىك، 1500 نەپەر پىيادە چېرىك بار بولۇپ، جەمئىي 102 نەپەر ھەردەرىجىلىك ئوفىتسېر، 3000 نەپەر چېرىك بولاتتى.

ئۇنىڭدىن باشقا، يۇقىرى ئۈچ ئويرۇت قوشى، تۆۋەن ئۈچ ئويرۇت قوشى، جۇڭغار ئويرۇتلىرىنىڭ تۆۋەن بەش قوشى قاتارلىق مۇڭغۇل قوشلىرى ۋە مانجۇ، سولۇن، چاخار، شىبە قوشلىرى بار ئىدى.

ھەربىر يۇقىرى ئويرۇت قوشىدا بىر نەپەر ئوكۇرداي، ئىككى نەپەر يانداش ئوكۇرداي، ئون ئالتە نەپەر سۇمۇن زەڭگى، ئون نەپەر شىرمەت

---

① ھازىرقى بىرگادا كوماندىرىغا تەڭ.
② ھازىرقى بىرگادا شتاب كوماندىرىغا تەڭ.
③ ھازىرقى مۇئاۋىن بىرگادا كوماندىرىغا تەڭ.
④ ھازىرقى مۇئاۋىن بىرگادا كوماندىرىغا تەڭ.
⑤ ھازىرقى ئالىي دەرىجىلىك شتاب ئوفىتسېرىغا تەڭ.
⑥ ھازىرقى پولك كوماندىرىغا تەڭ.
⑦ ھازىرقى گارنىزون كوماندىرىغا تەڭ.
⑧ ھازىرقى پولك شتاب كوماندىرىغا تەڭ.
⑨ ھازىرقى باتالىيون كوماندىرىغا تەڭ.
⑩ ھازىرقى ئوتتۇرا دەرىجىلىك شتاب كوماندىرىغا تەڭ.

چەۋەنداز نۆۋكەر، بىر نەپەر نەسەبىي چەۋەنداز نۆۋكەر، بىر نەپەر نەسەبىي چەۋەنداز ياساۋۇل. ئون ئالتە نەپەر يانداش ياساۋۇل، ئالتە نەپەر قۇببىسىز كۆك ياقىلىق ئوفىتسېر. قىرىق سەككىز نەپەر سۇيلەكچى، 16 نەپەر قىزىل قۇببىلىق سۇيلەكچى، 1714 نەپەر قارا چېرىك بولۇپ، جەمئىي 38 نەپەر ھەردەرىجىلىك ئوفىتسېر، 1800 نەپەر چېرىك بولاتتى.

ھەربىر تۆۋەن ئويرۇت قوشىدا: بىر نەپەر ئوكۇرداي، بىر نەپەر يانداش ئوكۇرداي، ئالتە نەپەر سۇمۇن زەڭگى، ئالتە نەپەر شىرمەت چەۋەنداز نۆۋكەر، بىر نەپەر كاندىدات سۇمۇن زەڭگى، بىر نەپەر بىرىنچى دەرىجىلىك تەيجى، ئىككى نەپەر تۆتىنچى دەرىجىلىك تەيجى، ئالتە نەپەر يانداش ياساۋۇل، ئۈچ نەپەر قوببىسىز كۆك ياقىلىق ئوفىتسېر، ئون سەككىز نەپەر باش سۇيلەكچى، ئالتە نەپەر قۇببىسىز يانداش سۇيلەكچى، ئېيىغا بىر سەر كۈمۈش مائاش ئالىدىغان قۇياقلىق چېرىكتىن تۆت تۈز ئاتمىش يەتتىسى، ئېيىغا بەش مىسقال كۈمۈش مائاش ئالىدىغان قۇياقلىق چېرىكتىن ئالتە يۈز ئاتمىش بەشى بار ئىدى؛

ھەر بىر جۇڭغار ئويرۇت تۆۋەن قوشىدا: بىر نەپەر ئوكۇرداي، ئىككى نەپەر يانداش ئوكۇرداي، ئون نەپەر سۇمۇن زەڭگى، ئون نەپەر شىرمەت چەۋەنداز نۆۋكەر، بىر نەپەر نەسەبىي چەۋەنداز نۆكەر، بىر نەپەر نەسەبىي چەۋەنداز ياساۋۇل، ئۈچ نەپەر قۇببىسىز كۆك ياقىلىق ئوفىتسېر، ئون نەپەر سۇيلەكچى، ئون نەپەر قۇببىسىز باش سۇيلەكچى، ئېيىغا بىر سەر كۈمۈش مائاش ئالىدىغان قۇياقلىق چېرىكتىن تۆت يۈز سەكسەن يەتتە، ئېيىغا بەش مىسقال كۈمۈش مائاش ئالىدىغان قۇياقلىق چېرىكتىن 1077 سى بار ئىدى.

ھەربىر مانجۇ قوشىدا: ئادەتتە سەككىز ياندىش سانغۇن، قىرىق نەپەر سۇمۇن زەڭگى، قىرىق نەپەر باقاۋۇل، قىرىق نەپەر شىرمەت چەۋەنداز نۆكەر، ئىككى نەپەر نەسەبىي شىرمەت چەۋەنداز ياساۋۇل، توققۇز نەپەر كاندىدات چەۋەنداز ياساۋۇل، ئىككى نەپەر كاندىدات سۇمۇن زەڭگى، ئىككى نەپەر كاندىدات باقاۋۇل، ئىككى نەپەر نەسەبىي چەۋەنداز ياساۋۇل، قىرىق نەپەر تۇرشاۋۇل ياساۋۇل، قىرىق نەپەر باش سۇيلەكچى، بىر يۈز يىگىرمە

نەپەر يانداش سۆيلەكچى، قىرىق سەككىز نەپەر تۇغچى، ئىككيۈز ئوتتۇز ئىككى نەپەر ھۆجۈمچى، ئىككى يۈز نەپەر كاندىدات ھۆجۈمچى، ئىككى مىڭ ئالتە يۈز نەپەر چېرىك، تۆت يۈز نەپەر قۇياقلىق ئوقچى، ئالتە يۈز نەپەر پىيادە قۇياقلىق چېرىك، قىرىق نەپەر توپچـى، سەكسەن نەپەر داقاقچى، ئىككى يۈز قىرىق نەپەر شەپقەتچى چېرىك بولاتتى. جەمئىي بىر يۈز ئاتمىش ئىككى نەپەر ئوفىتسېر، تۆت مىڭ ئالتىيۈز قىرىق نەپەر چېرىك، ئېيىغا بىر سەر كۈمۈش مائاش ئالىدىغان بىر يۈز ئاتمىش نەپەر بىكارچى، يىگىرمە ئىككى مىڭ جان ئائىلە ـ تاۋابىئات بولاتتى.

ھەربىر شىبە قوشىدا ئادەتتە بىر نەپەر ئوكۇرداي، بىر نەپەر يانداش ئوكۇرداي، سەككىز نەپەر سۇمۇن زەڭگى، تۆت نەپەر باقاۋۇل، سەككىز نەپەر شىرمەت چەۋەنداز نۆۋكەر، تۆت نەپەر نەسەبىي چەۋەنداز ياساۋۇل، بىر نەپەر كاندىدات سۇمۇن زەڭگى، سەككىز نەپەر خادىم، ئالتە نەپەر قۇبىسىز كۆك ياقىلىق ئوفىتسېر، تۆت نەپەر تۇرشاۋۇل نۆۋكەر، ئوتتۇز ئالتە نەپەر تۇرشاۋۇل، يىگىرمە تۆت نەپەر سۆيلەكچى، سەككىز نەپەر قۇبىسىز سۆيلەكچى، قىرىق سەككىز نەپەر ياردەمچى سۆيلەكچى، بىر مىڭ ئىككى يۈز ئون تۆت نەپەر چېرىك بولۇپ، جەمئى يىگىرمە ئالتە نەپەر ھەردەرىجىلىك ئوفىتسېر، بىر مىڭ ئۈچ يۈز نەپەر چېرىك، ئون سەككىز مىڭ جان ئائىلە ـ تاۋابىئات بولاتتى.

ھەربىر سولون قوشىدا ئادەتتە بىر نەپەر ئوكۇرداي، بىر نەپەر يانداش ئوكۇرداي، سەككىز نەپەر سۇمۇن زەڭگى، تۆت نەپەر باقاۋۇل، سەككىز نەپەر شىرمەت چەۋەنداز نەۆكەر، تۆت نەپەر نەسەبىي چەۋەنداز ياساۋۇل، بىر نەپەر كاندىدات سۇمۇن زەڭگى، بىر نەپەر كاندىدات نەسەبىي چەۋەنداز ياساۋۇل، سەككىز نەپەر خادىم، توققۇز نەپەر قۇبىسىز كۆك ياقىلىق ئوفىتسېر، تۆت نەپەر تۇرشاۋۇل نۆۋكەر، ئوتتۇز ئالتە نەپەر تۇرشاۋۇل، ئون ئالتە نەپەر كاندىدات تۇرشاۋۇل، يىگىرمە تۆت نەپەر باش سۆيلەكچى،

سەككىز نەپەر قوبىبسىز كاندىدات سۆيلەكچى، بىر مىڭ ئوتتۇز بەش نەپەر قارا چېرىك، ئىككى يۈز نەپەر شەپقەتچى چېرىك بولۇپ، جەمئىي يىگىرمە يەتتە نەپەر ھەردەرىجىلىك ئوفىتسېر، 1340 نەپەر چېرىك بولاتتى[1].

چاخار[2] قوشىدىكى ھەربىيلەرنىڭ سانى ئاساسەن يۇقىرىقىلارغا ئوخشىشىپ كېتەتتى.

ئىلىدا تۇرۇشلۇق يېشىل تۇغلۇق قوشۇن ئىلى جياڭجۈنىگە بىۋاسىتە قاراشلىق بولغاندىن سىرت يەنە، ئىلى، تارباغاتاي قاتارلىق جايلاردىكى مانجۇ، شىبە، سولۇن، چاخار، ئويرۇت قوشلىرىمۇ ئۇنىڭ بىر تۇتاش قوماندانلىقىغا بويسۇناتتى ۋە مۇشۇ ئەتراپتىكى موڭغۇل، قازاق، قىرغىز ئۇلۇسلىرىنىڭ ئىش ـ ھەرىكەتلىرىگە يېقىندىن كۆز ـ قۇلاق بولۇش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئېلىشقانىدى.

شىنجاڭ ئۆلكىلىك ئۇگۇتچى ئامبال مەھكىمىسى بىلەن ئىلى جياڭجۈنى مەھكىمىسى بىر ـ بىرىگە بويسۇنماي، پات ـ پاتلا ھوقۇق تالىشىپ ماجرالىشىپ قالاتتى. بۇ ئىش تاكى مىلادى 1914 ـ يىل 2 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى ئىلى چېگرا باسقاقبېگى مەھكىمىسى چېگرا باقاۋۇلبېگى مەھكىمىسى بولۇپ ئۆزگەرتىلىپ، ئىلى رايونى شىنجاڭ ئۆلكىلىك تۇتۇقبەگ مەھكىمىسىنىڭ بىر تۇتاش باشقۇرۇشىغا ئۆتكەندىن كېيىنلا، ئاندىن تەلتۆكۈس ھەل بولدى. مىلادى 1916 ـ يىل 6 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى، تارباغاتاي مەسلىھەتچى ئامبىلى دوتەي بولۇپ ئۆزگەرتىلگەندىن كېيىنلا، تارباغاتاي رايونىمۇ شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ مەمۇرىي جەھەتتە باشقۇرۇشىغا تولۇق بويسۇندىغان بولدى. بۇ كېيىنكى چاغلاردىكى گەپ ئىدى، ئەلۋەتتە.

---

① سولۇن قوشىنىڭ ئائىلە ـ تاۋابىئاتلىرى ھەققىدە سان ئېنىق ئەمەس.

② چاخار قوشىدىكى ئەسكەرلەرنىڭ سانى ئېنىق ئەمەس.

www.uyghurkitap.com

مىلادى 1820 ـ يىلىلا مانجۇ خاقانلىقىدىن چىققان گوڭ زىجېن[1] دەيدىغان بىر ئەرباب ئۆزىنىڭ «غەربىي يۇرتتا ئۆلكە تۈزۈمىنى يولغا قويۇش ھەققىدە تەكلىپ» دېگەن ماقالىسىدىلا شىنجاڭدا ئۆلكە قۇرۇپ، ۋىلايەت ـ ناھىيە تۈزۈمىنى ئومۇمييۈزلۈك يولغا قويۇشنى تەشەببۇس قىلغانىدى. ئەمما، خان ئۇنىڭ بۇ تەكلىپىگە قۇلاق سالمىغانىدى.

مىلادى 1864 ـ يىلى، شىنجاڭدا يۈز بەرگەن قوزغىلاڭلار مانجۇ خاقانىغا شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ئەسلىدىن يۈرگۈزۈلۈپ كېلىنىۋاتقان خان ئامبال، ھاكىمبەگ ۋە ۋاڭ ـ گوڭ، بەگ ـ جاساقە تۈزۈمى بويىچە ھاكىمىيەت ئىشلىرىنى باشقۇرغاندا، تۆھپىسىدىن مېھنىتى كۆپ بولىدىغانلىقىنى تونۇتقۇزدى. چۈنكى، خاننىڭ سەلتەنەتى كۆپەيگەندە، بۇ خان ئامبال، ھاكىمبەگ ۋە ۋاڭ ـ گوڭ، بەگ ـ جاساقلار خاننىڭ نامىنى سۇيىئىستېمال قىلىپ، پۇقرالارنى قاڭغىر قاقشىتىشاتتى. بۇ ھەقتە گەنسۇ تايىپلەر مەھكىمىسىگە ئامبال بولغان جاڭ جىشىڭ مۇنداق دەپ ئەينەن يازغانىدى: «بۇ قېتىم مۇسۇلمانلار يۇرتىدا يۈز بەرگەن غەلىيانلارغا خان ـ ئامباللارنىڭ زۇلۇم ـ شەملىرى سەۋەبچى بولدى. ھەرقايسى شەھەرلەردىكى خان ـ ئامباللارنىڭ تەڭدىن تولىسى سامان قورساق نانقېپى بىرنېمىلەر ئىدى. ئۇلار مۇسۇلمانلارنىڭ خوتۇن ـ قىزلىرىنى خالىغانچە ئاياغ ـ ئاستى قىلىشاتتى، يامۇللىرىغا بىر ئەكىرىۋالغىنىچە، ئۇزاققىچە خوتۇن قىلىشىپ قايتۇرۇپ بېرىشمەيتتى ياكى ئالۋان ـ ياساقنى خالىغانچە چېچىپ، پۇقرانى قاڭغىر قاخشىتىشاتتى. ھاكىمبەگلەر بولسا، پارىغا ئۆگىنىۋالغان بولۇپ، نەپسى بىلەكچىلا يوغىناپ كېتىشكەنىدى. خان ـ ئامبال بىر چارەك ئاشلىق ئالۋان ئېلىش كېرەك دېسە، بەگلەر نەچچە يۈز چارەك ئاشلىق ئالۋان چاچاتتى. خان ئامبال بىر

---

① گوڭ زىجېن (1792 — 1841) چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرىدىكى مۇتەپەككۇر. جېجياڭ ئۆلكىسىدىن، مانجۇ ئوردىسىنىڭ شىغاۋۇل پىرقىسىدا باش مىرزا بولغان. ئۇ: «ھىدايەت، ئاقارتىش، تۈزىمەك بىر ـ بىرىدىن ئايرىلمايدىغان ئۈچ تەرەپ» دېگەننى تەشەببۇس قىلغان. لىن زېشۈي ئەپيۇننى مەنئىي قىلغاندا، ئۇ ئىنگلىزلار بىلەن قەتئىي مۇرەسسەلەشمەسلىكنى تەشەببۇس قىلغانىدى.

تەڭگىلىك دېيەك سېلىق سېلىش كېرەك دېسە، بەگلەر يۈز تەڭگىلىك دېيەك سېلىق چاچاتتى. شۇڭا، ھەرقايسى يۇرتلاردىكى مۇسۇلمان چەنتۇلار غەزىپىنى ئىچىگە يۇتۇپ، لىۋىنى چىشلەپ، خەپ دەپ يۇرۇشەتتى. ئاستانىدىكى ھەر دەرىجىلىك ئەمەلدارلار ئۆز ئەجر - تۆھپىلىرىگە چۇشلۇقلا مائاش - تەمىنات ئالاتتى. لېكىن بۇ خان ئامباللار ئەمىلىدىن چۇشۇپ يۇرتىغا قايتقاندا بولسا، ھارۋا - ھارۋىلاپ ئالتۇن - كۈمۈش، دۇنيا - دەپىنىلەر بىلەن قايتىشاتتى...»[1]

مۇبادا، خاننىڭ سەلتەنەتى ئاجىزلاشسا، بۇ ھاكىمبەگ، ۋاڭ - گۇڭ، بەگ - جاساقلار تەپرىقچىلىق دۇمبىقىنى چېلىشىپ، ئوردىغا مۇشت كۆتۈرۈپ چىقىشاتتى. ھەتتا، چەت ئەل بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ مانجۇ سەلتەنەتىنىڭ بىرلىكىنى پارچىلاشقا ئۇرۇناتتى.

بۇ مەسىلىنى تۈپ يىلتىزىدىن ھەل قىلىش ئۈچۈن، مىلادى 1872 - يىلى، خان مۇپەتتىش، لەنجۇ سىلىڭنىڭ زۇڭدۇسى زوزۇڭتاڭ شىنجاڭنىڭ مۇھارىبىيە ئىشلىرىغا مەسئۇل بولغاندا، شىنجاڭدا ئۆلكە تەسىس قىلىپ، ۋىلايەت، ناھىيە تۈزۈمىنى يولغا قويۇشنىڭ تەپسىلىي پىلانىنى كۆتۈرۈپ چىققانىدى. مىلادى 1877 - يىلىدىن كېيىن، ئۇ خانغا جەمئىي تۆت قېتىم قاتلاق مەكتۇپ سۇنۇپ، شىنجاڭدا ئۆلكە قۇرۇپ، خان ئامبال، ھاكىمبەگ ۋە ۋاڭ - گۇڭ، بەگ - جاساق تۈزۈمىنى بىكار قىلىشنى تەلەپ قىلدى.

شىنجاڭدا ئۆلكە قۇرۇلۇپ، ۋىلايەت، ناھىيە تۈزۈمى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى كەڭ جايلاردا خان ئامبال ۋە ھاكىمبەگلىك تۈزۈمى بىكار قىلىندى. ھەرقايسى شەھەرلەردىكى ھاكىمبەگلەر ئۆزلىرىنىڭ ئەسلى دەرىجىسى بويىچە ھەرقايسى ۋىلايەت، مەھكىمە، نازارەت، ئايماق ۋە ناھىيەلەرنىڭ يامۇللىرىدا مۇناسىپ ئىشقا قويۇلدى. ئۇلارنىڭ مائاش، تەمىناتىمۇ ئەھۋالغا قاراپ بېكىتىلدى. خىزمەت قىلىشنى خالىمىغانلار ئۆيىگە قايتۇرۇلدى. ھەرقايسى يېزا - قىشلاقلاردا ھۆكۈمەتنىڭ ئەمر - پەرمانلىرىنى ئىجرا

---

[1] «داۋگۇاڭ، شيەنفېڭ خان يىللىرىدا ئەمەلدارلىق سورۇنىدا كۆرگەن - ئاڭلىغانلىرىم»، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى. 1981 - يىلى خەنزۇچە نەشرى، 228 -، 229 - بەتلەر.

www.uyghurkitap.com

قىلىشقا مەسئۇل شاڭيۇ، باۋجاڭ، جاجاڭ، ئەللىكبېشى، مىراببېشى قاتارلىقلارغىمۇ ئەھۋالغا قاراپ لايىقىدە مائاش ـ تەمىنات بېكىتىپ بېرىلدى.

ۋاڭ ـ گۇڭ، بەگ ـ جاساق، بېلى، بەيسى قاتارلىق سابىق ئاقسۆڭەكلەرنىڭ قولىدىكى ھاكىمىيەت ھوقۇقى تارتىۋېلىندى، ئۇلارنىڭ پەقەت جەركە ـ ئوتىغاتقىلا ۋارىسلىق قىلىشىغا رۇخسەت قىلىندى.

تۇرپان ۋاڭى[1] تۇرپاندىكى ئوردىسىدىن لۈكچۈنگە كۆچۈرۈۋېتىلدى ھەمدە ئۇنىڭ ۋاڭلىق مەرتىۋىسىگە ۋارىسلىق قىلىشىغىلا رۇخسەت قىلىنىپ، ئەسلىدە ئۇنىڭغا قارايدىغان يەر ـ سۇ بىلەن پۇقرالار تۇرپان نازارىتىنىڭ قول ئاستىدىكى پىچان ناھىيىسىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى.

---

[1] تۇرپان ۋاڭى — مانجۇ خاقانى چەنلۇڭ زامانىسىدا تۇرپاندىكى ئىمىن خوجىغا ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىغا بېرىلگەن نام. مىلادى 1759 ـ يىلى تۇرپانلىق ئىمىن خوجا چوڭ ـ كىچىك خوجىلار يېغىلىقى بىلەن ئۇچتۇرپاندىكى جىگدە يېغىلىقىنى باستۇرۇشتا خىزمەت كۆرسەتكەنلىكتىن، چەنلۇڭ خان ئۇنىڭغا ۋاڭلىق مەرتىۋىسىنى بەردى. ئىمىن خوجىدىن باشلاپ تاكى 1951 ـ يىلى زەھەر تاشلىغانلىق، چەت ئەلگە قاچماقچى بولغانلىق جىنايىتى ئۈچۈن پىچان ناھىيىلىك خەلق سوتى تەرىپىدىن ئۆلۈم جازاسى بېرىلىپ ئېتىلغان ئاخىرقى ۋاڭ مەھەممەت سايىتقا قەدەر ئۆتكەن ئون ئەۋلاد ۋاڭنى كۆرسىتىدۇ. بۇلار: ئىمىن خوجا (1759—1777ـ يىللىرى تەختتە)، سۇلايمان ۋاڭ (1777 — 1798 ـ يىللىرى تەختتە، تۇرپان مۇنارىنى ياسatقان كىشى)، ئىسكەندەر ۋاڭ (1798— 1811 ـ يىللىرى تەختتە)، يۇنۇس ۋاڭ (1811—1814 ـ يىللىرى تەختتە)، فىرىدۇن ۋاڭ (1815 ـ يىلى تەختتە ئولتۇرغان، كېيىنكى يىلى قەشقەرگە ھاكىمبەگلىككە يۆتكەپ كېتىلگەن)، مەھەممەت سايىت ۋاڭ (1816 — 1827 ـ يىللىرى تەختتە)، ئاقلايدۇ ۋاڭ (1827 ـ 1873 ـ يىللىرى تەختتە)، ماموت خوجا (?— 1881 ـ يىللىرى تەختتە)، ئىمىن خوجا (?— 1932 ـ يىللىرى تەختتە)، مەھەممەت سايىت ۋاڭ (1932 — 1951 ـ يىللىرى تەختتە ئولتۇرغان. كېيىن باستۇرۇلغان).

قۇمۇل ۋاڭى[1] تورغات، خۇشۇت مۇڭغۇللىرى جۇڭغارىيىدە

---

[1] قۇمۇل ۋاڭلىرى — 1605 ـ يىلى، نەمەنگانلىق ئىشان شاھمۇھەممەت خوجا قۇمۇلدىكى قارا دۆۋە دېگەن جاينىڭ لاپچۇق كۆۋرۈكىدە مىڭدەك لەشكەر بىلەن جۇڭغارىيە موڭغۇللىرىغا قاقشاتقۇچ زەربە بەرگەندىن كېيىن، قۇمۇلغا تارخان بەگ بولدى. مىلادى 1668 ـ يىلى، شاھ مۇھەممەت خوجا ۋاپات بولۇپ، ئورنىغا ئوغلى ئەبەيدۇللا خوجا تارخان بەگ بولدى. بۇ چاغدا مانجۇلار تېخى پۈتۈن جۇڭگونى ئۆز ئىشغالىيىتىگە ئېلىپ بولالمىغانىدى. جۇڭغار خانى غالدان سېرىن بوشۇكتۇنىڭ زۇلۇمىغا چىدىغۇچىلىكى قالمىغان ئەبەيدۇللا تارخان بەگ مانجۇ خاقانى كاڭشى خانغا نامە يوللاپ، ئۆزىنىڭ مانجۇلارغا بەيئەت قىلماقچى بولغانلىقىنى بىلدۈردى ھەمدە مىلادى 1697 ـ يىلى، غالداننىڭ ئوغلى سەمپىل بالجىرنى تىرىك تۇتۇۋېلىپ، ئۇنى مانجۇ خاقانىغا تاپشۇرۇپ بەردى. كاڭشى خان بۇ تۆھپىسى ئۈچۈن ئەبەيدۇللا تارخان بەگكە «قۇمۇل جاسىقى، 1 ـ دەرىجىلىك تارخان» دەپ رەسمىي جەركە ـ ئوتىغات بەردى. قۇمۇل ۋاڭلىرى مۇنۇ كىشىلەر بولغان: ئەبەيدۇللا (1668—1709 ـ يىللىرى جاساق تارخان بەگ بولغان)، گۇپاق (1709—1711 ـ يىللىرى جاساق تارخان بەگ بولغان)، ئىمىن خوجا (1711 — 1740 ـ يىللىرى بەيزى بولغان)، يۈسۈپ خوجا (1740 — 1761 ـ يىللىرى ئىنالچى دەرىجىسىدىكى بېلى بولغان)، ئىسھاق خوجا (1766 — 1780 ـ يىللىرى ئىنالچى دەرىجىسىدىكى بېلى بولغان)، ئەردەشىر (1780 — 1813 ـ يىللىرى ئىنالچى دەرىجىسىدىكى بېلى بولغان)، بېشىرۋاڭ ـ مېھرىبانۇ پۈجۈك خېنىم (1813 — 1867 ـ يىللىرى چىڭۋاڭ دەرىجىدىكى ئىنالچى بولغان، بېشىرۋاڭ پالەچ بولغانلىقتىن، مېھرىبانۇ پۈچۈك خېنىم مۇۋەققەت چىڭۋاڭ بولغان، كېيىن بېشىر ۋاڭ قوزغىلاڭچىلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلۈپ، مېھرىبانۇ رەسمىي چىڭۋاڭ بولغان)، شاھ مەھمۇت (1867 — 1882 ـ يىللىرى چىڭۋاڭ دەرىجىسىدىكى ئىنالچى بولغان)، شاھ مەخسۇت (مېھرىبانۇ پۈجۈك خېنىمنىڭ كۈيۈغلى، 1882 — 1930 ـ يىللىرى قوش چىڭۋاڭ دەرىجىسىدىكى ئىنالچى بولغان).

www.uyghurkitap.com

توپىلاڭ كۆتۈرگەندە، چېرىك ئەۋەتىپ، ئاشلىق يۆتكەپ مانجۇ
خاقانىنىڭ جۇڭغار مۇڭغۇللىرىنىڭ توپىلىڭىنى باستۇرۇشىغا
ياردەم بەرگەندى. مانجۇ خاقانى قۇمۇل ۋاڭىنىڭ بۇ تۆھپىسى
ئۈچۈن ئۇنىڭغا ئۆز تەۋەلىكى بىلەن ئۆز پۇقرالىرىنى جۇلدۇرجا-
ساق قىلىپ ئۇڭچە سوراپ يېيىشىگە بەخشەندە قىلىپ بەرگەندى
ھەمدە ئۇنىڭ مەرتىۋە - ئوتىغاتىنىڭ ئەۋلادتىن - ئەۋلادقىچە
مىراس قىلىنىشىغا رۇخسەت قىلغان. مىلادى 1930-يىلى 6-ئاي-
دا، ئاخىرقى ئەۋلاد قۇمۇل ۋاڭ شاھ مەخسۇت ئۆلگەندىن كې-
يىن، شۇ چاغدىكى شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ رەئىسى جىن شۇرېن
«زېمىنىنى ئۆزگەرتىپ، ھۆكۈمەت ئىلكىگە ئۆتكۈزۈۋېلىش» نى
قارار قىلىپ، نەزەر ۋاڭنى ئۈرۈمچىگە چاقىرتىپ كېلىپ، ئۇ-
نىڭغا ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ مەسلىھەتچىسى دېگەن ئاتاقنى بې-
رىپلا، مىرزا قاماقتا ئالدى - دە، ئۇنى ئۈرۈمچىدىن كەتكۈزمەي
قويدى. شۇنىڭ بىلەن قۇمۇل ۋاڭلىرىنىڭ 233 يىللىق ھۆكۈمە-
رانلىقى شاھ مەخسۇتنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن ئۈزۈل كېسىل
يوقالدى.

شىنجاڭدا ئۆلكە قۇرۇلغاندىن كېيىن، خان تەرىپىدىن شىن-
جاڭغا تۇنجى ئۇگۇتچى ئامبال قىلىپ تەيىنلەنگەن ليۇ جىڭتاڭدىن
باشلاپ ھېسابلىغاندا، ۋېي گۇاڭتاۋ، تاۋمۇ، راۋ يىڭچى، ليەن
كۇيى قاتارلىق كىشىلەر ئۇگۇتچى ئامبال بولدى.

جىن شۇن، شى لۇن، چاڭ گېڭ، ما لياڭ قاتارلىق كىشى-
لەر ئىلى جياڭجۇنى بولۇپ تەيىنلەندى.

شىنجاڭ ئۆلكىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، مانجۇ خاقانلىقى
شىنجاڭنىڭ ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇش نامى بىلەن ئىچكىرىسى-
دىن يەر بىلەن ئادەم يىرلەشتۈرۈلگەن باج - سېلىق تۈزۈمىنى
ئەينى پېتى كۆچۈرۈپ كەلدى. بۇنداق تۈزۈم پۇقرالارنىڭ زىممى-
سىدىكى ئېغىر ئالۋان - ياساقلارنى يەڭگىللەشتۈرمەيلا قالماس-
تىن، بەلكى تېخىمۇ ئېغىرلاشتۇرۇۋەتتى.

مانجۇ ھاكىمىيىتى شىنجاڭدا يولغا قويغان باج ـ سېلىقلار-
نىڭ تۈرى ئىنتايىن كۆپ ئىدى: دېھقانچىلىق بېجى، سۇ بېجى،
يەر بېجى، جان بېجى، تۇياق بېجى، تىجارەت بېجى، ئۆي ـ جاي
بېجى، دەللاللىق بېجى، باغۋاران بېجى، كان بېجى، ياغاچ
بېجى، قان بېجى، چاي بېجى، باشقۇرۇش ھەققى ۋەھاكازالار.
تۈرلۈك باج ـ سېلىقلار مانجۇلار شىنجاڭدىن قوغلانماستىن بۇ-
رۇنقى مەزگىلدىكىدىن ئېشىپ كېتىپلا قالماستىن، ھاتتە بەدۆ-
لەت ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدىكىدىنمۇ كۆپ ئېشىپ كەتتى.
جايلاردىكى دوتەي، ئامبال، ھاكىملارنىڭ خىيانەت قىلغان باج
پۇللىرى يۇقىرىغا تاپشۇرۇلىدىغان باج پۇلىنىڭ ئۈچ ھەسسىسىگە
يەتتى! گۇاڭشۈينىڭ 4 ـ يىلى، تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبى ۋە
شىمالىدىكى جايلاردىن جەمئىي ئىككى يۈز ئاتمىش مىڭ توققۇز
يۈز تاغاردىن كۆپرەك غەللە ـ پاراق يىغىۋېلىندى[1]. بۇ يىگىرمە
ئالتە مىليون بىر يۈز توقسان مىڭ جىڭ ئاشلىق ئىدى؛ گۇاڭ-
شۈينىڭ 6 ـ يىلىغا كەلگەندە[2] يۇقىرىلاردىن يىغىۋېلىنىدىغان غەل-
لە ـ پاراق بىردىنلا كۆپىيىپ، ئۈچ يۈز قىرىق يەتتە مىڭ ئىككى
يۈز تاغاردىن ئېشىپ كەتتى[3]. بۇ ئوتتۇز تۆت مىليون يەيۈتتە
يۈز يىگىرمە جىڭغا توغرا كېلىدۇ. بۇ ھەقىقەتەن مىسلىسىز كۆپ
سان ئىدى: چۈنكى، ئۇنىڭدىن ئىلگىرى شىنجاڭدا يىلىغا ئوتتۇرا
ھېساب بىلەن ئاران 143 مىڭ تاغاردىن كۆپرەكلا غەللە ـ پاراق
يىغىۋېلىناتتى[4].

مانجۇ خاقانلىقى شىنجاڭدا يولغا قويغان بۇنداق زالىم سىيا-

---

① «مەرىپەتلىك، مەدەتكار زوزوڭتاڭ ھەزرەتلىرى ئەسەرلىرى. نامى-
لەر» 56 ـ جىلد، 21 ـ بەت.
② مىلادى 1880 ـ يىلى.
③ «مەرىپەتپەرۋەر، پىداكار لىيۇ جىڭتاڭ ھەزرەتلىرى ئەسەرلىرى.
نامىلەر»، 3 ـ جىلد، 21 ـ بەت.
④ «شىنجاڭنىڭ خەرىتىلىك تەپسىراتى»، 31 ـ جىلد، 4 ـ بەت.

سەت نەتىجىسىدە، تەڭرى تېغىنىڭ شىمالى ۋە جەنۇبىدىكى جايلاردا
پۇقرالار: «يىل بويى تىرىشىپ ـ تىرمىشىپ، ئەمگەك قىلىسـ
مۇ، يىل ئاخىرىدا لىۋىنى چىشلەپ قېلىشتى. شۇڭا، دېھقانلار
دائىم دېگۈدەك ئۆي ـ ماكانلىرىنى تاشلاپ ياقا يۇرتلارغا سەرسان
بولۇپ چىقىپ كېتەتتى. يەرلەر تېرىلماي ئاق تاشلىنىپ قېلىـ
ۋەرگەچكە، يېڭىۋاشتىن بوز يەرلەرگە ئايلىنىپ كەتتى...[1]»
مانجۇلار ھاكىمىيىتىنىڭ تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىي ۋە شىماـ
لىغا يېڭىۋاشتىن قايتىپ كېلىشى بۇ زېمىندىكى ھەر مىللەت
پۇقرالىرىغا ئۇلار ۋەدە قىلغان نىجاتلىقنى بېرەلمىدى. زۇلۇم ـ
زورلۇق ۋە تالان ـ تاراج تېخىمۇ كۈچەيدى. ھۆكۈز تېخىمۇ
ئورۇقلىدى، ئەمما ياغاچ بويۇنتۇرۇق تۆمۈر بويۇنتۇرۇققا ئالماشـ
تى. بۇنىڭ بىلەن، قۇللۇققا چۈشكەن، كۈلپەت چەككەن بۇ
زېمىن يېڭىدىن ـ يېڭى قارشىلىقلارغا ۋە قوزغىلاڭلارغا ھامىلدار
بولدى...

---

① تەن جۇڭلەن: «شەنشى، گەنسۇ تۇغرىسىدا ئومۇمىي
تەدبىر» 319 ـ جىلد، 24 ـ بەت.

苦难的大地（3）
著者：阿不都魏力·艾力

新疆大学出版社出版
（乌鲁木齐市胜利路14号　　邮政编码:830046）
新疆新华书店发行　　新疆乌鲁木齐市八家户彩印厂印刷
850×1168毫米 1/32开本　　11.875印张
1998年3月第1版　1998年4月第1次印刷
印数:1 — 10000

统一书号:ISBN 7-5631-0840-8/Z·151 （民文）定价:22.00元